

ᄒᄒᄒᄒ -

X ს. მემორიალური ტაძარი

O S H K I -

10th Century Memorial Church

O Ш K И -

Мемориальный храм X в.

OŞKI KILISESI -

Onuncu Asrın Anıtsal Tapınağı.

გ ა რ ე კ ა ნ ზ ე : ოშკის სტელა ღმრთისმშობლისა ყრმით და დავით მეფის გამოსახულებით; 976 წლის ახლო.

ა ვ ა ნ ტ ი ტ უ ლ ზ ე : ოშკის ტაძარი, ხედი დასაველეთიდან; 973-976 წწ.
(ფოტო — გიორგი შაგრატიონისა).

IVANE JAVAKHISHVILI STATE UNIVERSITY OF TBILISI
MESKHETI BZANCH

Valeri Silogava

Oshki - 10th Century Memorial Church

Publishing House "Nekeri"
Tbilisi - 2006

ТБИЛИССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. И.А. ДЖАВАХИШВИЛИ
МЕСХЕТСКИЙ ФИЛИАЛ

В. И. Силогава

Ошки - Мемориальный храм X в.

Издательство "Некери"
Тбилиси - 2006

IVANE SAVAKHIÇVILI TBILISI DEVLET ÜNİVERSİTESİ
MESKHETİ ŞUBESİ

Valeri SİLOGAVA

Oşki Kilisesi X. Asrın Anıtsal Tapınağı

"Nekeri" Basımevi
Tiflis - 2006

ვალერი სილოგავა

ოუკი

X ს. მემორიალური ტაქარი

წიგნი ეძღვნება 2003 წლის 7 ნოემბერს ოშკის ტაძარში გამოვლენილი ქვის ორი სტელის და მათი წარწერების პუბლიკაციას. მანამდე ზურგიდან ხილული ამ სტელეების ტაძარში XIX ს-ში ჩაშენებული კედლიდან გამოთავისუფლების შემდეგ, გაირკვა, რომ, მათ წინა მხარეს, ერთზე წარმოდგენილია X ს-ის II ნახ-ის საქართველოს გამოჩენილი პოლიტიკური მოღვაწის — დავით კურაპალატის, ზოლო მეორეზე, მისი ძმის — ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის ბრწყინვალე რელიეფური პორტრეტები. ამასთანავე, პირველი სტელის ზედა ნახევარი უჭირავს ჩვილდი ღმრთისმშობლის, ზოლო მეორესი — წმ. იოვანე ნათლისმცემლის, ასევე მაღალი დონის რელიეფურ გამოსახულებებს. ორივე სტელაზე მოთავსებულია სხვადასხვა დანიშნულებისა და შინაარსის 16 ასომთავრული წარწერა — ქართული ეპიგრაფიკის შესანიშნავი ძეგლები.

წიგნში, ამათთან ერთად, განხილულია ოშკის ტაძრის სხვა წარწერები, დადგენილია მათი ქრონოლოგიური რიგი, შესწავლილია ოშკის დეკორატიულ რეპერტუარში ვედრების თემის რამდენიმეგზის ჩართვის მიზანი, გარკვეულია ოშკის, როგორც მემორიალური ტაძრის — დავით კურაპალატის და მისი ახლობლების დაკრძალვის ადგილის დანიშნულება. წარწერების მონაცემების ახლებური ანალიზის საფუძველზე, დაზუსტებულია ოშკის ტაძრის მშენებლობის თარიღი — 963-976 წწ.

წიგნს ერთვის დამატებები და დანართი — ავტორის მიერ ოშკის თემაზე ადრე გამოქვეყნებული ნაშრომები. ახალმოკვებული მასალის მკითხველთა ფართო წრისათვის გაცნობის მიზნით, წიგნი ოთხენოვანია — გარდა ქართულია, მასში მასალა წარმოდგენილია ინგლისურ, რუსულ და თურქულ ენებზე. ასევე, იგი უხვადაა ილუსტრირებული; ერთვის სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი.

წიგნი განკუთვნილია, როგორც სპეციალისტების, პირველ რიგში — ეპიგრაფიკოსებისა და ხელოვნებათმცოდნეების, ისე საქართველოს წარსულით, მისი მატერიალური და წერილობითი კულტურის ძეგლებით დაინტერესებული მკითხველისათვის.

© ვალერი სილოგავა, 2006 წელი

© გამომცემლობა „ნეკერი“, 2006 წელი

ISBN 99940-890-6-4

წინასიტყვაობა

2003 წლის 7 ნოემბერი დიდი აღმოჩენით აღინიშნა ოშკის ტაძარში — მასში ჩაშენებულ სოფლის მეჩეთიდან დარჩენილი კედლის დაშლის შემდეგ გამოვლინდა ქვის ორი დიდი სტელა (საშუალოდ 160X65X35 სმ ზომისა) უმაღლესი დონის რელიეფური გამოსახულებებით წინა მხარეს, რომელთა მხოლოდ გლუვი ზურგები ჩანდა მანამდე. გაირკვა, რომ სტელებზე წარმოდგენილი იყო პორტრეტული გამოსახულებები ტაოელი ხელმწიფეების — დავით მეფისა და მისი ძმის ბაგრატ ერისთავთა ერისთავისა, წმ. ღმრთისმშობლისა და წმ. იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახულებებთან ერთად. ორივე სტელაზე 16 ქართული ასომთავრული წარწერა დაფიქსირდა, რომელთა მეშვეობით გაირკვა, რომ ისინი თარიღდებოდნენ 966-973 წლებით, უფრო — 966 წლის ახლო დროით. ცხადია, აღმოჩენას მაშინვე დიდი რეზონანსი მოჰყვა — გაშუქდა 10-ზე მეტ გაზეთსა და ჟურნალში, რამდენჯერმე გადაიკა ტელევიზიის სხვადასხვა არხით, აისახა ტაო-კლარჯეთის ძეგლების შესახებ თბილისში გამოცემულ საფუძვლიან გამოკვლევა-გზამკვლევსა და თურქეთში გამოცემულ 2005 წლის ერთ-ერთ კედლის კალენდარში. ცხადია, ეს სტელები მომავალშიც არაერთხელ იქნება შესწავლისა და ხელოვნებათმცოდნეთა თაობების კვლევის საგანი. მანამდე საჭიროა, მართალია, წინასწარი, მაგრამ დეტალური პუბლიკაცია მოპოვებული ძეგლებისა, რომ ისინი ამ გზით ხელმისაწვდომი გახდეს დაინტერესებულ პირთათვის.

განსაკუთრებულ ინტერესს ამ სტელებისადმი ისიც იწვევს, რომ ერთ მათგანზე გამოსახული დავით მეფე არის ძველი საქართველოს ერთ-ერთი უკანმოჩენილესი პოლიტიკური მოღვაწე — დავით კურაპალატი (†1001 წ.), რომლის სახელთან დაკავშირებულია ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოსათვის საფუძვლის ჩაყრა და ქვეყნის გაერთიანების დასაწყისი. დავით კურაპალატი, არამარტო საერთო ქართული, არამედ საერთო კავკასიური და გარკვეულწილად, ბიზანტიური მასშტაბის პოლიტიკური მოღვაწე იყო. მან წარუშლელი კვალი დატოვა სამივე დასახელებული რეგიონის პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

სტელების აღმოჩენა შესაძლებელი გახდა იმ ხელშეწყობისა და დახმარების პირობებში, რომელიც გამოიჩინა ახალციხის, ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთის მთავარეპისკოპოსმა მეუფე თეოდორემ (ჭუაძე) (დანვრისლებით იხ. აქვე, დამატება III).

წინამდებარე გამოცემის მიზანია სტელებისა და მათზე მოთავსებული მდიდარი ეპიგრაფიკული მასალის პუბლიკაცია სათანადო გამოკვლევით. გამოკვლევაში აუცილებელი შეიქნა საკუთრივ ოშკის ტაძართან დაკავშირებული ცალკეული საკითხების განხილვა — ოშკის მთელი ეპიგრაფიკის კიდევ ერთხელ შესწავლა, რამაც გამოიწვია მათი ახალი ქრონოლოგიური

რიგის დადგენა; ოპკის დეკორატიულ რეპერტუარში ვედრების თემის რამდენიმეგზის დაყინებული ჩართვის გაანალიზება, რასაც მოჰყვა ოპკის, როგორც მემორიალური ტაძრის დანიშნულების გარკვევა და სხვ. ახლებურად დაისვა ტაძრის მშენებლობის დათარიღების საკითხი. სტელები, როგორც ეს მოსალოდნელიც იყო, უმჭიდროესად დაკავშირებული აღმოჩნდა მთლიანად ოპკის ტაძართან, მის დანიშნულებასთან, მის მრავალრიცხოვან და მრავალფეროვან ეპიგრაფიკულ მასალასთან.

ნაშრომს ერთვის სამი დამატება და ერთი დანართი. | დამატებიდან კარგად ჩანს ავტორის დანიტერესება ოპკის ტაძრით ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 70-იანი წლებიდან, რომლისკენაც მისი ყურადღება მიმართა აკად. ელენე მეტრეველმა, ოპკელი მოღვაწეებისა და ოპკის სკრიპტორიუმის შესახებ თვითონაც არაერთი შესანიშნავი გამოკვლევის ავტორმა. დასაანია, რომ იგი ვერ მოესწრო ოპკის სტელების აღმოჩენას.

დამატებაში წარმოდგენილი ზოგიერთი ავტორისეული ძველი დასკვნა ყოველთვის არაა თანხმობაში წინამდებარე გამოკვლევის ახალ შედეგებთან (მაგ., ტაძრის დათარიღების საკითხი), მაგრამ მათი შეცვლა საჭიროდ არ ჩავთვალე სახარებისეული „რომელი დავნერე, დავნერე“ (ი. 19,22) მიხედვით. გარდა ამისა, წიგნსა და მის დამატებებში შეიძლება ადგილი ჰქონდეს ცალკეულ განმეორებებს, რომლებსაც, მიუხედავად დიდი მცდელობისა, ვერაფრით ვერ ავცდი, რისთვისაც ბოდიშს ვიხდი მკითხველის წინაშე.

წიგნის დანართში წარმოდგენილია სტატია პარხლის შესანიშნავ ნარწერაზე პატრიარქის მოხსენიებით. მისი დართვა განაპირობა ორმა გარემოება: 1. ეს ნარწერაც განეკუთვნება ოპკის ტაძრის ერთ-ერთი კტიტორის — დავით კურაპალატის დროს, რომელიც იგულისხმება კიდევ მის ტექსტში და მასვე უკავშირდება პატრიარქის ტიტულის შემოღება X ს-ის საქართველოში, ისევე, როგორც — კათალიკოსის ტიტულისა ვახტანგ გორგასალს V ს-ის საქართველოში. 2. წმინდა ტექნიკურმა მიზეზმა — პირველ პუბლიკაციაში (წიგნი — „ნათელი ქრისტესი საქართველო“, თბ., 2003), გამოცემის სპეციფიკიდან გამომდინარე, სტატიას არ ახლავს სამეცნიერო აპარატი, რომელიც მას აქ დაერთო.

ამ წიგნის გამოცემაში განუული დახმარებისათვის მაღლობას მოვახსენებ:

მაღალყოვლადუსამღვდელოეს მეუფე საბას (გიგიბერია) — ხონისა და სამტრედიის მთავარეპისკოპოსს;

ყოვლადუსამღვდელოეს მეუფე სტეფანეს (კალიჯიშვილი) — ცაგერისა და ლენტეხის ეპისკოპოსს.

გამოცემა ეძღვნება ქ-ნ ნათელა ხაზალიას ხსოვნას მისი სულის მოსახსენებლად.

თავი I. ოშკის ტაძრის მდებარეობა, ხუროთმოძღვრება, შესწავლის ისტორია

1. ადგილმდებარეობა, ძველი მოსახლეობა, სახელწოდება

ოშკის დიდებული ტაძარი (ტაბ.1) მდებარეობს ისტორიულ ტაოში, ძველ ქართულ რეგიონში, რომელიც ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია. სოფელს, რომელშიც ტაძარია, დღეს *ჩამლიამაჯი* (Çamlıyamac) ეწოდება. ტაძარი გამოირჩევა თავისი გრანდიოზული მასშტაბებით და იგი, ამ მხრივ, ისეთი ქართული კათედრალების გვერდით დგას, როგორებიცაა — ქუთაისის ბაგრატის ტაძარი (დამთავრებული 1003 წელს), მცხეთის სვეტიცხოველი (1010-1029) და ალავერდის ტაძარი (XI ს. I მეოთხედი). ამასთანავე, იგი ყველა დასახელებულ ძეგლს ქრონოლოგიურად უსწრებს და როგორც მასზე არსებულ — ამოკვეთილ ან საღებავით შესრულებულ — ნარწერებიდან ჩანს, 963-976 წლებშია აგებული ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო სახლის ნარმომადგენლების — დავით მეფისა და ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სურვილით და დავალებით. სამშენებლო სამუშაოთა ხელმძღვანელი ყოფილა ვინმე *გრაგოლი*, რომელიც ტაძრის რამდენიმე ნარწერაში იხსენიება — ერთგან მისი გამოსახულებაცაა შემორჩენილი (სამხრეთი გალერეის რვანახნავა სვეტზე — სურ. 14).

ოშკის ტაძრის მდებარეობა შესანიშნავად აღწერა ე. თაყაიშვილმა, რომელიც აქ იყო 1917 წელს. რადგან ეს აღწერილობა კარგად მიესადაგება საკუთრივ ოშკის, როგორც ტოპონიმის ეტიმოლოგიას და, რაც მთავარია, გადმოსცემს იქ ამჟამადაც არსებულ სურათს, მოვიყვან ვრცელ ამონაწერებს:

„ოშკის მონასტერი მდებარეობს მაღალი მთის ფერდობზე, *თორთუმის წყლის* (თურქულად „თორთუმ-ჩაის“) მარცხენა ნაპირას, სულ ახლოს იმ ადგილიდან, სადაც ეს მდინარე ერთვის თორთუმის ტბას (ტაბ.2). X საუკუნეში, როდესაც ოშკის ტაძარს აშენებდნენ, თორთუმის ტბა არ არსებობდა. იგი გვიან გაჩნდა, დაახლოებით 1791 წელს, როდესაც ძლიერმა მინისძვრამ მოსწყვიტა *ხორსბაშდაღის* მთის მწვერვალი, ჩააზვავა იგი თორთუმის წყალში და შეაგუბა მდინარე, რის შედეგადაც წყლის დონემ აინია მაღალ კლდოვან მთათა შორის და ამრიგად ნარმოიშვა ტბა, სიგრძით 13 კილომეტრი და 420 მეტრი, სიგანით 2 კილომეტრი და 170 მეტრი (შუაში ამაზე ნაკლებიც — ერთი კილომეტრი და 680 მეტრი) (ტაბ. 2). ტბას ამშვენებს სამი ჩანჩქერი, რომელთა შორის ყველაზე დიდი და ყველაზე ლამაზი პირველია¹.

¹ აქ ე. თაყაიშვილი უთითებს წიგნს: *Я. Проскураков*, Заметки о Турции, ЗКОИРГО, кн. XXV, вып. 1, Тифлис, 1905, с. 74-76. ამ ნაშრომის გამოკვეყნებიდან დღემდე, 150 წლის განმავლობაში, ამ ტბის ზომებთან დაკავშირებით იქნებ ზოგი რამ შეიცვალა, მით უმეტეს იქ ჰესიც არის ჩადგმული, მაგრამ, უახლესი მონაცემების მოპოვება ვერ შეუძელი. იგივე უნდა ითქვას ოშკის გარშემო, მის მიდამოებში ე. თაყაიშვილის მიერ მოყვანილი მიკროტოპონიმის

თორთუმის ტბის მახლობლად თორთუმის წყალს ერთვის პატარა მდინარე, რომელიც წარმოშობილია ოშკის ხევისა და მანუსორის ხევის შეერთებით. ამ ორი ხევის შეყრის შემდეგ მაღალი და გრძელი ფერდობი, რომელზედაც ოშკის ტაძარია აშენებული, იღებს სახეს (გეგმაში) აყირავებული სამკუთხედისა, რომლის მწვერვალზე, ხეების შესართავთან, კლდეები ისე უახლოვდება ერთმანეთს, რომ გასასვლელი გზის სიგანე ორ მეტრს არ აღემატება. ამ გასასვლელის დახშვით მთელი ვრცელი სამკუთხედი ფერდობი თავის მონასტრიანად წარმოგვიდგება ძნელად მისასვლელ სიმაგრედ, ვინაიდან აღმოსავლეთით მას უფლის მანუსორის ხევის ხრამი, სამხრეთ-დასავლეთით ოშკის ხევის ხრამი, ჩრდილოეთით კი ამართულია მაღალი ქედი სობათა და მისი კლდოვანი მწვერვალი ბალაბეთი. ეს მწვერვალი ისეა ღვარების მიერ დასერილი, რომ შორიდან დიდი ლოდებით ნაშენი ციხე ეჩვენება კაცს. აღმოსავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთის ფრიად ღრმა ხეცებს თან ახლავთ კლდოვანი ქედები მწვერვალებითურთ. ამ ღრმა ხეცთა და მაღალ მწვერვალთა შორის, ხელოვნურად დავაკებულ ფართობზე ამართულია უზარმაზარი ნაგებობა ოშკის მონასტრისა, რომლის მშენიერი გუმბათი უფრო მაღლა ადის, ვიდრე ორი მახლობელი მწვერვალი, მაგრამ ველარ უთანასწორდება ჩრდილოეთით მდებარე მწვერვალ ბალაბეთს [...].

ზაფხულობით ოშკის წყალი ბალების მოსარწყავად არის ხოლმე განანიღებული, რის გამოც მისი კალაპოტი მშრალია და გზად არის გადაქცეული და სხვა გზა არც არის². თორთუმის ხევის ბალები, სადაც კი წყალი სწვდება, საოცარია. თუმცა მონასტერი დიდ მალლობზეა აგებული, მის ახლოს ვენახიც ხარობს, ისე ცხოველია აქ სამხრეთის მზის სხივები.

თორთუმის წყლიდან და თორთუმის ტბის დასაწყისიდან, ე.ი. იქიდან, სადაც თორთუმის წყალი ტბას ერთვის, ოშკის ტაძარი კარგად მოჩანს, მაგრამ მისკენ აშავალ აღმართს რომ შეუდგებით, ტაძარი იმალება, ხოლო როცა ზედ მიადგებით, ის მოულოდნელად გეცემათ თვალში, როგორც ჭალარა ბუმბერაზი, ბევრი ჭირვარამის გადაშხდელი და საკმაოდ დაზიანებული. ეს შთაბეჭდილება ერთი-ორად მატულობს, როდესაც მონასტრის სამხრეთ ეზოდან გადახედავთ თორთუმის წყლის ხეობის დიდებულ სურათს და თორთუმის ტბის დასაწყისს. მთელი ხეობა მოცულია ბალებით, მდელოთი, მწვანეულობით, ხოლო მისი მაღალი ქედების ფერდობები შემოსილია ტყით.

ტაძარი, როგორც ვთქვით, აგებულია საგანგებოდ დავაკებულ ადგილას და სამხრეთით მას ახლავს საკმაოდ მოზრდილი, ლორღმოყრილი ფართობი [...]³.

შესახებ, რადგან გასული 150 წლის განმავლობაში აქ მოსახლეობაც ბევრჯერ შეიცვალა (გგულისხმობ სხვადასხვა ტომთა ადგილმონაცვლეობას) და პოლიტიკური ხელმძღვანელობაც (როგორც ცნობილია, ერთ დროს ეს ტერიტორია რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაშიც შედიოდა).

² ამჟამად ოშკის წყალს თანამედროვე, სავტომობილო გზა გასდევს, მაგრამ ერთი-ორჯერ ისიც ოშკის წყლის ხეცსა და ხიდზე გადადის, რის გამოც ზოგან ოღრო-ჩოღროა.

³ ამის შემდეგ მოყვანილია აქ არსებული „თაღოვანი საძვალე სარდაფის“ მოკლე აღწერილობა, რომელსაც ქვემოთ დაეუბრუნდებით.

მცირე ფართობი აღმოსავლეთითაც ახლავს ოსკის ტაძარს. წინათ ეს ფართობი ბევრად უფრო დიდი ყოფილა, მაგრამ ესლა იგი ნაწილობრივ დაუპყრია ხრამს, რომელიც თანდათან ფართოვდება და ემუქრება ტაძრის აღმოსავლეთ მხარეს, ხოლო მეორე დიდ ნაგებობასთან, სემინარია-საოსტიგნესთან, რომელიც ჩრდილოეთით ეკვრის ოსკის ტაძარს, სულ ახლოს არის მისული და მოსპობას უქადის გზას, რომელიც იქედან *ლოქის* ზეკარზე მიემართება და რომლის განი აქ ერთ მეტრსაც არ აღემატება⁴.

ამის შემდეგ, ტაძრის მდებარეობის აღწერილობასთან ერთად, ე. თაყაიშვილს მოჰყავს საინტერესო ცნობა ექსპედიციის მუშაობის პირობების შესახებ:

„ვიწიდან ტაძრის აღმოსავლეთით ძალიან მცირე ადგილია დარჩენილი, იქიდან აღმოსავლეთ ფასადის მთლიანად გადაღება შეუძლებელი იყო და დ. ერმაკოვიც იძულებული შეიქნა, ორ ნაწილად გადაეღო იგი. მაგრამ ექსპედიციის ერთ-ერთმა წევრმა მოახერხა აცოცება მაღალ კლდოვან მწვერვალზე (რომელსაც დიდი და ღრმა ხევი გამოყოფს ტაძრისაგან) და შეძლო იქედან მთლიანად გადაღება ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადისა და, აგრეთვე, მასზე ჩრდილოეთით მოშენებული სემინარია-საოსტიგნისა“⁵.

ტაძრის მდებარეობის აღწერისას, მისგან დასავლეთით და ჩრდილოეთით მდებარე ადგილების შესახებ, ე. თაყაიშვილი წერს:

„ტაძრის დასავლეთით მდებარე ადგილი მთიანი მაღლობია, მაგრამ ფართოა და ადვილად მისადგომი“.

⁴ მართლაც, ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადსა და ხევის შორის მეტად მცირე, თუმცა, კლდოვანი ადგილია დარჩენილი. დღეს აქ დგას არცთუ ისე მკვიდრად ნაშენი ორსართულიანი ხუხულა საცხოვრებელი სახლი, რომლის ქვედა სართულში დუქნებია გამართული. გზა ამ სახლსა და ტაძარს შორის ვინროა, თუმცა, ავტომანქანა მაინც ახერხებს გავლას.

⁵ სამწუხაროდ, ექსპედიციის ერთ-ერთი წევრის მიერ გადაღებული ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის ფოტო ე. თაყაიშვილის წიგნის არც რუსულ და არც ქართულ გამოცემაში გამოქვეყნებული არაა და არც მისი ნეგატივი მოიხდომა ფოტოარქივებში. წიგნში მითითებული ტაბ. 44 კორექტურული შეცდომია — სინამდვილეში ტაბულაზე წარმოდგენილია შორიდან გადაღებული ტაძრის სამხრეთი ფასადი. სამწუხაროდ იმიტომ, რომ ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის მთლიანი ფოტო, როგორც ჩანს, არ არსებობს — ე. ჯობაძესთანაც მისი მხოლოდ ზედა ნაწილი და სამხრეთ მონაკვეთის ფრამენტია წარმოდგენილი (*W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjet'i and Shavseti, Stuttgart, 1992, ტაბ. 149, 158*), ხოლო უფრო ახალ პუბლიკაციაში (*ი. გვიიაშვილი, ი. კობლაძე, ტაო-კლარჯეთი, თბ., 2004*), ესეც არაა. ე. თაყაიშვილის მიერ დასახელებული დ. ერმაკოვის მიერ ორ ნაწილად გადაღებული აღმოსავლეთის ფასადის ფოტოებია მისი წიგნის ტაბულები 47 და 48 — რაკურსით გადაღებული ფასადი სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კუთხეებიდან. ერთ-ერთზე (ტაბ. 48) თვითონ ე. თაყაიშვილიცაა გამოსახული. როდესაც სურთ ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის წარმოდგენა, მოჰყავთ დ. ერმაკოვის მიერ გადაღებული ეს ორი ფოტო (*ე. მერიძე, ძველი ქართული სურათმოდკვრება, თბ., 1974, ტაბ. 76; В. Берძე, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тб., 1981, таб. 55; П. Закария, Зодчество Тао-Кларджети, Тб., 1992, таб. 163, 164*). დღეს ამ ფასადის მთლიანი გადაღება უკვე შეუძლებელია თითქმის მიჯრით აშენებული ახალი ნაგებობების გამო.

⁶ დღეს სწორედ ამ მიმართულებითაა გაშლილი ბალიან-ვენახიანი სოფელი *ჩამლიიაშვილი*. იქვე რკალად ჩამწკრივებულია ადგილ-ადგილ ერთმანეთზე მიბმულ-მიშენებული ორ და სამ სართულიანი, ზოგი კაპიტალური და ზოგიც ხუხულა საცხოვრებელი სახლები ქვედა

ჩრდილოეთით ტაძარი ეკერის ფერდობს, რომელიც შვეულად არის ხელოვნურად ჩამოჭრილი სამი მეტრის სიმაღლეზე. ჩრდილო ეკედერის კედელი სამი მეტრით შორავს ჩამოჭრილ ფერდობს. თუ რამდენად შორავდა ტაძრის ჩრდილო მკლავის კედელი ფერდობს, ძნელი სათქმელია, რადგან ეს ადგილი ეხლა ამოვსებულია მიწით და აღნიშნული მკლავი უერთდება ფერდობსა და სხვა ნაგებობას. მაგრამ აშკარაა, რომ აქ მანძილი იმთავითვე სულ მცირე უნდა ყოფილიყო⁷.

ოშკის ტაძარი მდებარეობს იმ ტერიტორიაზე, რომელიც უძველესი დროიდან ქართული ტომებით იყო დასახლებული. აქაური ქართველი ტომები *ტაოხებისა* ჯერ კიდევ ძვ. წ. XII-XI და ძვ. წ. IX-VIII სს. ასურულ და ურარტულ ლურსმულ წარწერებშია მოხსენებული⁸. პირველი მეცნიერული თვალსაზრისი ამ საკითხზე აკად. ნ. მარმა გამოთქვა «გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების» მის მიერ მომზადებული გამოცემის წინასიტყვაობაში. იგი წერს:

«Археологические недра Тао-Кларджетии могут вскрыть материалы не только для эпохи грузинской колонизации или предшествующего им армянского заселения и поздней тубалкаинской государственности, именно лазской, в VI-ом веке, но и для так называемой до-исторической эпохи, эпохи архаической культуры ивери-чанов, связанной и с развитием металлургии и тубал-кайнов и халибов, и с колхским могуществом, давшим пищу для сказания о золотом руне»⁹.

სართულში გამართული დუქნებით. აქვე, თითქმის ზედ ტაძართან აშენებულია ახალი მეჩეთი, ხოლო ნამდვილად ზედ ტაძართან მიშენებულია მეჩეთისთვის აუცილებელი ატრიბუტი — ჩეჩმა და ზელ-ფეხის დასაბანი წყლის ონკანები.

ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960, გვ. 32-33. იგივე იხ. რუსულად: *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тб. 1952, с. 45-46. სხვათა შორის, ნიგნს უძღვის მისი რედაქტორის აკ. შანიძის მოკლე წინასიტყვაობა (იგი ქართული გამოცემის რედაქტორიცაა, მაგრამ ამ გამოცემას მისი წინასიტყვაობა არ ახლავს), რომელიც მთავრდება შემდეგი წინასწარმეტყველური სიტყვებით: «Интерес к этим материалам еще более возрастает (იგულისხმება ე. თაყაიშვილის მიერ 1917 წელს ტაო-კლარჯეთში მოპოვებული მასალა), если принять во внимание, что к описываемым здесь грузинским памятникам нет доступа миролюбивым советским ученым. Но ход истории таков, что и в этих местах восторгается идеология мира и дружбы народов, которая так нужна Турции, влезшей, по меткому выражению Л. П. Берия, в петлю американской «помощи», и тогда находящиеся там памятники грузинской старины будут изучены всесторонне и основательно» (იქვე, გვ. 5). მართალია, ამ ძეგლების ყოველმხრივი და საფუძვლიანი შესწავლა ჯერ არაა დაწყებული, მაგრამ ამჟამად შეუდარებლად უკეთესი პირობებია მათ ადგილზე შესასწავლად, ვიდრე ეს იყო ამ ნახევარი საუკუნის წინ, როდესაც ზემოთ მოყვანილი სიტყვები ინერგოდა. ამის მაგალითად, თუნდაც, წინამდებარე ნიგნი და მასში პირველად გამოქვეყნებული ახალმოპოვებული მასალა გამოდგება.

⁷ *Г. А. Меликишвили*, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с. 424; *Его-же*, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 114, 176; *Н. В. Арутюнян*, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, с. 503 (აქ აღრიცხულია *დიაოხისა* და *დიაოხელების* სხვადასხვა წარწერებში მოხსენიების 15 შემთხვევა). ამ საკითხზე უახლესი გამოკვლევა ლიტერატურის დასახელებით: ე. *ანტახიშვილი*, უძველესი ქართველური გაერთიანებები და მათი ურთიერთობა ძველ ასურეთთან და ურარტუსთან, წელიწადური «ქართული დიპლომატია», 1, თბ., 1994, გვ. 21-29.

⁹ *Георгий Мерчул*, Жизнь св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст, введение, издание, перевод *Н. Марра*, с Дневником поездок в Шавшино и Кларджию, ТР, кн. VII, СПб, 1911, с. ХХСХV.

მაშასადამე, ნ. მარის აზრით, ჯერ კიდევ „ნიწანისტორიულ“ ხანაში ამ ტერიტორიაზე „იბერ-ჭანები“ ბინადრობდნენ, რომელთა კულტურა დაკავშირებულია მეტალურგიის განვითარებასთან თუბალ-კაინებსა და ხალიბებში და კოლხების ძლიერებასთან, რომელმაც საფუძველი დაუდო თქმულებას ოქროს სანძისზე.

ძვ. წ. II-I სს. ეს მიწები სომხეთის გაძლიერებულმა სახელმწიფომ დროებით მიიერთა, რასაც მოჰყვა, ნ. მარის გამოთქმით, „армянское заселение“. მოგვიანებით, VI ს-ში აქ ლაზების სახელმწიფო შეიქმნა, რასაც IX-X სს-ში ფეოდალური სახელმწიფოს („ქართველთა სამეფოს“, „ქართველთა საკურაპალატოს“) ჩამოყალიბება მოჰყვა, როგორც შედეგი ამოტ ბაგრატიონის (†28.1.826) პოლიტიკური მოღვაწეობისა და ნმ. გრიგოლ ხანძთელის (759-861) მიერ გაშლილი მძლავრი სამონასტრო აღმშენებლობისა.

მთლიანად ამ მხარის — ტაო-კლარჯეთის, ეთნიკური ისტორია მრავალ საკითხს უკავშირდება, მეცნიერებაში მის შესახებ სხვადასხვა თვალსაზრისი არსებობს. ასევე, მრავლად არსებობს ამ საკითხის შესახებ სხვადასხვა დროის წყაროები. მათ განხილვას აქ არ შეუდგები, მით უმეტეს, რომ ეს ვრცლად აქვს წარმოდგენილი პ. ინგოროყვას, რომლის ძირითადი თვალსაზრისი — ამ მხარის მოსახლეობის იმთავითვე ქართველობის, ხოლო შემდეგშიც, საუკუნეთა განმავლობაში ამ მხარის ქართველებით დასახლების შესახებ (შემთხვევით არ ერქვა აქ ჩამოყალიბებულ პოლიტიკურ ერთეულს „ქართველთა სამეფო“¹⁰) — სადღეისოდ ყველაზე არგუმენტირებული და დამაჯერებელია¹¹.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს, ანუ ტაო-კლარჯეთის უძველესი მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის შესახებ უახლესი თვალსაზრისი ასეთია:

„ძვ. წ. XII-VIII საუკუნეებში ასურულ და ურარტულ წყაროებში მოხსენიებული ქვეყანა „დაიენი-დაიუხი“ ფრიად მნიშვნელოვანი ახლოაღმოსავლურქართული სახელმწიფოებრივი ერთეული იყო, შექმნილი ტაოელთა ჰეგემონიით. ტერიტორიულად იგი მოიცავდა არზრუმის ფართო ზეგანს და ჭოროხის აუზს მთლიანად. მისი მოსახლეობა, ძირითადად, ქართული იყო ხურიტული ტომების მცირე მინარევით, რომელიც დროთა განმავლობაში ასიმილირებული იქნა ქართველთა მიერ. თვით ტაოელები აღმოსავლურქართულ ტომს წარმოადგენენ. ცხადია, არ არის გამორიცხული დასავლურქართულ ტომთა აქ არსებობაც, რაც მცირე რაოდენობის

¹⁰ მ. ლორთქიფანიძე, ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. ტაო-კლარჯეთი („ქართველთა სამეფო“), იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, საქართველო IV-X საუკუნეებში, ტომის რედაქტორი შოთა მესხია, თბ., 1973, გვ. 445-489. მ. დ. ლორდკიპანიძე, Картвельское царство (Тაо-Кларджети), см. Очерки истории Грузии, т. II, Грузия в IV-X веках, Тб., 1988, с. 306-339.

¹¹ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა. ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან, თბ., 1956, გვ. 450-544.

სათანადო ტოპონიმის მიხედვით სავარაუდოა (არტანუჯი, ოპიზა...)“¹². ასევე ქართველურ სამყაროს აკუთვნებს დიაენი-დიაუხს აკად. გ. გიორგაძე¹³.

ტაო-კლარჯეთის ტოპონიმიაში ასახულია აქ მიმდინარე ინტენსიური მიგრაციული პროცესები. ჯერ კიდევ ნ. მარი აღნიშნავდა ზოგიერთი ტოპონიმის ეტიმოლოგიის შესახებ: «*Опица* точнее *Опицжа* – Тубал-Каїнская форма слова, соответствующая грузинскому *Санира*» ნერდა ის¹⁴, რასაც ეთანხმება აკ. შანიძეც, რომელიც დამატებით თვლის, რომ «ასეთივე ფორმაა *ოლთისიც*, მხოლოდ ცოტაოდენად გადმოქართულებული (-*ში* ს ნაცვლად -*სი*)“¹⁵.

სწორედ II-I სს. სომეხთა ჩამოსახლების დროიდან ჩარჩა ამ მხარის ცალკეულ ადგილებში სომხური მოსახლეობა და, შესაბამისად, სომხური ტოპონიმები: *იზხანი*, *შატბერდი*, *მიჯნადორი*... თუმცა, არც მათი სომხური წარმომავლობა ყოველთვის უჭეველი. მაგ., *შატბერდთან* დაკავშირებით საქმის ვითარება ასეთია: იგი კომპოზიტია და შედგება ორი ნაწილისაგან - „შატ“ და „ბერდ“. იდეოგრამა „შატ“-ს ლურსმულ დამწერლობაში (ბაბილონურ-ასურულში) მრავალი მნიშვნელობა აქვს — იგი შეიძლება გამოყენებული იყოს წარწერაში, როგორც სხვადასხვა მარცვლის („ქურ“, „მათ“, „მად“, „შად“, „შათ“, „შატ“, „ლათ“, „ნათ“ და სხვ.), ასევე ცნების („ქვეყანა“, „მთა“, „დაპყრობა“) გადმოსაცემად¹⁶. კომპოზიტის მეორე ნაწილი *ბერდ* *b[r̥](e)r̥g[ʰ], როგორც ინდოევროპულ (მაგ., ბერძნულ, სომხურ...) , ასევე ახლოაღმოსავლურ (ურარტულ, ასურულ...)) ენებზე ნიშნავს „სიმაგრეს“, „ციხესიმაგრეს“. თ. გამყრელიძის და ვიარ. ივანოვის დასკვნით, «Постулирование данного слова в значении «крепость», «укрепление» в группе древних индоевропейских диалектов дает основание считать его общеиндоевропейским словом, обозначавшим «укрепленное поселение», «крепость на возвышенности, скале»¹⁷. ამრიგად, *შატბერდი* საერთო ინდოევროპულ დონეზე (და არა მხოლოდ სომხურზე) ნიშნავს „გამაგრებულ დასახლებას“, „ციხესიმაგრეს მთაზე, კლდეზე“.

ცხადია, ამ საერთო ინდოევროპული ტოპონიმების გვერდით, აქ მრავლადაა მათზე ადრე არსებული და დღემდე შემორჩენილი ქართველური (ჭანურ-მეგრული) ტოპონიმები: *ოპიზა*, *არტანუჯი*¹⁸ და მათ შორის *ოშკი*. ეს უკანასკნელი „შიშინა

¹² დ. მუსხელიშვილი, „დიაენი“ - „დიაოხის“ ქვეყნის მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობისათვის, „ანალები“, 1, 2004, გვ. 10.

¹³ გ. გიორგაძე, დიაენი-დიაუხი: არაქართველური სამყარო?, კრ. „ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან“, თბ., 2001, გვ. 16.

¹⁴ *Георгий Мерчул*, *Житие св. Григория Хандзтийского*, с. XXII.

¹⁵ აკ. შანიძე, ვინაობის სუფიქსი არ ქართველში, იხ. *მისი*, ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, 1, თბ., 1957, გვ. 32.

¹⁶ გ. მელიქიშვილი, როგორ ამეტყველდნენ ლურსმული წარწერები, თბ., 2004, გვ. 7; მდრ., ქსე, ტ. 9, გვ. 455.

¹⁷ *Т. В. Гамкрелидзе*, *Вяч. Вс. Иванов*, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, II, Тб., 1984, с. 745.

¹⁸ *არტანუჯის* მეგრულ-ჭანურ წარმოშობას მონიშნავს ის, რომ იგი, როგორც აკ. შანიძემ დაადგინა, ორი ნაწილისაგან შედგება: *არტან* და *უჯი*. ეს უკანასკნელი მეგრულ-ჭანურად „ყურს“, „ყურეს“ ნიშნავს. მაშასადამე, *არტანუჯი* < *არტანიშ* *უჯი*, ე.ი. „არტანის ყურე“

წარმოშობისა უნდა იყოს, რომელიც შეიძლება „მეგრულ-ჭანურ“ შუა („შუა“)-საგან ნაწარმოებად მივიჩნიოთ¹⁹. მართლაც, ოშკის ტაძრის, მთლიანად სამონასტრო კომპლექსის მდებარეობის ზემოთწარმოდგენილი ე. თაყაიშვილისეული აღწერა-დახასიათებით, იგი მთებს შორის, ხეობათა შეყრის ადგილას, ამ მიზნით საგანგებოდ მოსწორებულ კლდოვან ადგილზეა შუაში აგებული. ცხადია, ამ ადგილს მეგრულ-ჭანური „ოშქა“²⁰, ე.ი. *შუაში მდებარე, შუათანა მანამდე* ერქვა და შემდეგ იგი მონასტრის სახელად გადაიქცა.

აქ მხოლოდ მცირე მაგალითებია მოყვანილი; მაგრამ, მათი მიხედვითაც ტოკლარჯეთის, როგორც მოსახლეობის, ისე ტოპონიმის უძველესი ქართული ეთნო-კულტურული სამყაროსადმი კუთვნილება უეჭველია.

(აქ. *შანიძე*, ჯ ბგერის წარმოშობის წყაროები ქართველურ ენებში, *საქ. მეც. აკადემიის საზოგად. მეცნ. განყ. მოამბე*, 2, 1960, გვ. 225-233; ზ. *სარჯველაძე*, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984, გვ. 149-150).

¹⁹ თ. *გონიაშვილი*, დაალექტიზმებისათვის პადიშის ძეგლში, „ენიკის მოამბე“, IV:2, ტფ., 1938, გვ. 123.

²⁰ დღესაც მეგრულში „ოშქა“, როგორც ზმნიზედა, „შუას“ აღნიშნავს, „ოშქაპი“ „შუათანა“, ისევე, როგორც მისი პარალელური ფორმა „ოშქარი“; მაგ., *ოშქარ ჯიმა* ნიშნავს *შუათანა ძმას* (ო. *ქაჯაია*, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II ტომი (ზ-ს), თბ., 2002, გვ. 460, 461). მეგრულ-ჭანური – არ სუფიქსი აქ ისეთივე დატვირთვისაა, როგორც ამ სუფიქსით გაფორმებულ ადგილობრივ ტოპონიმებსა და წარმომავლობის აღმნიშვნელ სიტყვებში: *მტბევარი, ოპიზარი, ხაბული...* (მდრ. თ. *გონიაშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123; აქ. *შანიძე*, ვინაობის სუფიქსი არ ქართულში, გვ. 21).

2. შესწავლის ისტორია

ვახუშტი ბატონიშვილი (1696-1757), რომელსაც თავის ცნობილ ნაშრომში საქართველოს კუთხეებს შორის სამხრეთ საქართველოს — ტაო-კლარჯეთის გეოგრაფიული აღწერა-დახასიათებაც აქვს მოცემული²¹, ოშკს არ იცნობს. «ქართლის ცხოვრებაშიც» იგი ერთხელაა მოხსენიებული — ლაშა-გიორგის დროინდელი ანონიმი მემატრიანე, თამარის მეფობის აღწერისას, «ქრონიკონი ოთხასოცდათხუთმეტის» (1215) წინა ხანების მოვლენების გადმოცემისას ამბობს, რომ «ამისსა შემდგომად აღილეს კარი, და ციხენი კარნიფორისა, და ვანანდისნი, და რაკისპირის ციხენი; და წინა ამისსა ხახული, ოშკი და ბანა ნაელო»²². ამის შემდეგ ოშკი მხოლოდ XIX ს-ში გახდა ცნობილი სამეცნიერო წრეებისათვის და ისიც იქ გადაწერილი ხელნაწერების ანდერძების წყალობით, თუმცა, აქაც ერთგვარ გაუგებრობებს ჰქონდა ადგილი, რომელთა შესახებ ქვემოთ იქნება აღნიშნული.

მეცნიერული თვალსაზრისით პირველი სერიოზული და მნიშვნელოვანი მასალა ოშკის შესახებ გამოქვეყნდა 1864 წელს. ამ წელს აკად. მ. ბ რ ო ს ე მ რუსეთის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის «მემუარებში» (Mémoires) გამოაქვეყნა სამხრეთ საქართველოში მხითარისტ ნ ე რ ს ე ს ს ა რ გ ი ს ი ა ნ ი ს მიერ შეკრებილი ძველი ქართული წარწერები²³. წარწერები ნ. სარგისიანს პალეოგრაფიული ასლებით გადმოეღო შემდეგი ძეგლებიდან: *ოშკი* (ეოშკ, როგორც იგი უწოდებს ადგილობრივი სახელის მიხედვით), *ხახული* (ხახუ, ასევე ადგილობრივი მოსახლეობის გამოთქმით), *ეჭექი* (ეგრეკი), *იშხანი*, *ყარსი*, *ჩანგლი*. ოშკიდან გამოქვეყნებულია 10, ყველა ძირითადი წარწერა²⁴, თუმცა, იქ წარწერების რაოდენობა გაცილებით მეტია. მაგრამ, მთავარია, რომ პირველად შემოვიდა მიმოქცევაში სამეცნიერო თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანი წარწერების ჯგუფი დადგენილი ტექსტებით და მათი ფრანგული თარგმანით.

1883 წ. აღ. ც ა გ ა რ ე ლ მ ა, პეტერბურგის საიმპერატორო უნივერსიტეტის პროფესორმა, პალესტინის რუსული საზოგადოების წინადადებით და დაფინანსებით ათონის მთაზე ექსპედიცია მოაწყო. 1886 წელს მანვე გამოაქვეყნა ექსპედიციის შედეგები და მათ შორის ათონის ქართველთა მონასტერში დაცულ ქართული ხელნაწერების პირველი მეცნიერული აღწერილობა. ოშკის ბიბლიის (978-979 წწ.) აღწერისას, ანდერძ-მინაწერების მოყვანის შემდეგ, აღ. ცაგარელი შენიშნავს, რომ მათში მოხსენებული ოშკი უნდა იყოს უშკი — კლიმენტის მონასტრის ადგილის ძველი სახელწოდება, სადაც შემდეგ ქართველებმა დიდი მონასტერი ააგესო²⁵.

²¹ ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქცა, IV, გვ. 656-690.

²² ქცა, I, გვ. 368: 31-32; ქართლის ცხოვრება («ძველი ქართლის ცხოვრება»), გამოსაცემად მოამზადეს ი. ანთელავამ და ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1996, გვ. 299.

²³ Inscriptions géorgiennes et autres recueillies par le Père Nersès Sargislan et expliquées par M. Brosset, MAIS, VIIe série, tome VIII, №10, St.-Pb., 1864.

²⁴ იქვე, გვ. 5-11.

²⁵ А. Цазарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, вып. 1, СПб, 1886, с. 72.

ალ. ცაგარელის ეს მცდარი მოსაზრება გაიზიარეს დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე მ²⁶ და თ. ყ ო რ დ ა ნ ი ა მ²⁷. უფრო მეტი, ალ. ცაგარელის მიერ შენიშვნის სახით გამოთქმული თვალსაზრისი დ. ბაქრაძემ განავრცო — ათონის მთის ოპკის სავანის ანალოგიით ეს სახელი ჭოროხის ხეობის ტაძარსაც (ეოპში) ეწოდებოდა²⁸.

ტაო-კლარჯეთის ძეგლების და მათ შორის ოპკის ტაძრის შესწავლის ისტორიის ერთი მნიშვნელოვანი ეტაპი დაკავშირებულია ე. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ი ს (1863-1953) სახელთან.

1917 წელს ტაო-კლარჯეთის ქართული ხუროთმოძღვრული ძეგლების შესასწავლად ე. თაყაიშვილმა დიდი ექსპედიცია მოაწყო. ეს იყო „თურქეთის საქართველოში“ მის მიერ მოწყობილი მესამე ექსპედიცია. მანამდე, მან პირველი ექსპედიცია მოაწყო 1902 წელს, ხოლო მეორე — 1907 წელს. ამ ექსპედიციების დროს შეკრებილი მასალები გამოქვეყნდა სხვადასხვა დროს არათანმიმდევრულად, იმის მიხედვით და შესაბამისად, როგორც მიეცემოდა ავტორს გამოცემის შესაძლებლობა²⁹.

1917 წლის ექსპედიციის მასალები გამოქვეყნდა ე. თაყაიშვილის გარდაცვალების შემდეგ აკ. შანიძის რედაქტორობით, ორჯერ — პირველად რუსულად 1952 წელს³⁰ და მეორედ — ქართულად 1960 წელს³¹. აი, რას წერს ე. თაყაიშვილი 1917 წლის ექსპედიციის შესახებ:

„როცა პირველი მსოფლიო ომის დროს რუსის ჯარმა თითქმის მთელი ანატოლია დაიკავა, ჭოროხის ხეობა ზურგს უკან მოექცა რუსის ჯარს და 1917 წელს, ჩვენც საშუალება მოგვეცა მოგვეწყო მესამე ექსპედიცია ტაო-თორთუმ-მისპირის ძეგლების შესასწავლად. ამ ექსპედიციაში, რომელიც საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სახელით იყო მოწყობილი, ჩვენ მოვიწვიეთ სამოქალაქო ინჟინერი ა. კალგინი³², მხატვარი დ. შევარდნაძე³³, მოხალისე

²⁶ დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, ტფ. 1889, გვ. 243.

²⁷ თ. ყორდანი, ქრონიკები, I, გვ. 107.

²⁸ დ. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 223; Опись памятников древности в некоторых храмах и монастырях Грузии, сост. Н. Кондаков. Грузинские надписи прочтены и истолкованы Димитрием Бахрадзе, СПб., 1890, с. 250. შენ. ლ. შენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. II, თბ., 1962, გვ. 447. ლ. მენაბდე პ. პეტერსს შეცდომით მიანერს, რომ თითქოს მასაც ოპკი ათონზე ეგულებოდა (იქვე).

²⁹ E. Takaišvili, Христианские памятники, МАК, XII, М., 1907. ე. თაყაიშვილი, ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი, ტფ., 1924, ტაბ. 12-31; მისივე, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი, 1938.

³⁰ E. Takaišvili, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тб., 1952.

³¹ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960.

³² ანატოლი კალგინი (1875-1943) — არქიტექტორი, პროფესორი; ქართული საადგილმამული ბანკის, ახლანდელი საქართველოს პარლამენტის ილია ჭავჭავაძის სახელობის ეროვნული ბიბლიოთეკის შენობის და ზაქესის ნაგებობის ავტორი. დაკრძალულია ეცხეთაში, სამთავროს ტაძრის გალავანში (ე. ძერიძე, მოგონებები, თბ., 1987, გვ. 254-256).

³³ დიმიტრი შევარდნაძე (1885-1937) — მხატვარი, საზოგადო მოღვაწე, „ქართველ ხელოვანთა საზოგადოების“ და სურათების ეროვნული გალერეის დამაარსებელი და პირველი დირექტორი.

ხუროთმოძღვარი ალპინისტი ი. ზდანევიჩი, მხატვარი ლადო გუდიაშვილი³⁴, მხატვარ-მსახიობი მიხეილ ჭიაურელი³⁵ და ვარძიის მონასტრის წინამძღვარი მღვდელ-მონაზონი იპოლიტე. ეს უკანასკნელი საქართველოს სამღვდელოების მიერ და პირადად ლეონიდე კათალიკოსის რჩევით იყო მოწვეული³⁶. ის ჩვენთან ერთად უნდა გასცნობოდა ხახულის, ოშკისა და იშხანის მონასტერთა ნაშთებს და, თბილისს მობრუნების შემდეგ, ისევ უნდა გამგზავრებულიყო თორთუმის ხეობაში, რათა მიეღო ზომები მათ დასაცავად და შესაკეთებლად. ჩვენი თბილისს მოსვლის შემდეგ მღვდელ-მონაზონი იპოლიტე მართლაც გავგზავნეთ დიდის მარაგით თორთუმში, მაგრამ იგი იძულებული გახდა გზიდანვე დაბრუნებულიყო, ვინაიდან ამ დროს რუსის ჯარმა მიატოვა ფრონტი და თურქებმა ხელახლა დაიკავეს მათ მიერ დაცლილი ადგილები.

ჩვენი ექსპედიციის სუსტ მხარეს შეადგენდა სპეციალისტი ფოტოგრაფის უყოლობა. კავკასიის განთქმული ფოტოგრაფი დ. ერმაკოვი, რომელსაც წინათ დიდი სურვილი ჰქონდა ჩვენთან ერთად ემგზავრა „თურქეთის საქართველოში“, უკვე ცოცხალი აღარ იყო³⁷. ჩვენ წარუვდგინეთ სამხედრო უწყებას რამდენიმე ფოტოგრაფის კანდიდატურა, მაგრამ მან არც ერთს ნება არ დართო ჩვენთან ემგზავრა, და იძულებული გავხდით ფოტოგრაფის როლი დაგვეკისრებინა ჩვენი ექსპედიციის ზოგიერთი წევრისათვის³⁸.

ცხადია, ჯერ კიდევ მიმდინარე პირველი მსოფლიო ომის (1914-1918) პირობებში, საყოველთაო გაჭირვებისა და ეკონომიკური ნგრევის დროს, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ექსპედიციის ფინანსურ და მატერიალურ უზრუნველყოფას. ამის შესახებ ე. თაყაიშვილი წერს:

„ფულით დაგვეხმარნენ თბილისის თავადაზნაურობა და საქართველოს სამღვდელოება, მაგრამ ფული ვერას გვიშველიდა, რომ სამხედრო ორგანიზაციას არ შეეწყო ხელი: ფულით არაფრის შოვნა არ შეიძლებოდა ჩვენ მიერ გამოსაკვლევ

³⁴ ლადო გუდიაშვილი (1896-1980) — მხატვარი. მის შესახებ დაწერილ და გამოქვეყნებულ მრავალრიცხოვან გამოკვლევებსა და მოგონებებს შორის ცალკე უნდა გამოიყოს: ე. ბერიძე, მოგონებები, გვ. 320-323.

³⁵ მიხეილ ჭიაურელი (1894-1974) — კონორეჟისორი, მხატვარი, საბჭოთა კავშირის სახალხო არტისტი.

³⁶ 1917 წელს ლეონიდე (ერისკაცობაში ლონგინოზ სოლომონის ძე ოქროპირიძე) კათალიკოსი ჯერ კიდევ არ იყო. თუმცა, 1917 წლის 12 აგვისტოს იგი დაადგინეს თბილისის მიტროპოლიტად და მას დაეკისრა საქართველოს ეკლესიის დროებითი მმართველის ფუნქცია. ლეონიდე კათალიკოს-პატრიარქი იყო 23.II.1919—11.VI.1921 წწ. (საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები, რედაქტორი აკად. როინ მეტრეველი, თბ., 2000, გვ. 183-187). ე. თაყაიშვილის ექსპედიცია 1917 წლის 8 ივლისს გაემგზავრა და, ცხადია, ავტორი ლეონიდეს კათალიკოსად მოიხსენიებს წიგნის გვიან დაწერილ წინასიტყვაობაში.

³⁷ დ. ერმაკოვი (კაშპიაჯო) (1846-1916) — ცნობილი თბილისელი ფოტოგრაფი, რომელსაც დიდი ამაგი მიუძღვის, როგორც საქართველოს, ისე სხვადასხვა მთელი კავკასიის სიძველეების ფოტომატიანის შექმნაში. ე. თაყაიშვილის ცნობით, 1874 წელს იგი სამხრეთ საქართველოში ყოფილა და გადაუღია „მშვენიერი სურათები ოშკისა, იშხნისა, ხახულისა და ორიოდეც ოსთთა ეკლესიისა“ (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 6, 37). დღეს ისინი ინახება საქართველოს სახ. მუზეუმის ფოტოარქივში, დ. ერმაკოვის კოლექციაში.

³⁸ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 2-3.

რაიონში. ომისგან ის მხარე სრულიად განადგურებული იყო და ხალხი — დამშეული. დახმარებისთვის მივმართეთ სრულიად რუსეთის ერობის კავშირის გამგეობას, რომელმაც ნება დაგვართო მიგველო მათი საწყობებიდან ყველაფერი, რაც კი საჭირო იქნებოდა ჩვენი ექსპედიციისათვის. ამის განხორციელება დაეწალა მათ მოხელეს *ალექსანდრე დავითის ძე ციციშვილს*, ჩემს ყოფილ მოწაფეს, რომელიც დიდი ხალისით და თანაგრძნობით შეუდგა ამ განკარგულების სისრულეში მოყვანას: ყარსიდან ფორდის მანქანებით მიგვიყვანა ხახულში, და საერთოდ ისე მოგვინყო საქმე, რომ მთელი ექსპედიციის განმავლობაში არაფერი დაგვეკლებია. ალექსანდრე ციციშვილი საოცარი ენერჯის პატრონი აღმოჩნდა, ზრდილი, პატიოსანი, თავმდაბალი და დაულაღავი მუშაკი. მას ყველა მისი თანაშემწენი და ხელქვეითნი დიდად აფასებდნენ. სამწუხაროდ, ალექსანდრე ციციშვილი დღეს ცოცხალი აღარ არის, და ჩვენს ზნეობრივ მოვალეობად ვთვლით, პატივი ვსცეთ მის ხსოვნას და განვაცხადოთ, რომ თუ არ მისი ენერჯული დახმარება, ჩვენი ექსპედიცია თავის მოვალეობას ჯეროვნად ვერ შეასრულებდა³⁹.

ე. თაყაიშვილის 1917 წლის ექსპედიციამ 8 ივლისიდან, თითქმის ორი თვის განმავლობაში, შეისწავლა შემდეგი ძეგლები: იზხანი, ოშკი, ხახული, ექექი, სოხთოროთი, ისი, სუხბეჩი, ოთხთა ეკლესია, მუხლაჯილილისი, პარხალი; აგრეთვე, სამი ციხე თორთუმის ხეობისა — „მაღალ კუნძულზე მდინარის შუაში“, ალჯა-ყალა და ერსეს-ყალა. ოშკის მონასტერში ე. თაყაიშვილს აღწერილი და შესწავლილი აქვს: 1. მდებარეობა; 2. ტაძრის დაცულობა; 3. ტაძრის გეგმა; 4. ტაძრის ფასადები და სამხრეთის გალერეა; 5. გუმბათი და გუმბათის ყელი; 6. ფრესკათა ნაშთები; 7. სემინარია-საოსტიგნის ნაშთები; 8. მცირე ეკლესიები; 9. ტაძრის წარწერები, და ბოლოს — 10. დასკვნა. განსაკუთრებით დაწვრილებითაა აღწერილი ტაძრის ფასადები და სამხრეთის გალერეა. იგი შედგება შემდეგი მონაკვეთებისაგან: აღმოსავლეთი ფასადი, დასავლეთი ფასადი, სამხრეთი ფასადი, სამხრეთის სტოა-გალერეა, სამხრეთის სტოის გვიანი მინაშენი, ორნამენტებით შემკული ორი სვეტი, ჩრდილო ფასადი. ასევე ვრცელი მონაკვეთი აქვს დათმობილი ტაძრის წარწერებს, როგორც ქვაზე ამოკვეთილებს, ისე წითელი საღებავით შესრულებულებს. გამოქვეყნებულია 15 წარწერა, ამასთან უმეტესობა და მთავარი წარწერები — გრაფიკული მონახაზებით, ანუ პალეოგრაფიული ასლებით. წარწერათა ტექსტების დადგენა-გამიფრასთან ერთად წარმოდგენილია ისტორიული (ზოგჯერ, ფილოლოგიურიც) ხასიათის კომენტარები მათი დათარიღებისა და მოხსენიებულ პირთა იდენტიფიკაციის მიზნით.

უნდა აღინიშნოს, რომ ოშკის ტაძრის ეს აღწერილობა დღემდე ყველაზე სრულია და, მიუხედავად იმისა, რომ ე. ჯობაძემაც მოგვიანებით მისი ვრცელი აღწერილობა წარმოადგინა, იგი მაინც ბოლომდე ვერ სცვლის ე. თაყაიშვილისეულ აღწერილობას. მართალია, მოპოვებული მასალა მთლიანად, როგორც ზემოთ აღინიშნა, გვიან (1952, 1960) გამოქვეყნდა, მაგრამ ზოგი მათგანი ადრეც ქვეყნდებოდა.

³⁹ იქვე, გვ. 3.

მაგალითად, არქიტექტურული გეგმები და ჭრილები ოშკის ტაძრისა გამოიფინა თბილისში 1920 წელს და გამოქვეყნდა ქართულ (ავტორი ე. თაყაიშვილი) და რუსულ (ავტორი დ. გორდევი) ენებზე გამოცემულ გამოფენის კატალოგებში⁴⁰. გარდა ამისა, ოშკის ტაძრის გუმბათის ყელის რამდენიმე ბარელიეფი, რომლებიც ექსპედიციამ მულაჟით გადმოიღო და თბილისში თაბაშირში ჩამოასხმევინა, ე. თაყაიშვილის თანხმობით გამოაქვეყნა 1929 წელს ცნობილმა ხელოვნებათმცოდნემ ოურგის ბალტრუშაიტისმა⁴¹ და სხვ.

1921 წლიდან, საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ, თურქეთის ტერიტორიაზე მოქცეული ქართული კულტურის ძეგლების შესწავლა შეუძლებელი შეიქნა. კარგა ხანს ამ ძეგლების შესახებ ქართულ მეცნიერებაში არაფერი იყო ცნობილი.

მიუხედავად ამისა, ყოველთვის დიდი იყო ინტერესი ამ ძეგლებისადმი. ამის მაგალითია ის, რომ 1946 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების XXII სამეცნიერო სესიაზე აკად. გიორგი ჩუბინაშვილმა წაიკითხა მოხსენება ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურულ ძეგლებზე⁴². მოხსენებაში დასახული იყო ის ძირითადი მეცნიერული პრობლემები, რომლებიც ამ ძეგლების შესწავლასთანაა დაკავშირებული და ხაზგასმული იყო ამ რეგიონის პროგრესული როლი შუა საუკუნეების ქართული არქიტექტურის განვითარებაში.

1947 წელს ორჯერ გამოქვეყნდა აკად. ს. ჯანაშიას რეცენზია 1946 წელს გამოცემულ ნიგნზე ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრების შესახებ⁴³. ნიგნის ავტორი ნ. ტოკარსკი ამ ძეგლებს განიხილავდა, როგორც სომხური ხუროთმოძღვრების ნიმუშებს. ს. ჯანაშიამ ფართო ისტორიულ ჭრილში განხილვით საფუძვლიანად უარყო ნ. ტოკარსკის დებულებები და ნათლად წარმოაჩინა მთლიანად ამ რეგიონის ორგანული კუთვნილება ქართული კულტურულ-ისტორიული სინამდვილისადმი⁴⁴.

⁴⁰ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 4, შენ. 1.

⁴¹ I. Baltrusaitis, Études sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie, Paris, 1929, pl. LXXVI, 105, 106, LXXIII, 120, 121; ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 42, შენ. 2.

⁴² Г. Н. Чубинашвили, Архитектурные памятники Тао и Кларджети и выдвигаемые ими проблемы, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების XXII სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1946.

⁴³ Акад. С. Джанашиа, Об одном примере искажения исторической правды. По поводу книги Н. Токарского «Архитектура древней Армении», Тб., 1947. იგივე, ВИ, 5, М., 1947, с. 71-89.

⁴⁴ უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. ტოკარსკის ტენდენციურმა მიდგომამ ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლებისადმი უარყოფითი გამოხმაურება პიკოა თვით შუა საუკუნეების სომხური არქიტექტურის სპეციალისტებს შორისაც. მაგ., ნ. ტოკარსკის ნიგნზე მოგვიანებით (1950) გამოქვეყნებულ რეცენზიაში ა. იაკობსონი წერს, რომ «Глава IV - «Тайская архитектурная школа X в.» выпадает из общей структуры книги, ибо те памятники, о которых идет речь, являются во всех отношениях памятниками грузинской архитектуры, да и принадлежат они территории, которая по своей культуре к X в. стала уже грузинской». «В тех памятниках Чорохского бассейна, которыми оперирует автор (храмы X-начала XI вв. в Ошке, Хадхле, Тбети и перестроенный храм в Ишхане), составляющих единую по стилю группу, ярко выражены черты, типичные именно для грузинской архитектуры» (ВВ, т. III, М.-Л-д, 1950, с. 262-263). მაგრამ, სამწუხაროდ, ნეოტოკარსკები პერიოდულად შემდგომშიც ნამოყოფნ ხოლმე

1959 წელს აკად. გ. ჩუბინაშვილმა გამოაქვეყნა 1954 წ. დაწერილი ვრცელი რეცენზია ე. თაყაიშვილის სამ ნაშრომზე, რომელთაგან ორი მიძღვნილია სამხრეთ საქართველოს ძეგლებისადმი⁴⁵. ჩვენი საკითხისათვის მნიშვნელოვანია, რომ ამ რეცენზიაში გ. ჩუბინაშვილმა წარმოადგინა ოშკის ტაძრის ახლებური, ე. თაყაიშვილისაგან განსხვავებული დათარიღება. კერძოდ, თუ ე. თაყაიშვილის მიხედვით ტაძრის მშენებლობა დასრულდა 958-961 წლებს შორის, ხოლო დაიწყო „საუკუნის პირველი ნახევრის ბოლოს“⁴⁶, გ. ჩუბინაშვილი თვლის, რომ ტაძარი დიდ ხანს შენდებოდა, თითქმის ნახევარ საუკუნეს, ხანგრძლივი შესვენებებით⁴⁷.

1965 წელს ტაო-კლარჯეთის ძეგლების შესწავლა დაიწყო კალიფორნიის უნივერსიტეტში (აშშ) მოღვაწე ქართველმა მეცნიერმა პროფ. ვ ა ხ ტ ა ნ გ ჯ ო - ბ ა ძ ე მ . იგი XX ს-ის 80-იანი წლების შუა ხანებამდე თითქმის ყოველწლიურად აწყობდა სამეცნიერო ექსპედიციებს ამ რეგიონში (მოაწყო რვა ექსპედიცია). მან მრავალი უცნობი ძეგლი გამოავლინა, ტაო-კლარჯეთის ქართული ძეგლების პირველი მეცნიერული რუკა შეადგინა, ვრცლად და დაწერილებით შეისწავლა ამ ძეგლებთან დაკავშირებული მრავალი ხელოვნებათმცოდნეობითი და კულტურულ-ისტორიული საკითხი, განსაკუთრებით ოშკის ტაძრის შესახებ, რომელთაც თავი მოუყარა ვრცელ შემაჯამებელ მონოგრაფიაში. ვ. ჯობაძის მიერ ოშკის ტაძრის შესწავლას ქვემოთ დავუბრუნდებით. მომდევნო ხანებში ტაო-კლარჯეთის და ოშკის შესწავლის ქრონოლოგია ასეთია:

1968 წელს გამოქვეყნდა ინგლისელი ხელოვნებათმცოდნის დ ე ვ ი დ უ ი ნ - ფ ი ლ დ ი ს ტატია ჩრდილო-აღმოსავლეთ თურქეთის, ფაქტობრივად ტაო-კლარჯეთის, შუასაუკუნეების ფიგურული რელიეფების შესახებ⁴⁸. მასში, დოლისყანის, პარხლის, ხახულის, იშხნის და ნიაკომის რელიეფებთან ერთად, განსაკუთრებით დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ოშკის სკულპტურული რელიეფების შესწავლას. დაწერილებით, გულმოდგინედ და დეტალურად განიხილავს ავტორი ტაძრის სამხრეთი გალერეის დასავლეთის ნაწილში მოთავსებულ რვანახნაგა სვეტის რელიეფებს. ისინი სვეტის კაპიტელზეა მოთავსებული. ამ სვეტს განსაკუთრებული ადგილი უკავია ოშკის ტაძრის დეკორატიულ მორთულობაში. მასზე მრავალრიცხოვანი გამოსახულებებია წარმოდგენილი, რომელთაგან ზოგიერთის უეჭველად გარკვევა და დადგენა არ ხერხდება. ცხადია, რომ ეს რელიეფები გარკვეული იდეური დატივრთვის მატარებელია, თუმცა, მათში გარკვევა, დ. უინფილდისავე განცხადებით, და ამ ნიშნით მათი ურთიერთდაკავშირება, რთულია და ყოველთვის

თავს (*T. Marutjan, Архитектурные памятники, Ереван, 1989, с. 109-212; А.Ю.Казарян, Искусство армян-халкидонитов, ПЭ, т. III, М., 2001, с. 314-316*).

⁴⁵ „ქართული ხელოვნება (Ars Georgica)“, 5, 1959, გვ. 249-260.

⁴⁶ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 50-51.

⁴⁷ „ქართული ხელოვნება“, 5, გვ. 258; დაწერილებით იხ. ე. ნილოვაჯა, გამოკვლევა ოშკის ტაძრის კტიტორთა რელიეფებისა და ამუნების თარიღის შესახებ, აქვე, დამატება I.

⁴⁸ *D. Winfield, Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey, JWCI, vol. XXXI, London, 1968, p. 33-72.* დ. უინფილდის ამ გამოკვლევის შესახებ იხ.: *ნ. ალადაშვილი, უცხოელი მეცნიერი ტაო-კლარჯეთის კულტურის შესახებ, „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 2, 1990, გვ. 58-85.*

არაა შესაძლებელი. ავტორი ამ რელიეფების სამ სავარაუდო იდეურ ინტერპრეტაციას გვთავაზობს:

1) სვეტზე წარმოდგენილია ბაგრატიონთა საგვარეულოს განდიდება, აპოთეოზი. თუმცა, ასეთ განმარტებას ავტორი თვითონვე საეჭვოდ მიიჩნევს, რადგან, ოშკის ტაძრის სხვა ადგილებისაგან განსხვავებით, სვეტზე ამ საგვარეულოს არც ერთი წარმომადგენელი არაა გამოსახული — პირიქით, იქ წარმოდგენილია გრიგოლი, ტაძრის მშენებლობის ხელმძღვანელი მლოცველ-მავედრებლის პოზაში.

2) სვეტზე წარმოდგენილია სვიმეონ მესვეტის აპოთეოზი. მართლაც, ადორაციის პოზაში ხელებაპყრობილი სვიმეონ მესვეტე უმცროსის წელზევითი გამოსახულება მოთავსებულია სვეტის სულ ზედა ნაწილში და იგი აკვირგვინებს აქ წარმოდგენილ სხვა გამოსახულებებს.

3) სვეტზე წარმოდგენილია დეკორატიული რელიეფების შემთხვევითი ნაკრები, რომელთაც სვეტის მხოლოდ მხატვრული გაფორმების ფუნქცია აქვთ.

ქ-ნ ა თ ე ლ ა ლ ა დ ა შ ვ ი ლ ი ს აზრით, რომელმაც რამდენიმე ნაშრომი უძღვნა საგანგებოდ ამ სვეტის რელიეფებს⁴⁹, მათში იდეურად გაერთიანებულია ტაძრის სხვადასხვა ფასადებზე წარმოდგენილი გამოსახულებანი. ამასთან, სვეტზე მათი რეპერტუარი გაზრდილია და აქ დამატებულია სხვა გამოსახულებანიც — მფრინავი ანგელოზები, სერაფიმები და ქერუბიმები, წმ. კოზმან და წმ. დამიანე, წმ. ნინო და სხვ.⁵⁰

დ. უინფილდის ნაშრომის განსაკუთრებული ღირსებაა ის, რომ მას ახლავს მალაზხარისხოვანი საილუსტრაციო მასალა — ფოტოები და გრაფიკული ასლები. ეს მასალა შემდეგში არაერთხელ იქნა სხვა ავტორების (ე. ჯობაძე, ნ. ალადაშვილი, პ. ზაქარაია...) მიერ გამოყენებული, მათ შორის იგი წარმოდგენილია ამ წიგნშიც (სურ. 10, 11, 13, 14, 28). დღეს ეს მასალა ფასდაუდებელი მნიშვნელობისაა რვანახნაგა სვეტიდან მოჭრილი და დაკარგულად მიჩნეული რელიეფების — ვედრების კომპოზიციისა და წმ. ნინოს გამოსახულების შესასწავლად (სურ. 13, 28; ტაბ. 39). განსაკუთრებით იზრდება ამ მასალის მნიშვნელობა თუ გავითვალისწინებთ, რომ ქართველთა განმანათლებლის, მოციქულთა სწორის, წმ. ნინოს ეს გამოსახულება იყო ძველი (X ს.) და ერთადერთი ქვაზე შესრულებული რელიეფურად (ე. თაყაიშვილი).

1981 წელს გამოქვეყნდა აკად. ვ ა ხ ტ ა ნ გ ბ ე რ ი ძ ი ს ვრცელი გამოკვლევა რუსულ და ფრანგულ ენებზე ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრების შესახებ⁵¹. ნაშრომში, ისტორიულ მოვლენათა ფონზე, ნაჩვენებია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა ტიპის ნაგებობათა განვითარება და მათი ორგანული კავშირი ძველ ქართულ ხუროთმოძღვრებასთან. ძირითად ტექსტს ერთვის დან-

⁴⁹ ნ. ალადაშვილი, ოშკის ტაძრის სამხრეთ გალერეის სვეტი, ჟურნ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 9, 1988, გვ. 74-83; Н. Аладашвили, Восьмигранная колонна южной галереи храма Ошки, „ქართული ხელოვნება (Art Georgia)“, 10, 1991, с. 69-80.

⁵⁰ Н. Аладашвили, Восьмигранная колонна, с. 73.

⁵¹ В. Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры. Monuments de Тао-Кларджети dans l'histoire de l'architecture géorgienne, Тб., 1981.

ვრილებითი ანოტაციები თითოეულ ძეგლზე უმთავრესი ლიტერატურის დასახელებით. მათ შორისაა ვრცელი ანოტაცია ოშკის ტაძარზე ტაძრის გეგმასთან ერთად⁵². აქვე ავტორს მოჰყავს ტაძრის საამშენებლო წარწერის (გრეგოლ „საქმესა ზედამდგომის“) ვრცელი ნაწყვეტი.

1992 წელს გამოქვეყნდა პ ა რ მ ე ნ ზ ა ქ ა რ ა ი ა ს გამოკვლევა — „ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრება“⁵³. მასში ერთგვარად შეჯამებულია ის ცოდნა, რომელიც ამ ძეგლების შესახებ იმ დროისათვის არსებობდა. აქ პირველადაა წარმოდგენილი ძეგლების კლასიფიკაცია არქიტექტურული ტიპების მიხედვით — ადრეული ბაზილიკები (ერუშეთი, წყაროსთავი, ურთა), ტეტრაკონქის ტიპის ეკლესიები (სუხბეჩი, ბანა, მუხლაჯილილისი), ტრიქონქის ტიპის ეკლესიები, ექვსაფსიდიანი ეკლესიები, რვააფსიდიანი ეკლესია, გვიანდელი ბაზილიკები (ოთხთა ეკლესია, პარხალი). ცალკეა განხილული დიდი ტაძრები — იშხანი, ოპიზა, ტბეთი, ბანა, ხახული... და, ბუნებრივია, მათ შორის ოშკი⁵⁴. ტაძრის ხუროთმოძღვრების დაწვრილებით აღწერასთან ერთად, აქ წარმოდგენილია იმ დროისათვის ცნობილი მთელი ეპიგრაფიკა წარწერების თარგმანით რუსულ ენაზე და მათ შესახებ არსებული (ე. თაყაიშვილისა და ვ. ჯობაძის გამოცემების მიხედვით) დოკუმენტური მასალა — ფოტოები და გრაფიკული მონახაზები, ანუ პალეოგრაფიული ასლები. თითქმის 70-მდე შავ-თეთრსა და ფერად ტაბულაზე წარმოდგენილია, როგორც ტაძრის სხვადასხვა ხედი, ისე მრავალრიცხოვანი დეტალები. ერთი სიტყვით, აქ წარმოდგენილია მანამდე არსებული ყველაზე სრული სურათი ოშკის ტაძრისა პუბლიკაციებსა, საარქივო და ფოტომასალებზე დაყრდნობით. ავტორის დასკვნით, «Ошки является тем узловым памятником, где как бы подытоживается все то хорошее, что дали предыдущие эпохи, и вместе с тем зачинается много прогрессивного, что потом будет жить века»⁵⁵.

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრების და მათ შორის ოშკის ტაძრის შესწავლაში ახალი ეტაპი დაკავშირებულია ვ ა ხ ტ ა ნ გ ჯ ო ბ ა ძ ი ს სახელთან. 1976 წ. გამოქვეყნდა მისი გამოკვლევა — „ეკტიტორთა რელიეფები და ოშკის ეკლესიის დათარიღება“⁵⁶. მასში განხილულია ტაძარზე არსებულ ეკტიტორთა რელიეფების ორი ჯგუფი — ერთი მოთავსებულია ტაძრის სამხრეთ ფასადზე, ვედრების კომპოზიციის ორივე მხარეს, ხოლო მეორე — ტაძ-

⁵² В. Беридзе, Место памятников, с. 164-166, 297-299.

⁵³ П. Закарая, Зодчество Тао-Кларджети, Тб., 1992.

⁵⁴ იქვე, გვ. 163-185.

⁵⁵ იქვე, გვ. 183.

⁵⁶ W. Djobadze, The Donor Reliefs and the Date of the Church at Oski, BZ, 69, 1976, p. 39-62, Taf. I-XIV. ნაშრომი გამოქვეყნდა ქართულ ენაზეც: ვ. ჯობაძე, ოშკის ტაძარი, თბ., 1991, გვ. 15-53. მის განხილვას მიეძღვნა სპეციალური წერილი — ვ. სილოგავა, გამოკვლევა ოშკის ტაძრის ეკტიტორთა რელიეფებისა და აშენების თარიღის შესახებ ახლად აღმოჩენილი ეპიგრაფიკული ძეგლების მიხედვით, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1, 1977, გვ. 136-142, რომელიც მეორდება ამ წიგნშიც (დამატება I). ვ. ჯობაძის ამ და მომდევნო ნაშრომის ქართულადაც გამოცემას სპეციალური წერილით გამოეხმაურა დ. ხოშტარია. იხ. მისი, ვახტანგ ჯობაძის ნაშრომები ქართულ ენაზე, ჟურნ. „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1-2, 1992, გვ. 242-250.

რის სამხრეთ-დასავლეთ გუმბათქვეშა ბურჯზე. პირველი ცნობილი იყო ჯერ კიდევ XIX ს-ის შუა ხანებიდან (მ. ბროსეს პუბლიკაციით), ხოლო მეორეს მიაკვლია თვითონ ვ. ჯობაძემ 1973 წელს, როდესაც სვეტის ეს ადგილი გაინმინდა ტალახის (კაოლინის) სქელი ფენისაგან. ორივე რელიეფზე კტიტორებად წარმოდგენილია ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი და დავით მაგისტროსი. ეს გარკვევით ჩანს წითელი საღებავით შესრულებული წარწერებიდან, რომლებიც გამოსახულებებს ახლავს (ტაბ. 40-44).

კტიტორების ორჯერ გამოსახვა ტაძარში — ერთხელ ექსტერიერში და მეორედ — ინტერიერში, ვ. ჯობაძის აზრით, უნდა აიხსნას იმით, რომ მათ კარგად ჰქონდათ გააზრებული იმის აუცილებლობა, რომ ხაზი გაესვათ თავიანთი დიდი საქმიანობისათვის. ვფიქრობ, ტაძარში კტიტორთა რელიეფების კიდევ ერთი, მესამე წყვილისა (აღმოჩნდა 2003 წ.) და ტაძრის მორთულობაში ვედრების კომპოზიციის ოთხეზის თუ ხუთეზის გამოსახვა, ისევე როგორც ტაძრის მრავალრიცხოვან წარწერებში კტიტორთა სახელების უკვდავყოფა, სხვა, უფრო მნიშვნელოვან მიზნებს ისახავდა, რაც დაკავშირებულია ოშკის, როგორც მემორიალური, კტიტორთა და მათი ახლობლების განსასვენებელი ტაძრის დანიშნულებასთან. ამაზე ქვემოთ საგანგებოდ შეეჩერდებით.

ნაშრომში დიდი ადგილია დათმობილი კტიტორთა კოსტუმებისა და მათი რეგალიების აღწერა-აწარმოებისათვის. მათი წარმომავლობის დასადგენად ავტორს მოჰყავს დიდძალი პარალელური მასალა ბიზანტიისა და აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიიდან. უნდა ითქვას, რომ ნაშრომის ეს მონაკვეთი შეუწელებელი ინტერესით იკითხება.

ამავე ნაშრომში გამოქვეყნებულია ოშკის ტაძრის მანამდე უცნობი კიდევ ერთი წარწერა მემორიალური დანიშნულებისა, შესრულებული წითელი საღებავით (სურ. 18). იგი, როგორც ახლა გაირკვა, მოთავსებული ყოფილა ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულებიანი სტელის ზურგზე. წარწერაში აღნიშნული იყო „ექლესიათა დაწყების“ თარიღი — 963 წლის 25 მარტი. ე. თაყაიშვილის მიერ აღმოჩენილი და ამჟამად დაკარგული რელიეფის წარწერის („... ათსა წელსა აშენებდა“) და ახალაღმოჩენილი წარწერის მონაცემების შეჯერების საფუძველზე, ვ. ჯობაძემ დაადგინა ოშკის ტაძრის მშენებლობის თარიღი — 963-973 წლები, რაც დღეს საყოველთაოდ მიღებულია. ნაშრომს ახლავს მალალხარისხოვანი საილუსტრაციო მასალა, მათ შორის სამხრეთ ფასადზე გამოსახულ კტიტორთა რელიეფების გრაფიკული ასლები (სურ. 26, 27), რომლებიც ამის მიხედვით შემდეგშიც არაერთხელ იქნა სხვა ავტორების მიერ გამოყენებულ-გამოქვეყნებული და წარმოდგენილი ამ ნიგნშიც⁵⁷.

1978 წელს გამოქვეყნებულ სპეციალურ ნაშრომში — „ტაო-კლარჯეთის ქართული ეკლესიები: მშენებლობის მეთოდები და მასალა“⁵⁸, სამხრეთ-დასავლეთ

⁵⁷ გამოხმაურება ვ. ჯობაძის ამ ნაშრომზე იხ. აქვე, დამატება I.

⁵⁸ W. Djobadze, The Georgian Churches of Tao-Klarjet's: Construction Methods and Materials (IX to XI century), OrCh, 61, 1978, p. 114-134, taf. I-XII.

საქართველოს ხუროთმოძღვრების ზოგადი საკითხებია განხილული: მონასტრებისათვის ადგილის შერჩევა, მათი მდებარეობა, ეკლესიების აშენება ნინასწარი გეგმის მიხედვით, სამშენებლო მასალა, ტაძრების დეკორატიული გაფორმება, მასში ფერადი საღებავების გამოყენება და პოლიქრომიის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლების ფასადების გაფორმებაში, პოლიქრომული ჭიქურით დაფარული კრამიტებით ეკლესიების გადახურვის მხატვრულ-ფუნქციონალური დანიშნულება და სხვ.

ნაშრომში მოტანილია ცნობები ტაძრების ხუროთმოძღვრათა, მშენებლობის ზედამხედველთა, ქვის ჭრის ოსტატთა შესახებ. ეს ცნობები მოიპოვება ზოგჯერ ეკლესიების კედლების წარწერებში ან იმდროინდელ ლიტერატურულ ძეგლებში („გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“...), აქვე განხილულია კტიტორები, რომელთაც, როგორც ნესი, ეკლესიის მოდელი უჭირავთ ხელში. აღსანიშნავია, რომ ასეთი გამოსახულებანი უშირატესად სწორედ ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრულ ძეგლებზეა: ობიზა, ტბეთი, დოლისყანა, ოშკი...⁵⁹ (მათი უადრესი ნიმუშებია მცხეთის ჯვრის კტიტორთა სკულპტურული რელიეფები ტაძრის აღმოსავლეთ და სამხრეთ ფასადებზე⁶⁰).

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ნაშრომში ვ. ჯობაძეს გამოქვეყნებული აქვს ოშკის ტაძრის მთავარი კტიტორული წარწერის ტექსტი: მხედრული ტრანსკრიპცია, გაშიფრვა, ინგლისური თარგმანი, პალეოგრაფიული ასლი (ე. თაყაიშვილის მიხედვით) და ფოტო⁶¹. ამით, ეს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლი (როგორც ცნობილია, მასში ოშკის ტაძრის კტიტორების საგანგებო ფორმით დასახელება-განდიდებასთან ერთად, მოიპოვება უნიკალური ცნობა — აღრიცხულია ტაძრის მშენებლობაზე ერთი წლის მანძილზე გაწეული ხარჯი) ხელმისაწვდომი შეიქმნა სპეციალისტთა და დაინტერესებულ მკითხველთა ძალზე ფართო წრისათვის.

1988 წ. გამოქვეყნდა ვ. ჯობაძის ნაშრომი „ვედრების ოთხი თემა ოშკის ეკლესიაში“⁶². ამ თემას ოშკის ტაძარში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს და ქვემოთ საგანგებოდ დაუბრუნდებით. აქ აღვნიშნავ, რომ ვ. ჯობაძის მიერ განხილულია ოშკის ტაძრის შემდეგი გამოსახულებანი ვედრების კომპოზიციით: სამხრეთ ფასადზე, სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯზე, სამხრეთი ვალერეის რვანახნაგა სვეტზე (ყველა ესენი ქვაზე შესრულებული რელიეფებია) და სამხრეთი მკლავის ერთ-ერთ ფრესკაზე; არსებობს ამ უკანასკნელი გამოსახულების სხვაგვარი ინტერპრეტაცია (იხ. ქვემოთ).

⁵⁹ შდრ.: ნ. ალადაშვილი, ვახტანგ ჯობაძე — საქართველოს კულტურისა და ხელოვნების ისტორიის მკვლევარი, წგნ.: *ვახტანგ ჯობაძე*, ოშკის ტაძარი, გვ. 9-11.

⁶⁰ Г. Н. Чубинашвили, Памятники типа Джвари, Тб., 1948, с. 142-149.

⁶¹ W. Djobadze, The Georgian Churches of Tao-Klarjet'i, p. 124-128, fig. 1 (p. 123), taf. fig. VI.

⁶² W. Djobadze, Four Deesis Themes in the Church of Oski, OrCh, 72, 1988, p. 168-182; ეს ნაშრომი გამოქვეყნდა ქართულ ენაზეც: ვ. ჯობაძე, ოშკის ტაძარი, გვ. 54-66.

1992 წ. გამოქვეყნებულ ვრცელ მონოგრაფიაში — „შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთში და შავშეთში“, დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ოშკის ტაძარს⁴⁵. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან ოშკი არამარტო ტაო-კლარჯეთის, არამედ მთელი შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების გამორჩეული ძეგლია. ნაშრომში ტაძართან დაკავშირებით განხილულია შემდეგი საკითხები: 1) სამშენებლო ტექნიკის რამდენიმე ასპექტი; 2) ეკლესიის აღნერ-ლობა; 3) აღმოსავლეთი ფასიდა; 4) ჩრდილოეთისა და სამხრეთის მკლავები; 5) დასავლეთის მკლავი; 6) სამხრეთის გალერეა; 7) ცენტრალური შესასვლელი; 8) ნიჟარისებრი ნიშა დასავლეთის ბურჯში; 9) ტაძარი (ინტერიერი); 10) სამხრეთ-დასავლეთი პორტიკი; 11) რვანახნაგა სვეტის რელიეფები; 12) ტაძრის შიდა სივრ-ცე; 13) ტაძარი (ექსტერიერი); 14) ფასადები და მათი არქიტექტურული რელი-ეფები: ა) აღმოსავლეთი ფასადი; ბ) სამხრეთი ფასადი და მისი „ვედრების“ ჯგუფი; გ) კტიტორთა ფიგურები; დ) სამხრეთი მკლავი; ე) ნადირობის და ცხოველთა ბრძოლის სცენები; ვ) ცენტრალურ თაღედში მოქცეული რელიეფები; ზ) სამხრეთი მკლავის პორტიკი; თ) ჩრდილოეთი ფასადი; ი) დასავლეთი ფასადი; 15) მცირე სარკმლები და კარები; 16) ტაძრის აგების თარიღი; 17) ოშკის მცირე სამლოც-ველოები; 18) სემინარია-საოსტიგენე და სკრიპტორიუმი; 19) წარწერები.

როგორც ხედავთ, ტაძარი დანვრილებითაა აღწერილი — ცხადია, აქ ბევრია ახალი დეტალი, რომელთა ნაწილი ვ. ჯობაძის მიერაა მიკვლეული და ე. თა-ყაიშიელისეულ ტაძრის აღწერილობასთან ერთად, იგი ოშკის ტაძრის მეტ-ნაკ-ლებად სრულ სურათს წარმოგვიდგენს. სურათის სისრულეს დიდად უწყობს ხელს 17 გრაფიკული სურათი (მათ შორის, ტაძრის ახალი გეგმა და ანაზომები — სურ. 1, 2) და 70 ფოტო, რომლებიც ტაბულებზეა წარმოდგენილი. უნდა აღინიშნოს, რომ საილუსტრაციო მასალის აბსოლუტური უმრავლესობა ახალია, ვ. ჯობაძის ექსპე-დიციების დროსაა მოპოვებული.

1983 წელს ტაძრიდან გაიტანეს (დაანგრის) მის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში ჩაშენებული ჯამე, ანუ მეჩეთი. უფრო ზუსტად, მოხსნეს მისი ორი კედელი (ჩრდილოეთისა და დასავლეთისა) და გადახურვა. გაირკვა, რომ მათ დაუფარავთ ტაძრის ამ მონაკვეთში არსებული რელიეფები და კედლის მხატვრობა, აგრეთვე, მრავალრიცხოვანი პილიგრიმული და სხვა წარწერები⁴⁶.

⁴⁵ W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries, p. 92-141, fig. 27-44, taf. 119-189.

⁴⁶ წარწერების ერთი ნაწილი ცალკე გამოქვეყნდა: ზ. სხირტლაძე, უცნობი ეპიგრაფიკული მასალები საქართველოს სამხრეთ ისტორიული პროვინციებიდან, „მაცნე“, ენისა და ლი-ტერატურის სერია, 2, 1993, გვ. 96-102. სამუნუხაროდ, მეფე დემეტრე I-ის (1125-1156), გარდამავალი მხედრულით და მეტად დახვეწილი გრაფიკით შესრულებული ვრცელი მოსახსენებლის ტექსტი ამ გამოცემაში მთლად ზუსტად არ არის ნაკითხული. კერძოდ, ფრაგმენტულად მოღწეულ წარწერაში ერთგან იკითხება არა „...[დაიცვე] დღეგრძელობით შენ მუდამ ყოვლად უძლქვეული მეფეთა მეფე დ[ემ]ტ[რ]ე...“, არამედ: „...[დაიცვე] დღეგრძელებით შენ მიერ[ქ] დამყ[ა]რებული, ძლიერი და უძლქვეული მეფეთა მეფე დ[ემ]ტ[რ]ე...“. არის მცირე ლაფსუსები სხვა წარწერების ნაკითხვებშიც.

1983 წ. ოშკში გამოვლენილ მხატვრობას მიეძღვნა ფრანგი ხელოვნებათმცოდნის ნიკოლა ტიერიის სპეციალური წერილი⁶⁵. მასში განხილულია სამხრეთის აფსიდაში ფრაგმენტულად შემორჩენილი მხატვრობის ორი კომპოზიცია. ავტორის აზრით, ერთზე გამოსახულია ტაძრის 1036 წლის მხატვრობის კტიტორები, მათ შორის პატრიკიოსი ჯოჯიკი, ხოლო მეორეზე — ბაგრატ IV-ის ქორწინება ბიზანტიელ პრინცესა ელენეზე, რომელიც ჩატარდა ბანის ტაძარში. განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ის, რომ ამ სცენაში წარმოდგენილია ბანის მრგვალი, რამდენიმესართულიანი ტაძრის გამოსახულება, რომლის ქვემოთ იკითხება ასომთავრული წარწერა: „ბანასა ეკლესიაჲ და მე...“ შემდეგ ტექსტი ჩამოშლილია.

1996 წელს ავსტრიელმა მკვლევარმა ბრუნო ბაუშგარტნერმა შექმნა სადისერტაციო ნაშრომი „ნარკვევები ტაო-კლარჯეთის ისტორიული გეოგრაფიიდან“⁶⁶. ესაა დიდი მოცულობის (787 გვ.) გამოკვლევა, რომელშიც შესავალი ნარკვევის შემდეგ წარმოდგენილია ანბანის რიგზე ცნობები ტაო-კლარჯეთის ძეგლების და მათ შორის ოშკის ტაძრის შესახებ. ისტორიული ხასიათის ზოგადი შესავალი ნაწილის შემდეგ ავტორი მიმოიხილავს ტაძრის წარწერებს (მოჰყავს ტექსტების ნაწყვეტები გერმანულ ენაზე), ფასადების რელიეფებს, რვანახნაგა სვეტის რელიეფებს და სხვ. ნარკვევს ერთვის ტაძრის სამი ფერადი ორიგინალური ფოტო — გუმბათის ყელი და გადახურვა, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის მკერდზევითი გამოსახულება ეკლესიის მოდელით ხელში და სამხრეთი ფასადის ცენტრალური თალის სარკმელი — განიერი ორნამენტირებული წარბით და მის ზემოთ წარმოდგენილი რელიეფური გამოსახულებებით⁶⁷.

2002-2003 წლებში გამოქვეყნდა დორა პიგუე-პანაიოტოვას ვრცელი სტატია, მიძღვნილი ოშკის ტაძრის არქიტექტონიკისა და ორნამენტული დეკორისადმი⁶⁸. ე. თაყაიშვილისა და ვ. ჯობაძის მიერ თავის დროზე გამოქვეყნებული ტაძრის ძველი და ცნობილი გეგმების, აგრეთვე, ორიგინალური და მეტად საინტერესო ძეგლის დეტალების მრავალრიცხოვანი ფოტოების თანხლებით, ავტორი დანვრილებით განიხილავს ოშკის ტაძართან დაკავშირებული საკითხების ერთ ნყებას: ტაძრის ხუროთმოძღვრებას (ვრცლად), ექსტერიერის მორთულობას, სვეტისთავეებს გირჩებით, აკანთის ფოთლებით, ფიგურული გამოსახულებებით, სპირალური ორნამენტით, კანელიურებით; ნაშრომის ცალკე მონაკვეთია ტაძრის ორნამენტების შესწავლა. აქ განხილულია გეომეტრიული, მცენარეული, ფიგურული დეკორი; პორტალის (სამხრეთის კარიბჭის) მორთულობა, სამხრეთ გალერეის აღწერა, ანგელოზები ტაძრის ფასადებზე და კტიტორთა ფიგურები სამხრეთის პასტოფორიუმზე. ბოლოს, ავტორი განიხილავს ტაძრის აშენების თარიღს და წარმოადგენს მიღებულ დასკვნებს.

⁶⁵ N. Thierry, Peintures historiques d'Oski (Tao), REGC, 2, 1986, p. 135-153, fig. 1-12, sch. 1-5c.

⁶⁶ B. Baumgartner, Studien zur historischen Geographie von Tao-Klarzeti, Wien, 1996.

⁶⁷ იქვე, გვ. 519-535.

⁶⁸ Dora Piguet-Panayotova, The Church of Oski Architectonics and Ornaments, OrCh, 86, 2002, p. 103-144; OrCh, 87, 2003, p. 175-219.

პრობლემატურია ავტორის დასკვნები ტაძრის მშენებლობის თარიღთან დაკავშირებით. მას ეჭვი შეაქვს ვ. ჯობაძის აღმოჩენილ წარწერაში თარიღის აღნიშვნის სისწორეში და წერს — ძნელია დაეთანხმო აზრს, რომ მშენებლობა დაიწყო 963 წელს⁶⁹. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავთან და დავითთან ერთად ტაძრის მშენებლობას უკავშირებს მათი მამის ადარნასე კურაპალატის სახელსაც, რაც ჯერ კიდევ ე. თაყაიშვილმა უარყო საესვებით სამართლიანად და თვლის, რომ იგი დასრულდა 961 წელს. საბოლოოდ, დ. პიგუ-პანაიოტოვას აზრით, ოშკის ტაძარი ააშენეს ადარნასე კურაპალატის შვილებმა 950-961 წლებს შორის⁷⁰. ეს მოსაზრება ტაძრის დათარიღების საკითხში უკან გადადგმული ნაბიჯია — დღეს ეს საკითხი სულ სხვაგვარად დგას (იხ. ქვემოთ).

1993 და 1994 წლებში საქართველოსა და თურქეთის რესპუბლიკის მთავრობებს შორის დადებული სათანადო ხელშეკრულებების შედეგად ქართველებსაც მიეცათ შესაძლებლობა ტაო-კლარჯეთის ძეგლების მოხილვისა. მათ შორის ქართველმა მკვლევარებმაც მონაწივეს რამდენიმე გასვლა-ექსპედიცია ძეგლების ადგილებზე მეცნიერული შესწავლის მიზნით⁷¹. 1996 წელს მონყობილ ერთ-ერთ ექსპედიციას შედეგად მოჰყვა ნიგნი-გზამკვლევი, რომელშიც წარმოდგენილია ტაო-კლარჯეთის უმთავრესი ხუროთმოძღვრული ძეგლები უხვი, შავ-თეთრი და ფერადი ფოტოებით, ეკლესიებისა და ტაძრების გეგმებით და სხვადასხვა სახის დოკუმენტური მასალით, მათ შორის ძველი — XIX ს-ის ბოლოს და XX ს-ის დასაწყისში გადაღებული ფოტოებით⁷². ნაშრომში ცალკე მონაკვეთი აქვს დათმობილი ოშკის ტაძარს, მის ხუროთმოძღვრულ შეფასებას, დეკორატიულ მორთულობას. აქვე პირველად ქვეყნდება 2003 წლის 7 ნოემბერს ოშკში აღმოჩენილი სტელების ფერადი ფოტოები; მოცემულია მათი პირველი ხელოვნებათმცოდნეობითი შეფასება, ერთ-ერთ სტელაზე გამოსახული ღმრთისმშობლის, როგორც ნიკოპეის ტიპის დახასიათება⁷³ და სხვ.

⁶⁹ OrCh, 87, p. 214-215.

⁷⁰ იქვე, გვ. 216.

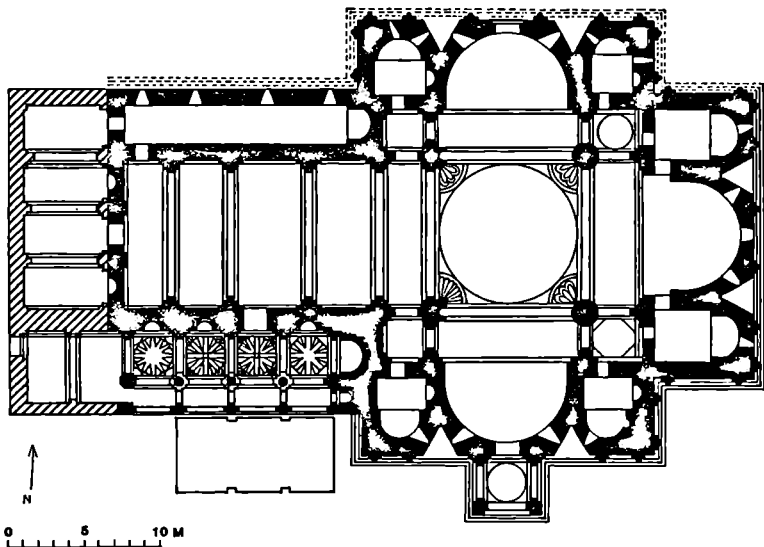
⁷¹ დ. ბოშტარია, მ. დიდებულიძე, ნ. ვაჩიშვილი, ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურა და კედლის მხატვრობა. გამოფენის კატალოგი, თბ., 1996.

⁷² ი. გივიაშვილი, ი. კოპლატაძე, ტაო-კლარჯეთი, თბ., 2004.

⁷³ იქვე, გვ. 169, 172-173.

3. ოსკის ხუროთმოძღვრების შესახებ

ოსკის მონასტრის მთავარი ტაძარი იოვანე ნათლისმცემლის სახელობისა ქართული საეკლესიო არქიტექტურის ერთ-ერთი უდიდესი და უზრუნველესი ძეგლია (ტაბ. 1; ჭრილები – სურ. 3-5). როგორც აღიარებულია სპეციალისტების მიერ, მისი ხუროთმოძღვრება ძველ, ქართული არქიტექტურისათვის დამახასიათებელ ფორმებთან ერთად, მრავალ სიახლეს შეიცავს, რომელიც საფუძველი გახდა შემდგომი დროის ძეგლებისათვის⁷⁴.

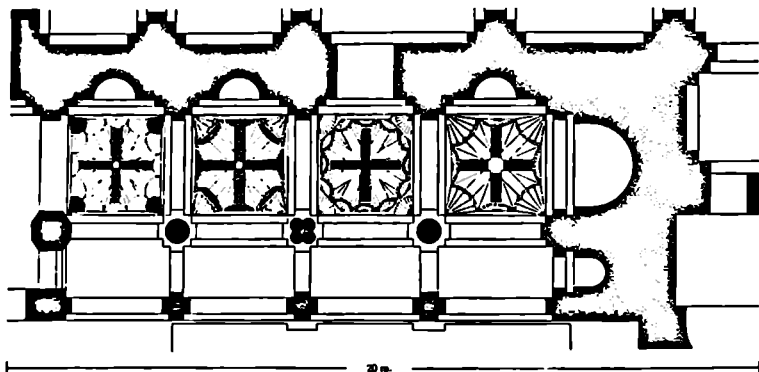
სურ. 1. ტაძრის გეგმა (ვ. ჯობაძის მიხ.).

ა. გეგმა, ზომები. ოსკის ჯვარ-გუმბათოვანი ტაძარი სამაფსიდიანი ტიპის დიდი ზომის ნაგებობაა. მისი ზომებია: სიგრძე გარედან — 43 მ., შიგნიდან — 40.5 მ.; სიგანე გარედან — 30 მ (სამხრეთი პორტალის ანუ კარიბჭის ჩათვლით — 33.5 მ), შიგნიდან — 27 მ. გუმბათის ქვეშ სიმაღლე — 34 მ.⁷⁵ ტაძრის შიგნით, როგორც

⁷⁴ ოსკის, როგორც ტრადიციული ხუროთმოძღვრული ფორმებისა და ახალი ელემენტების შერწყმის ნიმუშის შესახებ, სათანადო დოკუმენტური მასალის წარმოდგენით, იხ.: კ. მოსულიშვილი, ქართული ძეგლის სტრუქტურა. IV-XIII სს. გუმბათოვანი არქიტექტურა, თბ., 1983, გვ. 74-78.

⁷⁵ ზომები აღებულია ი. გივიაშვილის და ი. კოპლატაძის წიგნიდან „ტაო-კლარჯეთი“, გვ. 156. ზოგჯერ ლიტერატურაში ოდნავ განსხვავებულ ზომებსაც შეხვდებით: „ტაძრის გარეთა ზომებია (მთავარ ლერძებზე): სიგრძე — 44 მეტრამდე, სიგანე დაახ. 30 მ., სიმაღლე შიგნით გუმბათის წვერამდე — 33-მდე“ (ვ. ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება,

აღმოსავლეთის, ისე სამხრეთისა და ჩრდილოეთის მკლავები, როგორც ამას ტრიკონქის ტიპის ნაგებობა მოითხოვს, აფსიდებითაა შემოხაზული (სურ. 1). ამ აფსიდებს სამივე შემთხვევაში ორივე მხარეს ასევე აფსიდებიანი პატარა ოთხკუთხა სათავსები აქვს ჩაშენებული და, ამდენად, სამივე მკლავი სამწინილიანია. მკლავების გვერდითი დამატებითი აფსიდები ორ-ორ სართულიანია.

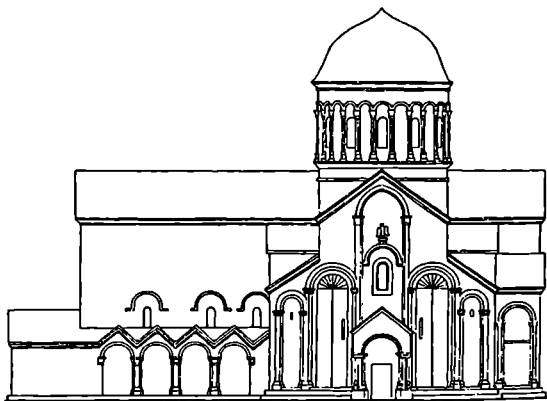

სურ. 2. ტაძრის სამხრეთ გალერეის გეგმა (ვ. ჯობაძის მიხ.).

ტაძრის დასავლეთი მონაკვეთი გრძელი, ოთხკუთხა, ფართოდ გაშლილი ნაგებობაა. იგი სხვადასხვა სიგანის ხუთ უბედ იყოფა. დასავლეთის მკლავის ორივე — ჩრდილოეთის და სამხრეთის მხარეს გრძელი და შედარებით ვიწრო გალერეებია მიშენებული. ჩრდილოეთის გალერეა მარტივი კონსტრუქციისაა. მას დასავლეთის ნავთან ბოლოში, ჩრდილო-დასავლეთის კუთხესთან გაჭრილი გასასვლელი აკავშირებს; ხოლო სამხრეთის გალერეა რთული შედგენილობისაა — იგი ოთხ ნაწილად დაყოფილი, რომელთაგან თითოეულს დამოუკიდებელი ჯვრული გადახურვა მოეპოვება. ამ გალერეას ქვემოთ ცალკე დაფუძრუდებით. გეგმაში ოთხკუთხა ორივე გალერეა აღმოსავლეთის მხარეს ღრმა აფსიდებით მთავრდება.

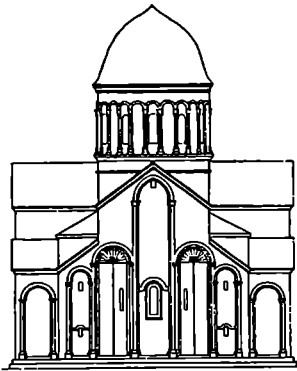
თბ., 1974, გვ. 132); «Размеры храма снаружи: длина — 44м, ширина — 30м; высота внутри — 33м.» (Н. Дятловский, И. Цицишвили, Архитектурные памятники Грузии, М., 1996, с. 122). ვ. ჯობაძის მიხედვით, ტაძრის ზომებია: 41X278 (В. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries, p. 90). შედარებისათვის აქვე მოვიყვან დასაწყისში დასახელებულ სხვა ტაძრების ზომებს: 1. ბაგრატის ტაძარი — გარეთ ზომები მთავარ ღერძებზე, კარიბჭეების გარეშე — სიგრძე 43მ., სიგანე — 35მ. (ვ. ბერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133); 2. მცხეთის სვეტიცხოველი — გარეთა ზომები სიგრძე კარიბჭეებით — 57.7მ., სიგანე — 27მ., სიმაღლე — 49მ. (საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, 5, თბ., 1990, გვ. 262); 3. ალავერდის ტაძარი — დაახ. სიგრძე 50მ., სიგანე- 41მ., სიმაღლე- 45მ. (Г.Н. Цыбиншвили, Грузинская средневековая архитектура и три ее величайших кафедрала (1925г.), см. Его, Вопросы истории искусства, том I, Тб., 1970, с. 271-274).

ტაძრის მრგვალი გუმბათი თავისუფლად მდგარ, ე.ი. კედლებიდან გამოყოფილ ოთხ მძლავრ ბურჯს, ანუ სვეტს ეყრდნობა. სვეტების შემკვერელი კონსტრუქცია, ოთხკუთხა კვადრატიდან, გუმბათის ყელის სიმრგვალეზე გადადის ნიჟარისებური აფრებით. ითვლება, რომ ქართულ ხუროთმოძღვრებაში ადრე გავრცელებულ სამაფსიდიან ჯვარ-გუმბათოვან ნაგებობაში გუმბათის ცალკე მდგომ ოთხ ბურჯზე ამოყვანა ოშკის ხუროთმოძღვრების ინოვაციაა, რომელმაც ასახვა ჰპოვა ბაგრატის ტაძრის, სვეტიცხოვლისა და ალავერდის არქიტექტურაში. სვეტიცხოველი ამათგან განსხვავებულია იმით, რომ ხუროთმოძღვრისათვის ამოსავალი ძველი ბაზილიკური ნაგებობა, გვერდითი მკლავების აფსიდებით დაბოლოების საშუალებას არ იძლეოდა. ოშკის ტაძრის გუმბათქვეშა ბურჯებიდან აღმოსავლეთისანი მრგვალი მოყვანილობისაა, ხოლო დასავლეთისანი რთული მრავალნახნაგაა.

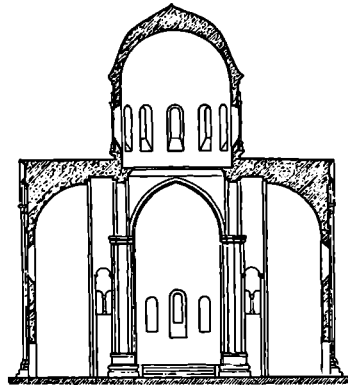

სურ. 3. ტაძრის სამხრეთი ფასადი.

გუმბათის დამჭერი ბურჯების გამოყოფა კედლებიდან ჰქმნის დამატებით სივრცეებს და ტაძრის ინტერიერი იზრდება, იგი უფრო რიტმული და დინამიკურია. გუმბათის ბურჯებსა და გვერდით აფსიდებს შორის იქმნება შემოზღუდული ოთხკუთხა სივრცეები, რომლებიც გასასვლელებით უკავშირდება აფსიდებს. ორმხრივად სამხრეთ-აღმოსავლეთ აფსიდაში წარმოქმნილი ასეთი სივრცე, როგორც ჩანს, ტაძრის კტიტორთა განსასვენებელია, რადგან სწორედ აქ იდგა — სამხრეთ-აღმოსავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯსა და სამხრეთის კედელს შორის გადასროლილი ნალოვანი თაღის ქვეშ — სტელები მათი გამოსახულებით. ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი.

სურ. 4. ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადი.

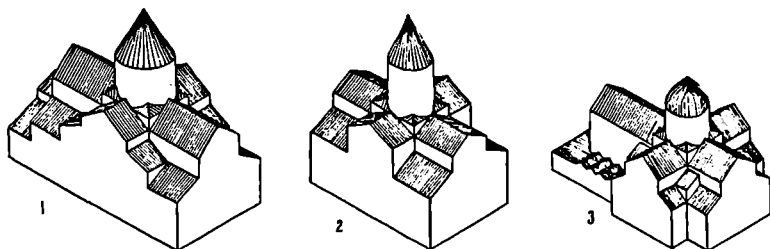

სურ. 5. ტაძრის ჭრილი საკურთხევლისკენ.

ბ. ინტერიერი. ტაძრის შიდა არქიტექტურული მორთულობა, ერთი მხრივ, ძუნწია და თავდაჭერილი და, ამავე დროს, მძლავრი, მონუმენტური და შთამბეჭდავი აქცენტებით ხასიათდება. აქ, პირველ რიგში, გამოიყოფა გუმბათქვეშა ბურჯები, რომელთა ბაზები მრავალსახად პროფილირებულ ლილვებთან, გეომეტრიულ, წნულ და ფართო ფოთლებად გადმოკეცილ ორნამენტებთან ერთად, ერთნაირი მოყვანილობის, მაგრამ სხვადასხვა გაფორმების მსხვილი ნაყოფებითაა დამშვენებული. ეს ნაყოფები, რომელთა გაფორმების მრავალფეროვნებაში გასაოცარი ფანტაზია გამოვლენილი, სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯს დაუყვება გარშემო.

ტაძრის ინტერიერის არქიტექტურული გაფორმების მეორე მკაფიო აქცენტია ღრმა ნიშები სამხრეთ-დასავლეთისა და ჩრდილო-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯებში. ჩრდილო-დასავლეთის ნიშა სადა გაფორმებისაა — სვეტები წნული გეომეტრიული ორნამენტით დაფარული კაპიტელებით მთავრდება. შეიძლება ნიშის სიღრმეში მხატვრობაც იყო, მაგრამ აქ შელესილობა მთლიანად ჩამოშლილია. მხატვრულად უფრო დამუშავებულია და რთული გაფორმებისაა სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა სვეტის ნიშა. აქ სვეტები მთავრდება სკულპტურული კაპიტელებით, რომლებზედაც, როგორც ნითელი საღებავით შესრულებული თანმხლები წარწერებიდან ჩანს, გამოსახულია — მარცხნივ დავით მაგისტროსი და მარჯვნივ — ბაგრატ მეფე და ერისთავთა ერისთავი. ისინი წარმოდგენილია წელზევით, პირდაპირ, მარჯვენა ხელში კვერთხით, რომელიც ჯვრით მთავრდება, ხოლო მარცხენა ხელი მაღლა აქვთ აღმართული ადორაციულ პოზაში (ტაბ. 41-44). ნიშის სიღრმეში შემორჩენილია ფრესკული მხატვრობის მოზრდილი ფრაგმენტი (ტაბ. 40). ვ. ჯობაძის აზრით, ეს მაცხოვრის გამოსახულებაა. კტიტორთა ორივე მხარეს, გამოსახულების განმარტებით წარწერებთან ერთად, შეუვლად

ჩამონერული ყოფილა — მარცხნივ წმ. ღმრთისმშობლის და მარჯვნივ წმ. იოვანე ნათლისმცემლის სახელები სახელობით ბრუნვაში, ე.ი. მიმართვის გარეშე, თითქოსდა, როგორც აღნიშვნა ამ წმინდანებისა (ტაბ. 42,44). ამის საფუძველზე ვ. ჯობაძე ვარაუდობს, რომ აქ ედერების თემა იყო წარმოდგენილი კტიტორების ორივე მხარეს, ისევე, როგორც ეს ტაძრის სამხრეთის ფასადის აღმოსავლეთის მონაკვეთშია, ოღონდ, ბევრად შემცირებული მასშტაბებით და სხვა ფორმით.

სურ. 6. სვეტიცხოვლის (1), ალავერდის (2) და ოშკის (3) ტაძრების გარეგანი მასების შედარებითი სქემა.

ვინც ამ საკითხს შეეხო, ყველა მიიჩნევს, რომ ეს ნიშები საღმრთო ლიტურგიის დროს მაღალი რანგის პირთა სამყოფი ადგილებია, რომლებშიც დასაჯდომებიც იყო გამართული. ითვლება, რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნიშა მეფის სადგომია, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთის — ეპისკოპოსისა⁷⁶.

ოშკი არ იყო საეპისკოპოსო ცენტრი — იგი დიდი მონასტრის მთავარი ტაძარი — კათოლიკონია. მართლმადიდებლურ ტაძარში ეპისკოპოსი თუ ნებისმიერი მღვდელმთავარი თვითონ აყენებს წირვას და წარმართავს ღმრთისმსახურებას, წმ. ლიტურგიას, ასე რომ ტაძარში გამოყოფილ სადგომში იგი არ დგას. ერთი ცხადია, რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთი გუმბათქვეშა ნიშა ლიტურგიისას უმაღლესი რანგის საერო პირის სამყოფი უნდა ყოფილიყო, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთის გუმბათქვეშა სვეტის ნიშის დანიშნულების შესახებ შეიძლება სხვადასხვა ვარაუდი გამოითქვას:

1. რადგან ტაძრის მშენებლობას ორი კტიტორი ჰყავდა, შეიძლება დავუშვათ, რომ თითოეულისთვის ცალ-ცალკე ნიშები იყო თავიდანვე ნაგარაუდები. მართალია, ერთ-ერთი მათგანი ტაძრის მშენებლობიდან სამი წლის შემდეგ გარდაიცვალა, მაგრამ, როგორც ჩანს, გუმბათქვეშა სვეტები ამ დროისათვის ნიშების სიმაღლეზე ამოყვანილი იყო. შეიძლება კტიტორთა შორის იერარქიული ურთიერთდამოკიდებულებითაა გამოწვეული მათი გაფორმების სხვადასხვა ხარისხი და დონე.

⁷⁶ ი. გვიგაშვილი, ი. კობლატაძე, ტაო-კლარჯეთი, გვ. 162.

2. თუ სამხრეთ-აღმოსავლეთი გუმბათქვეშა ბურჯის ნიშა მეფის ან ლიტურგიაზე დამსწრე რომელიმე უმაღლესი საერო ხელისუფლის სადგომია, და, როგორც ჩანს ეს ასეა, მაშინ ხომ არ შეიძლება დავუშვათ, რომ ჩრდილო-დასავლეთი გუმბათქვეშა ბურჯის ნიშა დედოფლის ან ლიტურგიაზე დამსწრე მაღალი რანგის მანდილოსნის სამყოფი იყო?

3. თუ ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთი გუმბათქვეშა ბურჯის ნიშა ნირვაზე დამსწრე უმაღლესი საერო პირის სადგომია, მაშინ მის გასწვრივ და სიმეტრიულად მოთავსებული ჩრდილო-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯის ნიშა მონასტრის ნინამძღვრის სამყოფელად ხომ არ შეიძლება ჩაითვალოს? მართლაც, როგორც ცნობილია, მონასტრების ნინამძღვრები კათოლიკონში ნირვის დროს, რომელსაც მათ მიერ გამორჩეული რომელიმე მღვდელი აყენებს, საგანგებოდ გამოყოფილ ადგილას დგანან, იქიდან ადევნებენ თვალს და წარმართავენ ლიტურგიას ისე, რომ თვითონაც აქტიურად მონაწილეობენ მასში.

საკმარისია გავიხსენოთ, რომ საღმრთი ლიტურგიისას მცირე და დიდი გამოსვლების დროს, კმევისას, მისი მონაწილეები ნინამძღვრის წინ ჩავლისას თაყვანს სცემენ და გამორჩეულად უკმევენ მას, ან მის სადგომ ადგილს, მიუხედავად იმისა, იგი იქ იმყოფება თუ არა. ასე რომ ნინამძღვრის სადგომი კათოლიკონში აუცილებლად უნდა ყოფილიყო და ოშკის ტაძარში, როგორც ჩანს, ასეთი იყო ჩრდილო-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯის ნიშა.

ამასთანავე, სამხრეთ-აღმოსავლეთის ბურჯში სამეფო სადგომი-ნიშის არსებობა არ ნიშნავს, რომ დავით კურაპალატი ყოველი ლიტურგიის დროს არტანუჯიდან ჩამოდიოდა და ამ ადგილას იდგა (მისი ძმა ბაგრატ, ალბათ, ტაძრის კურთხევას ვერც მოესწრო, რადგან იგი მშენებლობის მესამე წელს (966 წ.) გარდაიცვალა). მაგრამ, დავით და ბაგრატ მეფეების გამოსახულებანი სამეფო ნიშის ორივე მხარეს, მათი გარდაცვალების შემდეგაც, საუკუნეების განმავლობაში, ყოველი ლიტურგიის დროს მის მონაწილეებს გაახსენებდა მათ ღვანლს და მათთვის სათანადო პატივის მიგების აუცილებლობას. ამ რელიეფების მთავარი დანიშნულება სწორედ ეს იყო. ნიშანდობლივია, რომ ტაძრის არც ერთი წარწერით და არც რომელიმე სხვა დოკუმენტით დავით და ბაგრატ მეფეების მოხსენიების რომელიმე კონკრეტული დღე არაა დადგენილი, რაც იმას ნიშნავს, რომ მათი ხსენება უნდა აღსრულებულიყო ოშკში ჩატარებული ყოველი ნირვა-ლოცვისას.

არ ვთვლი, რომ ნიშების დანიშნულება ამ ვარაუდებით საბოლოოდ გარკვეულია, მაგრამ მათი ფუნქციის დადგენისას ამათი გათვალისწინებაც მიზანშეწონილია.

ტაძრის ინტერიერის უთუოდ მნიშვნელოვანი ელემენტები იქნებოდა საფლავებზე აღმართული *სტელები*. სამწუხაროდ, მეცნიერულად ტაძარი პირველად მაშინ აღინერა, როდესაც ეს სტელები ან საერთოდ არ იყო შემორჩენილი, ან დაფარული და ადგილშეცვლილი იყო. ტაძარში რომ ასეთი სტელები იდგა ეს გარკვევა 2003 წლის 7 ნოემბრის აღმოჩენამ — დავით მეფისა და ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელების მიკვლევამ ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში,

რომელიც, როგორც ჩანს, კტიტორთა განსასვენებელი ადგილია. მართალია, სხვა საფლავის ქვები დღეს ტაძარში არსად ჩანს, მაგრამ არქეოლოგიურმა გათხრებმა იქნებ ისინიც გამოავლინოს, ისევე, როგორც გაარკვიოს ტაძრის ისტორიასთან დაკავშირებული მრავალი საკითხი.

ცხადია, ტაძრის ინტერიერის მშენებმა მისი *ფრესკული მხატვრობა* იქნებოდა. დღეს მისი სხვადასხვა დროის მცირე ფრაგმენტებია შემორჩენილი. მათგან უადრესი უნდა იყოს ის, რომელიც ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთი გუმბათქვეშა ბურჯის ნიშის ზურგზეა მოთავსებული (ტაბ. 40). ვ. ჯობაძე მიიჩნევს, რომ იგი ტაძრის აგების დროინდელია. თუ ეს ასეა, მაშინ იგი 973-979 წწ. შეიძლება დათარიღდეს, რადგან ამ მხატვრობასთან დაკავშირებულ ნარწერაში დავითი მაგისტროსადაა დასახელებული, ხოლო 979 წ. მის მიერ კურაპალატობის მიღების თარიღია. სხვათა შორის, ეს ის წლებია, რომლებითაც უნდა დათარიღდეს ტაძრის ყველა ის ნარწერა, რომელშიც დავითი მაგისტროსად იხსენიება, მაგრამ ამის შესახებ ქვემოთ იქნება დანვრილებით აღნიშნული. ამასთანავე, თუ ტაძრის მშენებლობის დამთავრების თარიღი 976 წელია (იხ. ქვემოთ), მაშინ მისი მოხატვის დროის კიდევ უფრო დაეინროება შეიძლება — 976-979 წწ.

ე. თაყაიშვილი თვლიდა, რომ „ტაძარი მოხატული უნდა იყოს აშენებიდან 75 წლის შემდეგ, ე.ი. 1036 წელს“, რაც მტკიცდება იმ თარიღიანი ფრესკული ნარწერით, რომელიც „საკურთხევის კედელზე დახატულ ლენტზეა დაცული“⁷⁷. მართლაც, აქ მოთავსებული ყოფილა ასომთავრული ნარწერა, რომლის თანახმად, ტაძარი „შეუმკიათ“, ე.ი. მხატვრობით დაუფარავთ ჯოჯიკ პატრიკიოსის საფასით „ქრონიკონსა სვ“, ე.ი. 780+256=1036 წელს. სამწუხაროდ, ამ ნარწერის დღეს მხოლოდ მცირე ფრაგმენტია ტაძრის კედელზე შერჩენილი.

ე. თაყაიშვილი დანვრილებით ჩამოთვლის იმ წმინდანებისა და ფრესკული კომპოზიციების გამოსახულებათა ნაშთებს, რომლებიც მან დააფიქსირა⁷⁸. მათი აბსოლუტური უმრავლესობა დღეს ჩამოშლილია, თუმცა, სამხრეთის აფსიდაში მანამდე უცნობი კომპოზიციაც გამოჩნდა. ე. თაყაიშვილის მიერ აღრიცხულ გამოსახულებებს აქ არ გავიშორებ, აღვნიშნავ მხოლოდ, რომ ტაძრის მოხატულობაში ისტორიული პირობები და საერო მინაარსის კომპოზიციებიც ყოფილა ნარმოდგენილი. მაგ., სამხრეთის აფსიდაში — ჯოჯიკ პატრიკიოსის გამოსახულება და ბაგრატ IV-ის ქორწილი ბანის ტაძარში. ეს მხატვრობა დანვრილებითაა შესწავლილი ნ. ტიერის მიერ⁷⁹.

ტაო-კლარჯეთის კედლის მხატვრობას და მათ შორის ოშკის ფრესკებს ე. პრივალოვამ სპეციალური წერილები უძღვნა⁸⁰. მან ეს მხატვრობა ადგილზე შეს-

⁷⁷ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 43, 56.

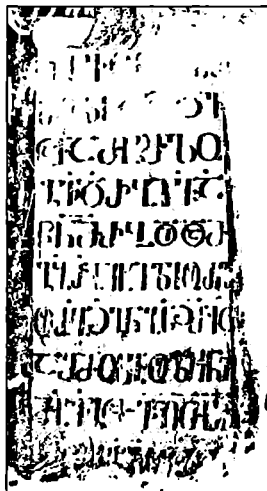
⁷⁸ იქვე, გვ. 43-44, 56-57.

⁷⁹ N. Thierry, *Pentures historiques d'Oski*, p. 134-153.

⁸⁰ ე. პრივალოვა, ზოგიერთი შენიშვნა ტაო-კლარჯეთის მოხატულობის შესახებ, „სამეცნიერო შრომების წელიწადული“ (საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვისა და გამოყენების მთავარი სამეცნიერო-საწარმოო სამმართველო), II, თბ., 1996, გვ. 5-14. მისივე, ტაო-კლარჯეთის მოხატულობათა შესახებ, „სამეცნიერო შრომების წელიწადული“, IV-V, თბ., 1999-2001, გვ. 22-32. მისივე, ზოგი რამ ტაო-კლარჯეთის

წავლა 1993 წლის სექტემბერში ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის მიერ მოწყობილ ათდღიანი ექსპედიციის დროს. მისი დასკვნით, ოშკის ტაძრის „აგებისას ინტერიერი მთლიანად მოსახატავად არ იყო განკუთვნილი: სამხრეთისა და ჩრდილოეთის აფსიდების კონქებში სუფთად თლილი ქვის წყობა შეფერილია; სამხრეთისაში — პარალელური ნახევარწრეების სახით, წითლითა და თეთრით, ჩრდილოეთისაში — სხივისებურად“⁸¹. ტაძარში ფერწერისთვის მხოლოდ გარკვეული ადგილები ყოფილა განკუთვნილი. „ამათგან უადრესი — სამხრეთ პასტოფორუმის კონქში აღმოვაჩინეთ“, - წერს იგი. მისივე დასკვნით, „კომპოზიცია „ქრისტეს დიდების“ სცენას გამოსახავდა და ტაძრის აგების თანადროულია“⁸². ამ სცენიდან შემორჩენილია და დღეისათვის გაირჩევა — მთავარანგელოზის მაღალი ფიგურა ჩრდილო ნახევარში, „ცეცხლოვან ბორბლებზე“ „შემომდგარი“ ტეტრამორფი ზემოთ ადამიანის პატარა ფიგურით და „თვლებით“ დაფარული, დიდი ზომის, ქვემოთ დაშვებული, მოღუნული ფრთებით; ნაწილობრივ შემორჩენილი თვლებით მორთული საყდარი, მანდორლის ოვალის შემომხერი თეთრი ზოლი...“⁸³.

ჯოჯიკის საფასით შესრულებულ 1036 წლის მხატვრობას მიაკუთვნებს ე. პრივალოვა იმ სცენის ფრაგმენტებს, რომლებიც აღმოსავლეთისა და სამხრეთის აფსიდებშია შემორჩენილი. აღმოსავლეთ აფსიდაში ზემოთ წარმოდგენილი იყო ქრისტე მთავარანგელოზებს შორის, ქვემოთ — ღმრთისმშობელი-ორანტა მოციქულთა შორის და იოვანე ნათლისმცემელი, ხოლო ბოლოს, მათ ქვემოთ — ეკლესიის მამათა, წმინდანთა და დიაკვნთა ფრონტალური გამოსახულებების რიგი⁸⁴. სამხრეთის აფსიდაში, ე. პრივალოვას დაკვირვებით, წარმოდგენილია ჯვარცმის სცენა, „სადაც არის იოვანე მისთვის დამახასიათებელი ჟესტიკულაციით, ღრუბლიან და შუბოსან მეომართა და იუდეველთა ჯგუფით“. ასევე თვლიდა ე. თაყაიშვილიც, თუმცა, მოგვიანებით, ვ. ჯობაძემ აქ „ჯვრის შემზადების“, ხოლო ნ. ალექსიძემ „ჯვრის ზიდვის“ სცენები დაინახეს⁸⁵.

სურ. 7. ნარნერა მაცხოვრის გრაგნილზე.

მოხატულობის შესახებ, „საქართველოს ეკლესიის, ქართული სასულიერო მწერლობის და ქრისტიანული ხელოვნების ისტორიის საკითხები“, თბ., 1998, გვ. 314-336.

⁸¹ ე. პრივალოვა, ზოგიერთი შენიშვნა, გვ. 9. ე. თაყაიშვილი მიიჩნევდა პირიქით: „ოშკის ტაძარი, როგორც ეტყობა, იმთავითვე განკუთვნილი ყოფილა ფრესკებით შესამკობად“ — ნერდასი (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 43).

⁸² ე. პრივალოვა, ტაო-კლარჯეთის მოხატულობის შესახებ, გვ. 27.

⁸³ ე. პრივალოვა, ზოგიერთი შენიშვნა, გვ. 9.

⁸⁴ ე. პრივალოვა, ტაო-კლარჯეთის მოხატულობის შესახებ, გვ. 28.

⁸⁵ ე. პრივალოვა, ზოგიერთი შენიშვნა, გვ. 9.

იმავე სამხრეთის აფსიდაში „ჯვარცმის“ პირდაპირ შემონახულია სცენის ფრაგმენტები, რომელიც ბანაში ქორწილს გადმოსცემდა, ხოლო ამ ორ სცენას შორის წარმოდგენილი ყოფილა „ვედრება“ — მარცხნივ ღმრთისმშობელი, მარჯვნივ იოვანე ნათლისმცემელი, ხოლო შუაში მაცხოვარი (გრძელი გაშლილი გრაგნილით ხელში, რომელზედაც მოთავსებულია წარწერა — სურ. 7)⁸⁶. ასევე, ტაძრის მოხატვის კტიტორის — ჯოჯიკის (შეიძლება, კიდევ ერთი პირის) გამოსახულებები⁸⁷.

მხატვრობის ფრაგმენტები შემორჩენილია ტაძრის სამხრეთის გალერეის აფსიდაში, რომლის შესახებ ქვემოთ იქნება აღნიშნული.

გ. *ექსტერიერი (ფასადები, მათი მორთულობა; სამხრეთის გალერეა)*. ტაძრის გარეთა მასები რთული, მრავალ ნაწილად დაყოფილი, ამავე დროს მსუბუქი და მაღლა ატყორცნილი შედგენილობისაა. დღემდე შემორჩენილია ოდნავ შეისრული გუმბათის ძველი გადახურვა, რომელიც წითელი და ყვითელი ჭიქურით დაფარული კრამიტისაგან შედგება. გადახურვის ქვემოდან პირველი რიგი, რომელზედაც, ალბათ, ჯვრის გამოსახულებანი (შეიძლება — წარწერით) ანტიფიქსები იქნებოდა, მთლიანად შემომტვრეულია. გადახურვა ერთ ადგილას — ჩრდილო-დასავლეთის მხარეს, ჩანგრეულია.

გუმბათის ყელი მაღალია⁸⁸, მას 24 ერთეულისაგან შედგენილი თაღების რიგი უელის გარშემო. თითო თაღის გამოტოვებით თითო მაღალი და განიერი სარკმელია გაჭრილი — ე.ი. სულ 12. თაღების შეწყვილებული სვეტების იმპოსტები და კაპიტლები უხვადაა მოჩუქურთმებული სხვადასხვა ცხოველთა და მცენარეთა გამოსახულებებით და გეომეტრიული ორნამენტით. სარკმელებს თავზე ადგას დიდი ზომის, გოლგოთაზე აღმართული წითელი საღებავით შესრულებული თითო ჯვარი (სურ. 8) (ე. თაყაიშვილი, რატომღაც, ამ ჯვრებს შავი საღებავით შესრულებულად მიიჩნევს⁸⁹).

ტაძრის *აღმოსავლეთი ფასადი* (სურ. 4) სხვადასხვა სიმაღლის შვიდი მძლავრი კამარით ცალკეულ ნაწილებად დაყოფილი. მაღალი ცენტრალური თაღის ორივე მხარეს ღრმა და განიერი ნიშებია. აქ მოთავსებულია თითო სარკმელი, რომლებიც ორნამენტებითაა შემკული. თავისი ზომებით, მორთულობით და მდებარეობით

⁸⁶ წარწერის ტექსტი, რომელშიც იოვანე ნათლისმცემელი მიმართავს მაცხოვარს, ასეთია: „კრ(ა)ვო ღ(მრ)თ(ი)ს(ა)ო, | ს(ო)ფლისა ც(ო)დვ(ა)თა ამ(ხ)მ(ე)ლო, | გ(ე)ვ(ა)დრ(ე)ზი, ვ(ი)თარც(ა) | წ(ი)წ(ა)მ(ო)რ(ბ)ედი და მ(ე)გ(ო)ბ(ა)რი, იხილე უძლ(ურ)ებ(ა)ა გ(ო)წ(ე)ბ(ი)ს(ა)ა, რ(ომელიც)ა შ(ე)მოსე; უღზინე | მ(ე)ოხ(ე)ბ(ი)თა, ვ(ი)თარც(ა) ღ(მრ)თ(ი)ს მ ...“. წარწერის დასასრული, შელესილობის დაზიანებისა და ჩამოშლილობის გამო, ნაკლებია. შდრ. ი. 1, 29: „ხვალისაგან იხილა იესუ, მომავალი მისა, და თქუა: აჰა კრავი იგი ღმრთისაა, რომელმან აღიხუნეს ცოდვანი სოფლისანი“. გიორგი მთანმიდლისეული რედაქციით: „კრავი ტარიგი; აღიხური რედაქციით: აღიხუნეს ალკოცნეს.“

⁸⁷ ე. *კრეიალოვა*, ზოგიერთი შენიშვნა, გვ. 10.

⁸⁸ ე. თაყაიშვილის მიხედვით გუმბათის ყელის სიმაღლე 6.48-ია, ხოლო რადიუსი — 5.66მ. მთლიანად გუმბათის სიმაღლეა 6.84მ (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 42).

⁸⁹ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 42.

ფასადზე გამოირჩევა ცენტრალური სარკმელი, რომელსაც გვერდებზე და ზემოდან განიერი მოჩუქურთმებული არშია შემოუყვება, ხოლო თავზე განიერი, ორნამენტირებული წარბი აქვს შემოვლებული. წარბის ზემოთ, სარკმლის ლიობის ასწვრივ, ჩასმულია თავმომტვრეული ცხოველის (ვერძი, ხარი, ლომი?) სკულპტურა. მაღლა, ცენტრალური თაღის კეხს ქვემოთ, ფრონტონში ჩასმული ყოფილა რელიეფი საერო პირის გამოსახულებით. სწორედ მის ორივე მხარეს იყო მოთავსებული ის ცნობილი წარწერა „...ათსა ნელსა აშენებდა“, რომელიც ტაძრის მშენებლობის დათარიღების ერთ-ერთი საფუძველია. უკვე კარგა ხანია, რაც არც ეს რელიეფი და არც მისი წარწერა არსად ჩანს (სურ. 21). კედელში მის ადგილას ღრმა და განიერი ლიობია განგრეული.

სურ. 8. ფერწერული ჯვარი ტაძრის გუმბათის ყელზე.

ოშკის ტაძარში მთავარი *სამხრეთის ფასადია*. მნახელი სწორედ მას აღიქვამს პირველად, ერთბაშად და მთლიანად. ცხადია, ეს გათვალისწინებული ჰქონდათ ტაძრის შემქმნელებს და მთელი ყურადღება მის მორთულობაზე გადაუტანიათ; ხოლო ეს მორთულობა ერთი სიტყვით შეიძლება დახასიათდეს, როგორც საზეიმოდ ზეაღმტაცო. ამას ჰქმნის მთელი ფასადის მორთულობის დომინანტი — სხვადასხვა სიმაღლის თაღების „უნწყვეტი“ რიტმი. თვით დასავლეთის ნავის სარკმლების დიდი ზომის, განიერი და ერთ სიმაღლეზე განლაგებული ფართო წარბები ამ რიტმშია ჩართული. მთელი ფასადის სარკმლების ლიობსა და წარბს შორის მარაოსებრად განლაგებული წითელი საღებავის განიერი ზოლები ამ რიტმის გაძლიერების სამსახურშია. მაგრამ ზეატყორცნილ იერს და საზეიმო განწყობილებას, ცხადია, პირველ რიგში, განაპირობებს სამხრეთი ნავის ფასადის სხვადასხვა სიმაღლის, მიჯრით ურთიერთმონაცვლე ვიწრო და წაგრძელებული თაღები (სურ. 3). ამ თაღების ნაწილად აღიქმება ფასადის ცენტრალური სარკმლის შემომზღუდავი განიერი და უხვად

მოჩუქურთმებული წარბი, რომელიც საერთო რიტმშია ჩართული და გარდამავალი საფეხურია გვერდით თალებსა და ცენტრალური თალის ნახევარწრეს შორის. თალების საერთო რიტმში აღიქმება პორტიკის თალოვანი ლიობიც, რომელიც კამარნარის ცენტრშია განლაგებული, სხვებზე დაბალია, მაგრამ რომლისგანაც, როგორც მარაოს კვანძიდან იწყებს, თითქოს, განშლას, განფენას მთელი ფასადის თაღნარი.

სურ. 9. მთავარანგელოზების რელიეფი ტაძრის სამხრეთ ფასადზე.

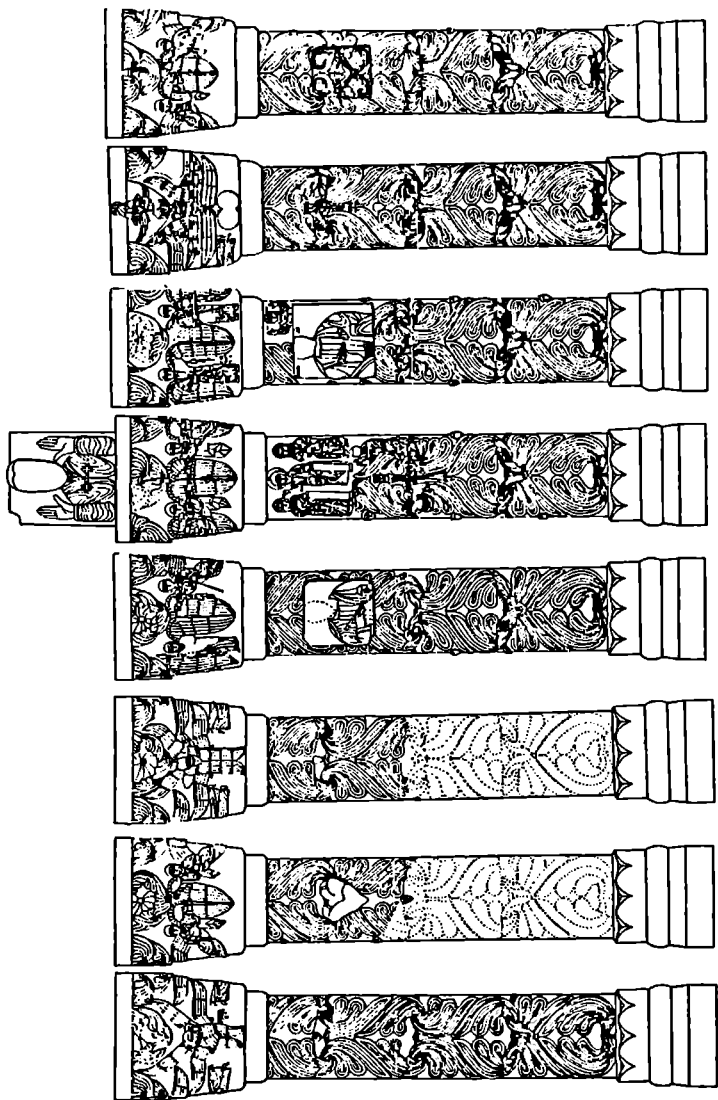
ფასადი ზომიერადაა მორთული დიდი ოსტატობით შესრულებული რელიეფებით სამხრეთი ნავის ცენტრალური სარკმლის წარბის ზემოთ ჩასმულია პერალდიკური გამოსახულება — ანფასში და გაშლილი ფრთებით წარმოდგენილ არწივს მძლავრი კლანჭებით უჭირავს აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ განოლილი ცხოველი (ასეთივე გამოსახულებაა ხახულის ტაძარზე, სამხრეთი ფასადის შეწყვილებული სარკმლის ზემოთ. ხომ არ არის ეს ტაოს ბაგრატიონთა საგვარეულო ემბლემა?), ხოლო ამ გამოსახულების ზემოთ — სხვადასხვა ზომის წყვილი მთავარანგელოზები, ასევე ანფასში, მაგრამ ერთმანეთისკენ ოდნავ მიბრუნებით, რაც მათ დინამიურობას ანიჭებს. მთავარანგელოზების ფეხებთან ნითელი საღებავით მიწერილია მსხვილი, შორიდანაც კარგად აღქმადი ასომთავრული განმარტებითი წარწერები — მარცხნივ „მ(ი)ქ(ა)ელ“, მარჯვნივ — „გ(ა)ბ(რი)ელ“. წარწერები იმდენად ლამაზია, თვალშისაცემი და ეფექტური, რომ უდავოა მათი მხატვრული დატვირთვის ფუნქცია (სურ. 9).

ჩანს, რომ ტაძრის მთავარი შესასვლელიც სამხრეთის მხრიდან იყო. ამიტომაც აქ მისთვის პორტიკი მიუდგამთ. იგი შედარებით მცირე ზომისაა და ქუთაისის ბაგრატიის ტაძრის განიერ, საზეიმო და მართლაც დიდებულ პორტალებს ვერ შეედრება. ოშკის ტაძრის პორტიკი უხვადაა ჩუქურთმებით მორთული. მათ შორის ყურადღებას იპყრობს სამხრეთ-აღმოსავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი სვეტების მცენარეული ორნამენტები, რომლებიც ქვაზე მოულოდნელად წყდება და სამხრეთ-დასავლეთის სვეტზე სიმაღლეში წითელი საღებავით გრძელდება. როგორც ჩანს, ეს გამიზნულადაა და მხატვრული ჩანაფიქრია, თუ გავითვალისწინებთ სხვადასხვა ფერის საღებავის უხვად გამოყენებას ტაძრის მოსართავად (ე. თაყაიშვილი თვლის, რომ ეს საღებავით წინასწარ მომზადებული ჩუქურთმის კონტურებია, რომელიც ამოჭრას შემთხვევით გადაურჩა — გვ. 38).

სამხრეთის ფასადი გამორჩეულია იმ უნიკალური *გალერეით*, რომელიც დასავლეთის მკლავის მთელ სიგრძეზეა განლაგებული (სურ. 2). იგი დაყოფილია ოთხ მონაკვეთად, რომლებიც თალებით, ხოლო მათ ზემოთ ზიგზაგური გადახურვითაა შემოზღუდული. გალერეის ექსტერიერის ოთხი თაღოვანი ლიობი ინტერიერშიც ერთმანეთთან თალებითაა დაკავშირებული, რომლებიც გალერეას ოთხ კვადრატულ ოთახად პყოფს. ასე წარმოქმნილია პარალელური სვეტების და ნახევარსვეტების მწკრივი, რომლებიც ერთმანეთზე გადასროლილი თალების მთელ ქსელს ქმნიან. ასევე, მეტად „უღერადია“ ოთახების გადახურვა შიგნიდან, რომელიც ერთმანეთთან ტრომპებით და აფრებით დაკავშირებულ, ჯვრულად და ვარსკვლავისებურად ჩალაგებულ ქვებითაა შექმნილი.

გალერეის ოთხივე სვეტი ფიგურული რელიეფებით და დეკორატიული ჩუქურთმებით უხვადაა მორთული. მათ შორის გამორჩეულია დასავლეთის კიდის რეანახნავა სვეტი (სურ. 10). მის კაპიტელზე ყოველ მხარეს გამოსახულია ანგელოზები, მთავარანგელოზები, ქერუბიმები, სერაფიმები და ტეტრამორფები (ანუ, „ანგელოზნი ოთხხატულნი“, როგორც მის განმარტებით, წითელი საღებავით შესრულებულ ნარწერაშია აღნიშნული). გარდა ამისა, სვეტის ნახნაგებზე, უხვად განტოტვილ მცენარეულ ორნამენტებს შორის, ჩასმული იყო ვედრების მცირე ზომის, მაგრამ დიდი ექსპრესიით აღბეჭდილი გამოსახულება (სურ. 28), ხოლო მის ქვემოთ — მთელი ტანით და მავედრებლის პოზაში, ტაძრის მშენებლობის ხელმძღვანელის გრიგოლის მცირე ზომის ფიგურა მუხლმოყრით და გვერდულად (სურ. 14). ვედრების ორივე მხარეს ნახნაგებზე გამოსახულია წმ. მკურნალები კოზმან და დამიანე, აგრეთვე, წმ. ნინო (სურ. 13). სვეტის თავზე ჩადგმულია წმ. სვიმონ მესვეტის წელზევით გამოსახულება. ორივენი — ზეალმართული ხელებით ადორაციის პოზაში. სამწუხაროდ, ვედრების კომპოზიციის, გრიგოლის და წმ. ნინოს გამოსახულებები დღეს სვეტიდან მოჭრილია (ტაბ. 39). ეს ვანდალური აქტი 2000 წელს მოხდა.

სამხრეთ გალერეის აფსიდაში შემორჩენილია ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტები. ისინი ჯერ კიდევ ე. თაყაიშვილის, ხოლო შემდეგ ვ. ჯობაძის მიერ იქნა შემჩნეული. ე. პრივალოვას აღწერით იგი ასეთია: „შუაში, საყდარზე მჯდომი ჩვი-

სურ. 10. რვანახნავა სვეტი სამხრეთ გალერეაში (დ. უინფოლდის მიხ.).

ლენი ღმრთისმშობელი გაირჩევა, მისგან მარცხნივ ფრამენტულად შემონახული ანგელოზის გამოსახულებაა, ფრთების ძალიან ფაქიზი და დელიკატური ნახატი⁹⁰.

სამხრეთი ფასადის მეორე გამორჩეული მონაკვეთია მისი აღმოსავლეთი ნაწილი. იგი პასტოფორიუმის სამხრეთი კედელიცაა. მთელი კედლის სიგანე შემოზღუდულია გრანდიოზული თაღით, რომელშიც მოქცეულია ცენტრში ვედრების კომპოზიცია და მის ორივე მხარეს, მისკენ მიმართვით კტიტორები ჯვარგუმბათოვანი ეკლესიის მოდელით ხელში — მარცხნივ დაყით მაგისტროსი და მარჯვნივ ბაგრატი ერისთავთა ერისთავი. კტიტორები ოთხკუთხა ნიშნებშია. მათ მხრებზე მოსხმული აქვთ გრძელი, კოჭებამდე დაშვებული, მდიდრული, უხვად ორნამენტირებული, ოქრომკედით ნაქარგი მოსასხამები (სურ. 26,27; ტაბ. 37,38). ოქრომკედით ნაქარგობა აქ ტანსაცმლის მორთულობის ცალკეული დეტალების ოქროსფერი გაფერადებით იყო გადმოცემული, ხოლო კომპოზიციის გაფერადებაში გამოყენებული ყოფილა დღეს უკვე მთლიანად გადასული და მხოლოდ აქაიქ შემორჩენილი ნითელი (მთელი ფონი), ვარდისფერი (ღმრთისმშობლის მაფორიუმი), ლურჯი (იოვანე ნათლისმცემელი?) და თეთრი (ქრისტეს გამოსახულება?) საღებავი, როგორც ეს პირველად ვ. ჯობაძემ შეამჩნია⁹¹. ცხადია, ეს კომპოზიციას ქვიშაქვის ოქროსფერი კედლის, ხოლო მთლიანად ტაძარს ტაო-კლარჯეთის ლურჯი ცის და ხასხასა მწვანე ფერის მიდამოს ფონზე, ბრწყინვალე, საზეიმო და ნარულელი შთაბეჭდილებით გადმოსცემდა⁹².

კომპოზიციას რამდენიმე ვრცელი ნარწერა ახლდა. დღეს ისინი თითქმის მთლიანად გადასულია. მათ ქვემოთ ცალკე დავუბრუნდებით. კომპოზიციის შემადგენელი ფიგურები ძალზე დაზიანებულია: ჩამოვარდნილია ფილა ღმრთისმშობლის გამოსახულებით, რომელიც იქვე კუთხეში დევს (ტაბ. 35), თითქმის მთლიანად გამოქარულია ფილა მაცხოვრის გამოსახულებით, ასევე დაზიანებულია იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახულებაც (ტაბ. 36). შედარებით კარგადაა მოღწეული კტიტორების ფიგურები, თუმცა, მათაც სახისა და მთლიანად თავის არე შემომტყრეული აქვთ. გამოსახულებათა ქვემოთ კედელი დიდ ნაწილზე განგრეულია. ვედრების ამ უძველეს რელიეფურ გამოსახულებას⁹³ ქვემოთ კიდევ დავუბრუნდებით.

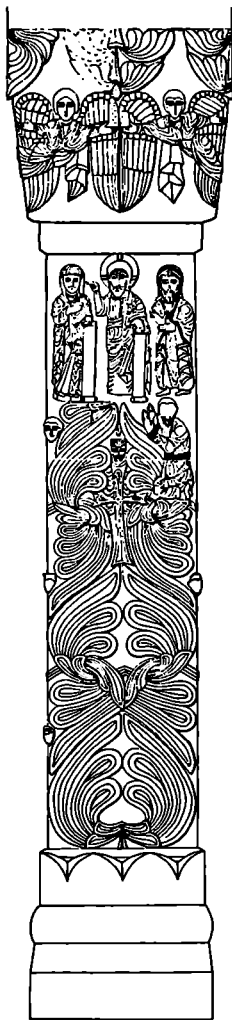
ტაძრის დასავლეთი ფასადი გამოირჩევა სადა და ერთდროულად მონუმენტური გაფორმებით. კედლის ცენტრში დიდი ზომის შეწყვილებული სარკმელია ქვემოთ გახსნილი, მოჩუქურთმებული ორმაგი ლილვებით, რომლებიც მხატვრულად დამუშავებულ განიერ ბაზისებზე (იმპოსტებზე) დგას. სარკმლების შემომ-

⁹⁰ ე. პრევალოვა, ზოგიერთი შენიშვნა, გვ. 10.

⁹¹ W. Djavadze, The Donor Reliefs, p. 40; ვ. ჯობაძეს, ოპიის ტაძარი, გვ. 17, შენ. 7.

⁹² შდრ. ლ. ხუსკივაძე, ოპიის სკულპტურულ „ვედრებათა“ თავისებურებების შესახებ, „საქართველოს სიძველენი“, 3, 2003, გვ. 62, 81; ი. გვიათაშვილი, ი. კობლაძაძე, ტაო-კლარჯეთი, გვ. 168.

⁹³ იხ. აქვე, დამატება I, შენ. 5.

სურ. 11. რვანახნაგა სვეტის ნახნაგი ვედრების და გრიგოლის გამოსახულებით (დ. უინფილდის მიხ.).

ზღუდავი თაღები მორთულია მსხვილი სქელფოთლოვანი ჩუქურთმით, რომელთა შორის, თაღების ცენტრში, ჩასმულია რელიეფები: მარცხნივ -- ხარის და ლომის ორთაბრძოლა, მარჯვნივ -- სამი ფასკუნჯი; ამათგან ორი ერთმანეთის პირისპირ და კიდევ ერთი — მარცხენა ფასკუნჯის უკან (სურ. 12). სარკმლებს ზემოდან, შორიდან შემოუყვება გრანდიოზული ზომის, ნწული, გეომეტრიული ორნამენტით დაფარული ნარბი. ნარბსა და სარკმელს შორის სივრცე შევსებულია მარაოსებრად განლაგებული წითელი და თეთრი საღებავის განიერი ზოლებით. სარკმლებს ზემოთ, ნარბის თაღზე მიბრჯენით, ჩასმულია სვიმონ მესვეტის წელზევით გამოსახულება. კედლის ფრონტონში მოთავსებული იყო მოჩუქურთმებული ჯვარი, რომლის ფუძეც შედგებოდა მტევნებით შემკული სამი კამარისაგან. ამჟამად ჯვარი გადმონგრეულია.

ტაძრის ჩრდილოეთი ფასადი, ხუროთმოძღვრული ფორმებით იმეორებს სამხრეთის ფასადს პორტიკის გამოკლებით. მისი ადგილი აქ არც არის, რადგან, როგორც ტაძრის მდებარეობის აღწერისას აღინიშნა, ტაძრის ჩასადგმელად საგანგებოდ მოჭრილი კლდე აქ ახლოსაა და დარჩენილი ფართობი 2.5 მეტრია. ამის გამო, ჩრდილოეთ ფასადის ქვედა ნახევარი შედარებით მოკრძალებულადაა მორთული. მიუხედავად ამისა, შუა სარკმლის ნარბი აქაც მდიდრულადაა ორნამენტირებული, ხოლო ამ სარკმლის ორივე მხარეს, ზედა ნაწილში, კამარის დონეზე, მარცხნივ ლომის და მარჯვნივ ხარის პროფილში გამოსახული რელიეფებია. ლომი თავდასხმისთვის გამზადებულ პოზაშია ნარმოდგენილი. ცხოველთა ორთაბრძოლის რელიეფი ჩასმულია ამ ფასადის დასავლეთის სარკმლის ქვემოთაც.

ჩრდილოეთ ფასადის მორთულობასთან დაკავშირებით ე. თაყაიშვილს საინტერესო დაკვირვება აქვს, რომელიც დღესაც ძალაშია: «ამ ნაწილის განსაკუთრებული დეკორი იმით აიხსნება, რომ მთის ფერდობი ამ მხრით მაღალია და აქედან სულ ახლო და კარგად ჩანს ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი; კარგად ჩანდა, ალბათ, ეს მხარე საოსტიგენე-

სემინარიის აივანიდანაც და ამიტომაც ეს ნაწილი და ნამეტნავად კი გუმბათის ყელის ჩრდილო-აღმოსავლეთი მხარე ერთობ მდიდრულად და საუცხოოდ არის შემკული“. „საოსტიგნე-სემინარია და მათი აივანი სულ ახლოს უცქერის განიერს გუმბათის ყელს. ნამეტნავად ახლოა ეს ნაწილი და თითქოს ხელით მისაწვდომია“⁹⁴.

ტაძრის ჩრდილოეთით განლაგებული იყო სემინარია, საოსტიგნე-სატრაპეზო, სკიპტორიუმი და ზოგიერთი სხვა სამეურნეო ნაგებობა, რომლებიც დღეს ნანგრევებადაა გადაქცეული.

სურ. 12. ტაძრის დასავლეთ სარკმლის მორთულობა.

⁹⁴ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 42.

4. ოშკელი მოღვაწეები, ოშკური ხელნაწერები.

ოშკი არამარტო ქართული ხუროთმოძღვრების შესანიშნავი ძეგლია, არამედ იგი ქართული კულტურის, კერძოდ, მნიგნობრობის შესანიშნავი კერა იყო. სამწუხაროდ, ოშკში შემოქმედებითი საქმიანობა დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ, როგორც ჩანს, დიდ ხანს არ გაგრძელებულა XI ს-ის შემდეგ იქ შექმნილი ნაწარმოებების, ან გადაწერილი ხელნაწერების შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება. თუ რა იყო მიზეზი ოშკის შემოქმედებითი ძალების ასე სწრაფად დაშრეტისა, უცნობია. შეიძლება ეს ამ დროს თურქ-სელჯუკთა შემოსევებს და ამ მხარის აოხრებასაც უკავშირდებოდეს, როგორც ამას ადგილი აქვს ტაო-კლარჯეთის სხვა მნიგნობრობის კერების შემთხვევაში. ამის ერთ-ერთი მიზეზი, უთუოდ, ისიცაა, რომ მნიგნობრობის ცენტრებმა ტაო-კლარჯეთიდან სხვა ადგილებში (ათონის მთა, იერუსალიმი...) გადაინაცვლა. მართალია, ოშკთან დაკავშირებული ნერილობითი ძეგლები, კერძოდ, ძველი ქართული ხელნაწერები, ცოტაა ცნობილი, სულ რამდენიმე ცალია, სამაგიეროდ, ისინი ქართულ ხელნაწერთა ოქროს ფონდს განეკუთვნებიან — სხვა რომ არაფერი, 978-979 წწ. გადაწერილი ოშკის ბიბლიის მონუმენტური ხელნაწერი რად ღირს.

ოშკელ მოღვაწეებს შორის პირველ რიგში უნდა დასახელდეს ტაძრის (შესაძლებელია სხვა ნაგებობებისაც, ანუ საერთოდ მთელი სამონასტრო კომპლექსის) მშენებლობის ხელმძღვანელი *გრიგოლი*. ცნობები მის შესახებ შემოუნახავთ ოშკის წარწერებს. იოვანე ნათლისმცემლის სახელობის ტაძრის სამხრეთის მთავარი შესასვლელის არქიტრავის ნითელი საღებავით შესრულებულ ასომთავრულ წარწერაში, რომელიც საერთოდაც ოშკის მთავარი წარწერაა (ტაბ. 47-49), ვრცელი შესავალი ნაწილისა და კტიტორთა დასახელების შემდეგ, აღნიშნულია: „და მე, გრიგოლ, ღირს მყო ღმერთმან მსახურებასა ამას მათსა ღმრთისა მიმართ და მე ვიყავ საქმესა ზედამდგომი. და არწმუნა ღმერთმან გონებასა მათსა ერთგულობაჲ ჩემი მონისა მათისაჲ“⁹⁵. ე.ი. აქ გრიგოლი თავის თავს უწოდებს „საქმესა ზედამდგომს“, რაც, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, თანამედროვე გაგებით ნიშნავს სამუშაოთა ხელმძღვანელს.

2003 წლის 7 ნოემბერს ოშკში აღმოჩენილ დავით მეფის სტელის წარწერაში, რომელიც 966 წლის ახლო დროით უნდა დათარიღდეს (იხ. ქვემოთ), გრიგოლის შესახებ აღნიშნულია: „და გრიგოლ, ხატის ამის აღმმართველი და ეკლესიის ამის მშრომებელი, დაიცევ ორსავე ცხორებასა, მარჯუენით შენსა ღირს ყავ“ (იხ. აქვე, წარწერა 7). აქაც, გრიგოლი ხატის აღმმართველს (დამდგმელს) და ეკლესიის „მშრომებელს“ უწოდებს თავის თავს. საუბარია სტელაზე გამოსახულ ღმრთისმშობლის ჩვილედ ხატზე („ნიკოპეა“), რომლის წელზევითი გამოსახულების ქვემოთ წარმოდგენილია დავით მეფის ასევე წელზევითი ფიგურა (ტაბ. 8-11).

⁹⁵ M. Brosset, Inscriptions géorgiennes et autres, p. 7; *ე. თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 47; *W. Djabadze*, The Georgian Churches of Tao-Klarjet', p. 126; *მისივე*, Early medieval Georgian monasteries, p. 133. ამ გრიგოლის, შტედომით, ტაძრის ხუროთმოძღვრად მიიჩნევენ ნ. ჩუბინაშვილი (*Н. Чубинашвили*, *САНДЖИ*, Тб., 1972, с. 117-118).

სურ. 13. წმ. ნინოს გამოსახულება რვანახნაგა სვეტზე (დ. უინფილდის მიხ.)

იგივე გრიგოლი გამოსახულია ტაძრის სამხრეთი გალერეის რვანახნაგა სვეტის ერთ-ერთ ნახნაგზე ვედრების რელიეფური სკულპტურის ქვემოთ, მარჯვნივ. აქ იგი წარმოდგენილია მთელი ტანით, მუხლმოყრით, მავედრებლის პოზაში, ვედრების გამოსახულებისაკენ (სურ. 11, 14). როგორც ჩანს, ე. თაყაიშვილის დროს (1917) ჯერ კიდევ კარგად იყო შემორჩენილი ნითელი საღებავით შესრულებული, დღეს უკვე თითქმის მთლიანად გადასული ასომთავრული წარწერა, რომელიც ამ გამოსახულებას ახლდა: „ქრისტე, შეიწყალე მონაა შენი გრიგოლ“⁹⁶. ე. თაყაიშვილი ამ გამოსახულების შესახებ აღნიშნავს, რომ იგია „ტაძრის მშენებლობის გამგის, გრიგოლ ოშკელისა“.

როგორც ჩანს, იგივე გრიგოლია დასახელებული ოშკის ტაძრის კიდევ ერთ ქვაზე ამოკვეთილ წარწერაში, რომელიც მოთავსებულია ტაძრის აღმოსავლეთ აფსიდის სარკმლის ზემოთ, სადაც მას გადასხმული აქვს ნითელი საღებავი. საინტერესოა, რომ წარწერის ტექსტის ქვემოთ, სარკმლის წარბის ორივე მხარეს, მეტად დახვეწილი გრაფიკით, მოზრდილად და კარგი პროპორციებით, ამოკვე-

⁹⁶ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 40. წარწერის პირველი სიტყვა მხედრულ ტრანსლიტერაციაში ე. თაყაიშვილის აღნიშნული აქვს, როგორც „ქნ“, ე.ი. „ქ(რისტე)მან“, ხოლო გახსნილია, როგორც „ქრისტე“. ვფიქრობ, პირველი ვარიანტიც, მოუხედავად იმისა, რომ სხვაგან მას ანალოგი არ მოეპოვება, დასაშვებია. ე. თაყაიშვილი შენიშნავს, რომ სიტყვაში „გრიგოლ“ „ლასის“ წინ მერმინდელი ხელით მიმატებულია, ალბათ უვიცი მნახველის მიერ ასო „ნარი“ (იქვე, სქ. 1).

თილია — მარცხნივ თორმეტქიმიანი ბორჯღალი და მარჯვნივ წრეში ჩასმული სოლომონის ვარსკვლავი⁹⁷. წარწერის ბოლოს ნათქვამია: „დაიცვენ მამამ მიქაელ და მამამ იოვანე და გრიგოლ ყოვლისაგან ბოროტისაგან“⁹⁸ (სურ. 20; ტაბ. 45). ე. თაყაიშვილი თვლის, რომ ეს სწორედ ის გრიგოლია, რომელიც ტაძრის სხვა წარწერებშია დასახელებული, ხოლო მამამ მიქაელ და მამამ იოვანე „ეგებ მისი თანამემნენი იყვნენ“⁹⁹. მაგრამ, ეს რომ ასე იყოს, თანამემნეები, ე.ი. დახმარებები გრიგოლზე წინ დასახელებულები არ იქნებოდნენ, თანაც ისინი „მამებად“ იწოდებიან. როგორც ჩანს, ერთიც და მეორეც მონასტრის ხელისუფლები იყვნენ ერთ-ერთი წინამძღვარი, ხოლო მეორე მოძღვარი; ან შესაძლებელია ორივე წინამძღვარი. პარხლის ერთ-ერთ წარწერასთან დაკავშირებით აკი თვითონ წერს ე. თაყაიშვილი — საქართველოში დიდ მონასტრებს ზოგჯერ ორ-ორი წინამძღვარი ჰყავდათ ხოლმე და ორიდან ერთი მთავარ წინამძღვრად ითვლებოდაო¹⁰⁰.

ე. თაყაიშვილი იმასაც წერს, რომ ეს გრიგოლი შეიძლება იყოს სწორედ ის გრიგოლი, რომელიც ცნობილია, როგორც მთარგმნელი გრიგოლ ღმრთისმეტყველის ზოგი ნაშრომისა¹⁰¹, მაგრამ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ეს ასე არ არის.

მამასადამე, სხვა წყაროებით ჩვენთვის უცნობი ეს გრიგოლი, რომელიც ნამდვილად არაა ტაძრის ხუროთმოძღვარი, კტიტორთა მიერ დიდად დაფასებული ყოფი-

⁹⁷ W. Djobadze, *Early medieval Georgian monasteries*, pl. 182, fig. 38. სოლომონის, ანუ დავითის ექვსქიმიანი ვარსკვლავის გამოსახულება, გარდა ომკის ტაძრისა, მოიპოვება ტბეთის, დოლისყანის და სხვ. ტაძრების კედლებზე. ისინი ამ ტაძრების მაშენებელ ბაგრატიონთა ბიბლიური წარმომავლობის სიმბოლოებია. ცნობილია, რომ ბაგრატიონთა დედაბირივი წარმოშობის თეორიაა შორეული საფუძვლები აქვს და იგი ასახულია ქართულ, სომხურ და ბიზანტიურ წყაროებში (*პ. ინგოროყვა*, გიორგი მერჩულე, გვ. 81-82; *მ. ლორთქიფანიძე*, ლეგენდა ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ, კრ. „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, თბ., 1966, გვ. 144-149; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 452-453).

⁹⁸ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 51-52; W. Djobadze, *Early medieval Georgian monasteries*, p. 134-135. ორივე გამოცემაში ნაცვლად „დაიცვენ“ ნაკითხულია „დაიცვენ“; ასევე, ნაცვლად „ყოვლისაგან“, „ყოველთა“. წარწერის ბოლოს მის შემსრულებელს ომკის ნაცვლად ამოუკვეთია ომკი. აქ უნდა ეწეროს „ყოვლისაგან ბოროტისა, ამენ“, ხოლო წერია — „ყოვლისაგან ბოროტისაგან“.

⁹⁹ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 52.

¹⁰⁰ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 91. პარხლის ტაძრის ამ წარწერის შესახებ, რომელშიც პირველად იხსენიება საქართველოს ეკლესიის მეთაური პატრიარქის ტიტულით X ს-ის ბოლოს, იხ.: *ვ. სილოგავა*, პატრიარქი X საუკუნის საქართველოში (პარხლის წარწერა), წგნ.: ნათელი ქრისტიანი საქართველო, I, თბ., 2003, გვ. 298-303. იხ. აქვე, *დანართი*. პარხლის ამ წარწერაშიც მონასტრის ორი წინამძღვარია დასახელებული — გიორგი ლალუელი (ე. თაყაიშვილის ნაკითხვით — ლოღელი) და იოვანე. ე. თაყაიშვილი მათ თანადროულ მოღვაწეებად მიიჩნევს, მაგრამ წარწერაში პირველის სულის შეწყალებაზე აღნიშნული (ე. თაყაიშვილი ამ ადგილს განსხვავებულად კითხულობს), ე.ი. იგი გარდაცვლილი ყოფილა წარწერის შესრულების დროს, რომელსაც ტექსტში მოიხსენიებს მეორე, ალბათ, მისი მომდევნო წინამძღვარი (დანართლებით იხ.: *ვ. სილოგავა*, იქვე, გვ. 300-301).

¹⁰¹ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 51.

ლა, რომ მას მიეცა უფლება ტაძრის სამ წარწერაში თავისი თავის დასახელებისა (აქედან ორი წარწერა ყველაზე ვერცელი და მთავარი წარწერაა) და ტაძრის მორთულობის მხრივ უმნიშვნელოვანეს სვეტზე თავისი გამოსახულების მოთავსებისა.

სურ. 14. გრიგოლის გამოსახულება
რეაწახნაგა სვეტზე (დ. უინფილდის მის.).

ე. თაყაიშვილის მიერ შემჩნეულ და დღეს უკვე თვალსმიფარებულ ერთი წარწერის მიხედვით¹⁰², რომელიც შესრულებული ყოფილა ნითელი საღებავით და მოთავსებული იყო ტაძრის სამხრეთი ფასადის შუა, ცენტრალური თალის ქვემოთ, გრიგოლი, თითქოს, შემონახვებულა. ასევე, მას ბიზანტიის იმპერატორების ბასილი II-ისა (976-1025) და კონსტანტინე VIII-ის (1025-1028) მიერ ოშკის ტაძრის ხელმეორედ გადახურვაში მიუღია მონაწილეობა. ამავე წარწერის ბოლოს დასახელებულია „გალატოზი იესე“, რომელიც ტაძრის თავდაპირველი მშენებლობის ხუროთმოძღვარი არ უნდა იყოს და რომელსაც, როგორც ჩანს, კავშირი ჰქონდა ტაძრის ამ ხელმეორედ გადახურვასთან. წარწერას, ბასილი იმპერატორის ცოცხლად მოხსენიების გამო, ე. თაყაიშვილი 1022-1025 წწ. ათარიღებს (1022 წ. იმერ-ტაო და, მაშასადამე, ოშკიც, ასევე, მასთან ერთად ხახულიც, ბიზანტიის ხელში გადავიდა¹⁰³; ამიტომ-

მაც აწარმოებს აქ სამშენებლო სამუშაოებს ბიზანტიის უმაღლესი ხელისუფლება). თუ ეს გრიგოლი ტაძრის თავდაპირველი მშენებლობის გრიგოლია, მაშინ გამოდის, რომ მას საკმაოდ დიდ ხანს უცოცხლია — სულ ცოტა 60 წლის მანძილზე (963-1023) ჩართული ყოფილა მონასტრის სამშენებლო სამუშაოებში; იგი მოსწრებია არა მარტო ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის († 966), დავით კურაპალატისა († 1001) და ბაგრატ III-ის († 1014) მეფობასა და გარდაცვალებას, არამედ გიორგი I-ის (1014-1027) მეფობასაც.

ჩვენთვის ცნობილი დანარჩენი ოშკელი მოღვაწეები მნიგნობრობასთან და ხელნაწერების გადანერასთანაა დაკავშირებული.

¹⁰² ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 54.

¹⁰³ ამჟამად ითვლება, რომ ზავი ბიზანტიასა და საქართველოს შორის დაიდო 1023 წელს (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979, გვ. 178; Очерки истории Грузии, т. III, Тб., 2002, с. 97), რაც კიდევ უფრო ავიწროებს წარწერის თარიღს 1023-1025 წწ.

როგორც აკად. კ. კეკელიძე წერს, „ოშკის ლავრაში, რომელიც X ს-ის ქართული მწერლობის პირველხარისხოვან ცენტრად ითვლებოდა, უნდა ემოღვაწოს იმ გრიგოლს, რომელიც ოშკელის სახელითაა ცნობილი ჩვენს ლიტერატურაში“¹⁰⁴. მართლაც, XI ს-ის ერთ დიდი ზომის ხელნაწერში (A-87, 416 ფ.), რომელიც გრიგოლ ღმრთისმეტყველის თხზულებათა კრებულია, მის ერთ-ერთ თხზულებას („საკითხავი, თქმული... გრიგოლი ღმრთისმეტყველისაჲ, სამხილებელი არიანოსთა და ევენუმთანოსთა ბოროტად უწესობისაჲ“) მიწერილი აქვს: „გრიგოლ უშკელისა თარგმნილი“¹⁰⁵. იგივე თხზულება, ოღონდ განსხვავებული რედაქციისა, მოთავსებულია 1800 წელს იოანე ოსეს ძის გადაწერილ გრიგოლ ღმრთისმეტყველის თხზულებათა ასევე დიდ კრებულში (A-292, 407 ფ.), სადაც მისი სათაურია — „ვენომთანოსთა მიმართ და ღმრთისმეტყულებისათჳს წინაგანმჭობა“¹⁰⁶. ამ უკანასკნელს მოეპოვება ეფრემ მცირის შენიშვნა, რომელშიც ნათქვამია:

„ლოცუა ყავთ წმიდანო და ქრისტეს მოყუარენო ეფრემისთჳს თარგმანისა, რომლისა მიერ მეორედ ითარგმნა ესე საკითხავი, რამეთუ ნეტარისა გრიგორი ოშკელისა მიერ სომხურისაგან თარგმნილი, ესე ოდენ ვჰპოვე. ხოლო მე, სომხურისა წილ ბერძულისაგან კუალად მეორედ ვიიძულე თარგმნად, რამეთუ სომეხისა შვლისა, ბერძენისა შვლისშვლისაჲ, ნუ უკუე და არა უეჭველსა, თვთ უეჭვი და საკუთარი შული აღვირჩივე. შემინდევით ცთომისათჳსცა და კადრებისა“¹⁰⁷.

მამასადამე, ამ ცნობის მიხედვით, ეფრემ მცირეს (XI ს.) ბერძნულიდან ხელახლა უთარგმნია ქართულად გრიგოლ ღმრთისმეტყველის ეს თხზულება, რადგან მანამდე არსებული ბერძნულიდან სომხურად თარგმნილის ქართული თარგმანი: „სომეხისა შვლისა, ბერძენისა შვლისშვლსაჲ... თვთ უეჭვი და საკუთარი შული აღვირჩივე“-ო.

მამასადამე, გვაქვს გრიგოლ ღმრთისმეტყველის ამ თხზულების ორი თარგმანი: ერთი, შესრულებული X ს-ში გრიგოლ ოშკელის მიერ სომხურიდან (A-87, 387r-393v) და მეორე, შესრულებული XI ს-ში ეფრემ მცირის მიერ ბერძნულიდან (A-292, 359r-367v)¹⁰⁸.

¹⁰⁴ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი პირველი, თბ., 1980, გვ. 170.

¹⁰⁵ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. I, 1, შეადგინეს და დასაბუთდად მოამზადეს: თ. ბრეგვაძემ, მ. ქავთარიამ და ლ. ქუთათელაძემ, ელ. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1973, გვ. 308. გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა შემცველ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ხელნაწერები აღწერა, შესავალი და საძიებლები დაურთო თამარ ბრეგვაძემ, თბ., 1988, გვ. 102.

¹⁰⁶ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. I, 3, შეადგინეს და დასაბუთდად მოამზადეს: თ. ბრეგვაძემ, მ. ქავთარიამ და ლ. ქუთათელაძემ, ელ. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1980, გვ. 186 (№30). გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა შემცველ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, გვ. 175 (№30).

¹⁰⁷ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. I, 1, გვ. 189 (ანდერძ-მინაწერები გ); გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა შემცველ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, გვ. 175.

¹⁰⁸ კ. კეკელიძის მიხედვით, „ეს თხზულება სამჯერ ითარგმნა ქართულად: პირველად X ს-ის გასულს გრიგოლ ოშკელის მიერ სომხური ენიდან, მეორედ ბერძნულიდან — ექვთიმე მთაწმინდელისა და ეფრემ მცირის მიერ“ (იხ. მისი, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 482).

კ. კეკელიძის დაკვირვებით, ასევე გრიგოლ ოშკელის თარგმნილი უნდა იყოს გრიგოლ ღმრთისმეტყველის კიდევ ერთი თხზულება — „ქებაა და შესხმაა ნეტარისა კესარიოს ძმისა თუხისაა“, რომელიც მოთავსებულია იმავე ხელნაწერში (A-87, 394r-415v), რომელშიც პირველი თხზულებაა¹⁰⁹.

მაშასადამე, X ს-ში ოშკში უმოღვანია სხვა წყაროებით ჩვენთვის უცნობ ვინმე გრიგოლ ოშკელს, რომელსაც ქართულ მწერლობაში მიენერება გრიგოლ ღმრთისმეტყველის ორი თხზულების ქართულად თარგმნა¹¹⁰.

როგორც ჩანს, დაარსებისთანავე ან მასთან ძალზე ახლო დროს ოშკში ჩამოყალიბდა მძლავრი სკრიპტორიუმი. ამის მაჩვენებელია X ს-ში ოშკში გადაწერილი სამი ბრწყინვალე ხელნაწერი — „სამოთხე“ (977 წ.), ბიბლია (978 წ.) და „იოვანე ოქროპირის ცხოვრება“ (979-980 წწ.), რომლებიც ამჟამად ათონზე, ქართველთა მონასტრის წიგნთსაცავში ინახება. ხოლო ათონზე ისინი ინახება გადაწერისდროიდანვე, რადგან შეიქმნენ ამ მონასტრის ერთ-ერთი დამაარსებლის — იოვანე თორნიკე-ყოფილის, ანუ უფრო თორნიკე ერისთავის სახელით ცნობილი მოღვაწის დაკვეთით.

ოშკში გადაწერილ ხელნაწერებს შორის დღეს ცნობილებიდან უძველესია „სამოთხე“ (ათ.9.)¹¹¹. ესაა დიდი ზომის (34,7X28 სმ), ეტრატის 377 ფურცელზე გადაწერილი ხელნაწერი, რომელიც ასკეტიკურ-ჰომილეტიკური კრებულია. მასში შესულია *იოვანე ოქროპირის*, *ბასილი კესარიელის*, *ეფრემ ასურის*, *საჰაკ მონაზენის*, *მარკოზ მონაზენის* და *მარტვილი მონაზენის* თხზულებები — სულ 42 ნაწარმოები¹¹². მისი აღწერილობა გამოქვეყნებულია სამჯერ¹¹³, რომელთაგან მე-სამე ყველაზე სრულია — თითოეულ ნაწარმოებთან მითითებულია ბიბლიოგრაფია და, რაც მთავარია, ამ აღწერილობაში პირველად ქვეყნდება მთლიანად ხელნაწერის ანდერძი¹¹⁴. იგი ვრცელია, შედგება რამდენიმე ნაწილისაგან; მოვიყვან მხოლოდ ნაწყვეტებს, რომლებიც შეიცავენ ცნობებს ხელნაწერის მომგებელთა, გადაწერის ადგილის, გადამწერის და თარიღის შესახებ:

¹⁰⁹ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 171, 264, 271, 482. „ქებაა და შესხმაა“ მოთავსებულია XI ს-ის კიდევ ერთ ხელნაწერში — S-1696, 256v-270v, სადაც იგი ბოლონაკლულია (კ. კეკელიძე, იქვე, გვ. 271; ე. გაბიძაშვილი, ქართული ნათარგმნი აგიოგრაფია, თბ., 2003, გვ. 251. ეს თხზულება რომ A-87-შიც მოიპოვება, აქ მითითებული არ არის).

¹¹⁰ გრიგოლ ოშკელის თარგმანების შესახებ დამატებით იხ.: ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკ. II, თბ., 1962, გვ. 449; ი. აბულაძე, ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX-X სს-ში, თბ., 1944, გვ. 035, 0199.

¹¹¹ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ათონის კოლექცია, ნაკვ. I, თბ., 1986, გვ. 34-49 (აღწერილია *ნესტან ჩხიკვაძის* მიერ).

¹¹² მამათა სწავლანი. X და XI ს-თა ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა ილია აბულაძემ, ა. შანიძის რედაქციით (ძველი ქართული ენის ძეგლები, 9), თბ., 1955, გვ. XII-XIV.

¹¹³ A. Шапелли, Сведения о памятниках грузинской письменности, вып. I, СПб., 1886, №69. R.P. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la Laure d'Iviron au Mont Athos, Paris, 1932-1934, №9; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ათონური კოლექცია, ნაკ. I, № 9.

¹¹⁴ ელ. მეტრეველი, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ., 1996, გვ. 11.

„მე, იოვანე თორნიკ-ყოფილმან, და ძმამან ჩემმან იოვანე ვარაზვაჩე, ძეთა სულკურთხეულისა ჩორღვანელისათა, მოვიგეთ და აღვწერეთ წმიდაჲ ესე წიგნი, რომელსა ეწოდების წმიდათა მამათა მიერ *სამოთხე*, სალოცველად და საიდებულად, პირველად, ძლიერისა და ღმრთისმსახურისა მეფისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა კურაპალატისა და ეთისათვის“.

„გადიანრა წმიდაჲ ესე წიგნი დიდებულსა ლავრასა ოპქსა, საყოფელსა წმიდისა ნათლისმცემლისასა, მამაობასა საბაქსა, ქრისტემან აკურთხენ! კელითა სტეფანე დეკანოზისაჲთა და მისითავე კელითა შეიმოსა, ღმერთმან აკურთხენ! ქრონიკონი იყო რჳჳ“¹¹⁵.

ხელნაწერი ათ.9 („სამოთხე“) კოდიკოლოგიური თვალსაზრისით საგანგებოდ შესინავლა აკად. ელ. მეტრეველმა¹¹⁶. მისი დაკვირვებები მრავალ მნიშვნელოვან კულტურულ-ისტორიულ დასკვნას შეიცავს. აღვნიშნავ რამდენიმე უმთავრესს:

„ოპქის სამოთხე“ (ათ.9) გადაიწერა სტეფანე მწერლის მიერ ოპქში 977 წელს. ხელნაწერის შემკვეთი და ოპქის სკრიპტორიუმის სამწერლობო საქმიანობის გამგებელი იმ დროს იყო იოვანე ვარაზვაჩე, ძე ჩორღვანელისა, ძმა იოვანე-თორნიკესი. ხელნაწერი გადაიწერა იოვანე-თორნიკეს მონაწილეობის გარეშე, რომელიც იმ დროს ტაოში არ იყო — 973 წლიდან ის ათონზე, ათანასეს ლავრაში მოღვაწეობდა. 978 წლის ზაფხულში თორნიკე დაბრუნდა ტაოში და ჩამოიტანა ბიზანტიის ეკისართა წერილები დავით მეფისადმი თხოვნით ქართველთა ლაშქრის გაგზავნის შესახებ სკლიაროსის წინააღმდეგ საბრძოლველად. 979 წლის 24 მარტს ბარდა სკლიაროსის დამარცხების შემდეგ თორნიკე ბრუნდებოდა ტაოში დიდი ალაფით. ბიზანტიის კურართაგან იგი ლებულობს სვინგელოზის ტიტულს¹¹⁷, ხოლო დავით მეფე — კურაპალატისას. ამ დროს მათი ერთობლივი შეთანხმების საფუძველზე გადაწყდა ათონზე ქართველთა დამოუკიდებელი მონასტრის აშენება. თორნიკემ მონასტრისათვის საძმოს გამრავლებისა და საჭირო ხელნაწერების მოპოვების თადარიგი დაიჭირა. ამ დროსვე შეირჩა ათონზე გასაგზავნად „სამოთხის“ ხელნაწერი (ათ.9) და გადაწყდა მას დართოდა მომგებლის, იოვანე-თორნიკეს ახალი ანდერძი. ამ მიზნით ხელნაწერს მოსცილდა უკანასკნელი ფურცელი გადამწერის სტეფანეს თავდაპირველი ანდერძით და დემატა სამი ფურცელი, რომელიც მთლიანად ახალ, მომგებლის ანდერძს დაეთმო. ამ ანდერძს დავით კურაპალატი და თორნიკე დიდ პოლიტიკურ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ — მას უნდა უკვდავყო მათი ღვანლი ბიზანტიის სამეფო კარის გადარჩენის საქმეში. ახალი ანდერძის დასაწერად შატბერდის სახელმძღვანელო სკრიპტორიუმიდან (იქ შეიქმნა დავით კურაპალატის ზეობაში *მიქაელ მოდრეკილის იადგარი, პარხლის ოთხთავი, შატბერდის კრებულო*) მოიწვიეს ცნობილი მწიგნობარი, მიქაელ მოდრეკილის დისწული დავითი. მან დაკისრებულ

¹¹⁵ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ათონური კოლექცია, ნაკვ. I, გვ. 47.

¹¹⁶ ელ. მეტრეველი, ჩორღვანელთა დიდი სახლის ისტორიისათვის, იხ. მისი, ნარკვევები, გვ. 7-16.

¹¹⁷ სპეციალურ ლიტერატურაში თორნიკეს მიერ სვინგელოზის ტიტულის მიღების თარიღად აღნიშნულია 979/980 წწ. (Actes d'Iviron, I, Des origines au milieu du XIe siècle, édition diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachryssantou avec la collaboration d'Helène Mitrévič, Texte, Paris, 1985, გვ. 8, შენ. 2, გვ. 23, შენ. 5, გვ. 93.

ამოცანას შესანიშნავად გაართვა თავი. ანდერძის ტექსტი პოლიტიკური დოკუმენტია და ჩორდვანელთა ფეოდალური სახლის ისტორიის უმნიშვნელოვანესი პირველწყაროც¹⁸. მაგრამ ეს საკითხი ჩვენი კვლევის ფარგლებს სცილდება.

ჩვენთვის ამჟამად მნიშვნელოვანია, რომ 973-979 წწ. ოპკის სკრიპტორიუმს ხელმძღვანელობდა და მის საქმიანობას წარმართავდა *იოვანე ვარაზეაჩე* — ჩორდვანელთა ფეოდალური სახლის წარმომადგენელი. მონასტრის წინამძღვარი იყო *საბა*, დეკანოზი *სტეფანე*. ცნობილია ამ დროს მონასტრის სკრიპტორიუმში მოღვაწე ორი მწიგნობრის სახელი — *სტეფანე*, რომელიც ამავე დროს დეკანოზიც იყო და *დავითი*, თავდაპირველად შატბერდელი მოღვაწე, დისწული სახელგანთქმულ მიქაელ მოდრეკილისა.

ოპკში გადაწერილი სადღეისოდ ცნობილი ქრონოლოგიურად მომდევნო ხელნაწერია ბიბლია (ათ. I, 978-979 წწ.)¹⁹. იგი დიდი ფორმატის (44,5X32,3 სმ), ეტრატზე ნუსხა-ხუცურით გადაწერილი, ორ ტომად აკინძული ხელნაწერია (I. 531 ფ., II. 423 ფ., სულ 954 ფ.) (სურ. 15, 16).

მიუხედავად იმისა, რომ ხელნაწერი ძალზე ნაკლებია — მას აკლია რამდენიმე ათეული რვეული, ცალკეული ფურცლები, მასში მაინცაა ბიბლიის 31 წიგნი — 21 I ტომში და 10 — II ტომში.

ეს წიგნებია: 1. „წიგნი პირველი, დაბადებისა“, 2. „წიგნი მეორე გამოსლვათა“, 3. „წიგნი მესამე, ლევიტელთა“. აქ ხელნაწერს აკლია 27 რვეული. 4. „წიგნი მეშვიდე, მსაჯულთა“, 5. „წიგნი მერვე, რუთისი“, 6. „წიგნი მეცხრე, იობისი“, 7. „წინაწარმეტყულებია ესაიასისი“, 8. „წინაწარმეტყულებია იერემიასისი“, 9. „ბარუქისი“, 10. „გოდება იერემიასისი“, 11. „ლოცვა, გოდებანი“, 12. „ლოცვა — წიგნი სამოციქულო“, 13. „წინაწარმეტყულებია ეზეკიელისი“, 14. „წინაწარმეტყულებია დანიელისი“, 15. „წიგნი ეზრა ზორობაბელისი“, 16. „ეზრა ზორობაბელისი“, 17. „სიტყუანი ნაუმისნი, ძისა აქაზისნი“, 18. „წიგნი ეზრა სუთიელი“, 19. „წიგნი ესთერ მარდოქსი“, 20. „წიგნი ივდიითი“, 21. „ტობი“. აქდან იწყება II ტომი: 22. „პირველი თავი მეფეთა“, 23. „მეორე თავი მეფეთა“, 24. „წიგნი მეფეთა თავი მესამე, სოლომონისი“, 25. „წიგნი მეფეთა, თავი მეოთხე“, 26. „აგავნი სოლომონისნი“, 27. „ეკლესიასტე“, 28. „ქება ქებათა“, 29. „სიბრძნე სოლომონისი, პანა-

¹⁸ ელ. მეტრეველი, ნარკვევები, გვ. 9-11.

¹⁹ არსებობს ხელნაწერის სამი აღწერილობა: 1. *A. Цацели, Сведения, вып. I, №2; 2. R.P. Blake, Catalogue, №1; 3. წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი, ნაკვ. I, შესაქმისაა, გამოსლვათაა ყველა არსებული ხელნაწერის მიხედვით გამოსაცემად მოამზადეს პ. გვიგინიშვილმა და ც. კიკიძემ. გამოკვლევა ბაქარ გვიგინიშვილისა, თბ., 1989, გვ. 559-572 (აღწერილობა, რომელიც შეიცავს ხელნაწერში ბიბლიის წიგნთა განლაგების სრულ და დაწვრილებით ტოპოგრაფიას და გამოცემათა ბიბლიოგრაფიას, შედგენილია ნ. გოჯუაძის მიერ). 1849 წელს ხელნაწერი ათონიდან თბილისში ჩამოიტანა პლატონ იოსელიანმა (1809-1875). აქ იგი გადაიწერა ორ ცალად: სამეგრელოს მთავრის დავით დადიანისთვის (S-422) და თბილისის სიონის ტაძრისათვის (A-471). ამის შემდეგ ხელნაწერი ათონს დაუბრუნდა (ლ. მენაბდე, კერები, I, ნაკვ. II, გვ. 451. *А. А. Барамидзе, А. I. Ватинишвили, П. И. Иоселиани. Очерк жизни и научно-общественной деятельности. Тб., 1978, с. 132-134*). ხელნაწერის ერთი გვერდის ფერადი ფოტო იხ. წიგნში: *Treasures of Mount Athos, B'edition, Thessaloniki, 1997, p. 622, № 203*.*

რეტოსი“, 30. „სიბრძნე ისუ ზირაქისი“, 31. „წიგნი ათორმეტთა წინანარმეტყუელთა: შსესი, იოველისი, ამოსისი, აბდიაასი, იონაასი, მიქეაასი, ნაუშისი, ამბაკუშისი, სოფონიაასი, ანგეაასი, ზაქარიაასი, მალაქიაასი“.

ამ ძვირფასი ხელნაწერის მომგებელია იოვანე თორნიკ-ყოფილი:

„მე, ოივანეს ორნიკ-ყოფილმან, ძემან სულკურთხეულისა ჩორ დეანელისამან, მოვიგე წმიდაჲ ესე წიგნი მეფეთაჲ, სალოცველად თავისა ჩემისა და ძმათა ჩემთა და შვილთა ჩემთათჳს და მოსაქსენებელად სულისა ყოველთა მიცვალებულთ ჩემთასა“¹²⁰.

ხელნაწერი გადაწერილია სამი მწიგნობრის მიერ. ერთ-ერთ მათგანს — სტეფანეს იგი აუკინძავს და ყდაში ჩაუსვამს. ამის შესახებ აღნიშნულია იმავე სტეფანეს ხელით ჩაწერილ დასკვნით ანდერძში:

„დაინერა წმიდაჲ ესე წიგნი კელითა სამთა მწერალთაჲთა: მიქაელისითა, გეორგისითა და სტეფანესითა. ჩუენთჳსცა ლოცვა ყავთ, წმიდანო ღმრთისანო, ამენ.“

ოდეს ესე წიგნი დაინერა ქრონიკონი იყო რჳჴ.

შეიმოსა კელითა გლახაკისა სტეფანესითა. ლოცვასა მომიკსენეთ, წმიდანო ღმრთისანო, მთანმიდელნო“¹²¹.

ამ ანდერძის ბოლო წინადადებიდან, რომელშიც მიმართვაა მთანმინდელეებისადმი, ჩანს, რომ ხელნაწერი საგანგებოდ შეიქმნა ათონის ქართული საეპისკოპოსოსისთვის. ხოლო იგი რომ ოშკში გადაინერა, ჩანს იმავე სტეფანეს ხელით დაწერილი ასომთავრული ანდერძიდან, რომელიც მოთავსებულია „წიგნი მეფეთაჲ, თავი მეოთხე“ -ს ბოლოს:

„დაინერა წმიდაჲ ესე წიგნი ლაერასა შინა ოშკს, საყოფელსა წმიდისა ნათლისმცემლისასა, სალოცველად სულკურთხეულისა თორნიკეს ჳნგელ-ზისათჳს და შვილთა მისთა. მოწყალო ღმერთო, უხვად მიანიჭე წყალობაჲ შენი სულსა მათსა“¹²².

ამ ანდერძის გაგრძელებაზე ნუსხურით დაწერილ სხვა ანდერძში, რომელიც ხელნაწერის ერთ-ერთ გადაწერს მიქაელ ვარაზვაჩეს ძეს ეკუთვნის, კიდევ ერთხელაა მიმართვა მთანმიდელეებისადმი, როგორც ხელნაწერის მომავალი მფლობელებისადმი („წმიდაო მამანო მთანმიდელნო, გლახაკი ამის მშრომელი ლოცვასა წმიდასა მომიკსენეთ“)¹²³.

როგორც აღინიშნა, ხელნაწერი მთავარი ანდერძის მიხედვით გადაწერილია 978 წელს, ხოლო მასზე მიწერილ რამდენიმე მოსახსენებელში (მათ შორის, ზოგიერთ ზემოთმოყვანილშიც) თორნიკე, იგივე იოვანე თორნიკ-ყოფილი, მოხსენიებულია სვინგელოზის ტიტულით, რომელიც მან მიიღო 979 წლის 24 მარტის, ანუ ბარდა სკლიაროსზე გამარჯვების შემდეგ. ამან ეჭვი დაბადა მკვლევართა ერთ

¹²⁰ წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი, გვ. 571.

¹²¹ იქვე.

¹²² იქვე, გვ. 567.

¹²³ იქვე.

ნაწილში (*პ. პეტერსი, ნ. აკინიანი, ნ. აღონცი*¹²⁴) ხელნაწერის ანდერძთა და მოსახსენებელთა ავთენტურობაზე ჩორდევანელთა ფეოდალური სახლის გენეალოგიის დასადგენად. აკად. ელ. მეტრეველმა, ისევე, როგორც „სამოთხე“, ოშკის ბიბლიაც საგანგებოდ შეისწავლა კოდიკოლოგიურად, რამაც შესაძლებლობა მისცა გაერკვია ის შეუსაბამობანი, რომელიც წარმოშობილი იყო ხელნაწერის გადაწერის თარიღსა და მისი მომგებლის მიერ ტიტულების მიღების ქრონოლოგიას შორის. მისი დასკვნები ასეთია:

„სამოთხისაგან“ განსხვავებით, რომლის შექმნის თავდაპირველი ინიციატორი იყო თორნიკეს ძმა იოვანე ვარაზვაჩე, ოშკის „ბიბლია“ თორნიკეს შეკვეთით შესრულებული ნიგნია. მან 979 წლის გაზაფხულამდე, ე.ი. ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ გალაშქრებამდე, ოშკის სკრიპტორიუმში ორი ხელნაწერის გადაწერა შეუკვეთა — ბიბლიის და „იოვანე ოქროპირის ცხოვრების“. ბიბლიის უზარმაზარ ხელნაწერზე სამი მნიგნობარი მუშაობდა — მიქაელი, გიორგი და სტეფანე. მათ ხელნაწერი ოთხ დამოუკიდებელ მონაკვეთად გადაწერეს. მთელი ხელნაწერის ანდერძში, რომელიც სტეფანეს დაწერილია, ხელნაწერის გადაწერის თარიღად 978 წელია მითითებული. აქ ყველგან თორნიკე ჯერ კიდევ პატრიკი(ოსი)ს ტიტულით მოიხსენიება. ხელნაწერის ცალკე პლასტია „მეფეთა ნიგნები“, რომლებიც სტეფანეს გადაწერილია და ისინი ხელნაწერის თავდაპირველ შემადგენლობაში არ შედიოდა — ისინი სტეფანეს უნდა გადაეწერა, რომელიც ჯერ „სამოთხის“ გადაწერით იყო დაკავებული. ხელნაწერის თავდაპირველი და ახალი პლასტების გადაწერას შორის განვლო არა ნაკლებ ერთმა წელმა. დროის ამ მონაკვეთში მოხდა მნიშვნელოვანი მოვლენები — თორნიკემ ბარდა სკლიაროსი დაამარცხა და სვინგელოზის — ბიზანტიის უმაღლესი სასულიერო ტიტული მიიღო. საჭირო იყო ამ ფაქტის ხელნაწერში დაფიქსირება, რაც აისახა კიდევ სტეფანეს მიერ ჯერ კიდევ გადაწერის პროცესში მყოფ „მეფეთა ნიგნებში“. ამას კი ადგილი 979 წლის 24 მარტის შემდეგ ექნებოდა. საჭირო იყო ამ ახალი რეალობით აღზეჭდილი „მეფეთა ნიგნების“ უკვე შეკრულ ხელნაწერში მოთავსება. იგი ჩაერთო იქ სადაც ეს მისთვის ტექნიკურად მოსახერხებელი იქნებოდა. ასე აღმოჩნდა იგი არატრადიციულ ადგილას „ძველი ალექსის“ ნიგნების რიგში. ამან გამოიწვია ის, რომ იოვანე თორნიკე-ყოფილი ხელნაწერის სხვადასხვა ანდერძ-მოსახსენებელში ჯერ პატრიკის, შემდეგ სვინგელოზის და შემდეგ კვლავ პატრიკის ტიტულით იხსენიება.

ჩვენი საკითხისათვის მნიშვნელოვანია ის, რომ ოშკის მონასტერში, „სამოთხის“ გადამწერ-შემქმნელების სტეფანესთან და დავითთან ერთად, მოღვაწეობდნენ „ბიბლიის“ გადამწერი მნიგნობრები: უკვე ნაცნობი *სტეფანე*, რომელიც დეკანოზიც იყო, *გიორგი*, ანუ გეორგი, რომელიც „იგავნი სოლომონისნის“ ტექსტის ბოლოს ჩანერილი მოსახსენებლის მიხედვით გელასის ძე ყოფილა („დაესრულა იგავთა კელითა გლახაკისა გიორგი გელასის ძისაჲთა“¹²⁵) და *მიქაელი*, რომელიც „IV მეფეთა“ ნიგნის ბოლოს მოთავსებული ჩანაწერის მიხედვით სკრიპტორიუმის ხელმძღვანელის, თორნიკეს ძმის, იოვანე ვარაზვაჩეს ძე ყოფილა

¹²⁴ საკითხის გარშემო ლიტერატურის დასახელება და კრიტიკული განხილვა იხ.: ელ. მეტრეველი, ნარკვევები, გვ. 6, 21.

¹²⁵ ნიგნი ძუელისა ალექუმისა, გვ. 568.

(„ქრისტე, მინენე ერთავე სუფევათა შინა მიქაელ, ძე ვარაზეაჩესი“¹²⁶). ამ მიქაელს მეცნიერთა ნაწილი (*კ. კეკელიძე, ლ. მენაბდე*) მიქაელ მოდრეკილთან აიგივებს და მიიჩნევს, რომ დიდ სანელინდო იადგართან ერთად მას მონაწილეობა მიუღია ოშკის ბიბლიის გადაწერაში¹²⁷. ვფიქრობ, ეს აზრი საფუძვლიანად უარყო ნ. სულავამ სპეციალურ წერილში და დაასაბუთა, რომ მიქაელ მოდრეკილი მოღვაწეობდა კლარჯეთში, შატბერდის მონასტერში, თავის ბიძასთან მამა დავითთან და ძმისწულებთან იოვანე ბერაისთან და დავითთან ერთად. იგი არ არის ოშკის ბიბლიის ერთ-ერთი გადამწერი მიქაელ ვარაზეაჩესი ძე, რომელიც ჩორდვანელთა ჩამომავალი იყო¹²⁸.

ზემოთდასახელებული მწიგნობრების თანამედროვეა კიდევ ერთი ოშკელი მოღვაწე *იოვანე ჩირაა*, რომელსაც გადაუწერია ასევე ათონზე დაცული ხელნაწერი ათ.3. საშუალო ზომის (36X24,7სმ) ხელნაწერი 141 ეტრატის ფურცელზეა დაწერილი¹²⁹. მასში მოთავსებულია ორი თხზულება: 1. გ ი ო რ გ ი ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ი ე ლ ი, ცხოვრება იოვანე ოქროპირისა. 2. კ ო ზ მ ა ნ მ ე ქ შ უ რ ქ ლ ე, აღმოცენებისათვის ნაწილთა იოვანე ოქროპირისათა. ხელნაწერის ანდერძიდან ისე ჩანს, რომ მისი დამკვეთებია თორნიკ სვინგელოზი და მისი ძმა იოვანე ვარაზეაჩე. ელ. მეტრეველის სავესებით სწორი დაკვირვებით, იოვანე ჩირაას ხელნაწერის გადაწერა დაუწყია 978 წელს, როდესაც იოვანე თორნიკ-ყოფილი ატარებდა ჯერ მხოლოდ პატრიკის ტიტულს — ხელნაწერის დასაწყისი გვერდების მინაწერებში იგი ამ ტიტულით იხსენიება („ქრისტე, ადიდე თ ო რ ნ ი კ ე პ ა ტ რ ი კ ი“ — 26r; „ქრისტე, ადიდე პ ა ტ რ ი კ ი“ — 35r), ხოლო დაუსრულებია 979 წლის მარტის შემდეგ, რადგან ხელნაწერის ბოლოს მოთავსებულ ანდერძში თორნიკე სვინგელოზის ტიტულითაა მოხსენიებული¹³⁰. მაშასადამე, ხელნაწერი გადაწერილია 978-979 წლებში და არა 980 წლამდე¹³¹, 980 წელს¹³², ან 979-980 წლებში¹³³, როგორც ეს აღწერილობებშია მითითებული.

ერთგან ათ.3-ის ანდერძში დასახელებულია ოშკის ლავრის წინამძღვარი *საბა*: „დაიწერა წმიდაჲ ესე წიგნი ლავრასა შინა დიდებულსა ოშკს, საყოფელსა წმიდისა და დიდებულისა ნათლისმცემლისასა, წინამძღურობასა წმიდისა მამისა ს ა ბ ა ა ს ს ა, ლმერთმან ადიდენ და ცოდვანი შეუნდვენ, კელითა ჩემ გლახაკისა,

¹²⁶ იქვე, გვ. 567.

¹²⁷ ლ. მენაბდე, კერები, წიგნი I, ნაკვ. II, გვ. 453.

¹²⁸ ნ. სულავა, ორი მიქაელი ძველ ქართულ მწერლობაში, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 2003, გვ. 33-51.

¹²⁹ არსებობს ხელნაწერის სამი აღწერილობა: 1. *A. Царели, Сведения, вып. I, №52. R.P. Blake, Catalogue, № 3. 3.* ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ათონური კოლექცია, I, გვ. 28-29, №3 (აღწერილია რ. გვარამიას მიერ). 1915 წელს ხელნაწერი ათონზე გადაუწერია ილია ფანცულაიას (ბანძელს). ხელნაწერის ეს პირი ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში — A-1144 (ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. IV, გვ. 189-191).

¹³⁰ ელ. მეტრეველი, ნარკვევები, გვ. 22.

¹³¹ *A. Царели, Сведения, вып. I, с. 83.*

¹³² *R.P. Blake, Catalogue, p. 21.*

¹³³ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ათონური კოლექცია, I, გვ. 28.

საწყალობელისა იოვანე ჩირაქსითა¹³⁴.

ესაა ოშკის მონასტრის წინამძღვრად საბას დასახელების მეორე შემთხვევა განხილულ ხელნაწერების ანდერძებში¹³⁵. ელ. მეტრეველის ვარაუდით ეს საბა შეიძლება იყო ოშკის მონასტრის პირველი წინამძღვარი¹³⁶. მაგრამ ოშკის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის სარკმლის ზემოთ ამოკვეთილ წარწერაში დასახელებულია მამა მიქაელ და მამა იოვანე ტაძრის მშენებლობის ხელმძღვანელ გრიგოლთან ერთად. შეიძლება სწორედ ისინი იყვნენ მონასტრის პირველი წინამძღვრები — ან ორივე ერთად, ან ერთი მეორის მომდევნოდ, შეიძლება პირველი წინამძღვარი, ხოლო მეორე — მოძღვარი. წარწერაში ტაძრის კტიტორები — ბ ა გ რ ა ტ და დ ა - ვ ი თ , ცოცხლებად იხსენიებიან („ადიდენ მეფენი ჩუენნი, მონანი შენნი, ბაგრატი და დავით, ორსავე ცხორებასა შინა“¹³⁷), ამიტომ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, იგი 963-966 წწ. უნდა დათარიღდეს. ამის მიხედვით, 10-11 წლის შემდეგ, 977 წ. (ათ.9) და 978-979 (ათ.3) გადაწერილ ხელნაწერების ანდერძებში დასახელებული მამა საბა, მონასტრის მომდევნო, საეარაულოდ, მესამე წინამძღვარი უფრო უნდა იყოს. ის, რომ მიქაელი და იოვანე ოშკის წარწერაში მხოლოდ მამობით იხსენიებიან და არა პირდაპირ წინამძღვრებად, როგორც ეს პარხლის წარწერაშია, არ ნიშნავს, რომ ისინი წინამძღვრები არ იყვნენ. ამის შესანიშნავი მაგალითია მათ თანადროულ, პარხლის ოთხთავის 973 წლის ანდერძში დასახელებული პარხლის მონასტრის წინამძღვარი ეფთიმე, რომლის შესახებ ნათქვამია: „მამობასა სარწმუნოსა მწყემსისა და კათილად მოლუანისა წმიდისა მამისა ეფთიმესა“¹³⁸. აქ იგი მხოლოდ მამობით იხსენიება, მაგრამ მისი წინამძღვრობა პარხლის მონასტერში უჭკველია. ასევე, როდესაც გრიგოლ ხანძთელი მივიდა ოპიზას, „იყო წინამძღურისა მათისა სახელი ა მ ბ ა გ ი ო რ გ ი , რამეთუ მესამე მამა იყო ოპიზისა, რაათგან ს ა - მ ო ე ლ და ა ნ დ რ ი ა გარდაცვალებულ იყვნეს“ (ქქალძე, I, გვ. 253: 1-3). ამდენად, ოშკის „მამები“ იგივე მისი წინამძღვრები არიან.

ოშკში გადაწერილ ათ. 3-ის ანდერძის განხილვისას ელ. მეტრეველი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ხელნაწერის გადაწერის დროს ოშკის ლავრა ჩორდვანელების დიდი ოჯახის მფლობელობაში იყო¹³⁹. ცოტა ქვემოთ, ნაშრომის სხვა ადგილებში იგი უფრო დაბეჯითებით წერს, რომ „ოშკის ლავრა მისი აშენების დამთავრების დროიდანვე (973 წ.) ჩორდვანელთა დიდი სახლის საკუთარი მონასტერი ყოფილა“¹⁴⁰. ვფიქრობ, ეს მოსაზრება გადასინჯვას მოითხოვს, რადგან

¹³⁴ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ათონური კოლექცია, I, გვ. 29.

¹³⁵ პირველად ოშკის მონასტრის წინამძღვრად საბა დასახელებულია „სამოთხის“ ანდერძში (ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ათონური კოლექცია, I, გვ. 47).

¹³⁶ ელ. მეტრეველი, წარკვევები, გვ. 22, შენ. 1.

¹³⁷ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 51-52; W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries, p. 134-135.

¹³⁸ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. V, გვ. 2.

¹³⁹ იქვე, გვ. 23.

¹⁴⁰ იქვე, გვ. 29, 35. ასევე ჩორდვანელთა სახლის საკუთრებად თელის იგი ათონის ქართველთა მონასტერი — ივიროსი, აშენებულს 981-983 წლებში იოვანე თორნიკ-ყოფილი სვინგლოზის ინიციატივით (ე. მეტრეველი, ათონის ქართველთა მონასტერში წინამძღვრის დადგენის წესები (X-XII სს.), „მრავალთავი“, XVI, 1991, გვ. 5).

ოშკის მონასტერი აშენდა მეფეების — ბაგრატ ერისთავთა ერისთავისა და დავით მაგისტროსის (შემდგომ — კურაპალატის) მიერ მათივე საფასით და სურვილით, როგორც მათი და მათი ახლო ნათესავების განსასვენებელი, მემორიალური ტაძარი; ე.ი. იგი სამეფო მონასტერი იყო და კერძო პირების მფლობელობაში, რაოდენ ძლიერები და გავლენიანები არ უნდა ყოფილიყვნენ ისინი, ვერ გადავიდოდა. ბოლოს და ბოლოს, გამოდის, რომ სამეფო ოჯახმა 963-976 წლებში იგი ჩორდვანელებისთვის ააშენა, რაც წარმოუდგენელია. ამ საკითხს ქვემოთ კიდევ დავუბრუნდებით.

995 წელს სხვა წყაროებით უცნობ დავით ოშკელს ასევე სხვა წყაროებით უცნობ არქიპოსთან ერთად სტეფანე მტბევარი ეპისკოპოსის შეკვეთით გადაუწერია ტბეთის I სახარება (ინახება პეტერბურგში, მ. სალტიკოვ-შჩედრინის სახ. საჯარო ბიბლიოთეკაში; კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში მოიპოვება მისი როტოპირი: RT, III, № 21). ხელნაწერს რამდენიმე ანდერძი და მინაწერი მოსახსენებელი მოეპოვება. კერძოდ, მთავარ ანდერძში აღნიშნულია:

„დაიწერა წ(მიდა)ჲ ესე წიგნი | ს(ა)ცდ(ა)რსა შ(ინ)ა ტბეთისასა, | ს(ა)ყოფელსა წ(მიდა)თა მ(ო)ც(ი)ქ(უ)ლთ(ა)სა, | დასაბამითგ(ან) გ(ა)რდ(ა)სრ(უ)ლთა | წელთა (შემდეგ ადგილია დატოვებული, მაგრამ თარიღი არაა ჩანერილი), | ქრონიკონსა სიფ (ასომთავრულით, ქარაგმების დასმით), ჴელითა ორთა მწერალ|თაჲთა — დ(ავით) ოშკელის(ა)ჲთა | და გლახაკისა არქიპოსისითა, ქ(რისტემან) მიციცინ | სასყიდელი შრომისა | მათისაჲ სას(უ)ფ(ე)ვ(ე)ლსა. |

და შეიმოსა ჴელითა | ს(ა)ნ(ა)ტრელისა მღდლისა სტეფანესითა. ქ(რისტემან) აკუ(რთხენ) ყ(ოველ)ნი მოლუანენი ამის წიგნისანი“¹⁴¹.

ეს დავითი დასახელებულია ხელნაწერის კიდევ ორ მინაწერ-მოსახსენებელში, ოღონდ „ოშკელობის“ გარეშე: 1) „ქ(რისტე), შ(ეინყალე) ც(ოდვილი) მ(წერალი) დ(ავით)“¹⁴²; 2) „დაესრულა წმიდაჲ ესე სახარებაჲ ჴელითა ცოდვილისა დავითისითა. ლმერთო, წყალობით მოიწესენე სული მისი“¹⁴³.

აღსანიშნავია ისიც, რომ იოვანე მტბევარს ხელნაწერი მოუგია „სალოცველად ღ(მრ)თივგკ(რ)გვნოსანთა მეფეთა ჩ(უენ)თა | დ(ავით) კ(უ)რ(ა)პ(ა)ლ(ა)ტისა და

¹⁴¹ ნუსხა-ხუცურით შესრულებული ანდერძი (თარიღის აღმნიშვნელი ასოები (სიფ) — ასომთავრული) მოთავსებულია 305წ-ს მარჯვენა სვეტში; გამოცემულია ორჯერ (A. Цагарели, СВЕДЕНИЯ, I, с. 20; ი. იმნაიშვილი, ტბეთის ოთხთავი, გვ. 105), ორივეჯერ ხარვეზებით — ა. ცაგარელთან დავით ოშკელისათა ნაცვლად იკითხება დავით გლახაკისათა (რუსულ თარგმანში ეს სიტყვა გამოტოვებულია), ხოლო ი. იმნაიშვილთან პირველი სიტყვა დაიწერა წაკითხულია, როგორც დაესრულა.

¹⁴² A. Цагарели, СВЕДЕНИЯ, I, с. 19; — მოსახსენებლები მოყვანილია შემოკლებით და შეერთებით: „ქრისტე, შეინყალე ცოდვილი მწერალი არქიპოსი, დავითი“ (რუსული თარგმანი არ მოჰყავს).

¹⁴³ ნაწერი მსუბუქად გადაფხეკილ-გადაშლილია. ხელნაწერში მათეს სახარების ბოლოს (88წ, მარცხენა სვეტი) მოიპოვება წერილი ასომთავრულით შესრულებული კიდევ ერთი ჩანაწერი, მაგრამ მასში პირი დასახელებული არ არის: „დ(იდე)ბ(ა)ჲ შენდა ქ(რისტ)ს, ნათელი სოფ(ი)ლსაო. დაესრულა სა|ხარებაჲ მათეს თ(ა)ვისაჲ“ (A. Цагарели, СВЕДЕНИЯ, I, с. 19 — ბოლო სამი სიტყვა მოყვანილია არ არსებული წაკითხვით: „სახარება მათე მც~ქსა“.

გუ|რგენ მეფეთა მეფისა | და ბაგრატ აფხაზთა | მეფისა — დ(იდე)ბ(უ)ლ-მ(ც)ა არიან | სასუფეველსა ცათასა“.

მართალია, ხელნაწერის მთავარ ანდერძში არაორაზროვნადაა აღნიშნული, რომ იგი „დაინერა... საყდარსა შინა ტბეთისასა“, მაგრამ მისი ერთ-ერთი გადამწერი — დავითი, დაკავშირებული ჩანს ოპკის ტაძართან, რადგან მოხსენიებულია, როგორც *ოპკელი*. შეიძლება თავდაპირველად იგი ოპკის სკრიპტორიუმში მოღვაწეობდა და შემდეგ გადავიდა ტბეთში — არ არის გამორიცხული მინვეით საგანგებოდ ამ ხელნაწერის (ტბეთის I სახარების) გადამწერად.

ასევე, ოპკიდან სინის მთაზე გადასულა კიდევ ერთი ოპკელი მოღვაწე *იოვანე*. კერძოდ, სინის მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში 1975 წ. აღმოჩენილ ქართულ ხელნაწერებსა და ხელნაწერთა ფრაგმენტებს შორის გამოვლინდა X ს-ში ეტრატზე გადაწერილი ფსალმუნი (115 ფ.), რომლის მომგებელია *დეკანოზი მიქაელ*, ხოლო გადამწერი — *იოვანე ოპკელი* (Sin. Geo. N15) მისი სახელი, ხელნაწერის შემორჩენილ ნაწილში აღნიშნულია სამჯერ (39r, 68r, 115v), ხოლო ტექსტის ბოლოს, ასომთავრულით დაწერილ ანდერძ-მოსახსენებელში ნათქვამია:

„დაინერა წ(მიდა)ჲ ესე დ(ავი)თი მთასა სინასა, | საყოფელსა წ(მი)დისა ლ(მრ)თისმშობელისასა, ჴელითა ჩემ ცოდეილისა | ი(ო)ვანე ოპკელისაჲთა. წ(მიდა)ნო ლ(მრ)თი(სა)ნო, მომი|ჴს(ე)ნ(ე)თ წ(მი)დ(ა)სა ლ(ო)ცვ(ა)სა თ(ქუენ)სა, ლ(მრ)თისა|თ(კ)ს, და, რ(ომელ)ი დამიკლია, შემინდვეთ“ (115v)¹⁴⁴.

მაშასადამე, X ს-ის ბოლოს სინის მთაზე უმოღვაწია ყოფილ ოპკელს იოვანეს, რომელიც არ ივინყებს თავისი თავდაპირველი მოღვაწეობის ადგილს და ოპკელს უწოდებს თავის თავს.

შეიძლება ითქვას, რომ უკვე X ს-ის ბოლოს ოპკი, არამარტო ქართული ხელნაწერებით, არამედ ხელნაწერთა გადამწერებითაც ამარაგებდა სხვა ქართულ საჯანეებს.

მესტიის მუზეუმში ინახება 1033 წ. ეტრატზე გადაწერილი, კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში 1970 წელს რესტავრირებული სახარების (26.5X22 სმ.) ხელნაწერი, რომელიც 312 ფურცლისგან შედგება. იგი გადაწერილია ოპკის ლავრამი იოვანე წინამორბედის სახელობისა. გადამწერია „გლახაკი გაბრიელი, გიორგის ძმისწული“, ხოლო მომგებელია იმხნელი ეპისკოპოსი ილარიონი, ძე მასალისა. როგორც ხელნაწერის ანდერძის გადაფხევილი ადგილებიდან ჩანს, გიორგის ხელნაწერის გადამწერა დაუწესია ილარიონის ბანაელ

¹⁴⁴ სინის მთაზე წმ. ეკატერინეს მონასტერში 1975 წ. აღმოჩენილ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. შეადგინეს: ზაზა ალექსიძემ, მზექალა შანიძემ, ლილი ზევსურიაძემ და მიხეილ ქავთარიამ (ბერძნულ, ქართულ და ინგლისურ ენებზე), ათენი, 2005, გვ. 261, ფოტო — გვ. 524-525). რადგანაც ოპკში სამონასტრო საქმიანობა X ს-ის II ნახ-ში გაიშალა, სინის მთაზე სამოღვაწეოდ გადასული იოვანე ოპკელი ამ დროის და, შესაძლოა, უფრო X ს-ის დასასრულის მოღვაწე იყო. ამიტომ, ხელნაწერ სინა-ახალი კოლექც. 15-ის თარიღი შეიძლება კიდევ უფრო დავიწროოდეც, ვიდრე ეს აღწერილობაშია აღნიშნული (X ს.) და X ს-ის დასასრულით განისაზღვროს.

ეპისკოპოსად ყოფნის დროს და დაუსრულებია მისი იშხნელობისას, ე.ი. დანი-ნაურების შემდეგ¹⁴⁵.

ესა ჩვენთვის ცნობილი ოპკში გადაწერილი ბოლო ხელნაწერი და გაბრიელია ოპკის სკრიპტორიუმის ასევე ჩვენთვის ცნობილი ბოლო წარმომადგენელი. ხელნაწერი შემკულია შესანიშნავი საწინამძღვრე ჯვრით, კანონებით და მახარებელთა მინიატურებით. იგი ერთ-ერთი მდიდრულად გაფორმებული ქართული ხელნაწერია. ჩანს, ოპკის სკრიპტორიუმი იმდენად ცნობილი და კარგი წიგნების დამზადებით სახელგანთქმული ყოფილა დაარსებიდან კარგა ხნის შემდეგაც, რომ მაღალი რანგის სასულიერო პირი აქ უკვე თავს ხელნაწერს.

ამის შემდეგ ოპკი, მნივნილობასთან დაკავშირებით, კიდევ ერთხელ გამოკრება წერილობით წყაროში. კერძოდ, 1080 წელს შავ მთაზე, ეზრას მონასტერში გადაწერილ ფსალმუნთა თარგმანებას (Q-37), რომლის თარგმნა ეფრემ მცირეს ეკუთვნის, დართული ჰქონია ეფრემ მცირისავე ანდერძი¹⁴⁶. მასში ერთგან აღნიშნულია:

„გვედრები ყოველთა, რომელნი მიემთხვეთ [წმიდასა ამას] წიგნსა, ლოცვა ყავთ ზემოკსენებულისა მამისა ს ა ბ ა მ ს [თ ვ ს] ბერისა¹⁴⁷, ე ფ რ ე მ უ მ კ ე - ლ ი ს ა თ ვ ს , მოძღუართა, მშობელთა, [ძმათა] და შეილთა მათთათჳს, რამეთუ მათითა წინაძლომითა და საჭეთმპყრობელობითა და უფროსლა საჭმარითა და წარსაგებელითა ქმნილ არს ყოველივე კეთილი ჩუენ ზედა ღმრთისა მიერ“¹⁴⁸.

მაშასადამე, ეფრემ მცირესთან ერთად, შავი მთის ერთ-ერთ მონასტერში უმოღვაწეა ვინმე *ეფრემ ოპკელს* (უშკელს, როგორც ხელნაწერშია). ცხადია, ისიც მნივნილობრი ყოფილა და გარკვეული თანადგომა აღმოუჩენია ეფრემისთვის, რომელიც ამის გამო მას ანდერძში მოიხსენიებს. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ იგი ეფრემის ახლო თანამშრომელი გამხდარა და, შესაძლია, გრიგოლ ოპკელის (ზემოთდასახელებული სომხურიდან მთარგმნელის) შესახებ ცნობაც მას მიენო-დებინოს ეფრემ მცირისთვის¹⁴⁹.

ამის შემდეგ ცნობები ოპკისა და ოპკელი მოღვაწეების შესახებ ქრება საისტორიო წყაროებში. მხოლოდ XVI ს. დასაწყისის საბუთში - კათალიკოსის სამწყსონი თავადნი და სოფელნი სამცხე-საათაბაგოში, აღნიშნულია, რომ „მონასტერი ოპკი, მისთა შესავლითა“ საკათალიკოსო სამწყსოა¹⁵⁰.

¹⁴⁵ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, ისტორიული საბუთები და სულთა მატიაწეები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო *გ. სილოგავამ*, თბ., 1986, გვ. 41-42.

¹⁴⁶ ეს ხელნაწერი 1091 წელს, 1080 წლის ეფრემის ანდერძიანად, თავისთვის გადაუწერია კასტანის მონასტერში იოვანე ზუცეს მთავარაბსძეს. სწორედ ამ უკანასკნელმა მოაღწია ჩვენამდე (ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, Q კოლექცია, შედგენილი *ელ. მეტრეველისა* და *ქრ. შარაშიძის* მიერ *ილ. აბულაძის* რედაქციით, თბ., 1957, გვ. 44).

¹⁴⁷ ცოტა ზემოთ, ანდერძის ტექსტში აღნიშნულია, რომ ეს საბა ყოფილა სულაას ძე თუხარისელი, ე.ი. წარმოშობით სამხრეთ საქართველოდან.

¹⁴⁸ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, Q კოლექცია, I, გვ. 44.

¹⁴⁹ *ელ. მენაბდე*, *კერები*, წიგნი I, ნაკ. II, გვ. 454.

¹⁵⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. *ი. დოლიძემ*, თბ., 1970, გვ. 244.

5. ოპიკის კუთვნილება, მისი თავგადასავალი

ოპიკის მონასტრის კუთვნილების შესახებ გამოთქმულია ორი თვალსაზრისი:

1. ნ. შოშიაშვილის მიხედვით ოპიკი ბაგრატიონთა ტაოს შტოს წარმომადგენლების — ადარნასე კურაპალატის და მისი ძეების ბაგრატი ერისთავთა ერისთავისა და დავით მაგისტროსის საერთო საგვარეულო მონასტერია¹⁶¹.

2. ელ. მეტრეველის თვალსაზრისით, ოპიკის ლავრა მისი აშენების დამთავრების დროიდანვე (973 წ.) ჩორდვანელთა ფეოდალური სახლის საკუთარი მონასტერი იყო¹⁶². ეს მოსაზრება მას არ დაუსაბუთებია — მხოლოდ განაცხადა, რომ ეს ჩანს ქართული ნარატიული წყაროების და ოპიკში გადაწერილი ხელნაწერების მიხედვით. მართალია, ოპიკში ჩანს ჩორდვანელთა სახლის წარმომადგენელთა მოღვაწეობის კვალი — მათი მონაწილეობა ხელნაწერების გადაწერისა და შექმნის საქმეში (იხ. ზემოთ — ოპიკელი მოღვაწეები. ოპიკური ხელნაწერები), მაგრამ ეს ჯერ კიდევ არ ნიშნავს, რომ მონასტერი მათი საკუთრება იყო. ჩორჩანელ/ჩორდვანელთა საკუთრება ზარზმის მონასტერი და, საერთოდ, სამცხეში ქვაბლანისწყლის ხეობაში აგებული სხვა ეკლესიები იყო¹⁶³, ისევე, როგორც დიდი ლავრა ათონზე ივირონი.

ოპიკი რომ ბაგრატიონთა სამეფო სახლის ზემოთდასახელებული წარმომადგენლების საკუთარი მონასტერი იყო, ეს თვალნათლივ ჩანს იმ მრავალრიცხოვანი ნარწერებიდან, რომლებიც ტაძრის კედლებზე და ახალაღმოჩენილ სტილებზეა მოთავსებული. უფრო მეტი, ამავე სახლის წარმომადგენლების მიერაა აშენებული და მათივე საკუთრება იყო ტაოს სხვა დიდი მონასტრები — ხახული¹⁶⁴, პარხალი და დავით კურაპალატის მიერ განახლებული ოთხთა ეკლესია.

ოპიკი რომ ჩორდვანელთა ფეოდალური სახლის საკუთრება ყოფილიყო, ან იქ მათ თუნდაც რაიმე სამფლობელო პქონოდათ, ეს უსათუოდ აისახებოდა ოპიკის მრავალრიცხოვან ეპიგრაფიკაში. მაგრამ, მსგავსი რაიმე უცნობია. მართალია, ჩორდვანელები უტრიალებენ ოპიკს — თორნიკეს ძმა ვარაზაჯი აქ, თითქოს სკრიპტორიუმის მუშაობას ხელმძღვანელობს, ხოლო ამ უკანასკნელის შვილი მიქაელი ამ სკრიპტორიუმის ერთ-ერთი გადამწერთაგანია, მაგრამ ოპიკი მათ საკუთრებაში არასდროს ყოფილა. ასე რომ ოპიკის მიკუთვნება ჩორდვანელებისათვის უსაფუძვლოა. ამასთანავე, ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის ქვაზე ამოკვეთილი წარწერის ქვემოთ წრეში მტკაედ თვალსაჩინოდ გამოსახული სოლომონის ვარსკვლავი —

¹⁶¹ ქსკ, I, გვ. 55.

¹⁶² ელ. მეტრეველი, ჩორდვანელთა დიდი სახლის ისტორიისათვის, იხ. მისი, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ., 1996, გვ. 23, 29; მისივე, ჩორდვანელთა დიდი სახლი და ივირონი, იქვე, გვ. 35.

¹⁶³ ვ. სილოგავა, ჩორდვანელთა ფეოდალური სახლის ერთი ეპიგრაფიკული ძეგლი (ლაღვის წარწერა), თსუ ახალციხის ფილიალის „შრომების კრებული“, I, 1998, გვ. 149-165.

¹⁶⁴ მაგ., „მატიანე ქართლისაში“ დავით კურაპალატის შესახებ აღნიშნულია: „ამან ალაშენა მონასტერი და საყდარი ღმრთისა, ნმიდა ეკლესია ხახულისა“ (ქ ცა, I, გვ. 274:4).

ბაგრატიონთა ბიბლიური წარმომავლობის სიმბოლო (იხ. ზემოთ, გვ. 45, შენ. 97), კიდევ ერთი არგუმენტია იმის სასარგებლოდ, რომ ოშკის ტაძარი იყო ბაგრატიონთა საკუთრება.

6. შოშიაშვილმა დასვა საკითხი იმის შესახებ, რომ ხომ არ იყო ოშკი და ხახული გაერთიანებული ერთ დიდ მონასტრად, ხახულის საერთო სახელწოდებით, ისევე, როგორც გარეჯის სახელწოდებით გაერთიანებული იყო რამდენიმე მონასტერი, რომელთაგან თითოეულს ამავე დროს თავისი სახელწოდება ჰქონდა. ავტორს ამ მოსაზრების არგუმენტად მოჰყავს ოშკის მოუხსენებლობა საისტორიო წყაროებში, ხოლო მეორე მხრივ — ხახულის მონასტრის, ხახულელის, ხახულარის (ხახულის მხარის ფეოდალ-მემამულის) მოხსენიება, როგორც ნარატიულ, ისე დოკუმენტურ წყაროებში¹⁵⁵. ამ მოსაზრების ერთ-ერთი არგუმენტია ისიც, რომ ეს მონასტრები ერთმანეთის ახლოს მდებარეობენ — ოშკი თორთუმისწყლის მარცხენა სანაპიროზე, ხოლო ხახული — თორთუმისწყლის მარცხენა შენაკადის ხახულისწყლის ხეობაში. ცხადია, არსებითაა ისიც, რომ ორივე აშენებულია ერთ დროს — X ს-ის II ნახ-ში.

ოშკის წარწერებიდანვე ჩანს, რომ დავით კურაპალატის გარდაცვალების (1001 წ.) შემდეგ, როდესაც მისი სამფლობელოების ნაწილი ბიზანტიის იმპერიის შემადგენლობაში გადავიდა, ოშკსაც (ხახულთან ერთად) პატრონი გამოუცვლია — ტაძრის ერთ-ერთი წარწერის თანახმად¹⁵⁶, იგი „განსრულეულ-იქმნა მეორედ დაბურვითა“ ბიზანტიის იმპერატორების ბასილი II-ის (976-1025) და მისი ძმის კონსტანტინე VIII-ის (1025-1028) მიერ.

1036 წელს ტაძარი მოუხატავს ბიზანტიის სამსახურში მყოფ ქართველ დიდებულს პატრიკ ჯოჯიკს, როგორც ეს საკურთხეველში არსებულ (დღეს უკვე დიდწილად ჩამოშლილ) წარწერიდან ჩანს — მას გაუღია ტაძრის მოსახატავად სახსრები: „... განვაშუენე და შევამკე ტაძარი წმიდისა წინამორბედისა საფასითა სულკურთხეულისა ჯოჯიკ პატრიკისაჲთა“¹⁵⁷, - წერს, როგორც ჩანს, მონასტრის ერთ-ერთი იმდროინდელი წინამძღვარი.

მთელი XI და XII საუკუნე ოშკი და ეს მხარე უცხოელი დამპყრობლების, ჯერ ბიზანტიელების, ხოლო შემდეგ თურქ-სელჯუკების ხელშია. XIII ს-ის დასაწყისში იგი კვლავ გაათავისუფლა საქართველოს სახელმწიფომ — ამისსა შემდგომად აიღეს კარი და ციხენი კარნიფორისა და ვანანდისნი და რაჟისი პირისა ციხენი; და წინა ამისსა ხახული, ოშკი და ბანა ნაელო“ - წერს 1215 წლის („ქრონიკონი იყო ოთხას ოცდათხუთმეტი“) წინა ამბების შესახებ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრე¹⁵⁸.

XIII-XIV სს. მიჯნაზე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში სამცხე-საათაბაგოს ჩამოყალიბების შემდეგ, ცხადია, აჭაური ეკლესია-მონასტრები, მათ შორის ოშკიც მის შემადგენლობაში მოექცა. აი, რას წერს სამცხის მთავრის ბექა I

¹⁵⁵ ქსე, I, გვ. 46.

¹⁵⁶ *ე. თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 54, წარწერა VIII; *W. Djbadze*, *Early medieval Georgian monasteries*, p. 140, № 14.

¹⁵⁷ *ე. თაყაიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56-57, წარწერა XIV; *ე. ჯობაძე*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 140, 11.

¹⁵⁸ ქცა, I, გვ. 368:31-32.

ჯაყელის (1285-1308) შესახებ XIV ს-ის ქართველი ანონიმი ისტორიკოსი ფამ-თაალმწერელი:

„ესე ბექა განდიდებულ იყო და აქუნდა ტასისკარითან ვიდრე სპერამდე და ვიდრე ზღუამდე: სამცხე, აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ნიგალისკევი, ხოლო ჭანეთი სრულიად მოსცა ბერძენთა მეფემან კომნინოსმან კირ მიხაილ, და ასული ბექასი ცოლად მოიყვანა; ამასვე აქუნდა უმრავლესი ტაო, არტანი, კოლა, კარნიფორი და კარი. ამათ შორის ქუეყანანი და ციხენი, არტანუჯი და უდაბნონი ათორმეტნი კლარჯეთისანი, და დიდებულნი აზნაურნი, და მონასტერნი, ყოველნი მას აქუნდეს“¹⁵⁹.

XIII ს-ის დასაწყისში საქართველოსთვის ოშკის კვლავ შემოერთების შემდეგ, უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი საკათალიკოსო საკუთრება გამხდარა — XVI ს-ის დასაწყისის ერთი დოკუმენტის — „კათალიკოზის სამწყსონი თავადნი და სოფელნი სამცხე-საათაბაგოში“ აღნიშნულია, რომ „მონასტერი ოშკი, მისითა შესავლითა“¹⁶⁰ კათალიკოსის სამწყსოა (იხ. ზემოთ).

1639 წელს თურქეთსა და ირანს შორის დადებული საზავო ხელშეკრულებით სამცხე-საათაბაგო საბოლოოდ გადავიდა თურქეთის შემადგენლობაში¹⁶¹. ცხადია, აქაური ეკლესია-მონასტრებიც მუსლიმურ მფლობელობაში მოექცა. მოგვიანებით ოშკში მეჩეთი გაიხსნა, რომელმაც ტაძარში XX ს-ის 80-იან წლებამდე იარსება¹⁶².

¹⁵⁹ ქცა, II, გვ. 304:7-13.

¹⁶⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1970, გვ. 304.

¹⁶¹ მ. რეხვიაშვილი, სამცხის სამთავრო, თბ., 1992, გვ. 96; ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ. 1957, გვ. 375.

¹⁶² ეს მეჩეთი ანუ ჯამე აქ XIX ს-ის II ნახ-ში, კონკრეტულად 1861 წლის შემდეგ ჩანს ჩაშენებული. საქმე ისაა, რომ 1861 წელს ტაძრის (შემდეგში — ჯამეს) სამხრეთი შესასვლელის მარცხნივ ნ. სარგისიანმა დააფიქსირა და გადმოხატა მთელ სიგრძეზე ნითელი საღებავით და მსხვილი ასომთავრული ასოებით 30-ზე მეტ სტრიქონად ჩამოწერილი წარწერა, რომლის მხოლოდ პირველი 14 სტრიქონი იკითხებოდა (M. Bruzzi, *Inscrizioni georgiane et autres*, p. 9, № 2, pl. II, № 2). 1917 წელს ე. თაყაიშვილმა მას ვერ მიაგნო, („ადღეს აღარა ჩანს“ — წერს იგი; ხოლო რუსულად უფრო კატეგორიულად აღნიშნავს — „Надписи, снятой Н. Саргисяном, теперь не существуют“), უკვე თვალსმითარებული იყო და გამოაქვეყნა ნ. სარგისიანისეული გრაფიკული ასლით და მ. ბროსესეული წაკითხვით, რომელსაც ბოლოში აზრობრივად დაამატა ორი სტრიქონი (E. Takahashi, *Археологическая экспедиция 1917-го года*, с. 63-64, № IX; ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 54-55, სურ. 32, № IX). როგორც ჩანს, ჯამეში შესასვლელის მარცხნივ, იქვე, მეტად თვალსაჩინოდ შესრულებული წარწერა, ჯამეს ჩაშენებისას შევსილობით დაფარეს. იგი მხოლოდ XX ს-ის 80-იანი წლების დასაწყისში გამოჩნდა ტაძრიდან ჯამეს გატანის შემდეგ და მას ხელახლა მიაკვლია ვ. ჯობაძემ (*W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries*, p. 137, pl. 184, fig. 41) და იგი ამჟამადაც ადგილზეა (იხ. აქვე, გვ. 98, ტაბ. 46). მაშასადამე, ტაძარში ჯამე 1861-1917 წწ. შორის უნდა იყოს ჩაშენებული და მან დაახლოებით ნახევარ საუკუნეზე ცოტა მეტი იარსება.

სურ. 19. ტაძრის საკურობვეელი მარჯენიე — ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში ჩაშენებული ჯამე (დ. ერმაკოვის ფოტო, 1874 წ.).

თავი II. დავით მეფის და ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელები ოშკში და მათი წარწერები

2003 წლის 7 ნოემბერს, ოშკის ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში ჩაშენებული ჯამედან (სურ. 7) დარჩენილი აღმოსავლეთის კედლის (ტაბ. 3) დაშლის შემდეგ (დანვრილებით იხ. აქვე, დამატება III) აღმოჩნდა, რომ კედლის ძირში, დაახ. შუა ადგილას, ჩადგმული იყო ოთხკუთხად გათლილი ქვის ორი სტელა (ტაბ. 4). მანამდე, როგორც გაირკვა, იხილებოდა ამ სტელების მხოლოდ ზურგი, რომელთაგან მარცხენაზე, ჯერ კიდევ 1973 წელს, ვ. ჯობაძემ მიაკვლია წითელი საღებავით მიწერილ, ან უკვე მთლიანად გადაშლილ ასომთავრულ წარწერას (№ 15; სურ. 18). სტელების გამოთავისუფლების შემდეგ აღმოჩნდა, რომ მათ წინა მხარეს წარმოდგენილია რელიეფები ორ რეგისტრად — ზემოთ, პირველზე ღმრთისმშობლისა ყრმით, მეორეზე — იოვანე ნათლისმცემლის, ხოლო ქვემოთ — პირველზე დავით მეფის, მეორეზე — მისი ძმის ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულებებით. გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ეს რელიეფები ქვაზე პლასტიკის ბრწყინვალე ძეგლებია.

ჯამედან დარჩენილი კედლის დაშლის შემდეგ ისიც გაირკვა, რომ ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯსა და სამხრეთის კედელს შორის გადაყვანილი ყოფილა დიდი ნაღისებური თალი (ტაბ. 5). თალის ზემოთ, ბურჯსა და კედელს შორის, ქვის ფილების რამდენიმე რიგით, ამოყვანილია მაღალი ანტაბლემენტის, რომლის წინა მხარე დაფარულია თავით ქვემოთ მიმართული, ვერტიკალურად განლაგებული და ერთმანეთთან გადაბმული ბრტყელი ფოთლების რიგით.

თალის ჩრდილოეთი ბოლო ეყრდნობა გუმბათქვეშა ბურჯში ჩაჭრილ სადგარს, იგი პირდაპირ ჩასმულია ბურჯის ნახნაგში (ტაბ. 6), ხოლო სამხრეთი ბოლო — კედელთან მიტყუებულ, გვერდი-გვერდ დადგმულ, ორ მძლავრ მრგვალ სვეტს (ტაბ. 7). სვეტები დაფარულია სხვადასხვა სახის წნული გეომეტრიული ორნამენტით. ისინი მსგავსია სამხრეთი გალერეის მრგვალი, ორნამენტირებული სვეტებისა.

თალის სიმრგვალე წინა მხარეს დაფარულია ფოთლოვანი ორნამენტით. თალის ბოლოები სვეტებთან დაკავშირებულია დიდი ზომის მრგვალად პროფილირებული პილიასტრებით, რომელთაგან მარცხენა უფრო დიდია მარჯვენაზე და უფრო დაბლაც იწყება. ამასთანავე, მარცხენა პილიასტრი პირდაპირ ეყრდნობა ბურჯში ჩაჭრილ სადგარს, რომელსაც გარშემო წნული გეომეტრიული ორნამენტის გაწიერი არშია უვლის.

სტელები აღმართული იყო თაღის დასწვრივ, პირით აღმოსავლეთისკენ¹.

ოშკის სტელების წინა და გვერდითი კიდეები (ერთისა — მარჯვენა, ხოლო მეორისა — მარცხენა) დაფარულია სხვადასხვა შინაარსისა და დანიშნულების (განმარტებითი, საღმრთეებლო, მემორიალური...) ასომთავრული წარწერებით. ასოთა კვეთის ღარებს ჯერ კიდევ მეტ-ნაკლებად შერჩენილი ჰქონდა მათზე გადასმული წითელი საღებავი. ერთ-ერთი სტელის მარცხენა ჩარჩოზე ამოკვეთილია მეტად შთამბეჭდავი და მხატვრულად დამუშავებული ჯვარი — „ძელი ცხოვრებისა“, აღმართული გოლგოთაზე, რომლის კვეთაც ასევე ამოვლებულია დღემდე თითქმის თავდაპირველი ელვარებით შემორჩენილი წითელი საღებავით (ტაბ. 14).

გარდა ამისა, მარცხენა სტელის მარცხენა გვერდზე (ზურგიდან) ამოკვეთილი ასომთავრული წარწერა სტელების მთლიან გამოთავისუფლებამდეც გახდა ცნობილი ჯამედან დარჩენილი კედლის აქ ნაწილობრივ ჩამოშლის შედეგად. მისი ტექსტის პირველი ნახევარი 2003 წ. გამოქვეყნდა კიდეც (იხ. აქვე, დამატება II; წარწერა № 13).

ქვემოთ წარმოდგენილია სტელების აღწერილობა და მათზე მოთავსებული წარწერების პუბლიკაცია.

¹ სტელები რომ ვერტიკალურად იდგა და არ იყო კედელში ჩაშენებული, ან ბრტყლად იატაკზე დაგებული, ამის მაჩვენებელია მათ გვერდებზე, ხოლო ერთის ზურგზეც (ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელა) თანადროული წარწერების მოთავსება. არ არის გამორიცხული, რომ საღებავით (სინგური) შესრულებული წარწერა მოთავსებული ყოფილიყო დავით მეფის სტელის ზურგზეც ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელის ზურგის მსგავსად, მაგრამ დროთა განმავლობაში იგი ისევე ნაიშალა (თუ ნაშალეს), როგორც ნაიშალა ჩვენს თვალწინ (1973 წელს აღმოჩენის შემდეგ) ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელის ზურგის წარწერა, ან სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯზე გამოსახული ვედრების და კტიტორთა საღებავით შესრულებული განმარტებითი წარწერები (დანვრილებით იხ. ქვემოთ).

1. დავით მეფის სტელა

ქვის სტელა ღმრთისმშობლის ხატით (სიმაღლე - 157 სმ., სიგანე - 64 სმ., სისქე - 35 სმ.) ზემოთკენ ორფერდად, სახურავის მსგავსად, ხოლო გარშემო და ქვემოდან ოთხკუთხედადაა გათლილი (ტაბ. 8, 9). მას ზემოდან და გვერდებზე განიერი (9 სმ.), ხოლო ქვემოთ ვიწრო ჩარჩო დაუყვება. ქვედას გამოკლებით, სამივე მხარეს, ჩარჩოს ზედაპირი ასომთავრული წარწერების ტექსტებითაა დაფარული. ზედა მხარეს, იქ, სადაც სტელა სამკუთხა ფორმისაა, ჩარჩო ჩამოტეხილია. მთლიანად ჩარჩოს ზედაპირი, სადაც რელიეფური გამოსახულებებია წარმოდგენილი, დაყოფილია ორ ნაწილად თაღოვანი, ბრტყელი, რელიეფური ზოლით. ზედა ნაწილში წარმოდგენილია მაღალი რელიეფით შესრულებული ღმრთისმშობლის გამოსახულება (ტაბ. 10) — წელზევით გამოსახულებაზე ოდნავ მეტი, 3/4 გამოსახულება მთელი ტანისა (სიმაღლე 76 სმ., სიგანე 42 სმ.). ღმრთისმშობელი წარმოდგენილია პირდაპირ; მას ხშირი, უხვად დრაპირებული ტანსაცმელი მოსავს. თავსაბურავი გადმოცემულია ნიჟარისმაგვარი სქელი ნაკეცებით, მსგავსად იმ ნიჟარისა, ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ნიშის თავზე რომ არის გამოსახული. ღმრთისმშობელს მკერდზე მიყრდნობილი ჰყავს ყრმა იესუ (ევმანოელი), რომელსაც იმაგრებს მეტად მოხდენილად გადმოცემული ხელის მტევნებით. ყურადღებას იქცევს გრძელი თითები და პოზის ბუნებრიობა. ყრმა იესუ წარმოდგენილია პირდაპირ, თითქმის მთელი ტანით (აკლია მხოლოდ ფეხის ტერფები), მაკურთხებელი მარჯვენით და მარცხენა ხელში გრავნილით, რომელიც ისე მაგრად უჭირავს, რომ ოდნავ ჩაკეცილია, ჩაზნექილია ხელით დაჭერის ადგილას. ყრმა მაცხოვარსაც უხვად დრაპირებული გრძელი ტანსაცმელი მოსავს, რომელიც წელზე ოთხ ვიწრო ზოლად გადმოცემული ქამრითაა შეკრული². ყურადღებას იქცევს ყრმა იესუს არაპროპორციულად დიდი მაკურთხებელი მარჯვენა³. ქვის ზედაპირის ატკეცვის გამო, ყრმის სახის ზედა ნაწილი და თავის

² როგორც უკვე აღინიშნა (*ი. ვიგიაშვილი, ი. კოპლატაძე, ტაო-კლარჯეთი, თბ., 2004, გვ. 169*) აქ წარმოდგენილია „ნიკოპის“ ტიპის ღმრთისმშობელი (ღმრთისმშობლის ამ იკონოგრაფიული ტიპის შესახებ იხ.: *Н.П.Кондаков, Иконография Богоматери, Петроград, 1915, с. 124-151. ავტორის მიერ მოხმობილ მრავალრიცხოვან მასალას შორის აქ განხილულია გელათის მონასტრის მიძინების ტაძრის მოზაიკაც — გვ. 143-144; M. Schulz, Die Nicopea in San Marco. Zur Geschichte und zum typischer Icone, BZ, Band 91, Heft 2, 1998, S. 475-501, Taf. X-XVII; 6. სიმონიშვილი, ნიკოპეას ტიპის ღვთისმშობლის გამოსახულებისა და ქტიტორთა ჯგუფური პორტრეტის ურთიერთმიმართების საკითხისათვის ატენის სიონის მოხატულობაში, სხელოვნებათმცოდნეობა³, 5, 2003, გვ. 189-234).*

³ შდრ. ასევე დიდი, გამოსახულებასთან შედარებით არაპროპორციული მარჯვენა მაცხოვრისა ოპიზის რელიეფზე (*6. ალადაშვილი, რელიეფი ოპიზიდან ამოტყურაპალატის გამოსახულებით, სმამ, ტ. XV, № 7, 1954, გვ. 553-558*) და *ტყონდიდის* ტაძრის დასავლეთ ფასადის ფრონტონში ჩასმულ რელიეფზე (ქნკ, II, გვ. 35-36, № 10- იქვე, ლიტ.-რა). პირველს ათარიღებდნენ IX ს-ის I მეოთხედით, რადგან მასზე გამოსახულ ამოტს მიიჩნევდნენ ამოტ I-ად (†826 წ.). 6. შოშიაშვილის საესებოთ სწორი მოსაზრებით, რელიეფზე გამოსახულია

გამოსახულება ჩამოფშენილია. როგორც ღმრთისმშობელი, ისე ყრმა წარმოდგენილია უნიმბოდ. ღმრთისმშობლის თავის ორივე მხარეს, კისრის დონეზე, ერთ სტრიქონად, ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერა — მარცხნივ 10X4 სმ., ხოლო მარჯვნივ — 8X4 სმ. ფართობზე. ასოების სიმაღლე — 0,6-1 სმ., ქარაგმის ნიშანი - განივი, კიდურწერტილოვანი, სწორი ხაზი. ასოთა კვეთის ღარებს გადასმული აქვს წითელი საღებავი.

წაიღეს გვღუსი (1)
წ(მიდა) ღ(მრ)თის||მშ(ო)ბ(ე)ლი.

სტელის ქვედა ნაწილი, ზედაზე ოდნავ ნაკლები ზომისა, უჭირავს საერო პირის გამოსახულებას. იგი წარმოდგენილია წელზევით (სიმაღლე — 63 სმ, სიგანე — 40 სმ), მაჯებში მოკეცილი და მკერდთან მიტყუპებული ხელების გაშლილი მტევნებით, ხელისგულით მაყურებლისაკენ, მლოცველის პოზაში (ტაბ. 11). მას ტანზე მოსავს ძვირფასი თვლებით (ერთიმეორეში ჩასმული მართკუთხედები, რომბები, წრიულები, მოგრძო ოთხკუთხედები) უხვად შემკული ტანსაცმელი, ხოლო ზურგზე მოსხმული აქვს მოსასხამი, რომლის მკერდზე სამკუთხად გადმოსული ზოლი მარჯვენა მხართან შეკრულია მრგვალი, ფოლაქის მოყვანილობის მოზრდილი ბალთით (ტაბლიონი). მარცხენა მხართან ტანსაცმელი (მოსასხამი?) გადმოცემულია ნიჟარისებური მოყვანილობის ნაკეცებით. მამაკაცის ოდნავ მოგრძო ღამაზი სახე შემკულია მოკლე წვერით და ბოლოებით ძირს დაშვებული ვიწრო უღვაშებით. თავზე ჰხურავს თითქოს მაუღისმაგვარი რბილი და სქელი ქსოვილის ღამაზი მოყვანილობის, როგორც ჩანს, თბილი და მოხერხებული მრგვალი ქუდი. იგი შედგენილია ორი განიერი, განივი ზოლით, რომელთაც ზემოდან „გუმბათი“ ადევს. როგორც ქუდის განივ ზოლებს, ასევე მის გუმბათს, გარშემო მსხვილი კანტი დაუყვება. მამაკაცს ქუდის ქვემოთ, თავის ორივე მხარეს, ყურების ზევით სქელი თმები მოუჩანს (ტაბ. 12, 13). მამაკაცი ისეა გამოსახული, რომ თითქოს წინ წამოწეულია; იგი მოხრილი მკლავებით სტელის ქვედა ჩარჩოს ეყრდნობა, ხოლო თავი ოდნავ მარცხნივ აქვს დახრილი. ასეთი პოზა მას ოდნავ დინამიურ, მაგრამ მაინც მშვიდ, მეტად ცოცხალ და მეტყველ იერს ანიჭებს. მამაკაცის დაშვებული, მომრგვალებული, არაგანიერი, და თითქოს, ოდნავ მოხრილი მხრები უფრო ნივნიერი და მწერლობასთან დაკავშირებული პირისთვისაა დამახასიათებელი. ეჭვი არაა, რომ აქ წარმოდგენილია დავით მეფის, ჯერ კიდევ ახალგაზრდა მომავალი დავით კურაპალატის, პორტრეტული გამოსახულება. აქ უნებლიედ გვახსენდება „მატიანე ქართლისას“ (XI ს.) ავტორისეული დახასიათება დავით კურაპალატისა, რომ იგი „იყო პირველად ღმრთისმოყუარე და გლახაკო-

დავით ქართველთა მეფე (923-937) და მისი ძმა აშოტ IV კურაპალატი (†954 წ.). ამის მიხედვით, რელიეფი თარიღდება 923-937 წწ. (ქსკ, I, გვ. 285-287. იქვე, ლიტ-რა). ჭყონდიდის რელიეფი, ტაძრის საამშენებლო წარწერის (ქსკ, II, გვ. 34-35, №8) მიხედვით, თარიღდება 996 წლით. ცხადია, მაცხოვრის მარჯვენის აქცენტირება დასახელებულ და სხვა რელიეფებზე გარკვეულ თეოლოგიურ საფუძვლებს უკავშირდება და მას თავისი აზრობრივი დატვირთვა აქვს.

მოყუარე, მდაბალი, მშვიდი და ძვრ-უქსენებელი, ეკლესიათა მაშენებელი, ტკბილი, უხვ, კაცთ-მოყუარე და ფიროსანთ-მოყუარე, ყოველთათვის კეთილის-მყოფელი და სასვე ყოვლითა კეთილითა“ (ქ^ა ცა, I, გვ. 274:1-4).

გამოსახულების თავის ორივე მხარეს, ფილის თავისუფალი ზედაპირი ჩარჩომდე, შევსებულია ამოკვეთით შესრულებული ასომთავრული წარწერით 5 და 7 სტრიქონად (ტაბ. 12). წარწერას უჭირავს მარცხნივ 10X19 სმ., ხოლო მარჯვნივ — 15X19 სმ. ფართობი. ასოების სიმაღლე: 0,5-1-1,5 სმ. ასოთა კვეთის ღარებს გადასმული ჰქონია წითელი საღებავი, რომელიც ამჟამად ან თითქმის გადასულია, ან ადგილ-ადგილ დაფარულია კაოლინის (თეთრი თიხის) თხელი ფენით. ქვის ზედაპირის ატკეცვის გამო, წარწერის მარჯვენა ნაწილის ბოლო სტრიქონები ნაკლებად ზიანებულია. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი: კიდურწერტილოვანი, განივი, სწორი ხაზი.

ՄԻԳ	Ժ	(2)
ՔՈՒՆ	ՇՕԻԻԽ	
ՈՒՆՏ	ՆԽՈԳԻՄ	
ՔԳԻԾ	ՆՔՆՏ	
5. ԻՒԻ	10. [ՇԽՄԻ	
	[Ո]ԳԻ	
	[ՇԻ]	

დ(ა)ვ(ი)თ, მონაა ლ(მრ)თისაჲ, მეფეა ჩ(უ)ენი, || ძე ადრნერსე კურ(ა)პ(ა)დ(ა)ტისაჲ, [ა]დღ(ე)ნ [ლ] (მერ)თ(მ)ან, [ა(მ)ენ].

მაშასადამე, წარწერის თანახმად, აქ გამოსახულია დავით მეფე, შემდეგში ცნობილი დავით კურაპალატი (†1001 წ.), რომელსაც ჯერ კიდევ არა აქვს მიღებული არც კურაპალატის და არც მასზე უფრო დაბალი და უფრო ადრე მიღებული მაგისტროსის ტიტულები. ეს ფაქტი, ისევე როგორც სხვა მონაცემები, ამ ქვახატების დათარიღების დასაყრდენია, მაგრამ ამ საკითხს ქვემოთ საგანგებოდ დავუბრუნდებით.

ქვის სტელის მაყურებლისაგან მარცხენა ჩარჩოზე, ღმრთისმშობლის მხრების გასწვრივ, ღრმა კვეთით გამოყვანილია გოლგოთაზე აღმართული ჯვარი (15X7,5-9 სმ. სიმაღლე სადგართ — 18,5 სმ) (ტაბ. 14), რომლის კვეთა „ამოვსებულია“ წითელი საღებავით. ჯვრის მკლავების კიდები, მათი ორივე ბოლოები, მთავრდება მსხვილი ბურთულებით, რომლებიც ბოლოებჩაკეტილ მკლავებთან ვიწრო ხაზებითაა დაკავშირებული. მკლავების გადაკვეთის ადგილას წრეა ამოღრმავებული, რომლის ცენტრშიც პატარა წითელი ბურთულაა გამოსახული. ჯვარი მოკლე ტარით აღმართულია სხვადასხვა სიგრძის, ერთიმეორეზე დასმულ, მაგრამ ოდნავ დაშორებულ სამ საფეხურზე („გოლგოთა“). მეტად ლამაზი და მოხდენილი პროპორციების ჯვარი, მასში „ჩაასხმული“ წითელი საღებავის სქელი ფენის გამო,

მკაფიოდ გამოიყოფა ჩარჩოს და, მთლიანად, სტელის ზედაპირზე. ფორმით იგი რამდენადმე მსგავსია იმ ჯვრებისა, რომლებიც ასევე ნითელი საღებავითაა გამოყვანილი ოშკის ტაძრის გუმბათის ყელზე, სარკმლების თავზე. ოღონდ, ამ ჯვრების კიდევები ნაწვეტებულია და „გოლგოთაც“ მრგვალი მოყვანილობისაა (სურ. 8). ჯვარი ოდნავ მარჯვნივ გადახრილია ამოკვეთილი.

ჯვრის ზემოთ, 3 სმ-ის დაშორებით, ერთ განივ სტრიქონად, არაღრმა კვეთით, შესრულებულია ასომთავრული წარწერა, რომელსაც უჭირავს ფართობი 8,5X1,3 სმ. ასოების სიმაღლე: 0,8-1-1,3 სმ. ქარაგმის ნიშანი ზის ერთ ადგილას — განივი, კიდურნერტილოვანი, სწორი ხაზი. წარწერის ბოლო ასოები (ბს) თითქოს არცაა ამოკვეთილი და ნითელი საღებავით პირდაპირ ქვის ზედაპირზეა დაწერილი.

† ԽՆԴ ԸԵՄԻՎԸՆ (3)
ძელი ცხ(ო)რ(ე)ბ(ი)ს(ა)ჲ.

მაშასადამე, აქ წარმოდგენილია ჯვარი „ძელი ცხორებისაჲ“, ე.ი. ქრისტეს სიმბოლური გამოსახულება.

სტელის ჩარჩოს ზედა მომრგვალებულ ნაწილში ნახევარწრიულად ამოკვეთილი ყოფილა ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა (ტაბ. 17, მარცხენა ფოტო). მისი შუა ნაწილი, სტელის თავის ამ მხარეს ჩამოტეხის შედეგად, ნაკლულია. წარწერის დასაწყისს უჭირავს ფართობი 8X4,5 სმ, ხოლო დასასრულს — 18X3,5 სმ. ასოთა კვეთის ღარებზე გადასმულია ნითელი საღებავი. ასოების სიმაღლე: 0,5-1 სმ. ქარაგმის ნიშანი: კიდურნერტილოვანი, განივი, სწორი ხაზი.

† ԽՎ[-----] ԶՆՓԸԸԻԸԸ (4)
† ძე[ლო ცხორებისაო, მეოხ ექმ(ენ მ(ე)ფ(ე)თა ჩ(უ)ნ(თ)ა.

ნაკლულ ტექსტში „ძე[ლო]“-ს და არა „ძე[ო]“-ს (თითქოს — „ძე[ო ღმრთისაო]“) აღდგენის საფუძველია იქვე გამოსახული „ძელი ცხორებისაჲ“ შესაბამისი წარწერით. რადგანაც გაურკვეველია ნაკლული ტექსტის ასოთა რაოდენობა, ან დაქარაგმების ფორმები, თითქოს, შეიძლებაოდა „მეოხ“-ის ნაცვლად „მფარველ“-ის ნაკითხვა. მაგრამ, სწორედ „მეოხ“-ის აღდგენის საფუძველია ამ სტელაზე ამოკვეთილ კიდევ ერთ წარწერაში (7) ღმრთის წინაშე თხოვნა მეოხების შესახებ „ძალითა ძელისა ცხორებისაჲთა“.

სტელის მარცხენა ჩარჩოზე, ძელი ცხორებისას ქვემოთ, შვეულად, ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერა (ტაბ. 15, 16). სტელის ქვედა მარცხენა კუთხის მოფშენის გამო, აქ წარწერის ტექსტი ნაკლულია, მაგრამ, შემორჩენილი ასოების მიხედვით სტრიქონთა რაოდენობის დადგენა შესაძლებელია და, მაშასადამე, ირკვევა, რომ წარწერა ამოკვეთილი ყოფილა 20 სტრიქონად, ისე რომ, თითოეულ სტრიქონში ასოთა რაოდენობა ორიდან ოთხამდეა. ჩარჩოს სიგანე, როგორც აღი-

ნიშნა, 9 სმ-ია; ნარწერას უჭირავს ფართობი: 92X9 სმ. იგი შესრულებულია ღრმა და მკაფიო კვეთით, შედარებით მოზრდილი, მსხვილი ასოებით. ასოების სიმაღლე: 3,5-5სმ. მათი კვეთის ღარებს გადასმული ჰქონია წითელი საღებავი. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი: კიდურწერტილოვანი, განივი, სწორი ხაზი.

წ'ტ'ც'ა

(5)

ი'ც'ღ

ჰ'ფ'ჟ

ყ'ღ'ხ

5. ა'ბ

გ'დ

ე'ფ

ჯ'ღ

ჩ'ც'ძ

10. ლ'ს

წ'ჩ'ც'

[ს]ჯ

ტ'ც

ი'ც'ი

15. ს'ც

ჩ'ჩ'ს[ც]

[ტ'ც]

[ჩ'ჩ]ც

[ს'ს'ფ'ს]ჯ

20 [ჩ'ჩ'ს]ჯ

წ(მი)დაო ლ(მრ)თისმშობელო, მეოხ ყყავ წ(ინაშ)ე ძისა შ(ე)ნი[ს]ა და ლ(მრ)თისა ჩ(უე)ნი[ს]ა [დავი]თ[ს], [შ(ე)ფ(ე)სა [ჩ(უე)ნს]ა.

სტელის მარჯვენა ჩარჩოზე, ისევე, როგორც მარცხენაზე, შვეულად, 21 სტრიქონად, ისე რომ, თითოეულ სტრიქონში ასოთა რაოდენობა სამიდან ოთხამდეა, ამოკვეთილია ასომთავრული ნარწერა, შესრულებული ღრმა კვეთით, მსხვილი და დაბალი ასოებით (ტაბ. 17-19). ნარწერას უჭირავს ფართობი: 85X9 სმ. ასოების სიმაღლე: 3,5-5 სმ. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი: კიდურწერტილოვანი, განივი, სწორი ხაზი.

წ'ღი	(6)
ც'ღ	
ჭ'ღ	
ღ'ღ	
5. ო'ღ	წ(მიდა)ო ლ(მრ)თისმშობელო, მეოხ ეც(ა)ე წ(ინაშ)ე ძისა
ო'ღ	შ(ე)ნისა და და(sic) ლ(მრ)თისა ჩ(უე)წ(ი)სა ს(უ)ლსა ბ(ა)გრ(ა)ტ
ყ'ღ	ერ(ი)სთავთა ერ(ი)სთვისა.
რ'ღ	
ს'ღ	
10. ო'ღ	
ო'ღ	
რ'ღ	
ო'ღ	
15. ს'ღ	
ღ'ღ	
რ'ღ	
ც'ღ	
ც'ღ	
20. კ'ღ	
რ'ღ	

წარწერის მე-11 და მე-12 სტრიქონებში კავშირი „და“ ამოკვეთილია ორჯერ.

სტელის მარცხენა გვერდი მთლიანად დაფარულია 33 სტრიქონად ამოკვეთილი ასომთავრული წარწერით (ტაბ. 20-23). უჭირავს ფართობი: 124X34,5 სმ. ასოების სიმაღლე: 2-3,5-4,5 სმ. გამოირჩევა დიდი ზომის *დონები* (სიმაღლე - 3,5 სმ) მე-13 და მე-16 სტრიქონებში და *ენი* (სიმაღლე -4,5 სმ.) 28-ე სტრიქონის დასაწყისში. ეს უკანასკნელი იმდენად თვალსაჩინოდაა გამოყოფილი, რომ ცალკე, დამოუკიდებელი ტექსტის, კიდევ ერთი წარწერის დასაწყისად შეიძლება მიგვეჩნია. ასოთა კვეთის ღარებზე გადასმულია წითელი საღებავი. წარწერის ბოლო სამი სტრიქონის ადგილას, სტელის მთელ სიგანეზე, ქვის ზედაპირი მოფშენილია და წარწერა ნაკლულია იმდენად, რომ აქ ტექსტის აღდგენა არ ხერხდება. პირობითი სავარაუდო აღდგენა წარმოდგენილია ქვემოთ. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი: კიდურწერტილოვანი, განივი, სწორი ხაზი.

და ვინცა-ვინ ამის საყდრის(ა)ა შემწე და მსახ(უ)რი — თუ კელმწ(ი)ფე, თუ ებ(ი)სკ(ოპო)სი, თუ მ(ა)მასახლ(ი)სი, თუ მ(ო)ნაზ(ო)ნი, გინა ერ(ი)ს(ა)გ(ა)ნი, დ(ი)დი თუ მც(ი)რე, ამ(ო)დ(ე)ნ(ი) ყ(ოველ)ნი, - მ(ე)იწყ(აღე)ნ(ი)ნ.

და გრ(ი)გ(ო)ლ, ხ(ა)ტის ამის ალმ(მ)ართ(ე)ბ(ე)ლი და ეკლ(ე)სი(ი)ს ამის მშრომ(ე)ბელი, დაიც(ე)ვ ორსავე ცხ(ო)რებ(ა)სა, მ(ა)რჯ(უე)ნით შე(ე)ნსა ლ(ი)რს ყ(აე).

ეკლ(ე)სიაა დ(ა)ინყ(ე)ს ქრ(ო)ნ(ი)კ(ონ)სა რაბ. ბ(ა)გრ(ა)ტ მ(ე)ფე გ(ა)რდ(ა)ი-ცვ(ა)ლა [ქრ](ო)ნ(ი)კ(ონ)სა რაბ. და მ(ე)მდგ(ო)მ[ად-] [- - - - -] ყ(ა)მსა და [- - - -] [- - - - -] [- - - - -].

წარწერის მე-7 სტრიქონის ბოლოს სიტყვაში „მარტულთა“ ვ-ს შემდეგ წერია ზედმეტი ი („მარტვილთა“). ჭრელია უ-ს გადმოცემის ორთოგრაფია: ვ (ი`ვ სტრ.1; დიდებულნ სტრ.8; თვ სტრ. 20, 21 (ორჯერ), 22), ო (კორაპლტი სტრ.12), ოვ (თოვ სტრ.19), რაც ამ ასოს დანეროლობის ადრეული კლასიკური ფორმის (ოვ) რღვევის დაწყების მაჩვენებელია X ს-ის შუა ხანებში.

წარწერის დასასრული, პირობითად, შეიძლება ასე აღვადგინოთ:

„და შემდგომ[ად ბა].

[გრატისა, მისსა] ყ(ა)მსა, და[ვით]

[მეფემან ჩუენმან,]

[.....].“

2. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელა

ქვის სტელა (სიმაღლე - 130 სმ, სიგანე - 59 სმ, სისქე - 31 სმ.) ზემოდან გათლილია ორფერდა გადახურვით (სიმაღლე დაფერდების გარეშე - 103 სმ) (ტაბ. 24, 25). ნინა მხარეს სტელას გარშემო დაუყვება ჩარჩო (სიგანე 9სმ.), რომელიც გვერდებზე სამ ნაწილად იყოფა. შიდა ნაწილები ლილვისებურადაა მომრგვალებული, ხოლო გარეთა ბრტყელია. ჩარჩო ქვემოთ, სტელის მთელ სიგანეზე, მოფუნელია. ჩარჩოს შიგნით გამოთლილია თალი, რომელიც ორივე მხარეს ეყრდნობა ზემოდასახელებულ წყვილ ლილვებს. ასევე წყვილი, ოღონდ ბრტყელი მოყვანილობის ჩარჩოთია შემოსაზღვრული თალის ზედა, ნახევარწრიული ნაწილი. თალისა და ლილვების შეერთების ადგილას, ორივე მხარეს, ორ-ორი პატარა კაპიტელებია; ამათგან მარჯვენა გარეთა კაპიტელი წინვოვანი ორნამენტითაა დაფარული. სტელის ზედა ნაწილში, დაფერდების შეერთების ადგილას, წვერი (კეხი) ოდნავ მოტეხილია.

სტელის ნინა მხარე დაყოფილია ორ ნაწილად. ზემოთ წარმოდგენილია იოვანე ნათლისმცემლის ნელზევითი გამოსახულება (სიმაღლე - 57 სმ, სიგანე - 36 სმ.), რომელიც ქვემოთ სწორხაზოვნადაა გადაჭრილი (ტაბ. 26). წმინდანი წარმოდგენილია პირდაპირ, მკერდთან მიყრდნობილი მოხრილი მარჯვენით, რომლის თითები შეტყუებულია, მაგრამ არა კურთხევის სახით. მარცხენა ხელში, ტანის გარდღარდმო, უჭირავს გრძელ ტარზე დაგებული ტოლმკლავიანი ჯვარი ფართო და განიერი მკლავებით. ჯვარი მთლიანად ავსებს წმინდანის მარცხენა მხარს ზემოთ, ნიშნა და ჩარჩოს შორის დარჩენილ ფილის თავისუფალ ზედაპირს. ეს ჯვარი ისეთივეა, როგორც უჭირავთ, ასეთსავე პოზაში, ოღონდ მარჯვენა ხელში დავით მეფეს და ბაგრატ ერისთავთა ერისთავს ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთ გუმბათქვეშა სვეტზე, ნიშის ორივე მხარეს გამოსახულ რელიეფებზე (ტაბ. 40-44). წმინდანს მოსავს ხშირი, ადგილ-ადგილ წინვოვანი ორნამენტის მსგავსად უხვად დრპირებული ტანსაცმელი, რომლის გულისპირი გახსნილია და ოდნავ ღრმადაა ჩაჭრილი. სახე დაფარული აქვს ხშირი, გრძელი ხვეული წვერით; ასევე, ხშირი და ბოლოებით ძირდაშვებული უღვაშებით. იგი წარმოდგენილია თავსაბურავის გარეშე, თავზე გრძელი, ხშირი, კულულებად ჩამოშლილი თმებით. თავის გარშემო გამოსახულია ფართო, ქვემოთკენ ოვალურად შემოხაზული, რელიეფური ნიშბი. უჩვეულოა წმ. იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახვა ასეთი ფართო, უხვნიკეცებიანი ტანსაცმლით.

წმინდანის მარცხენივ (მაყურებლისგან), თავისა და მარჯვენა მხარის გამოსახულებების დონეზე, ჩარჩოსა და ნიშნს შორის დარჩენილი ფილის ზედაპირის სამკუთხა სეგმენტი, მთლიანად შევსებულია 7 სტრიქონად ამოკვეთილი ასომთავრული წარწერით (ტაბ. 28). უჭირავს ფართობი: 25X7სმ. წარწერის ასოები მოზრდილია და მსხვილი; სიმაღლე: 1-1,5 სმ. ქარაგმის ნიშანი: კიდურწერტილოვანი, განივი, სწორი ხაზი. წარწერის ასოები, ძირითადად, კიდურწერტილოვანია, თუმცა, ა-ს ბოლოები („ა“ - პირველი სტრიქ.) და ც-ანის გახსნილი წრის თავი, კიდურწრის-რულია.

წ

(8)

ნ

ც

წ(მიდა) ნათლისმცემელი.

ს

5. კ

ხ

კ

ყურადღებას იქცევს ის, რომ გამოსახული წმინდანის განმარტებით წარწერაში სახელი („იოვანე“) არაა აღნიშნული.

იოვანე ნათლისმცემლის ქვემოთ წარმოდგენილია საერო პირის მასთან შედარებით პატარა (სიმაღლე - 45სმ., სიგანე - 31სმ.) გამოსახულება წელზევით, ტანის გასწვრივ მაღლა აღმართული ხელებით, ე.ი. ორანტიის პოზაში (ტაბ. 27). აცვია ძვირფასი თვლებით (ძირითადად, ოთხკუთხედეების და რომბების ფორმისა) უხვად მორთული ტანსაცმელი, რომლის გულისპირი ჩაჭრილია ოთკუთხად. მხრებზე მოსხმული მოსასხამის მკერდთან გადმოკეცილი განიერი ზორტი მარჯვენა მხართან იკვრება ბალთით (ტაბლიონი), რომელიც ფოლაქის მსგავსი, მრგვალი მოყვანილობისაა. სახე დაზიანებულია ქვის ატკეცვის გამო, მაგრამ მოჩანს ხშირი, ქვემოდან მრგვალად შემოჭრილი წვერი და ასევე ხშირი, კლაკნილი, რელიეფური მრგვალი ზოლით გადმოცემული, უღვაში. თავზე პხურავს მრგვალი ქუდი, შედგენილი ორი განიერი, ბრტყელი, ერთიმეორეში ჩასმული ნაჭრისაგან, რომელთაც ზემოთ ადევს ოთხკუთხა „გუმბათი“. ქუდი პირდაპირ მიბჯენილია იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახულების ქვედა გადანაჭერზე.

ფილის ზედაპირი გამოსახულების თავის გარშემო, ასევე, გამოსახულების მარცხენა ხელსა და ფილის ჩარჩოს შორის დარჩენილი თავისუფალი ფართობი, შევსებულია ამოკვეთით შესრულებული ასომთავრული წარწერით - მარცხნივ ორ და მარჯვნივ რვა სტრიქონად. წარწერას უჭირავს ფართობი - მარცხნივ 13X11სმ., მარჯვნივ - 13X21სმ. ასოების სიმაღლე: 0,8-1სმ. ქვის ზედაპირის აცრეცის გამო, წარწერის ასოები, განსაკუთრებით გამოსახულების თავის გარშემო, ოდნავ გადასულია; თუმცა, დარჩენილი კვალის მიხედვით მათი ნაკითხვა ეჭვს არ იწვევს. ასოთა კვეთის ღარებს გადასმული ჰქონია წითელი საღებავი, რომელიც ამჟამად ტექსტის ბოლო ასოებშია ჩარჩენილი.

წარწერის ტექსტი ასეთია:

ԳՆԼԿԸ	[ԺԴ] ՇԾԻ	(9)
ԲԶԳԻԴ	ԻՆՆԿԶ	
	5. ԳԿՆՍԸ	
	ՆՇ ԲԴ	
	ՆՇ	
	Ն	
	ԳԴ	
	10. ԻԴ	

ბაგრატუნე, || [ძე] ადრნესე კურაპალატისაჲ, შ(ეინყალე), ქ(რისტე).

თალის გარეთა ბრტყელ წახნაგზე, წითელი საღებავით, ერთ სტრიქონად, შესრულებულია ასომთავრული წარწერა. ასოებს უჭირავს თალის მთელი სიგანე -3სმ. ტექსტის დაახლოებით შუა ადგილას, საღებავი გადასულია და წარწერა ნაკლულია. ქარაგმის ნიშანი: კიდურწერტილოვანი, განივი, სწორი ხაზი.

ԴԿԴ ԸՇԾԻ ՆԶԳ[ՆԴԸ ՇԾԻԻ]Ն ԿԶԳԿՆՍԸ[ՆՇԸԸ] (10)

ი(ეს)უ ქ(რისტე), ად(ი)დ(ე)ნ სუ[ლითა ადრნესე კურაპალატი].

წარწერის ნაკლულ ტექსტში ანთროპონიმ *ადრნესეს* აღდგენის საფუძველია სიტყვის ბოლოს შემორჩენილი „სე“ და აქ დასახელებული პირის მოხსენიება კურაპალატის ტიტულით. ფორმულის — „ადიდენ სულითას“ მიხედვით, ადრნესე კურაპალატი წარწერის შესრულების დროისათვის გარდაცვლილი ყოფილა.

სტელის მარცხენა ჩარჩოზე, შვეულად, ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერა (ტაბ. 29); 33 სტრიქონი; სტრიქონებში, ძირითადად ერთი ან ორი ასოა (მხოლოდ პირველ სტრიქონშია 4 და მეორეში 3 ასო). უჭირავს ფართობი 63X3-5,5სმ. ასოების სიმაღლე: 0,5-0,8სმ. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი: კიდურწერტილოვანი, განივი, სწორი ხაზი. ასოთა კვეთის ღარებს გადასული პქონია ამჟამად აღვილ-ადვილ გადასული წითელი საღებავი. სტელის კიდის ჩამოტეხის გამო, მე-10 სტრიქონის ქვემოთ, ასოები უმნიშვნელოდ დაზიანებულია, მაგრამ მათი ნაკითხვა ეჭვს არ იწვევს.

	წ.ღ.წ.	(11)
	ძ-ზ	
	სპ	
	ც	წ(მიდა)ო ნათლისმცემელო, მმ(ეო)ხ(sic!)
5.	პ	ეყავ წ(ინაშ)ე ლ(მრ)თისა ს(უ)ლსა ბაგრატ
	ზ.	ერისთავთა ერისთვისასა.
	ჰ	
	ჰ.	
	ჟ	
10.	ყ	
	რ	
	ჩ	
	ც	
15.	ს	
	ს	
	ვ	
	ღ	
	ქ	
20.	რ	
	ს	
	ც	
	ძ	
	წ	
25.	ტ	
	თ	
	ს	
	ც	
	ძ	
30.	ს	
	ც	
	ს	
	ც	

ნარწერის მე-7 და მე-8 სტრიქონების სიტყვაში „მეოხ“ მანი ამოკვეთილია ორჯერ („მმეოხ“). ეს ან შემსრულებლის შეცდომაა - ე-ს ნაცვლად მეორეჯერ მ-ანი

ამოკვეთა, ან არაა გამოორიცხული, რომ ფორმა „მმეოხ“ წარწერის ავტორისთვის მისაღები და კანონზომიერი იყო.

სტელის მარჯვენა ჩარჩოზე, შეეულად, ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერა (ტაბ. 30); 33 სტრიქონი; ყოველ სტრიქონში ძირითადად ერთი ან ორი ასოა (მხოლოდ პირველ სტრიქონშია 4, ხოლო მეორე და მესამე სტრიქონებში 3-3 ასო). წარწერის ბოლო ათი სტრიქონის ადგილებში ქვის ზედაპირი მოფუშენილია და ტექსტი ნაკლულია. მოღწეულ ნაწილს უჭირავს ფართობი 53X3-6სმ. ასოების სიმაღლე: 0,5-0,8-1სმ. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. ქარაგმის ნიშანი: კიდურწერტილოვანი, განივი, სწორი ხაზი. ასოთა კვეთის ღარებს გადასმული აქვს წითელი საღებავი, რომელიც ცალკეულ ადგილებში გადასულია.

	ჭ'ღ რღ	(12)
	ტ'ზ	
	სპც	
	რჟ	
5.	ზღ	
	პი	
	ღ	
	ჟო	
	ცჟ	
	ნ(მიდა)ო ნათლისმცემ(ე)ლო, მეოხ და	
10.	ფ	მფარველ ეყ[ავ] წ(ინაშ)ე ლ(მრ)თისა
	ც	დაე[ითს], მ[ეფესა ჩუენსა].
	ქი	
	რხ	
	რყ	
15.	[ღ]	
	[ჩ]	
	ჭ'ე	
	რ'ც	
	რ	
20.	ც	
	ო	
	ც	
	ბ	
	[ღ]	

25. [G]

[ს]ჟ

[უ]ფ

[უ]

[ს]

30. [C]

[ჩ]ჩ

[ს]

[C]

სტელის მარჯვენა გვერდზე ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერა (ტაბ. 31-33); 12 სტრიქონი; უჭირავს ფართობი: 49X31სმ. ასოების სიმაღლე: 1-1,5სმ. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს (მხოლოდ ტექსტის დასაწყისში დასმული ქანწილი გამოყოფილია ორწერტილით მომდევნო ტექსტისაგან); ქარაგმის ნიშანი: კიდურწერტილოვანი, განივი, სწორი ხაზი. წარწერა კიდურწერტილოვანია — შეიძლება ითქვას, რომ იგი ამ სახის წარწერების კლასიკური ნიმუშია. სტრიქონები ამოკვეთილია ქვის ზედაპირზე გავლებულ პარალელურ, განივ ხაზებს შორის. კვეთის ღარები ამოვლებულია წითელი საღებავით, რომელიც ზოგიერთ ადგილებში გადასულია, ხოლო ზოგან გაფერმკრთალებულია. ქვის ზადაპირის აცრეცის გამო, ტექსტი მე-8 სტრიქონის ქვემოთ, შუა ადგილას, დაზიანებულია, მაგრამ შემორჩენილი კონტურების მიხედვით, ასოების ნაკითხვა ეჭვს არ იწვევს. მარჯვენა კიდეზე ქვა 4-5 ადგილას მოტეხილია. მონატეხს მე-5 სტრიქონში ა, ხოლო მე-7 სტრიქონში ი ასოები გაპყოლია. მათი მხოლოდ უმნიშვნელო ფრაგმენტებია დარჩენილი.

გ ა მ ო ც .: *ვ. სილოგავა*, ოშკის უცნობი წარწერა, *გაზ. ლიტერატურული საქართველო*, 44 (3460), 31 ოქტომბერი-6 ნოემბერი, 2003წ., გვ. 13-14.

Ⲫ:ⲧⲰ ⲒⲰⲒ ⲛⲓⲒⲚⲒⲒ

(13)

ⲒⲰⲒⲰⲒⲰⲒⲒⲒ ⲪⲚ

Ⲓ ⲚⲒⲒⲚⲚⲒⲒⲒⲒ

ⲧⲚⲚⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒ

5. ⲒⲒⲚⲒⲚ ⲒⲰⲚⲚ ⲒⲒ

ⲒⲒⲒⲒ ⲒⲒ ⲒⲒⲒⲒⲒ

ⲒⲰⲒⲚⲚ ⲒⲚⲚⲚ ⲒⲰⲚⲚ

ⲒⲒⲒⲚⲚⲚⲚⲚⲒⲒⲒⲒ

ⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒ

10. ⲒⲰⲚⲚⲒⲒⲚⲚ ⲒⲒⲚ

ⲪⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒⲒ

ⲒⲚ

ქ(რისტე), ძეო ლ(მრ)თისაო, მეოხებითა წ(მიდ)ისა ნათლისმცემელისაათა შ(ეი)წყ(ალ)ენ მონანი შენნი, ბაგრატ და დავით, მეფენი ჩ(უე)ნნი, ძენი აღრნესე კურაპალატისანი, მაშენებელნი ამის წმ(ი)დ(ი)სა საყდრისანი.

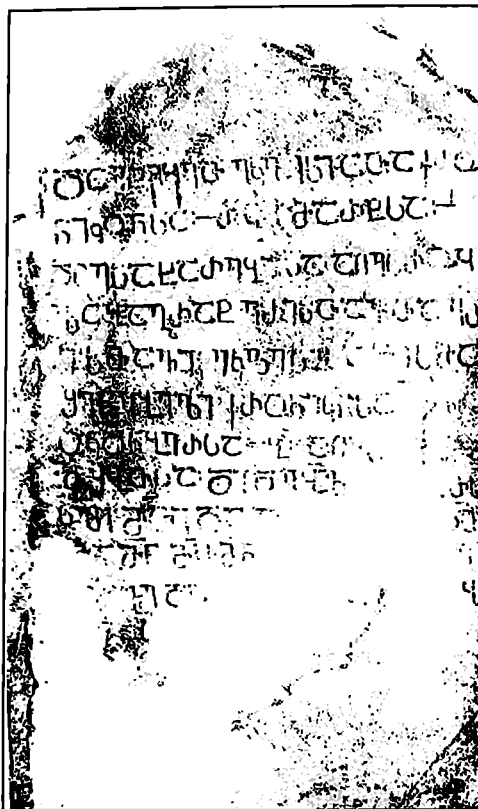
ტექსტის ორთოგრაფია კლასიკურია — უნი გადმოცემულია ორი გრაფიკული ნიშნით — ოჟ (სტრქ. 8-„კურაპალატი“); ამასთანავე, შშნ-ფუძიან სიტყვაში „მაშენებელნი“ (სტრქ. 9-10) მოსალოდნელ შ-ის ნაცვლად („მაშწნებელი“) დასმულია ენი.

სტელის იმავე მარჯვენა გვერდზე, (№13) წარწერის ქვემოთ, დაახ. ორი სტრიქონის მანძილის ანუ 3 სმ-ის დაშორებით, ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერა (ტაბ. 33); 4 სტრიქონი; უჭირავს ფართობი 16X31სმ.; ასოების სიმაღლე: 0,8-1,2სმ. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი: კიდურწერტილოვანი, განივი, სწორი ხაზი. ქვის ზედაპირი წარწერის ამოკვეთის ადგილებში ძლიერ ატკეცილ-მოცვეთილია, როგორც ჩანს, მიწაში ხანგრძლივად დებისაგან. ამის გამო, წარწერის ტექსტი ძალზე ნაკლებია — თითქმის არ იკითხება პირველი სტრიქონი, მეორე სტრიქონის დასასრული და ადგილ-ადგილ მომდევნო სტრიქონებიც. ყოველივე ამის შედეგად, წარწერის გაბმული ტექსტის დადგენა არ ხერხდება. წარწერა კიდევ საჭიროებს შესწავლას.

[- - - - -] (14)
[- - - - -]
[- - - - -]
ⲘⲚⲞⲚⲤⲘⲚⲤⲘ
ⲘⲚⲞⲚⲤⲘⲚⲤⲘ
ⲘⲚⲞⲚⲤⲘⲚⲤⲘ

[. . .] [. . .] [- - -] ოველნი ს[აყდა]რსა ზ(ედ)ა(!) მდგომარ[ი]ენი, შ(ეი)წყ(ა)ლენ ლ(მერ)თ(მა)ნ.

ამავე სტელის ზურგზე წითელი საღებავით მიწერილი იყო ასომთავრული წარწერა (სურ. 18); 12 სტრიქონი; მას მიაკვლია ვ. ჯობაძემ 1973წ. მე-9 სტრიქონის ქვემოთ ნაწერი გადასული იყო. ამჟამად წარწერა მთლიანად გადაშლილია და ქვის ზედაპირზე მხოლოდ წითელი საღებავის უმნიშვნელო კვალი შეიმჩნევა ადგილ-ადგილ. ვ. ჯობაძის ცნობით, ასოების სიმაღლე იყო 0,5-2,3სმ. წარწერის გარეგნულ იერზე შეიძლება ვიმსჯელოთ ვ. ჯობაძის მიერ გამოქვეყნებულ შავ-თეთრი და პ. ზაქარაიას მიერ გამოქვეყნებულ ფერადი ფოტოების მიხედვით. წარწერის ტექსტში განკვეთილობის ნიშნები: ორწერტილი, დასმული ყოფილა ადგილ-ადგილ,

სურ. 18. წარწერა ბაგრატი ერისთავთა ერისთავის სტელის ზურგზე (ე. ჯობაძის მიხ.).

მ. ანდრონიკაშვილის გამოკვლევით, ადარნასე ირანული სახელია, რომელიც გაერცელებულია, აგრეთვე, სომხურში. ქართული და სომხური ფორმაც მომდინარეობს საშ. სპარსული შედგენილი სახელიდან Aadamarséh, რომელიც პირველ ნაწილად შეიცავს სიტყვას „ცეცხლი“, ხოლო კომპოზიტის მეორე ტერმინს შეადგენს საკუთარი სახელი „ნერსეს“, რაც „კაცი ქებულს, ცნობილს“ „განთქმულს“ აღნიშნავს. მისი დასკვნით, ქართული ფორმა შემოსულია უშუალოდ სასანური ფალაურიდან, ხოლო სომხური ამოსავლად არშაკიდულ ან ადრე-სასანურ ფალაურ ფორმას გულისხმობს. უფრო მოგვიანო, — განაგრძობს ის, ქართულ ძეგლებში (ჯუან-შერი, მათიანე ქართლისაჲ, სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა) ეს სახელი წარმოდგენილია ფორმით ადარნასე, რაც შეიძლება ბერძნულის გავლენით აიხსნას; შდრ.

ბერძნ. Ἀναρσιον⁴.

მცხეთის ჯვრის VI-VII სს. მიფნის ორ წარწერაში (ქსე, 11, გვ. 563) ერთიდაიმავე პირის ეს სახელი ასეა გადმოცემული: „ესე ჯუარი ქრისტესი აღხემათა სალოცველად... ადრნერსე უპტოსისა“ (ქსე, I, გვ. 96, №31); „წმიდაო გაბრიელ მთავარანგელოზო, ადრნერსეს უპტოსისა მეოხ ეყავ“ (ქსე, I, გვ. 162, №69). ე.ი. ეს სახელი აქ წარმოდგენილია *ადრნერსე*-ს ფორმით.

„*მოქცევაჲ ქართლისაჲ*“ (IX ს.) შატბერდული რედაქციით: „შემდგომად ერისთვობდა ადრნესე“ (ქქალძე, I, 96:35); „მისა შემდგომად ერისთვობდა... ადრნესე... და ძენი ადრნესესნი“ (ქქალძე, I, 97:19, 22). ხოლო ჭელიშური რედაქციით: „ამისსა შემდგომად ერისთაობდა ადრნერსე“ (ქქალძე, I, 96:35); „ამისსა შემდგომად ერისთავობდა... ადარნესე... და ძენი ადარნესესნი“ (ქქალძე, I, 97:20,22). ე.ი. აქ დასტურდება ფორმები — *ადრნესე* და *ადარნესე*.

„*ვრიგოლ ხანძთელის ცხოვება*“ (X ს.) დაინერა, აღნიშნავს გიორგი მერჩულე, „ქართველთა ზედა მთვრობასა აშოტ კურაპალატისასა, ძისა ადარნერსე ქართველთა მეფისასა... ერისთავთა ერისთვობასა სუმბატისსა, ძისა ადარნერსე მეფისასა, მაგისტროსობასა ადარნერსესსა, ძისა ბაგრატ მაგისტროსისასა“ (ქქალძე, I, 316:39-40); „მაშინ სამთა მათ დიდებულთა ძეთა კურაპალატისათა — ადარნერსე (ადარნერსე), და ბაგრატ და გუარამ, შენირეს თითოეულად, რაჲცა საქმარი მონასტერსა მისსა უქმდა“ (ქქალძე, I, 252:11)⁵; ე.ი. აქ დასტურდება ფორმა *ადარნერსე*.

სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში (XI ს.), რომელსაც იმონშებს მ. ანდრონიკაშვილი, ყველა შემთხვევაში წარმოდგენილია ფორმა „*ადარნასე*“ (*სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა*, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, გვ. 91 — პირთა საძიებელი). როგორც მ. ანდრონიკაშვილი აღნიშნავს, ეს ფორმა „უფრო მოგვიანო ქართულ ძეგლებში“ გვხვდება⁶. ცხადია, იგი ასახავს იმ გვიანდელი ხელნაწერების ვითარებას, რომლითაც ამ ძეგლმა მოაღწია.

ოშკის წარწერებში (966-973 წწ. იხ. ქვემოთ) ეს სახელი დასტურდება სამი ფორმით: ადრნერსე — 2, 7; ადრნესე — 9, 13; ადარნესე — საამშენებლო წარწერა.

როგორც ვხედავთ, ამ სახელის დაწერილობის ერთიანი ფორმა არ არსებობს, ამიტომ, ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში იგი ისე უნდა გადმოიცეს, როგორც მოცემულ წერილობით ძეგლშია. ერთადერთი კანონზომიერება, რომლის დადგენა შესაძლებელია ისაა, რომ კომპოზიტის მეორე ნახევარში *ენიანი* ფორმა ნერსე/ნესე უფრო ძველია, ხოლო *ანიანი* ნასე/*ნარსე უფრო ახალი.

მაშასადამე, ოშკის ტაძრის ინტერიერში აღმართული იყო ორი სტელა კტიტორების გამოსახულებით. ტაძრის ინტერიერში კტიტორის რელიეფური გამოსახუ-

⁴ მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, თბ., 1966, გვ. 420-421.

⁵ მეორე ციტატი დამონშებული აქვს მ. ანდრონიკაშვილსაც; იხ. *იქვე*, გვ. 417, №2.

⁶ იქვე, გვ. 421.

ლების სხვა შემთხვევაცაა ცნობილი და ამას ადგილი ჰქონდა ტბეთში. დ. ბაქრადის⁷, პრ. უვაროვას⁸ და ნ. მარის⁹ ცნობით, ტაძრის დასავლეთი მკლავის ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთ მონაკვეთში მოთავსებული იყო სადგარზე აღმართული და ზურგით კედელში ჩასმული ფილა კტიტორის გამოსახულებით, მთელი ტანით, ეკლესიის მოდელით ხელში და 3/4 მიზრუნებით საკურთხევლისაკენ. გამოსახულების თანმხლებ რელიეფურ, მაგრამ გადათლილ-გადაშლილ წარწერის ფრაგმენტებში ალ. ხახანაშვილს ნაუკითხავს სიტყვა „კუხ“¹⁰ და მას შემდეგ მიჩნეულია, რომ ეს არის ტაძრის მაშენებლის, ერისთავთა ერისთავის აშოტ კუხის (†918) რელიეფური გამოსახულება. ფილის მდებარეობა ტაძრის ინტერიერში კარგად ჩანს 1888 წელს გადაღებულ ფოტოზე¹¹. რელიეფი ამჟამად ინახება თბილისში, საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში. ტბეთის რელიეფი საფუძვლიანადაა ადგილზე აღწერილი ნ. მარის მიერ¹² და სპეციალურ სტატიიაში შესწავლილი კ. მაჩაბელის მიერ¹³. მისი ფოტო და გრაფიკული მონახაზი გამოაქვეყნა ვ. ჯობაძემ¹⁴.

ბოლო დროს გამოითქვა მოსაზრება — „უეჭველია, რომ ეს ფილა თავის ადგილას არ „იჯდა“ და რომ თავიდან ის ფასადზე იქნებოდა მოთავსებული“¹⁵. უფრო მეტი, ზოგიერთი ავტორი მიიჩნევს, რომ ტბეთის რელიეფი უნდა დათარიღდეს X ს-ით ან XI ს-ის დასაწყისით და რომ იგი გამოსახავს ტბეთის ტაძრის ერთ-ერთი გვიანდელი განახლების კტიტორს¹⁶. გარდა იმისა, რომ ამ მოსაზრებებს რეალური საფუძველი არ გააჩნია, ვფიქრობ, ოპკის ტაძრის ინტერიერში ცალკე მდგომ სტელებზე კტიტორთა გამოსახულებების მიკვლევამ, ტბეთის კტიტორულ რელიეფთან დაკავშირებითაც ზოგი რამ გაარკვია — ტბეთის ინტერიერში კტიტორის რელიეფის მოთავსება არ ყოფილა ერთეული შემთხვევა, უცხო და შეუძლებელი. ასევე, შესაძლოა იგი აღმართული იყო კტიტორის — აშოტ კუხის საფლავზე ან მის ახლოს.

⁷ *Д. Бахрадзе, Об археологической поземке, совершенной в 1879 году, по поручению Академии Наук в Чорохский бассейн, Батум, Артвин и Артанудж, ЗИАН, т. 37, кн. I, СПб, 1880, с. 50; Еж-ж, Заметки о Батумской области, ИКОИРГО, т. VI, Тиф., 1879-1881, с. 163.*

⁸ *П. Уварова, Путевые записки. Кавказ: Аджария, Шавшети, Пощховский участок, ч. II, М., 1891, с. 290.*

⁹ *Н. Марр, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, ТР.VII, СПб., 1911, с. 15-16.*

¹⁰ *А. Павлитов, Экспедиция на Кавказ 1888 года, МАК, вып. III, М., 1891, с. 72.*

¹¹ *МАК, вып. III, т.6. XLIII. ამის მიხედვით: W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries, pl. 338; ი. გვირაშვილი, ი. კობლატაძე, ტაო-კლარჯეთი, გვ. 118.*

¹² *Н. Марр, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15-16.*

¹³ *კ. მაჩაბელი, აშოტ კუხის რელიეფი ტბეთიდან, „მაცნე“, 1968, №5, გვ. 150-162.*

¹⁴ *W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries, p. 225, fig. 83, pl. 346.*

¹⁵ *დ. ხომჭარია, ტბეთის ტაძრის ისტორიიდან, „საქართველოს სიძველენი“, 4-5, 2003, გვ. 81-82.*

¹⁶ *N. et J.-M. Thierry, La cathedrale de T'beti, "Cahiers Archeologiques", 47, 1999, p. 87-89.*

3. სტელეების წარწერების დათარიღება და ოშკის სხვა ეპიგრაფიკული ძეგლები

ოშკის ტაძარი გამორჩეულია იმითაც, რომ მის კედლებზე მრავალრიცხოვანი, რამდენიმე ათეული, ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლია შემორჩენილი. როგორც ჩანს, მათი თავდაპირველი რაოდენობა გაცილებით მეტი იყო, მაგრამ ისინიც, რომლებიც დროს გადაურჩა, მეტად მნიშვნელოვანი ცნობების შემცველია. შესრულების ტექნიკის მიხედვით, როგორც თავდაპირველი, ისე შემდეგში მოთავსებული წარწერები, ორ ჯგუფად იყოფა — ქვაზე ამოკვეთილები და ნითელი საღებავით დანერილები (ასევე ქვაზე, ან ზოგჯერ — შელესილობაზე). ბუნებრივია, ოშკის მრავალრიცხოვანი წარწერები სხვადასხვა დროსაა შესრულებული და ტაძრის შესწავლის ერთ-ერთი ამოცანა მათი ქრონოლოგიის დადგენაა. მათი ქრონოლოგია ასევე დაუკავშირდა ტაძარში აღმოჩენილ სტელეების წარწერებს.

სტელეების წარწერების დათარიღება. სტელეებზე მოთავსებული წარწერები ასომთავრულია; პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით ისინი X ს-ით თარიღდება. ორი წარწერა შეიცავს ქრონოლოგიურ მონაცემებს¹⁷. პირველი მოთავსებულია (უფრო სწორად იყო, მაგრამ დღეს ნაშლილია) ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელის ზურგზე. მას, როგორც აღინიშნა, 1973 წ. მიაკვლია ვ. ჯობაძემ. მასში აღნიშნულია, რომ „დავინწყეთ ეკლესიათა ქრონიკონსა რპჱ, მარტსა კქ, დღესა ხა-რებასა. აღესრულა ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი“¹⁸, ეკლესიისა ამის მამწებელი,

¹⁷ პირდაპირ ქრონოლოგიურ მონაცემებს არა, მაგრამ ტაძრის მშენებლობის ხანგრძლივობას აღნიშნავდა წარწერა, რომელიც აღმოსავლეთ ფასადის ფრონტონში ჩასმულ დღეს დაკარგულ რელიეფზე იყო მოთავსებული (მას ქვემოთ ცალკე განვიხილავთ). ტაძრის მოხატვის თარიღი (1036 წ.) იყო აღნიშნული ერთ ფრესკულ წარწერაში (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 56-57), რომელიც დღეს არ არსებობს. ასევე არ არსებობს კიდევ ერთი ფრესკული თარიღიანი წარწერა ბიზანტიის იმპერატორის ბასილი II-ის გარდაცვალების (1025 წლის 12 დეკემბერი, კვირა) აღნიშვნით (ე. თაყაიშვილი, იქვე, გვ. 57), მაგრამ ტაძრის მშენებლობის პირველ ეტაპს ეს ფრესკული წარწერები არ განეკუთვნებია.

¹⁸ სხვათა შორის, წარწერის ტექსტში მისი წოდების სრული და დაუქარაგმებელი წარმოდგენა ასეთი ფორმით — „ერისთავთა ერისთავი“, კიდევ ერთი უტყუარი მაჩვენებელია იმისა, რომ სხვა შემთხვევებშიც იგი უნდა დაიწეროს ასე და არა საყოველთაოდ გავრცელებული და მიღებული ფორმით — „ერისთავთ-ერისთავი“. ეს ასეა ამ სტელეების ყველა დანარჩენ წარწერაშიც (№ 6, 7, 11); უფრო მეტი, ასეა ოშკის ტაძრის კედლებზე არსებულ წარწერებშიც (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 47, 51...). ამიტომ, გ. აბრამიშვილის მიერ 739 წლით დათარიღებულ ატენის სიონის წარწერაში (ე. აბრამიშვილი, სტეფანოს მამფალის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში, თბ., 1977, გვ. 35-36; ქსე, III, გვ. 89-90, №25) „ერისთავთ[რისთ]ავსთა“-ს ნაკითხვა კიდევ ერთი არგუმენტია იმისა, რომ ამ წარწერის ტექსტი არაა ბოლომდე სწორად ნაკითხული და იგი კიდევ საჭიროებს შესწავლას. წარწერის თარიღიანი ადგილის განსხვავებული ნაკითხვისათვის იხ.: ვ. სილოგავა, ქართული ქრონოლოგიური ტერმინოლოგიიდან („ხუდა წელი“), „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 4, 1974, გვ. 115). მთლიანად წარწერის ტექსტის განსხვავებული

ქრონიკონსა [რჰე], ოკდომბერსა ზ, დღეს სამთშაბათსა" (№ 15). მაშასადამე, აქ აღნიშნულია ორი თარიღი: 963 წლის 25 მარტი, როდესაც დაუწყიათ ეკლესიათა, მართალია, არაა აღნიშნული, მაგრამ, ალბათ, შენება და მეორე — 966 წლის 2 ოკდომბერი, როდესაც გარდაცვლილა „ეკლესიის ამის მამნებელი“ (როგორც ქვემოთ დავინახავთ — ერთ-ერთი) ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი. პირველ შემთხვევაში აღნიშნულია, რომ ეს იყო ხარება დღე, რაც ბუნებრივია, ხოლო მეორე შემთხვევაში, რომ ეს იყო „დღესა სამთშაბათსა“¹⁹.

მეორე წარწერა ლაბიძარულია, იგი ამოკვეთილია დავით მეფის სტელის მარცხენა გვერდზე (№7). წარწერის დასასრულს აღნიშნულია: „ეკლესიაჲ დაიწყეს ქრონიკონსა რჰე. ბაგრატ მეფე გარდაიცვალა ქრონიკონსა რჰე“. მაშასადამე, იგი, პირველთან შედარებით, უფრო მწირი ქრონოლოგიური ცნობების შემცველია — არაა აღნიშნული მომხდარი მოვლენების დღეები, მაგრამ ორივეგან ერთნაირად აღნიშნულია ეკლესიათა (ეკლესიის) დაწყება 963 წელს და ბაგრატის გარდაცვალება 966 წ.

ყურადღებას იქცევს ის, რომ წარწერებში არაა აღნიშნული თუ რა დაიწყეს ამ წელს ეკლესიათა, თუ ეკლესიისა — წინადადებას ორივე შემთხვევაში აკლია პირდაპირი დამატება. როგორც ჩანს, აქ იგულისხმება ტაძრის მშენებლობის დაწყება, ან კონკრეტულად მისთვის საფუძვლის ჩაყრა ხარება დღეს.

ბუნებრივია, რომ ორივე წარწერის შესრულების ქვედა თარიღია 966 წელი. მათი ზედა ქრონოლოგიური ზღვრის დასადგენად, ისევე, როგორც საერთოდ, ოშკის წარწერების უმეტესობის თარიღის დასადგენად, გვრჩება მათი შინაარსი. როგორც პირველ (№15), ისე მეორე (№7) წარწერაში 966 წელს გარდაცვლილი ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის ძმა დავით მეფე დასახელებულია ბიზანტიური ტიტულების გარეშე. ორი ბიზანტიური ტიტულიდან — *მაგისტროსისა* და *კურაპალატისა*, რომელიც დავითს ჰქონდა, პირველი მისი მოხსენიების სადღეისოდ ცნობილი უად-

ინტერპრეტაციისა და პროსოპოგრაფიის შესახებ იხ. : დ. მუსხელიძე, საქართველო IV-VIII საუკუნეებში, თბ., 2003, გვ. 366-369.

¹⁹ წარწერის ტექსტის პირველ პუბლიკაციაში ამ ადგილის ასე წაკითხვა ვ. ჯობაძეს ეჭვებოდა და შესაძლებლად მიიჩნედა, როგორც „სამშაბათის“ ისე „სუთშაბათის“ წაკითხვას (*W. Djobadze, The Donor Reliefs, p. 59; ვ. ჯობაძე, ოშკის ტაძარი, გვ. 48*). მე შევნიშნე, რომ ბაგრატის გარდაცვალების დღე — 2 ოკდომბერი აღნიშნულია ე. თაყაიშვილის მიერ გამოქვეყნებულ ოშკის ტაძრის კიდევ ერთ მოსახსენებელ წარწერაში (*ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 55, წარწერა №X*), რომელიც, როგორც ჩანს, ვ. ჯობაძეს მხედველობიდან გამოჩნდა, და, გარდა ამისა, ვ. გრუმელის ქრონოლოგიური ტაბულითაც (*V. Grümel, La chronologie, Paris, 1958, p. 286*) 966 წლის 2 ოკტომბერი სამშაბათი იყო (იხ. *ვ. სილოგავა, გამოკვლევა ოშკის ტაძრის კტიტორთა რელიეფების შესახებ, გვ. 135-136; აქვე, დამატება 1*). როგორც ჩანს, ყოველივე ზემოაღნიშნული ვ. ჯობაძემ გაითვალისწინა, თუმცა, ამის შესახებ არ აღნიშნავს, და წარწერის ტექსტის მეორე გამოცემაში წაკითხვა „სამთშაბათი“ წარმოადგინა რაიმე შენიშვნის გარეშე (*W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries, p. 136-137, №5*).

რესი ფაქტი დასტურდება 973 წელს გადაწერილ პარხლის ოთხთავის ანდერძში²⁰. აქ აღნიშნულია, რომ ხელნაწერი გადაინერა „სალოცველად მეფეთა ჩუშნათოუს, ღმრთივ დიდებულისა ბაგრატ ქართველთა მეფისა, დავით მაგისტროსისა, სუმბატ ერისთავთა ერისთავისა“. აქედან, ბაგრატ ქართველთა მეფე, რეგვენად წოდებული, გარდაიცვალა 994 წელს²¹, მისი შვილი სუმბატი — 992 წელს, დავით მაგისტროსი არის ოშკის ტაძრის ერთ-ერთი კტიტორი, გარდაცვლილი 1001 წელს. სამივე მათგანი ბაგრატიონთა ტაოს შტოს წარმომადგენელია²².

²⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, A-1453, 237r-v; MAK, XII, c. 138-194; *ქ. თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 50; ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, გვ. 034; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. V, გვ. 2.

²¹ ამ ბაგრატის გარდაცვალების შემდეგ საისტორიო წყაროებში არ ჩანდა თუ ვის უკონდა „ქართველთა მეფის“ ტიტული, რომელიც ტაოს ბაგრატიონებში მისმა პაპამ ადარნასე II-ემ (923) დაამკვიდრა (*ი. ჯავახიშვილი*, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, იხ. *მისი*, თხზ., ტ. II, თბ., 1983, გვ. 102-104; *სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა*, წ. 58, გვ. 83, შენ. 20). ბოლო ხანებში გაიჩნდა, რომ დავით კურაპალატის დავალებით ვინმე იორდანე მაირენისეღს ათონზე გადაუწერია ხელნაწერი — ბასილი კესარიელის „სწავლანი“ (H-2251), რომლის ანდერძ-მოსახსენებლებში დავითი ოთხჯერ დასახელებულია, როგორც „ქართველთა მეფე“ და ორჯერ, როგორც „მეფე“ (*ქ. ქურციკიძე*, ათონზე გადაწერილი ერთი ხელნაწერის შესახებ, კრ. „მნივნობარი“, თბ., 1980, გვ. 112-120; ბასილი კესარიელის „სწავლათა“ ეფთვიმე ათონელისეული თარგმანი, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო *ქ. ქურციკიძემ*, თბ., 1983, გვ. 016-021). მაშასადამე, ბაგრატ რეგვენის 994 წელს გარდაცვალების შემდეგ, ეს ტიტული მიუღია დავით კურაპალატს, რომელიც მას გარდაცვალებამდე, 1001 წლამდე ფლობდა (ბასილი კესარიელის „სწავლათა“... გვ. 021). ამასთან დაკავშირებით, დგება საკითხი დავით კურაპალატის შვილობილის, გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფის, ბაგრატ III-ის (978-1014) ტიტულატურის ქრონოლოგიის შესახებ. ცნობილია, რომ ბაგრატი 975 წელს დაადგინეს ქართლის გამგებლად, 978 წელს ქუთაისში აკურთხეს აფხაზთა მეფედ (*ი. ჯავახიშვილი*, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, გვ. 124-125), ხოლო ქართველთა მეფე იგი, როგორც ჩანს, 1001 წლიდან, დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ გახდა. მართლაც, ყყონდიდის ტაძრის 996 წლის წარწერაში (ქვე, II, გვ. 35) ბაგრატ III მხოლოდ „აფხაზთა მეფედ“ იწოდება, მაგრამ ხცისის 1002 წლის წარწერაში („ქართული ხელოვნება“, 4, გვ. 154) და შაორში 1003 წელს გადაწერილი ხელნაწერის ანდერძში (*ქ. სილოგავა*, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისათვის ბრძოლის ქრონოლოგიიდან. კახეთის შემოერთება 1003 წ., „მრავალთავი“, XIX, 2001, გვ. 355) იგი უკვე „აფხაზთა და ქართველთა მეფეა“. *ი. ჯავახიშვილი* მიიჩნევდა, რომ ბაგრატ რეგვენის გარდაცვალების შემდეგ „ქართველთა მეფე“, თითქოს, ბაგრატ III-ის მამა გურგენი (994-1008) გამხდარიყოს და ამიტომაც მიუღოს მას „მეფეთა მეფის“ ტიტული (*ი. ჯავახიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125), მაგრამ, როგორც ჩანს, ეს ასე არ მომხდარა — „ქართველთა მეფის“ ტიტული დავით კურაპალატმა მიიღო, ხოლო გურგენი „მეფეთა მეფედ“ ნომინალურად იწოდებოდა, რაიმე კონკრეტული საფუძვლები გარეშე.

²² *სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა*, გენეალოგიური ტაბულა II. მნიშვნელოვანია, რომ პარხლის ოთხთავის ანდერძში, ტაოს ბაგრატიონთა წამოთვლისას, მკაცრად დაცულია უფროსი-უმცროსობის სუბორდინაცია: ბაგრატი დავითს ბიძად ეკუთვნოდა, იმ დროისათვის იგი ატარებდა „ქართველთა მეფის“ ტიტულს, რანგით მომდევნო უკვე დავითი იყო, ხოლო

ყოველივე ზემოთაღნიშნულიდან გამომდინარე სტელების ეს ორი წარწერა თარიღდება 966-973 წწ.

ამავე დროისაა ბაგრატის სტელის მარჯვენა გვერდით კიდეზე ამოკვეთილი წარწერა (№13), რომელიც პირველი გახდა ცნობილი სტელების წარწერებს შორის, საღებავით შესრულებულს (№15) გამოკლებით, და გამოქვეყნდა 2003 წელს. ტექსტში ბაგრატის და დავითის ქრისტეს მიერ ერთობლივად შეწყალებაზე აღნიშნული („შეიწყალენ მონანი შენნი ბაგრატ და დავით, მეფენი ჩუენნი“) და დავითს ჯერ კიდევ არა აქვს რომელიმე ბიზანტიური ტიტული. ამის მიხედვით, ეს წარწერა 966-973 წწ. თარიღდება.

სტელებზე წარწერები ამოკვეთილია ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გარდაცვალების შემდეგ, რადგან ორივე სტელაზე თითო წარწერა მაინცაა, რომელშიც ბაგრატის სულის შეწყალებაზე აღნიშნული; კერძოდ, ესენია №8 (დავითის სტელა) და №11 (ბაგრატის სტელა).

გამოსახულებათა განმარტებით წარწერებში ბაგრატი და დავითი სხვადასხვანაირადაა მოხსენიებული — დავითი — დიდებით („დავით, ... მეფე ჩუენი... ადიდენ ღმერთმან“ — №1), ხოლო ბაგრატი — ქრისტეს მიმართ შეწყალების თხოვნით („ბაგრატუნე... შეიწყალე, ქრისტე“ — №9); ე.ი. ბაგრატის მოხსენიება შეწყალებით, „სულით შეწყალების“ აღნიშვნის გარეშეც, ნიშნავს, რომ სტელების დამზადებისა და ამ წარწერების (№9, 11) შესრულების დროისათვის იგი გარდაცვლილია.

მასასადამე, სტელებზე ამოკვეთილი წარწერები თარიღდება 966-973 წწ.

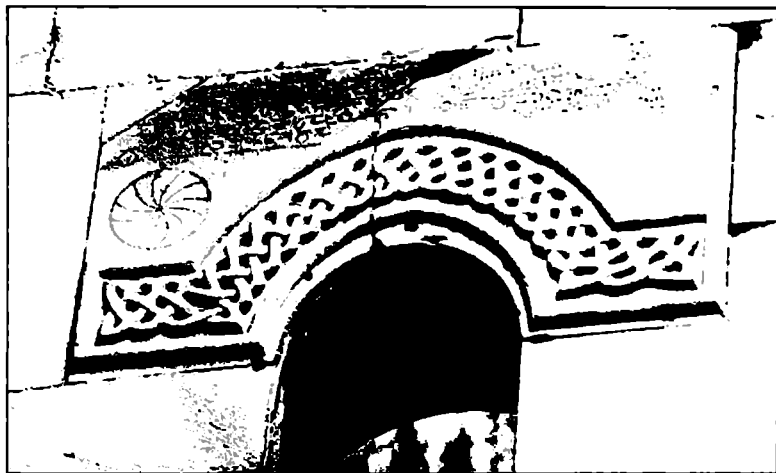
ტაძარზე მოთავსებული ლაპიდარული წარწერები. როგორც ზემოთაც აღინიშნა, შესრულების მიხედვით, ტაძარზე არსებული წარწერები იყოფა ორ ჯგუფად — ლაპიდარულები, ანუ ქვაზე ამოკვეთილები და წითელი საღებავით შესრულებულები. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ამის გამო ისინი ქრონოლოგიურადაც განსხვავებულად ჯგუფდებიან.

1. უძველესია ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე ამოკვეთილი წარწერა, რომელიც მოთავსებულია სარკმლის ზემოთ და სადაც მას გადასხმული აქვს წითელი საღებავი (სურ. 19; ტაბ. 45). მასში „ორსავე შინა ცხორებასა“ დიდებითაა დასახელებული *ბაგრატი* და *დავითი*; მათთან ერთად — მონასტრის პირველი მამასახლისები *მიქაელი* და *იოვანე* და სამშენებლო საქმეთა ხელმძღვანელი *გრიგოლი*. წარწერა თარიღდება 963-966 წწ. ქვედა ზღვარია ტაძრის მშენებლობის დაწყების თარიღი, დამონმებული ორივე სტელის წარწერებით (№7, 15), ხოლო ზედა ზღვარია — ბაგრატის გარდაცვალება 966 წელს, დამონმებული სტელების წარწერებით, ოშკის ტაძრის ერთ-ერთი მოსახსენიებელი საღებავით შესრულებული წარწერით²

ანდერძში დასახელებული მესამე პირი ბაგრატის შვილია, სრულიად უმნიშვნელო პოლიტიკური ფიგურა იმ დროის საქართველოს ისტორიაში.

² ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 55, №X წარწერა.

და სუმბატ დავითის ძის ქრონიკით²⁴. აქედან ისიც შეიძლება დავასკვნათ, რომ 966 წლისათვის ტაძრის კედლები ამოყვანილი ყოფილა აღმოსავლეთ ფასადის სარკმლის დონემდე.

სურ. 19. ნარნერა ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე.

2. 966 წლით უნდა დათარიღდეს, დაახ. წინა ნარნერის დონეზე, აღმოსავლეთ ფასადის სამხრეთი სარკმლის წარბზე ნახევარწრიულად ამოკვეთილი ნარნერა²⁵ (სურ 20). ნარნერის ბოლო ხანებში დაზუსტებული ტექსტის მიხედვით²⁶, მასში აღნიშნულია, რომ ეს ადგილი არის ბაგრატ ერისთავთა ერისთავისა; იგულისხმება მისი განსასვენებელი (იხ. ქვემოთ).

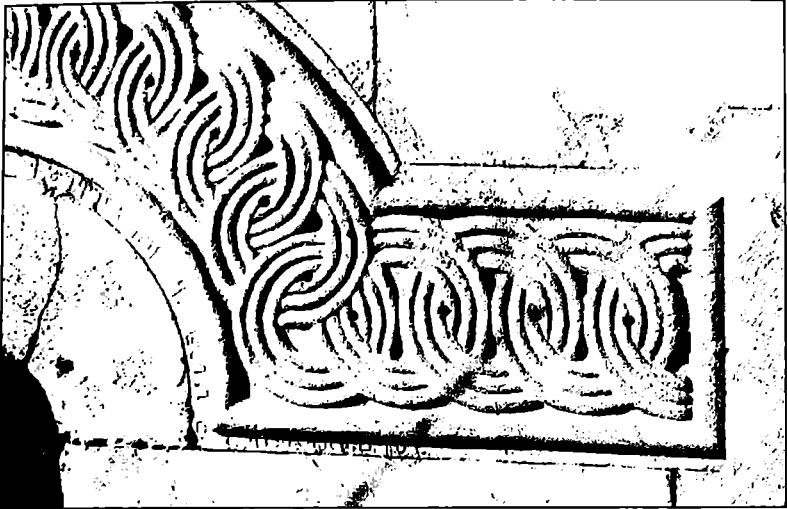
3. შეიძლება ამავე დროს (966 წ.) ამოკვეთეს ტაძრის „აღმოსავლეთ ნაწილის სამხრეთ კედელზე“ ორსტრიქონიანი ნარნერა, რომელშიც ქრისტეს მიერ დავითის შეწყალებაზე, ხოლო სამების მიერ მის განდიდებაზეა ანიშნული²⁷. როგორც ჩანს, სამხრეთი სარკმლის წარბზე როდესაც ამოკვეთეს ნარნერა იმის შესახებ, რომ ეს არის ბაგრატის ადგილი, მისი განსასვენებელი, იქვე მოათავსეს დავითის მოსახსენებელი ნარნერაც იმის ნიშნად, რომ მომავალში ეს ადგილი მისი განსასვენებელი იქნებოდა (იხ. ქვემოთ).

²⁴ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, გვ. 67, 69. ე. თაყაიშვილი თელის, რომ სუმბატ დავითის ძემ ოშკის ნარნერებიდან აიღო ეს და ზოგიერთი სხვა ქრონოლოგიური მონაცემი (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 55, №X ნარნერის კომენტარი), მაგრამ, ამ შემთხვევაში ეს საქმის არსს არ ცვლის.

²⁵ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 52, №III ნარნერა.

²⁶ გ. გავოშიძე, ზოფორნის გუმბათიანი ეკლესია, თბ., 2003, გვ. 35.

²⁷ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 52, №IV ნარნერა.

სურ. 20. წარწერა ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის სამხრეთი სარკმლის წარბზე.

4. კიდევ ერთი ლაპიდარული წარწერა მოთავსებული იყო რელიეფზე, რომელიც ჩასმული იყო ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის ფრონტონის ქვემოთ. მასში აღნიშნული იყო — „...ათსა წელსა აშენებდა“²⁸ (სურ. 21). ამ წარწერას, რომლის მონაცემები არსებითაა ტაძრის მშენებლობის დროისა და მისი დამთავრების თარიღის დასადგენად, ქვემოთ საგანგებოდ დავუბრუნდებით, ხოლო აქ აღვნიშნავ, რომ იგი 976 წლით, ამ მისი ახლო დროით უნდა დათარიღდეს.

ტაძრის საღებავით შესრულებული სამშენებლო და მემორიალურ-მოსახსენებელი წარწერები. ტაძრის მთავარი წარწერა მოთავსებულია სამხრეთი შესასვლელის ტიმპანზე. იგი 12 გრძელ სტრიქონად წითელი საღებავით დაწერილია უშუალოდ ქვის ფილაზე²⁹. წარწერას თარიღი არ უზის³⁰, ამიტომ იგი უნდა დათა-

²⁸ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, გვ. 36-37, ტაბ. 55.

²⁹ ი. ჯავახიშვილმა ეს წარწერა, რატომღაც, ქვაზე ამოკვეთილად მიიჩნია და როგორც ასეთი იგი საგანგებოდ განიხილა (ი. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, ტფ., 1926, გვ. 165; იგივე, II გამოცემა, თბ., 1949, გვ. 169-170; იგივე, III გამოცემა, თბ. ტ. IX, თბ., 1996, გვ. 169-170).

³⁰ მართალია, ე. თაყაიშვილი წერს, „წარწერის ბოლო, სადაც თარიღი უნდა ყოფილიყო, მოსპობილია მაშაფიანების მიერ კარის ამოქოლების დროს“ (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 49), მაგრამ კარის გამოთავისუფლების შემდეგაც აღმოჩნდა, რომ იქ თარიღი არ იყო აღნიშნული. როგორც ჩანს, ეს შემთხვევით არაა და ამის შესახებ ის. ქვემოთ.

რიდდეს შინაარსის მიხედვით. ეს წარწერა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლია — გარდა იმისა, რომ არის საამშენებლო-მემორიალური, წარმოადგენს ეპიგრაფიკულ საბუთს — ტექსტის მეორე ნაწილში აღრიცხულია ტაძრის მშენებლობაზე ერთი წლის მანძილზე („რომელ წელიწადსა წაეგების“) გაწეული ხარჯი. რადგან იგი სრულყოფილად გამოცემული არაა (ასომთავრული შრიფტით, კითხვასხვაობებით და ა.შ.), წარმოვადგენ მის პუბლიკაციას.

სურ. 21. რელიეფი ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის ფრონტონიდან (ე. თაყაიშვილის მიხ.).

§ 1. ტაძრის საამშენებლო წარწერა. [973-976 წწ.]

ასომთავრული; 12 სტრიქონი; შესრულებული ნითელი საღებავით ტაძრის სამხრეთ შესასვლელის ტიმპანზე. წარწერის მე-3-6 სტრიქონები, სხვებთან შედარებით, ახლოს და მიჯრითაა დანერილი. მე-12 სტრიქონი სხვებზე მოკლეა და შუაშია დანერილი; მე-11 სტრიქონის ბოლო და მე-12-ის დასაწყისში ტექსტი, ქვის ჩამოფშვნის გამო, ნაკლებია. განკვეთილობის ნიშანი — ორწერტილი, დასმული მხოლოდ რიცხვის აღმნიშვნელი ასოების ორივე მხარეს; ქარაგმის ნიშანი : მოკლე, განივი, სწორი ხაზი (სურ. 22; ტაბ. 47-49).

გ ა მ ო ც .: 1. *M. Brosset, Inscriptions géorgiennes et autres recueillies par le Père Nersis Sargisian, MAIS, t. VIII, №10, SPb., 1864, p. 7* (მხედრული ტექსტი), p. 8 (ფრანგული თარგმანი), pl. I (გრაფიკული ასლი) (პრ). 2. *Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тб., 1952, с. 57* (რუსული თარგმანი), рис. 27 (გრაფიკული ასლი), таб. 54 (ფოტო). 3. *ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960, გვ. 47* (მხედრული ტრანსკრიპცია) (თ¹), გვ. 47-48 (მხედრული ტექსტი), სურ 27 (გრაფიკული ასლი), ტაბ. 54 (ფოტო) (თ). 4. *W. Djobadze, The Georgian Churches of Tao-Klarjet'i: Construction Methods and Materials, OrCh, 62, 1978, p. 124-125* (მხედრული ტრანსკრიპცია) (ჯ¹), p. 125-126 (მხედრული ტექსტი) (ჯ¹), p. 127 (ინგლისური თარგმანი), fig. c. (გრაფიკული ასლი ე. თაყაიშვილის მიხ.), taf. 6 (ფოტო). 5. *П. Закарая, Зодчество Тао-Кларджети, Тб., 1992, с. 163* (რუსული თარგმანი), рис. 74 (გრაფიკული ასლი), таб. 196 (ფოტო) (ე. თაყაიშვილის მიხ.) 6. *W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjet'i and Shavset'i, Stuttgart, 1992, p. 12-133* (მხედრული ტექსტი), p. 133-134 (ინგლისური თარგმანი), fig. 37 (გრაფიკული ასლი ე. თაყაიშვილის მიხ.), pl. 181 (ფოტო) (ჯ).

Handwritten text in Georgian script, starting with a large initial letter.

Handwritten text in Georgian script, continuing the main body of the document.

Handwritten text in Georgian script, including a signature and date.

სურ. 22. ნარეგრა სამხრეთ შესასვლელის ტიპანაწიხე (ე. თაყაიშვილის მიხ.)

სპონდიქსა კრ(ე)ბდა — ლ^ა; სხუა^ა აზავერი, რ(ომე)ლ^ა [-----] [კრ(ე)]
და^ა — ა^ა; [-----] | ა^ა და [—] ყ(ოველ)ი ერი^ა და მოქმედი — კ^ა.

* შდრ. პრომ. 12, 13 („საკმარისა წმიდათასა ეზიარებოდით“). ვ. ჯგობაძე უთითებს: II პეტ. 1, 15, რაც არაა სწორი.

^ა 20. ^ა 5000. ^ა 50. ^ა 250. ^ა 70. ^ა 30. ^ა 60. ^ა 60. ^ა 80.

¹ — ბრ, ქ თ. ² ლთისაათა ბრ. ³ მოყვარეთა ბრ. ⁴ სარწმუნოებითა ბრ. ⁵ ჩვენისა ბრ. ⁶ ლთის მშობლისაათა ბრ. ⁷ წმიდასა ბრ, ჯ¹, წმიდასა (sic) თ. ⁸ ცხოვრებისაათა ბრ. ⁹ ნათლიმცემლისაათა თ. ¹⁰ წმიდათაათა ბრ, თ. ¹¹ უკუნითგან ბრ. ¹² ეყენეს ბრ, თ. ¹³ ლთივ ბრ. ¹⁴ ჩვენთა ბრ. ¹⁵ წმიდასა ბრ, თ. ¹⁶ რათა ბრ, ჯ. ¹⁷ კსენებათა ბრ. ¹⁸ წმიდათა ბრ. ¹⁹ წმიდათა ბრ. ²⁰ ჩვენთა ბრ. ²¹ ყენენ ბრ, ყენენ (sic) თ. ²² რათა ბრ, ჯ. ²³ მოგენენ ბრ. ²⁴ შეენიენეს ბრ. ²⁵ ცხოვრებათა ბრ. ²⁶ ძალითა ბრ. ²⁷ ლთივ კურთხეულისა ბრ. ²⁸ კუროპალატისაათა თ. ²⁹ ერისთავსა თ. ³⁰ მაგისტროსსა თ. ³¹ მარჯვენითა ბრ. ³² ცხოვრებათა ჯ. ³³ — ბრ. ³⁴ ლთისა ბრ. ³⁵ სამესა ბრ. ³⁶ მექუიშეთა ბრ. ³⁷ წარვეგების ბრ, ჯ. ³⁸ ღვთა ბრ. ³⁹ ფასი ბრ. ⁴⁰ ლიტრა ბრ, ლიტრი ჯ. ⁴¹ ხვარბალი ბრ. ⁴² შერებოდა ბრ. ⁴³ სხვა ბრ. ⁴⁴ გრიგოვლ-წმიდით ჯ. ⁴⁵ სხვა ბრ. ⁴⁶ რომელს ბრ. ⁴⁷ ...და ბრ. ⁴⁸ ყოველი ერიბიერი ბრ.

წარწერის დათარიღებისთვის მნიშვნელოვანია მისი შემდეგი ადგილი: „ღმერთმან შეენიენ ორთავე ცხოვრებათა ძეთა ღმრთივ კურთხეულისა ადარნასე კურაპალატისათა, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავმან, დავით მაგისტროსმან, სამეხამან წმიდამან სამნივე დაიფარენ მარჯუენითა თუსითა და ადიდენ ორთავე ცხოვრებათა“. წარწერის ტექსტის ამ მონაკვეთში ორგზის გამოყენებულია ისეთი ფორმულა („შეენიენ ორთავე ცხოვრებათა“, „ადიდენ ორთავე ცხოვრებათა“), რომ წარწერის შესრულების დროისათვის სამივე — ადარნასე კურაპალატი და მისი შვილები — ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი და დავით მაგისტროსი, ცოცხლებად იგულისხმებიან. ცხადია, ეს ანაქრონიზმია და ამ საკითხს ქვემოთ დაეუბრუნდებით.

ნითელი საღებავით შესრულებული სამი წარწერა მოთავსებული იყო ტაძრის სამხრეთ კედელზე — ვედრების კომპოზიციის ზემოთ და კტიტორების რელიეფური გამოსახულებების თავებთან. ამჟამად მათგან უმნიშვნელო ფრაგმენტებია დარჩენილი საღებავის გადაშლის გამო; ცუდად ჩანდა ისინი 1861 წელსაც, როდესაც ნერსეს სარგისიანმა გადმოიღო მათი ასლები. 1917 წელს ე. თაყაიშვილის ექსპედიციის დროს წარწერების ტექსტების შედარებით მთლიანი სახით გადმოიღება მოხერხებულა.

1. ვედრების ზემოთ იკითხებოდა:

„ნ(მი)დ(ა)ო ლ(მრ)თისმშ(ო)ბ(ე)ლო და ნ(მი)დაო ნ(ა)თლისმც(ე)მ(ე)ლო, ადიდენ მ(ე)ფ(ე)ნი ჩუენნი, | გლახ(ა)კნი შ(ე)ნნი, მ(ა)შ(ე)ნ(ე)ბელნი ამის წმიდისა ეკლეს(ი)სა | და კუალად წარ(უ)მ(ა)რთენ | მ(ე)ფ(ე)თა ჩ(უ)ენთა ბ(ა)გრატ[ს] და | დავითს“.

2. დავით მაგისტროსის ბარელიეფის წარწერა:

„წ მონაა ლ(მრ)თისაა, მ(ე)ფ რ(უ)ენი | დავით მაგისტროსი ადიდენი ლ(მერთმა)ნ ორთავე ცხოვრებათა, | მ(ა)შ(ე)ნ(ე)ბ(ე)ლი ამ(ი)ს წ(მი)დისა | ეკლესიისაა, ა(მ)ენ“.

3. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულების წარწერა. ძალზე შებღალული და თითქმის მთლიანად გადასული ყოფილა. ე. თაყაიშვილი წერს, რომ იგი წარმოადგენს წინა წარწერის განმეორებას — მხოლოდ სახელი და პატივია შეცვლილი, ამიტომ მისი დანამდვილებით აღდგენა ძნელი არ არისო:

„წ მონაა ლ(მრ)თისაა, მეფეა ჩუენი | ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი ადიდენი ლმერთმან ორთავე ცხოვრებათა, მაშენებელი ამის წმიდისა ეკლესიისაა, ამენ“³¹.

წარწერის ტექსტებში დავითი დასახელებულია მაგისტროსის ტიტულით, ხოლო ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი ცოცხლად იხსენიება („ადიდენ ლმერთმან ორთავე ცხოვრებათა“). ცხადია, ეს ანაქრონიზმია.

1973 წელს ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯის ნიშის ორივე მხარეს, ბაგრატის და დავითის მის მიერ მიკვლეულ ბარელიეფებთან, ვ. ჯობაძემ გამოავლინა საღებავით შესრულებული განმარტებითი წარწერები. ამჟამად ეს წარწერები გადაშლილია, ხოლო ვ. ჯობაძის გამოცემის მიხედვით მათი ტექსტები ასეთია:

1. „ლ(მრ)თისმშობელი. |

წ მონაა ლ(მრ)თისაა | დ(ა)ვ(ი)თ მ(ა)გისტროსი, მა(შენე)ბ(ე)ლი წ(მი)დისა ამის | ს(ა)ყდრისა, | ა(დი)დ(ე)ნ ლ(მერთმა)ნ, | ა(მ)ენ“.

2. „ნ(მი)დაა ნათლისმცემელა.

მ(ე)ფ რ(უ)ენი | ბ(ა)გრ(ა)ტ ერისთავთა | ერისთავი, მაშ(ე)ნ(ე)ბ(ე)ლი

³¹ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 52-53, წარწერები №V, VI, VII. შემდეგში ამის მიხედვით წარწერები გამოსცა ვ. ჯობაძემაც: *W. Djabadze, The Donor reliefs, p. 43; ე. ჯობაძე, ოშკის ტაძარი, გვ. 22; W. Djabadze, Early medieval Georgian monasteries, p. 141. ე. თაყაიშვილის მიხედვით ისინი გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა (ქსე, I, გვ. 49-50).*

წ(მი)დისა | ამის | ს(ა)ყდრისა. | ქ(რისტ)ე, | აქ(ი)დ(ე)ნ, | ა(მე)ნ³².

კიდევ ერთი მოსახსენებელი წარწერა, შესრულებული ასევე ნითელი საღებავით, მიწერილია ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის მარცხნივ. იგი პირველად გამოსცა მ. ბროსემ ნ. სარგისიანის მიერ გადმოღებული ასლის მიხედვით. 1917 წელს იგი ჯამბუშ შესასვლელით იყო დაფარული. ე. თაყაიშვილმა ვერ იპოვა და გამოსცა მ. ბროსეს მიხედვით. ჯამეს შესასვლელის მოხსნის შემდეგ კვლავ იპოვა და გამოსცა ვ. ჯობაძემ. წარწერა ამჟამად ადგილზეა (ტაბ. 46). ისევე, როგორც ნ. სარგისიანის დროს, იკითხება მხოლოდ პირველი 16 სტრიქონი. დარჩენილი კვალის მიხედვით, ერთი ამდენი გადაშლილია. ტექსტი ასეთია:

† ი(ეს)უ ქ(რისტ)ე, მეოხებითა | წ(მი)დისა ლ(მრ)თისმშობელისაათა და | წ(მი)დისა იოვანე | ნათლისმცემელისაათა და | წ(მი)დისა ძელისა | ცხოვრებისაათა და ყ(ოვე)ლთა წ(მი)დათა(ა)თა, აღიდენ | მეფენი ჩ(უენ)ნი წ(ინა)შე შენსა, მაშენებელ(ნი) ამის ეკლესი(ი)სანი — ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი |...“.

სხვა წარწერების ანალოგიით, აქაც, ამის შემდეგ, ალბათ, იკითხებოდა დავით მაგისტროსის სახელი.

საღებავით შესრულებული ამ მოსახსენებელი წარწერების დასათარიღებლად მათ შინაარსს უნდა მივმართოთ. წარწერებში ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი ცოცხლადაა მოხსენიებული და, ამდენად, ისინი, თითქოს, 966 წ-მდე უნდა იყოს შესრულებული. დათარიღების მეორე დასაყრდენია დავითის მოხსენიება მაგისტროსის ტიტულით, რომლითაც იგი პირველად 973 წელს იხსენიება.

სუმბატ დავითის ძის ქრონიკის მიხედვით, დავითამდე მაგისტროსის ტიტულს ატარებდა მამამისი ადარნესე, რომელმაც იგი მიიღო 945 წელს, ხოლო 958 წლიდან ადარნესე კურაპალატი გახდა. ამავე წელს იგი შვილებმა — ბაგრატმა და დავითმა „შეიპყრეს და მონაზონ ქმნეს“. სამი წლის შემდეგ, 961 წელს იგი გარდაიცვალა კიდევ³³; ხოლო ორი წლის შემდეგ, 963 წელს ბაგრატმა და დავითმა დაიწყეს ოშკის სამონასტრო კომპლექსის და მისი მთავარი, იოვანე ნათლისმცემლის სახელობის ტაძრის მშენებლობა; სამი წლის შემდეგ, 966 წელს, მშენებლობის ერთ-ერთი კტიტორი ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი გარდაიცვალა.

ე. თაყაიშვილი შვილების მიერ ადარნესეს შემონაზვნებას იმით ხსნის, რომ „ისინი ეპაყოფილი არ იყვნენ მამით, როგორც კურაპალატი და მათ სურდათ, რომ ეს თანამდებობა მათ შორის უფრო ღირსეულს გადასცემოდა“³⁴.

ზემოაღნიშნულიდან ისიც გამოდის, რომ 958 წლიდან მაგისტროსის ტიტული

³² W. Djbadze, *The Donor reliefs*, p. 54; ამის მიხედვით: ე. სილოგავა, გამოკვლევა ოშკის ტაძრის ქტიტორთა რელიეფების..., გვ. 134 (იგივე, იხ. აქვე, დამატება I). ე. ჯობაძე, ოშკის ტაძარი, გვ. 41; ქსე, I, გვ. 50; W. Djbadze, *Early medieval Georgian monasteries*, p. 135-136.

³³ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, გვ. 67, 669.

³⁴ ე. თაყაიშვილი წერს, უნდა ვიფიქროთ, რომ ადარნესემ თავისი სიცოცხლე ოშკის მონასტერში დაასრულა (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 51), მაგრამ ეს შეუძლებელია, რადგან ახლა ვიცით, რომ მონასტრის მშენებლობა მისი გარდაცვალებიდან სამი წლის შემდეგ დაიწყო.

ვაკანტური იყო ტაოს ბაგრატიონთა სახლში, მაგრამ 966 წლამდეც იგი არავის ჰქონდა, რადგან სტელეების წარწერებში, რომლებიდანაც ბაგრატი გარდაცვლილი ჩანს, ამ ტიტულს არც ერთი მათგანი არ ატარებს. როგორც ჩანს, იგი ამის შემდეგაც კარგა ხანს ვაკანტური იყო³⁵ და მხოლოდ შვიდი წლის შემდეგ, 973 წ. დაფიქსირდა მისი ტარების პირველი შემთხვევა დავითის მიერ პარხლის ოთხთავის ანდერძის მიხედვით.

მაშასადამე, ზემოთნარმოდგენილი ოშკის ტაძრის წარწერები, რომლებიც საღებავითაა შესრულებული, დამოუკიდებლად იმისა ანაქრონიზმს შეიცავენ თუ არა, შესრულებულია დავითის მიერ მაგისტროსის ნოდების მიღების, ანუ 973 წლის შემდეგ. ესაა ამ წარწერების შესრულების ქვედა ზღვარი. ზედა ზღვრის განსაზღვრაში გვეხელის ოშკის ტაძრის კიდევ ერთი, ამჯერად ლაპიდარული წარწერა, რომელიც ასევე მჭიდროდაა დაკავშირებული ტაძრის მშენებლობის თარიღის დადგენასთან.

4. ტაძრის აშენების თარიღი

1917 წლის ექსპედიციის დროს, როგორც ე. თაყაიშვილი წერს, „ქვებში, რომლითაც შემოზღუდული იყო ტაძრის აღმოსავლეთით მდებარე პატარა ბოსტანი“, აღმოჩნდა ქვა რელიეფური გამოსახულებით ანგელოზისა თუ საერო პირისა, რომლის თავის ორივე მხარეს ამოკვეთილი იყო ასომთავრული წარწერა. რადგანაც გამოსახულებას თავი მოტეხილი ჰქონდა და რელიეფის ზედა ნაწილი საერთოდაც დაზიანებული იყო, წარწერას დასაწყისში აკლდა და იკითხებოდა მხოლოდ შემდეგი: „[...]სა | აშენებქა“. ე. თაყაიშვილმა ივარაუდა, რომ აქ აღნიშნული იყო ტაძრის მშენებლობის ხანგრძლივობა და ტექსტი ასე შეავსო და გამართა: „[ათსა წ(ე)ლი]სა | აშენებქა“. XX ს-ის 60-იან წლებში, როდესაც ვ. ჯობაძემ ოშკის ტაძრის შესწავლა დაიწყო, ეს რელიეფი არ დახვდა და ამჟამად იგი დაკარგულად ითვლება. შემოგვრჩა მხოლოდ ფოტონგეატივი, რომელიც ინახება საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ფოტოთეკაში (№1407/4240) (სურ. 21).

რელიეფი ჩასმული ყოფილა ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის ფრონტონში, მაღლა, სახურავის კარნიზის კეხს ქვემოთ, შუა თალის არეში. ამჟამად ამ ადგილას კედელში დიდი ხერხია განგრეული და აშკარად ჩანს, რომ კედლის წყობას აქ ქვა აკლია.

³⁵ ნ. შოშიაშვილის მოსაზრებით, ადარწესეს გარდაცვალების შემდეგ, როგორც მაგისტროსის, ისე კურაპალატის ტიტული ტაოს ბაგრატიონთა მეორე შტოს წარმომადგენლებში გადავიდა დროებით და ისინი მოგვიანებით კვლავ დაიბრუნა დავითმა (ქსკ, I, გვ. 56-57).

სურ. 23. ანგელოზის რელიეფი ტაძრის სამხრეთ ფასადზე.

ე. თაყაიშვილის აზრით, ფილაზე გამოსახული იყო ტაძრის ხუროთმოძღვარი და ტექსტშიც აღნიშნული იყო მის მიერ ტაძრის მშენებლობის ხანგრძლივობა. პირველად გ. ჩუბინაშვილმა აღნიშნა ე. თაყაიშვილის ნაშრომზე დანერილ რეცენზიაში,

რომ აქ გამოსახული იყო მთავარანგელოზი³⁶ და, მაშასადამე, წარწერაც ამოკვეთილი იყო მის ფრთებზე. ეს მოსაზრება შემდეგში სხვა მკვლევარებმაც გაიზიარეს (*ე. ჯობაძე, ნ. შოშიაშვილი, ვ. სილოგავა*). მართლაც, რელიეფზე წარმოდგენილი გამოსახულება — გაშლილი ფრთებით, პირდაპირ, მკერდთან მიტყუებული ხელებით მლოცველის თუ მავედრებელის პოზაში, მსგავსია ტაძრის დასავლეთის მკლავის სამხრეთის ფასადზე წარმოდგენილ ანგელოზთა რელიეფური გამოსახულებებისა³⁷ (ერთ-ერთი მათგანი იხ. აქვე — სურ. 23).

ანგელოზის ფრთების გარშემო ამოკვეთილი წარწერის მონაცემების მის მიერ მიკვლეულ საღებავით შესრულებული სტელების წარწერის მონაცემებთან შეჯერებით, ე. ჯობაძემ დაადგინა, რომ ოშკის ტაძარი შენდებოდა 963-973 წლებში³⁸.

ანგელოზის ფრთებზე ამოკვეთილ წარწერაში ტაძრის კტიტორი დასახელებულია მხოლოდობით რიცხვში — „აშენებდა“³⁹ (თანაც ეს სიტყვა წერია მთლიანად, დაუქარაგმებლად და მისი ნაკითხვა ფოტოს მიხედვითაც არავითარ ეჭვს არ იწვევს) და არა „აშენებდნენ“, ან „აეშენა“. ამდენად, წარწერის ნაკლებ ტექსტში უნდა ვიგულისხმეთ მხოლოდ დავითი.

წარწერის ტექსტი აღდგენილი სახით შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ (პირველი სამი სტრიქონი თავის გარშემო, ხოლო დანარჩენი თავის ორივე მხარეს):

[C O R I N T H]

[I K N O T C O L U S]

[P A O L O S K T S]

[ად(იდე)ნ ლ(მერთმა)ნ მ(ე)ფ | ჩ(უ)ნი დ(ავით)

[C O S]

მაგისტროსი, რ(ომელ) | ათსა ნ(ელ)ლსა | აშენებდა⁴⁰.

[C R S]

ს

სჟ

რჟ

ო

რადგანაც ვიცით, რომ მშენებლობა დაწყებულ იქნა 963 წელს (სტელების წარწერები) და ბაგრატი გარდაიცვალა 966 წელს (სტელების წარწერები, წარწერა

³⁶ „ქართული ხელოვნება (Ars Georgica)“, 5, 1959, გვ. 258.

³⁷ შდრ., ამ გამოსახულებათა მაღალი ხარისხის ფოტოები (*D. Wienfeld, Some early medieval figure sculptures, tab. 9, a, b, 12a*) და აღმოსავლეთ ფასადის რელიეფის ფოტო (*ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, ტაბ. 55*). რამდენადმე განსხვავდება მათგან მიქაელ და გაბრიელ მთავარანგელოზების გამოსახულება ტაძრის სამხრეთი მკლავის სამხრეთ ფასადზე, (ცენტრალურ თაღში, სარკმლის ზემოთ, სადაც ისინი გამოსახულია კვერთხით ხელში (*D. Wienfeld, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. მ*)) (სურ. 9). სხვაობა მათ შორის განსაზღვრულია იერარქიულობით — დასავლეთ მკლავზე და აღმოსავლეთ ფასადზე ანგელოზებია გამოსახული, ხოლო სამხრეთ მკლავზე — მთავარანგელოზები.

³⁸ ოშკის ტაძრის აშენების თარიღის შესახებ მანამდე არსებული მოსაზრებები იხ.: ქვკ, I, გვ. 53-55. ნ. შოშიაშვილი იზიარებს ე. თაყაიშვილის თვალსაზრისს და მიიჩნევს, რომ „ოშკის ტაძარი შენდებოდა დაახლოებით 950-960 წლებში“ (იქვე).

³⁹ ე. სილოგავა, გამოკვლევა ოშკის ტაძრის კტიტორთა რელიეფების, გვ. 140; იხ. აქვე, დამატება I.

⁴⁰ შდრ. ე. სილოგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 141, შენ 4ბ; აქვე, დამატება I.

ტაძრის დასავლეთი მკლავის სამხრეთი შესასვლელის ტიპანზე, სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა), მაშასადამე, 963-966 წლებში ტაძარი ერთად უშენებია ორივე ძმას, ხოლო 966 წლის შემდეგ, კიდევ 10 წლის განმავლობაში, გაუგრძელებია დავითს. ამიტომ, ამ მშენებლობის დასრულების აღმნიშვნელი წარწერა ანგელოზის ფრთების გარშემო დათარიღდება 976 წლით. ე.ი. საბოლოო ჯამში ტაძრის მშენებლობა გაგრძელებულა 13 წელიწადს — 963-976 წლებში. ვფიქრობ, დღეს ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით ასე უნდა განვსაზღვროთ ოშკის ტაძრის მშენებლობის თარიღი⁴¹.

როგორც ჩანს, ტაძრის მშენებლობის პროცესში ბაგრატიის გარდაცვალებამ, ასევე, დავითის სურვილმა ტაძარი საგვარეულო სამარხად აეშენებინა, განსაზღვრა ტაძრის, როგორც მემორიალური ძეგლის აშენება და გამოიწვია ის ანაქრონიზმები, რომლებიც მშენებლობის დამთავრების შემდეგ მასზე მოთავსებულ საღებავით შესრულებულ წარწერებში აისახა (დწვრილებით იხ. ქვემოთ).

1980 წელს გამოქვეყნდა „ქართული წარწერების კორპუსის“ I ტომი, რომელშიც გამოცემულია V-X სს. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს ლაპიდარული (ქვაზე ამოკვეთილი) წარწერები. თუმცა, შესავალ ნარკვევში განხილულია საღებავით შესრულებული წარწერებიც (*ოპიზა, ოშკი*) (ქნკ, I, გვ. 48-55, 285).

აქ, ცალკე თავი აქვს დათმობილი ოშკის ტაძრის წარწერებს (ქნკ, I, გვ. 45-58). ავტორის სამართლიანი შენიშვნით, ოშკის, როგორც ფრესკული, ისე ლაპიდარული წარწერები შინაარსობრივად ერთმანეთთანაა დაკავშირებული და ისინი შეეხება ტაძრის აგებასა და განახლება-მოხატვას. ლაპიდარული წარწერების გაგება შეუძლებელია ფრესკული საამშენებლო წარწერების გათვალისწინების გარეშე; ამიტომაც ჩაუთვლია მას საჭიროდ მათი ერთობლივი განხილვა⁴².

ოშკის ტაძრისა და მისი წარწერების შესწავლის ისტორიის მოკლედ გადმოცემის შემდეგ, ავტორს წარმოდგენილი აქვს ოშკის წარწერების დაჯგუფება შინაარსის მიხედვით: I. ტაძრის საამშენებლო. II. მოსახსენებლები (ე.ი. მემორიალურ-სამლოცველო). III. მცირე ეკლესიების საამშენებლო (ქტიტორის). IV. ტაძრის მოხატვის. V. წმინდანთა სახელები (ფრესკებზე და რელიეფებზე) (ქნკ, I, გვ. 48). ამთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამ კლასიფიკაციის III ჯგუფი გაუგებრობაზეა

⁴¹ ადრე ვთვლიდი, რომ ტაძრის მშენებლობა „უნდა განისაზღვროს X ს-ის მესამე მეოთხედით“ (ე. *სილოგავა*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 142; *აქეე*, დამატება I), მაგრამ, 2003 წელს აღმოჩენილი სტელების მონაცემებით, აგრეთვე, ტაძარზე არსებულ და მანამდეც ცნობილ წარწერების ახლებური ანალიზის შედეგად, როგორც ჩანს, ტაძრის აშენების თარიღად უნდა მივიღოთ 963-976 წლები.

⁴² „კორპუსში“ ნ. შოშიაშვილი აქვეყნებს ოშკის ოთხ წარწერას (ქნკ, გვ. 302-304, №171-174), რომელთაგან ერთი (№174) აქ შემთხვევითაა მოხვედრილი — იგი ფრესკულია, საღებავითაა შესრულებული და არა ლაპიდარული, ანუ ქვაზე ამოჭრილი. თუმცა, მისი ლაპიდარულობა მასაც ეჭვება — ფოტოს მიხედვით ის უნდა იყოს ლაპიდარული წარწერა, შესრულებული ამოღარვის წესითო“ — წერს ის. მაგრამ, ფაქტია, რომ ეს წითელი საღებავით შესრულებული წარწერა („წმიდაა კოზმან“), მოთავსებული ნმ. კოზმანის გამოსახულებასთან ტაძრის სამხრეთი გალერეის რვანახნავა სვეტზე, მან ჩართო ლაპიდარული წარწერების კრებულში. ეს მით უფრო გასაკვირია, რომ ამ წარწერის ტექსტი, პალეოგრაფიული ასლით, გამოქვეყნებული აქვს ე. თაყაიშვილს (იხ. *მისი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 40), რასაც ნ. შოშიაშვილი არ უთითებს — იგი ე. თაყაიშვილის მიერ ამ წარწერის მხოლოდ ფოტოს გამოქვეყნებაზე აღნიშნავს.

დამყარებული — არავითარი მცირე ეკლესიის საამშენებლო ნარწერა ოშკში არ არსებობს. ასეთად ავტორს მიუჩნევია ქვის სტელაზე წითელი საღებავით დაწერილი ნარწერა ეკლესიის მშენებლობის დაწყებისა და ბაგრატი ერისთავთა ერისთავის გარდაცვალების თარიღების აღნიშვნით. როგორც ცნობილია და ზემოთაც არაერთგზის აღინიშნა, მას მიაკვლია ვ. ჯობაძემ ჯამედან დარჩენილ კედელში ჩაშენებულ ქვის სტელის ზურგზე (იხ. აქვე, №15). იგი ცალკე იდგა ტაძარში, ბაგრატი ერისთავის საფლავზე და მას ოშკის ტაძრის გარშემო, შეიძლება ითქვას, საკმაო მოშორებით მდგარ მცირე ეკლესიებთან არავითარი კავშირი არა აქვს.

ავტორი ცალკე განიხილავს ტაძრის აგების თარიღს. მოჰყავს სხვა მკვლევარების თვალსაზრისები ამ საკითხზე (*მ. ბროსე, ი. ჯავახიშვილი, ე. თაყაიშვილი, გ. ჩუბინაშვილი, ვ. ჯობაძე, ვ. სილოგავა*), კრიტიკულად განიხილავს მათ და ასკვნის: „ჩვენი აზრით, ტაძრის აგების თარიღზე მისაღებია ე. თაყაიშვილის თვალსაზრისი“ (ქსკ, I, გვ. 54). საბოლოოდ მისი დასკვნა ასეთია: „ამრიგად, ოშკის ტაძარი შენდებოდა დაახლოებით 950-960 წლებში, როგორც ამას ვარაუდობდა ე. თაყაიშვილი, XI ს-ის 20-იან წლებში, 1028 წლამდე ტაძარში ჩაუტარებიათ სარესტავრაციო სამუშაო, ხოლო 1036 წელს ის მოუხატა“ (ქსკ, I, გვ. 55).

ავტორის ამ მსჯელობაში უგულვებელყოფილია ე. ჯობაძის მიერ აღმოჩენილი საღებავით დაწერილი ნარწერის თარიღი ტაძრის მშენებლობის დაწყების შესახებ 963 წელს; 2003 წელს აღმოჩენილ ქვაზე ამოკვეთილ ვრცელ, 33-სტრიქონიან ნარწერაშიც იგივე მონაცემებია იმავე საკითხზე (აქვე, №7). ცხადია, ამ უკანასკნელის გათვალისწინება ავტორს არ შეეძლო, მაგრამ ვ. ჯობაძის თვალსაზრისთან დაკავშირებით იგი შემდეგს წერს: „ვ. ჯობაძის თვალსაზრისი, რომ ოშკის ტაძარი შენდებოდა 963-973 წლებში, ჩვენი აზრით, გაუგებრობაზეა დამყარებული: რანაირად დაიწყებოდა ოშკის მშენებლობა 963 წ., როცა მისი მთავარი საამშენებლო ნარწერა თარიღდება 958-961 წწ. ვ. ჯობაძის მიერ გამოვლენილი ფრესკული ნარწერა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ალბათ გულისხმობს არა მთავარი ტაძრის მშენებლობის დაწყებას 963 წლიდან, არამედ — მცირე ეკლესიებისა“ (ქსკ, I, გვ. 55). მაგრამ, ვიმეორებთ, ავტორის ეს მოსაზრება გაუგებრობებზეა დამყარებული: 1. მთავარი საამშენებლო ნარწერა 958-961 წწ. ვერ დათარიღდება, რადგან მასში დავითი მაგისტროსის ტიტულით იხსენიება, რომელიც მას 973 წლიდან ჰქონდა და ეს ნარწერა შესრულებულია ტაძრის მშენებლობის დამთავრების შემდეგ, ისევე, როგორც ტაძრის ყველა ის საღებავით შესრულებული ნარწერა, რომელშიც დავითი ამ ტიტულით იხსენიება; 2. ვ. ჯობაძის მიერ აღმოჩენილი ნარწერა მოთავსებული იყო არა რომელიმე მცირე ეკლესიაზე, არამედ მთავარ ტაძარში დადგმულ ქვის სტელაზე წმ. იოვანე ნათლისმცემლის და ბაგრატი ერისთავთა ერისთავის გამოსახულებით⁴³.

⁴³ სტელის ნარწერების ლექსიკითაც ისინი განეკუთვნება მთავარ ტაძარს — დავით მეფის სტელის გვერდით ნარწერაში გრიგოლი საუბრობს „ვიცა-ვინ ამის საყდრისა შემწე და მსახური“ იყოს ღმერთმან შეიწყალო. „ამის საყდრისა“, ცხადია, ნიშნავს, რომ სტელეზე იდგა საყდარში (რომ იდგა ვერტიკალურად — ამის შესახებ იხ. ზემოთ. გვ. 64) და არა ეკლესიაში — საყდართან შედარებით მცირე ზომის ნაგებობაში. ასევე, ტაძრის მთავარ საამშენებლო ნარწერაში (იხ. გვ. 95) იგი იწოდება „საყდრად“ და არა ეკლესიად — „იწყის ღმრთივეგურიგუნოსანთა მეფეთა ჩუენთა შენებად ამის წმიდისა საყდრისა“-ო, წერს იგივე გრიგოლი. მართალია, სტელის

ამრიგად, ოშკის ტაძართან დაკავშირებული ძირითადი წარწერების ქრონოლოგია ასეთია:

963-966 — ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის ლაპიდარული წარწერა⁴⁴.

— ლაპიდარული წარწერის ფრაგმენტი სამხრეთი ფასადის ვედრების კომპოზიციაზე⁴⁵.

966 — წარწერა აღმოსავლეთ ფასადის სამხრეთის სარკმლის წარბზე⁴⁶.

966-973 — სტელების წარწერები⁴⁷.

973-976 — საამშენებლო წარწერა სამხ. შესასვლელის ტიმპანზე⁴⁸.

— წარწერები სამხ. ფასადის ვედრების გარშემო⁴⁹.

— წარწერები სამხ.-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯზე⁵⁰.

— წარწერა სამხრეთის კარების მარცხენა ანაყოზე⁵¹.

976 — წარწერა მშენებლობის ხანგრძლივობის შესახებ ანგელოზის ფრთებზე⁵².

1027-1028 — წარწერა ტაძრის მეორედ გადახურვის შესახებ⁵³.

1036 — წარწერა ტაძრის ჯგოფიკ პატრიკის საფასით შემკობის შესახებ⁵⁴.

იმავე წარწერის ტექსტში ამავე საყდარს გრიგოლი ორჯერ მოიხსენიებს „ეკლესიად“, მაგრამ ფაქტია, რომ როდესაც იგი აღნიშნავს სტელების აღმართვის კონკრეტულ ადგილს მას „საყდარს“ უწოდებს, ისევე როგორც მონასტრის მთავარ ნაგებობას — წმ. იოვანე ნათლისმცემლის სახელობის ტაძარს.

∴ ამდენად, ოშკის სტელის წარწერაში აღნიშნული „ამის საყდრისა“, ისევე, როგორც ტაძრის მთავარი წარწერის „ამის წმიდისა საყდრისა“, ნიშნავს ოშკის მთავარ ტაძარს და არა მის რომელიმე მცირე ეკლესიას.

⁴⁴ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 51-52, წარწერა № II; *W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries*, p. 134-135, №2; აქ და ქვემოთ მითითებულია წარწერათა ტექსტების გამოცემები და არა ამ გამოცემებში მიღებული თარიღები.

⁴⁵ *W. Djobadze*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 138, №8, სურ. 186.

⁴⁶ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 52, წარწერა № III; *W. Djobadze*, დასახ. ნაშრომი, 138, № 7, სურ. 42, ტაბ. 185; ე. გავომიძე, ხაფორნის გუმბათიანი ეკლესია, გვ. 35.

⁴⁷ იხ. აქვე, თავი II, წარწერები №1-15.

⁴⁸ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46-51; *W. Djobadze*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 132-134, №1.

⁴⁹ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 52-53, წარწერა № V, VI, VII; *W. Djobadze*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 140-141, №15-17.

⁵⁰ *W. Djobadze*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 135-136, №3, 4, სურ. 39a, 39b, ტაბ. 136, 137.

⁵¹ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54-55, სურ. 32, წარწერა № IX (წ. სარგისიან-მ. ბროსეს მიხ.); *W. Djobadze*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137, №6, სურ. 41, ტაბ. 184.

⁵² ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36-37, ტაბ. 55.

⁵³ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54, სურ. 31, წარწერა № VIII; *W. Djobadze*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 140, №14.

⁵⁴ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56-57, სურ. 33, წარწერა № XIV; *W. Djobadze*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 140, №11.

სურ. 24. ვედრება. მარმარილოს რელიეფი კენესის წმ. პარკოზის ტაძრიდან, XI ს. (რ. ლანგეს მიხ.).

თავი III. ვედრების თემა და ოშკი, რომორც მემორიალური ტაძარი

1. ვედრების თემაზე შექმნილი ოშკური რელიეფები

აღმოსავლურ ქრისტიანულ ღმრთისმეტყველებასა და, შესაბამისად, სახვით ხელოვნებაში, ადრევე ჩაისახა ღმრთის წინაშე შუამავლობის, მეოხეობის იდეა, რომელმაც გამოხატულება *დეისუსის*, ანუ *ვედრების* კომპოზიციის იკონოგრაფიაში პპოვა. შუამდგომელად მაცხოვარი ჩვენი იესუ ქრისტე მოიაზრებოდა. ამის საფუძვლად მიჩნეულია პავლე მოციქულის ტიმოთესადმი I ეპისტოლის შემდეგი ადგილი — „რამეთუ ერთ არს ღმერთი და ერთ არს შუა-მდგომელი ღმრთისა და კაცთა, კაცი იესუ ქრისტე, რომელმან მისცა თავი თვისი საჯარად ყოველთა სანამებელად ჟამთა თვსთა“ (I ტიმ. 2,5-6)¹. მაცხოვრის წინაშე შუამავლად, ყოველი კაცის ცოდვათა მისატყვევლად და სულის საცხოვნებლად², მიჩნეული იქნენ ღმრთისმშობელი და იოვანე ნათლისმცემელი.

საუკუნეთა განმავლობაში, რამდენიმე იკონოგრაფიული სახესხვაობის გავლის შემდეგ, ჩამოყალიბდა სამფიგურიანი კომპოზიცია შუაში მაკურთხებელი მაცხოვრის, ხოლო მარცხნივ (მაცხოვრებისაგან) ღმრთისმშობლის და მარჯვნივ — იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახულებით. ამ კომპოზიციას „დეისუსი“, ანუ „ვედრება“ ეწოდება. ითვლება, რომ ღმრთისმშობელი ამ შემთხვევაში მაცხოვრის საშუალებით ღმერთს ავედრებს იმ ადამიანთა ცოდვების მიტყვევას და ცხოვნებას, რომლებიც ქრისტეს დედამიწაზე განკაცებიდან მის მეორედ მოსვლამდე გაჩნდნენ ან გაჩნდებიან, ხოლო იოვანე ნათლისმცემელი — იმ ადამიანებისა, რომლებიც ქრისტეს უბიწოდ შობამდე გაჩნდნენ და იყვნენ ამ ქვეყნად.

საუკუნეთა განმავლობაში სამფიგურიანი კომპოზიციის ორივე მხარეს სხვა წმინდანების (პეტრე და პავლე მოციქულები, მიქაელ და გაბრიელ მთავარანგელოზები...) გამოსახულებების მოთავსების ტრადიციაც შემუშავდა და ასე გაჩნდა ე.წ. „დიდი დეისუსი“. გარდა წმინდანებისა, ვედრების ორივე მხარეს კტიტორების გამოსახვის ტრადიციაც ჩამოყალიბდა. ასე შეიქმნა ხელოვნების ბრწყინვალე ძეგლები ვედრებასთან ერთად საერო, ან ზოგჯერ სასულიერო პირთა პორტრეტული გამოსახულებებით.

¹ პავლეს ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები. გამოსაცემად მოამზადეს *ქ. ძონენიძემ* და *კ. დანელიამ*, აკ. *შანიძის* რედაქციით (*თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები*, 16), თბ., 1974, გვ. 412.

² *В.Н. Лавров*, Два новых памятника русской станковой живописи XII-XIII вв. (К истории иконостыя), КСИИМК, вып. 13, №1, 1946, с. 67-76. ვედრების სულიერი (ლეთისმეტყველური) საფუძვლების შესწავლის საქმეში დღემდე შეუცვლელია ა. კიროპინიკოვის ნაშრომი (*А. Кирипникова*, Деисус на Востоке и Западе и сто литературные параллели, ЖМП III, 11, 1893, с. 1-26).

სურ. 25. ტაძრის სამხრეთ ფასადის აღმოსავლეთის მონაკვეთი (ე. თაყაიშვილის მის.).

სურ. 26. დავით მაგისტროსის გამოსახულება სამხრეთ ფასადზე (ე. ჯობაძის მხ.).

სურ. 27. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულება სამხრეთი ფასადზე (ე. ჯობაძის მის.).

მაგრამ სანამ „დიდი დეისუსი“ ან თუნდაც „დეისუსი“ გაჩნდებოდა, რომელიც უსათუოდ გულისხმობს ქრისტეს წინაშე ღმრთისმშობლისა და იოვანე ნათლისმცემლის მლოცველის პოზით გამოსახვას³, V-VI საუკუნეებში, თვით IX ს-ის ჩათვლით, სამივე მათგანი ფრონტალურად გამოისახებოდა და მხოლოდ ღმრთისმშობელია ზოგჯერ თავდახრილი ან ქრისტეს მიმართ მიბრუნებით წარმოდგენილი⁴.

ვედრების გამოსახულებამ ასახვა უპოვა სახვითი ხელოვნების ყველა დარგში — მონუმენტურ ფერწერაში, ხატწერაში, ქედურ ხატებში, მინიატურებში, მინაქარში, მოზაიკაში, მხატვრულ ქსოვაში, თვით მონეტების გამოსახულებებსა და ქვის რელიეფში.

ვედრების გამოსახულებას გამორჩეული ადგილი აქვს დათმობილი ქართულ ხელოვნებაში. საკმარისია აღინიშნოს, რომ სვანეთის ყველა ეკლესიის საკურთხევლის კონქის მოხატულობაში ყოველთვის ვედრებაა წარმოდგენილი⁵ და ვედრების ქვაზე გამოსახვის უძველესი ნიმუშები საქართველოშია ცნობილი — ესენია სწორედ ოშკის რელიეფები X ს-ისა. საინტერესოა, რომ აქაც ვედრების ორნაირი გამოსახვა ჩამოყალიბდა ე.წ. სრული და არასრული ვედრების სახით (იხ. ქვემოთ).

აღსანიშნავია, რომ ოშკში ვედრების რამდენიმე გამოსახულება მოიპოვება, რაც მისი, როგორც მემორიალური ტაძრის ფუნქციითაა განპირობებული (იხ. ქვემოთ). ცხადია, მათ მკვლევართა ყურადღება ადრევე, ტაძრის სამეცნიერო თვალთახედვაში მოყოლისთანავე მიიპყრეს — ჯერ სამხრეთი ფასადის გრანდიოზულმა გამოსახულებამ, ხოლო შემდეგში სხვებმა მათი აღმოჩენის კვალდაკვალ. ამრიგად, ოშკში ვედრების გამოსახულებების გარშემო გარკვეული ლიტერატურა შეიქმნა⁶.

³ კლასიკურ, ქრესტომათიულ ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ XI ს-ის მარმარილოს რელიეფი ვენეციის წმ. მარკოზის ტაძრიდან (R. Lange, Die byzantinische Reliefkone, Recklinghausen, 1964, S. 52-54, Katalog №7 (იხ. აქვე — სურ. 24).

⁴ ი. Ммыслов, Происхождение «Денсуса». Сборник статей в честь В.Н. Лазарева «Византия, Южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа», М., 1973, с. 60.

⁵ Н. Аладашвили, Композиции алтарной конхи в церквях Сванети, Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1983.

⁶ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის ექსპედიცია, გვ. 38, 52-53. Е. Такашвили, Археологическая экспедиция 1917-го года, с. 61-62. D. Winfield, Some early medieval figure sculpture, p. 49-65; W. Djabadze, The Donor Relief, p. 40-62; ე. სილოგავა, გამოკვლევა ოშკის ტაძრის კტიტორთა რელიეფების... შესახებ, გვ. 129-142; იგივე, აქვე, დამატება I. ნ. ალადაშვილი, ოშკის ტაძრის სამხრეთ გალერეის სვეტი, საბჭოთა ხელოვნება, 9, 1988, გვ. 74-83; ე. ჯობაძე, ოშკის ტაძარი, თბ., 1991, გვ. 54-63; Н. Аладашвили, Восьмипрянная колонна южной галереи храма Ошкы, ქართული ხელოვნება (Ars Georgia), 10, 1991, с. 69-80; W. Djabadze, Early medieval Georgian monasteries, p. 113-116; ლ. ზუსკივაძე, ოშკის სკულპტურულ „ვედრებათა“ თავისებურებების შესახებ, საქართველოს სიძველეები, 3, 2003, გვ. 59-90; ნ. ალადაშვილი, ოშკის ტაძრის „ვედრების“ რელიეფი და მისი მიმართება ბიზანტიურ სკულპტურასთან, საქართველოს სიძველეები, 4-5, 2003, გვ. 63-76; ი. გვიათაშვილი, ი. კობლაძე, ტაო-კლარჯეთი, თბ., 2004, გვ. 168-169.

ოშკში ცნობილია ორი სრული ვედრება, ე.ი. ისეთი, სადაც ფიგურებია წარმოდგენილი და ორი არასრული ვედრება, ე.ი. ისეთი, სადაც ფიგურების ნაცვლად ნაწილობრივ ტექსტებია (წარწერები) დაწერილი, ან სიმბოლური ნიშნებია აღნიშნული.

პირველი სრული ვედრება ის, რომელიც ტაძრის სამხრეთი ფასადის აღმოსავლეთ მონაკვეთშია წარმოდგენილი (სურ. 25). აქ, როგორც ზემოთაც არაერთგზის აღინიშნა, ვედრების კომპოზიციის მთელი ტანით გადმოცემული სამი ფიგურის ორივე მხარეს ტაძრის კტიტორები, ტაოელი ხელმწიფეები ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი და მისი ძმა დავითია წარმოდგენილი. ისინი, ეკლესიის მოდელით ხელში, მლოცველის პოზითაა ვედრების კომპოზიციისკენ მიმართული (სურ. 25, 27).

მეორე სრული ვედრება წარმოდგენილია ტაძრის სამხრეთი გალერეის სახეღანთქმულ რეანახნავა სვეტზე (სურ. 28). აქ მის მიმართ მლოცველის პოზაში გამოსახულია *ტაძრის მშენებლობის ხელმძღვანელი გრიგოლი*, რომელსაც, როგორც ჩანს, დიდი ღვაწლი მიუძღოდა ტაძრის აშენებასა და მორთვაში და რომლის სახელიც სხვადასხვა ფორმით მრავალგანაა ტაძარში აღბეჭდილი.

სურ. 28. ვედრება რეანახნავა სვეტზე (დ. უინფილდის მის.).

პირველი არასრული ვედრებაა ის, რომელიც წარმოდგენილია ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯის ნიშის გარშემო (სურ. 40-44). მას მიაკვლია ვ. ჯობაძემ 1973 წელს. აქ ნიშის ორივე მხარეს წარმოდგენილია ტაძრის კტიტორების წელზევითი ფრონტალური გამოსახულება, ხოლო თითოეულთან სახელობით ბრუნვაში მიწერილია წმ. ღმრთისმშობლის და წმ. იოვანე ნათლისმცემლის სახელები, რაც, ვ. ჯობაძის საყვებთ საფუძვლიანი მოსაზრებით, ენაცვლება მათ გამოსახულებებს. ქრისტეს გამოსახულება, ასე აუცილებელი ვედრების კომპოზიციისათვის და თანაც მისი ცენტრალური ფიგურა, ვ. ჯობაძის აზრით, ნიშის გულშია წარმოდგენილი დღეს დაზიანებული ფრესკის სახით. ეს დაკვირვება ლოგიკურზე უფრო მეტია და თითქოს სხვაგვარი ვითარება დღეს არსებული მასალების მიხედვით წარმოუდგენელია, მაგრამ ნიშის გულში, მის ჩაღრმავებულ ადგილას, მე მგონი, უფრო ტახტზე დაბრძანებული ღმრთისმშობელია გამოსახული ყრმა იესოთი (ეგმანოელი) კალთაში. ნიშის ეს გამოსახულება კიდევ მოითხოვს დაკვირვებას. ამავე დროს, ფაქტია, რომ ნიშის გარშემო ვედრება იყო გამოსახული და იქნებ მაცხოვარს აქ დღეს შუემწიფევი საღებავით გადმოცემული ჯვარი ცვლიდა, ან მისი სახელი მიწერილი იყო ნიშის თალის ცენტრში, მომრგვალებული ნაწილის დაყოლებაზე.

მეორე არასრული ვედრება წარმოდგენილია ოშკის ორ სტელაზე, რომელიც 2003 წელს აღმოჩნდა და რომლებიც აღმართული იყო ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯსა და სამხრეთის კედელს შორის გასასვლელში (ტაბ. 8, 14, 24). აქაც კტიტორები წარმოდგენილია წელზევითი ფრონტალური გამოსახულებით სტელების ქვედა ნაწილში. ზედა ნაწილში — მარცხენა სტელაზე ღმრთისმშობლის გამოსახულებაა ყრმა იესოთი ხელში („ნიკოპეა“), ხოლო მარჯვენაზე — იოვანე ნათლისმცემელი. ვედრების კომპოზიციისათვის აუცილებელ მაცხოვრის გამოსახულებას აქ ცვლის გოლგოთაზე აღმართული ჯვარი, ერთობ თვალსაჩინოდ ამოკვეთილი და ნითელი საღებავით ამოვსებული ღმრთისმშობლის გამოსახულებიანი სტელის მარცხენა ჩარჩოზე. უფრო ლოგიკური იყო იგი მარჯვენა ჩარჩოზე ყოფილიყო ამოკვეთილი — ღმრთისმშობლისა და იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახულებებს შორის, მაგრამ, ფაქტია, რომ ვედრების კომპოზიციის ელემენტები ამ შემთხვევაში ოდნავ ადგილშეცვლილია. მიუხედავად ამისა, ვფიქრობ, სტელებზე ვედრების კომპოზიციის გამოსახვა კტიტორებთან ერთად, ეჭვს არ იწვევს. მართალია, კტიტორები აქ, პირველი სრული ვედრების გამოსახულებისაგან (სამხრეთ ფასადზე) განსხვავებით, წელზევით და ფრონტალურადაა გამოსახული, მაგრამ ისინი წარმოდგენილია მლოცველის პოზაში და თითოეული მიმართავს მის ზემოთ გამოსახულ წმინდანს — დავითი ღმრთისმშობელს, ბაგრატი — იოვანე ნათლისმცემელს.

მაშასადამე, ოშკში სადღეისოდ ცნობილია ვედრების კომპოზიციის ოთხი რელიეფური გამოსახულება — სამი კტიტორებთან და ერთი ტაძრის მშენებლობის ხელმძღვანელთან ერთად⁷.

⁷ ვედრების გამოსახულებად მიიჩნევა ვ. ჯობაძე ტაძრის სამხრეთი აფსიდის ერთ-ერთ ფრესკულ კომპოზიციას — ეს უკვე ოშკი ვედრების რიგით მეხუთე გამოსახულება

ცხადია, ვედრების ამდენი გამოსახვა ერთ ტაძარში, თანაც სულ სხვადასხვა კომპოზიციითა და ხერხებით, არ შეიძლება შემთხვევითი იყოს და საჭიროა ამას თავისი ახსნა მოეძებნოს.

ვ. ჯობაძე, ვინც პირველმა გაამახვილა ყურადღება ოშკში ვედრებათა გამო-სახულებაზე და შემდეგში სპეციალური ნარკვევი მიუძღვნა ამ თემას⁸, მიიჩნევს, რომ „შესაძლოა მონარქები გრძნობდნენ აუცილებლობას ხაზი გაესვათ თავიანთი დიდი საქმიანობისათვის თავისი თავის ორჯერ ჩართვით უმაღლეს ციურ იერარქიაში. მეორე მხრივ, მათ უნდაჲ ჰქონოდათ სურვილი, ემართლებინათ თავი, რადგან ძალა იხმარეს მამაზე (ადარნესეზე), რომელსაც ტახტის დაბრუნების იმედი გადაუწურეს და მან ცხოვრების დანარჩენი ნაწილი განმარტოებულმა გაატარა ოშკის მონასტერში, სადაც უნდლიად მიიცვალა ბერის სამოსში“⁹. აქ ავტორი იმეორებს ე. თაყაიშვილის მცდარ მოსაზრებას ადარნესეს მიერ სიცოცხლის ოშკის მონასტერში დასრულების შესახებ¹⁰, რაც გამოირიცხებოდა, რადგან, როგორც ცნობილია, ადარნასე კურაპალატი 961 წელს გარდაიცვალა¹¹, ხოლო მონასტრის მშენებლობა ძმებმა ორი წლის შემდეგ, 963 წელს დაიწყეს როგორც ეს სრული უეჭველობით გაარკვია ოშკის სტელების ორმა ნარწერამ. მაგრამ, აქ მთავარია სხვა — ვ. ჯობაძე ოშკში ვედრების რელიეფების არსებობას ორი მიზეზით ხსნის: 1) ვედრების კომპოზიციამ თავიანთი გამოსახულების ჩართვით ბაგრატს და დავითს უნდოდათ ხაზი გაესვათ თავიანთი დიდი საქმიანობისათვის და 2) მათ უნდოდათ თავის მართლება მამის წინაშე, რომელიც მონაზვნად აღკვეცეს და მონასტერში გაამწყესეს.

ნ. ალადაშვილის აზრითაც, ოშკის კტიტორთა განდიდების მაჩვენებელია დავითის და ბაგრატის განმეორებითი გამოსახვა ოშკის ტაძრის ინტერიერში და, ამასთანავე, ქრისტეს წინაშე მეოხებისა და შეწყალების თხოვნასთან ერთად, ხაზგასმულია ტაოს ბაგრატიონთა მმართველობის ღვთიური წარმომავლობის იდეა¹².

იქნებოდა (*W. Djabadze, Deesis Themes in the Church of Oshki, OrCh, 72, 1988, p. 168-182; ე. ჯობაძე, ოშკის ტაძარი, გვ. 61-63*), მაგრამ სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ კომპოზიციის განსხვავებული ინტერპრეტაციაც არსებობს (*N. Thierry, Peintures historiques d'Oshki (Tao), REGC, 2, 1986, pp. 133-171*). ვ. ჯობაძემაც მიიჩნია, რომ იოვანე ნათლისმცემლის ფიგურა მოგვიანებით გადანერეს და ტაძრის 1036 წლის მოხატულობის კტიტორის ჯოჯიკის გამოსახულებით შეცვალეს (*ე. ჯობაძე, ოშკის ტაძარი, გვ. 62, შენ. 17*). როგორც ჩანს, ამ კომპოზიციამ ბევრია კიდევ სადაო და დასაზუსტებელი, ამიტომ, იგი მომავალში უკუესი, საფუძვლიანად შესწავლის იმედად უნდა დავტოვოთ.

⁸ *W. Djabadze, Deesis Themes, p. 168-182; ე. ჯობაძე, ვედრების ოთხი თემა ოშკის ტაძარში, იხ. მისი, ოშკის ტაძარი, თბ., 1991, გვ. 54-66*. მეოთხე თემად ავტორი მიიჩნევს სამხრეთ აფსიდში გამოსახულ სადავო კომპოზიციას (იხ. ზემოთ).

⁹ *W. Djabadze, The Donor Reliefs, p. 56; ე. ჯობაძე, ოშკის ტაძარი, გვ. 45.*

¹⁰ *ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 61; E. Takaiushi, Археологическая экспедиция 1917-го года, с. 60.*

¹¹ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, გვ. 67, § 69.

¹² *ნ. ალადაშვილი, ოშკის ტაძრის „ვედრების“ რელიეფი, გვ. 66.*

არსებობს კიდევ ერთი მოსაზრება, რომლის თანახმადაც ვედრების კომპოზიციის თაყიანითი ჩართვით „იძულებით შემონაზუნებული მამის წინაშე თავის მართლებაზე მეტად ადარნასეს ძეებს ჩადენილი ცოდვის გამო სინანული ამოძრავებდათ“¹³. ე.ი. აქ წინ წამოწეულია *სინანულის* თემა.

ვფიქრობ, ყველა ეს მოსაზრება საკითხის თეორიულ მხარეს ასახავს, ხოლო პრაქტიკულად ტაძრის მშენებლობა, მასში ვედრების ოთხი თუ ხუთი გამოსახულების ჩართვა, მათზე შესაბამისი შინაარსის წარწერების მოთავსება და განსაკუთრებით ამ წარწერების ქრონოლოგია და მათი შესრულების ეტაპები, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა აქვთ, ოშკის, როგორც *მემორიალური ტაძრის* აგებასთანაა დაკავშირებული.

2. ოშკი, როგორც მემორიალური ტაძარი

სუმბატ დავითის-ძის ქრონიკის მიხედვით, „გარდაიცვალა ადარნასე კურაპალატი, ძე ბაგრატ მაგისტროსისა, ქრონიკონსა რაჲ, რომელი ესე ძეთა შვიპყრეს და მონაზონ ქმნეს. მოკუდა უნებლიეთ ფიჩთა, და დაუტყვნა ძენი: ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი და დავით ერისთავთა ერისთავი. გარდაიცვალა ესე ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი, ძე ადარნასე კურაპალატისა, ქრონიკონსა რაჲ, ხოლო ძმა მისი დავით კურაპალატი იქმნა დიდად“¹⁴. მაშასადამე, 961 წელს გარდაცვლილა ადარნასე კურაპალატი, რომელიც მის ვაჟებს — ბაგრატს და დავითს, შეუპყრიათ და იძულებით („უნებლიეთ“)¹⁵ მონაზვნად აღუკვეცავთ, ხოლო იგი გარდაცვლილა ბერისსამოსლიანი (ფიჩუი → ფიჩოსანი)¹⁶. უცნობია თუ როდის აღკვეციეს შვილებმა ადარნასე, ისევე როგორც უცნობია თუ რა იყო ამის მიზეზი. ე. თაყაიშვილი წერს, შვილები უკმაყოფილონი იყვნენ მამის კურაპალატობითო. არ არის გამორიცხული — ადარნასე კურაპალატი გახდა 958 წელს, შეიძლება ამ წელსვე ან მომდევნო წელს აღკვეციეს მონაზვნად შვილებმა, რადგან მალევე, 961 წელს გარდაიცვალა. მანამდე, საკმაოდ დიდ ხანს, 945 წლიდან, ადარნასე მაგისტროსი იყო.

მამის გარდაცვალებიდან ორი წლის შემდეგ შვილებმა გრანდიოზული ტაძრის აშენება გადაწყვიტეს. მშენებლობის დაწყებამდე ორი წელი, ალბათ, მოსამზადებელ სამუშაოებს დასჭირდა. როგორც ჩანს, მშენებლობა სწრაფი ტემპით წარიმართა, რადგან უკვე ორი-სამი წლის შემდეგ ტაძრის კედლები თითქმის სანახევროდ იყო ამოყვანილი. სწორედ ამ სიმაღლეზეა ამოკვეთილი ის ერთ-ერთი ლაპიდარული წარწერა ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე, რომელშიც დასახელებულ-

¹³ რ. ლაბაძე, ლოცვა და შიში შუა საუკუნეებში (ქართული მენტალური მოდელის ორი ასპექტი), საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი, თბ., 2004, გვ. 26.

¹⁴ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, გვ. 67, § 69, 70.

¹⁵ ხ. სარჯველაძე, ძველი ქართული ენის სიტყვის კონა, თბ., 2001, გვ. 217.

¹⁶ იქვე, გვ. 227.

ნი არიან ბაგრატი და დავითი, როგორც მეფეები (ოპის ყველა სხვა წარწერისაგან განსხვავებით ისინი აქ ტაძრის მშენებლად არ იხსენიებიან), მონასტრის პირველი წინამძღვრები მიქაელ და იოვანე, მშენებლობის ხელმძღვანელი გრიგოლი და ბაგრატის და დავითის აზნაურნი და მსახურნი.

ყველა ნიშნის მიხედვით ამ დროსვე უკვე ჩასმული იქნებოდა რელიეფები ვედრებისა და კტიტორების გამოსახულებით, როგორც ტაძრის სამხრეთ ფასადზე, ისე სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯის ორივე მხარეს. ოღონდ, ამ გამოსახულებებს წარწერები ჯერ კიდევ არ ახლდა. ასევე, ჯერ კიდევ არ იყო შესრულებული ტაძრის მთავარი საამშენებლო წარწერა სამხრეთი შესასვლელის ტიმპანზე. ერთად-ერთი შეიძლება დაეწვიათ, რომ ჩვენთვის უცნობი შინაარსის ლაპიდარული წარწერა ამოკვეთილი იყო სამხრეთი ფასადის ვედრების კომპოზიციაზე — ქრისტეს გამოსახულების მარჯვენა მხარეს გრძელ ვერტიკალურ სტრიქონად, რომლის დასასრულის ორ ასოს მიაკვლია ვ. ჯობაძემ¹⁷. უცნობია წარწერის შინაარსი; როგორც ჩანს, იგი წერსეს სარგისიანის დროსაც (1861) უკვე აღარ არსებობდა.

მშენებლობის მესამე წელს (966) გარდაიცვალა ტაძრის ერთ-ერთი კტიტორი ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი. ამ დროს, როგორც ჩანს, პირველად დაისვა საკითხი მისი დაკრძალვის ადგილის შესახებ და ამ მიზნით შერჩეულ იქნა ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთი მონაკვეთი — კტიტორების ტრადიციული განსასვენებელი ადგილი ქართულ ეკლესიებში¹⁸. იმის ნიშნად, რომ ესაა ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის განსასვენებელი, ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე, ამ ადგილის პირდაპირ, სარკმლის წარბის მარჯვენა მონაკვეთის ბრტყელ ზოლზე ამოკვეთეს წარწერა: „ქ მეფისა ჩ(უ)ენ(ი)სა ბაგრატ ერისთავთა ერისთავისა“¹⁹ (სურ. 20). აქ უკვე ბაგრატი პირველად არის მოხსენიებული ერისთავთა ერისთავის ტიტულით. რადგან ეს წარწერა ბაგრატის გარდაცვალებასა და მისთვის განსასვენებელი ადგილის გამოყოფას უკავშირდება, ზუსტად თარიღდება 966 წლით.

როგორც ჩანს, ბაგრატის გარდაცვალებისთანავე დამზადდა სტელა მისი და იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახულებით მის საფლავზე დასადგმელად და მასზე ამოკვეთა შესაბამისი შინაარსის წარწერები. კერძოდ, ორ რეგისტრად დაყოფილი ფილის გამოსახულებათა განმარტებითი წარწერები: ზედა რეგისტრში — ნათლისმცემლისა (სახელის აღნიშვნის გარეშე) (იხ. №8), ხოლო ქვედაში —

¹⁷ ვ. ჯობაძე, ოპის ტაძარი, გვ. 19, შენ. 9; W. Djbadze, Early medieval Georgian monasteries, p. 138, №8, pl. 186, fig. 43.

¹⁸ დანერილებით იხ. გ. გაგოშიძე, სოქორნის გუმბათიანი ეკლესია, თბ., 2003, გვ. 34-35.

¹⁹ როგორც ე. თაყაიშვილი, ისე ვ. ჯობაძე წარწერის პირველ სიტყვაში — „მეფისა“, მეორეჯერაც ოს ნაცვლად ოს კითხულობდნენ („მეფისა“). ამის შესაბამისად იხსენებოდა მესამე სიტყვის ქარაგმებიც — „ჩუენსა“ ნაცვლად „ჩუენისა“ და მთლიანად წარწერა, თითქოს, დაუმთავრებელი, ხოლო მისი შინაარსი გაუგებარი იყო. ეს შეცდომა პირველად გ. გაგოშიძემ ძეგლის ადგილზე შესწავლის (1990) შემდეგ გაასწორა (იხ. მისი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 35).

გარდაცვლილი პირის, ბაგრატიისა. აქ იგი იწოდება ადარნესე კურაპალატის ძედ, ხოლო მისი სახელი, ყოველგვარი ტიტულის გარეშე, გადმოცემულია, როგორც „ბაგრატუნე“ (№9). სახელის ასეთი ფორმა, ცხადია, ბაგრატიის სახესხვაობაა²⁰. ოშკის ყველა წარწერაში, სხვა შემთხვევებში, სახელი წერია „ბაგრატი“-ის ფორმით. როგორც ჩანს, საფლავზე აღსამართ მემორიალურ სტელაზე საჭიროდ ჩაუთვლიათ გვარის ეპონიმის თავდაპირველი, ძველი ფორმით გადმოცემა. ცნობილია, რომ ბაგრატიონთა გვარის თავდაპირველი ფორმაა „ბაგრატუნანი“. იგი პირველად ამ სახით დაფიქსირებულია გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ (951 წ.). ამ ნაწარმოებმა მოაღწია XII ს-ის ერთადერთი ხელნაწერით (Ier. 2). მასში ვკითხულობთ: „და მათ ყამთა მფლობელი იყო ამით ქუეყანათა ღმრთის-მსახური კელმნიფჳ დიდი ბაგრატუნანი აშოტ კურაპალატი“²¹. ასეთივე ფორმითაა ეს გვარი წარმოდგენილი XI-XIII სს. ქართულ ისტორიულ საბუთებში (გიორგი II-ის 1073 წლის სიგელი შიომღვიმისადმი²²; გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელი შიომღვიმისადმი²³; თამარ მეფის 1195 წლის სიგელი შიომღვიმისადმი²⁴; გიორგი IV-ის სიგელი ქვათახევისადმი 1207/1222 წწ.²⁵ და ბრძანება შიომღვიმისადმი 1212 წლისა²⁶; დავით VIII-ის 1298 წლის სიგელი ჭარმაულ გრიგოლ ჭაჭნაშვილისადმი²⁷). მასა-სადამე, გვარის ეპონიმი ბაგრატუნე/ბაგრატუნი და ოშკის სტელის ამ წარწერაში 966 წლისა იგი წარმოდგენილია უძველესი ფორმით — „ბაგრატუნე“²⁸.

²⁰ ბაგრატი-ის და „ტი“-ზე დაბოლოებული სხვა სახელების ქართული წარმოშობის, ხოლო ბაგრატიონთა საგვარეულოს ერთი შტოს სომხეთში გაბატონების შემდეგ ამ ტიპის სახელების სომხეთშიც გავრცელების შესახებ იხ.: პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 94-99. მ. ანდრონიკაშვილი ანთროპონიმ „ბაგრატი“ განიხილავს ირანული წარმომავლობის პირის საკუთარი სახელების“ ჯგუფში და თვლის, რომ მისი ძირია ძველი სპარსული Bagadāta — „ღვთის მოცემული“, „ღვთის წყალობა“ (იხ. მისი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, გვ. 443).

²¹ ქქაღძ, I, გვ. 258: 26-27.

²² ქისკ, I, გვ. 46:1, 48:41, 48:43°.

²³ ქისკ, I, გვ. 67:1.

²⁴ ქისკ, I, გვ. 100:1.

²⁵ ქისკ, I, გვ. 107:1.

²⁶ ქისკ, I, გვ. 110:1.

²⁷ ქისკ, I, გვ. 183:2.

²⁸ არ არის გამორიცხული, რომ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ თავდაპირველ, XI-ის ხელნაწერში აშოტ კურაპალატის გვარი გადმოცემული იყო, როგორც „ბაგრატუნანი“, თუმცა, ფაქტია, რომ დედნის სახით მოღწეულ გიორგი II-ის XI ს-ის (1073 წ.) სიგელში გვარი „ბაგრატუნანი“ ფორმითაა წარმოდგენილი (ე. სილოგავა, ბაგრატიონ ხელმწიფეთა ავტოგრაფები, XI-XIII სს., თბ., 2003, გვ. 6-7).

ოშკის სტელის ეს ბაგრატუნე „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ პერსონაჟია, ოღონდ, აქ მას, ისევე, როგორც ოშკის სხვა წარწერებში, ბაგრატი ჰქვია. კერძოდ, „ცხოვრებაში“ მის შესახებ აღნიშნულია: „ესე ბაგრატი, გულისკმის-ყოფითა ქებულ, წმიდათა ეკლესიათა აღმამენებელ, საღმთთა წიგნთა მძიებელ და შემკრებელ, წმიდათა ყოველთა ღირსად მიდიდებელ“ (ქქაღძ, I, გვ. 307: 25-26). უფრო მეტი, იგი მწერლობის ნიჭითაც ყოფილა

სტელის წინა პირის ჩარჩოზე, მარცხენა მხარეს, ამოკვეთეს ბაგრატი ერისთავთა ერისთავის პერსონალური მოსახსენებელი მისი სულის შეწყალების მეოხების თხოვნით ღმრთის წინაშე ნათლისმცემლის სახელზე.

სტელის იმავე წინა პირის მარჯვენა ჩარჩოზე ამოკვეთეს ცოცხლად დარჩენილი დავითის მოსახსენებელი მეფის ტიტულით და მეოხებისა და მფარველობის თხოვნით ღმრთის წინაშე ნათლისმცემლის სახელზე.

სტელის წინა პირის ჩარჩოს გარეთ, ზემოთ, ბრტყელ ნახნაგზე, წითელი საღებავით, მიანერეს გარდაცვლილის მამის სულის სადიდებელი („ადიდენ სულითა“) წარწერა (10) იესუ ქრისტეს სახელზე და ამით მოიხადეს ვალი, როგორც მის წინაშე ჩადენილი დანაშაულის („შეიპყრეს და მონაზონ ქმნეს და მოკუდა უნებლიეთ ფიჩუთა“), ისე მისი ხსოვნის წინაშე. ეს ადარნასე ამ დროს სამი წლის გარდაცვლილია. ამდენი წარწერის ამოკვეთისა თუ მიწერის შემდეგ საჭირო იყო ქრონოლოგიური ცნობების შემცველი ტექსტის მოთავსება, რომლისთვისაც გამოიყენეს სტელის ზურგი — თავისუფალი რაიმე გამოსახულებისა ან ტექსტისაგან. და აი აქ, წითელი საღებავით თორმეტ სტრიქონად მიანერეს წარწერა ეკლესიის მშენებლობის დაწყებისა და ბაგრატის გარდაცვალების დროის აღნიშვნით. ტექსტის მიხედვით, ბაგრატია ერთპიროვნული მაშენებელი — „ეკლესიისა ამის მაშენებელი“, აღნიშნულია მის შესახებ მხოლოდობით რიცხვში. ტექსტის დაზიანების გამო, ჩვენ არ ვიცით რა ეწერა წარწერის ბოლო სამ სტრიქონში, მაგრამ შემორჩენილი ფრაგმენტების მიხედვით, თითქოს, აქ აღნიშნული უნდა ყოფილიყო ბაგრატის ძმის დავითის („დავით, ძმამამ მათმან“) მიერ რალაც მოქმედების ჩადენის, ალბათ, მშენებლობის გაგრძელების შესახებ.

ამ წარწერის მიხედვით, რადგან ისე ჩანდა, რომ ტაძრის მშენებლობის ინიციატორი, სულაც მაშენებელი, მხოლოდ ბაგრატი ერისთავთა ერისთავი გამოდიოდა, სტელის მარჯვენა გვერდით კიდეზე, ახლა უკვე ამოკვეთეს ასევე თორმეტსტრიქონიანი წარწერა (13), რომლის მიხედვითაც ტაძრის („საყდრის“) მაშენებლებია ორივენი — ბაგრატი და დავით, და ორივენი მოხსენიებულია მეფის ტიტულ-

დაჯილდოებული და მასვე განუახლებია, სასწაულთა ჩართვით შეუესია, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ცალკეული ადგილები — „ნეტარისა მამისა გრიგოლის ცხოვრებაჲ ესე განაახლა სასწაულთა მათ გამოჩუებულთა შერთვითა“-ო, აღნიშნულია ერთგან „ცხოვრებაში“ (ქალძ, I, გვ. 307: 28-29). ბაგრატი ერისთავთა ერისთავის ეს ჩანართები პ. ინგოროვამ ცალკე გამოყო, ერთად შეკრიბა და დამატებად მოათავსა „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ მის მიერ მომზადებული ტექსტის ბოლოს საერთო სათაურით — „ნიშნი გრიგოლ ხანძთელისანი და მონაფთა მისთანნი და ზაქარია ანჩელისანი“ (*გიორგი მერჩულე*, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა და მოყუასთა და მონაფთა მისთა. დედანი აღადგინა და გამოკვლევა დაურთო *პაეღე ინგოროვებამ*, I, აღდგენილი დედანი, თბ., 1949, გვ. 143-168). კ. კეკელიძის მოსაზრებით, ბაგრატს „ცხოვრება“ განუახლებია „შეიძლება თვით ავტორის დახმარებით“ 958-966 წლებში (*კ. კეკელიძე*, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1980, გვ. 152). სპეციალურად ამ საკითხზე იხ.: *ზ. ალექსიძე*, ბაგრატი ერისთავთა ერისთავის მიერ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ განახლება, ქნ, V, 1978, გვ. 33-39.

ლით („მეფენი ჩუნენი“). აქვე საგანგებოდაა აღნიშნული, რომ ისინი არიან ძენი ადარნესე კურაპალატისანი.

ამ წარწერის ქვემოთ, მისგან განცალკევებით, კიდევ არის ამოკვეთილი ექვს-სტრიქონიანი წარწერა (14), რომელმაც დაზიანებულად მოაღწია ჩვენამდე. როგორც ჩანს, იგი რაიმე განსაკუთრებულ ცნობებს არ შეიცავდა, მაგრამ მასში აღნიშნული იყო ღმრთის მიერ შეწყალების თხოვნა ეკლესიის მაშენებელთა, მშრომელთა და ტაძარში მდგომარეთა შესახებ (ასამალღებელი)².

ამ სტელის დამზადებისა და მისი წარწერებით დაფარვის შემდეგ, ან შეიძლება მისი დამზადების პარალელურად, როგორც ჩანს, გადაწყდა მეორე სტელის, ჯერ კიდევ ცოცხალი დავით მეფის საფლავზე დასადგმელის დამზადება ღმრთისმშობლისა და მისი გამოსახულებით.

სტელის წინა პირზე ორ რეგისტრად განთავსდა რელიეფური გამოსახულებები — ზემოთ წმ. ღმრთისმშობლისა შესაბამისი განმარტებითი წარწერით (1) და ქვემოთ — დავით მეფისა შედარებით ვრცელი განმარტებითი წარწერით (2), რომელშიც აღნიშნულია, რომ იგი არის მეფე, ძე ადარნესე კურაპალატისა. ტექსტი ჩართულია მისი განდიდების ფორმულა („ადიდენ ღმერთმან“), რაც, ცხადია, ნიშნავს, რომ იგი ცოცხალია და მოქმედი ხელისუფალია.

სტელის წინა მხარესვე, მარცხენა ჩარჩოზე ამოკვეთეს მოზრდილი ჯვარი გოლგოთაზე შესაბამისი წარწერით (3), რომელიც, როგორც უკვე აღინიშნა, მაცხოვრის სიმბოლური გადმოცემა ვედრების არასრულ კომპოზიციაში.

ჩარჩოს მარცხენა მხარეს ამოკვეთეს გრძელი, შვეული წარწერა (20 სტრქ.) — დავით მეფის მოსახსენებელი (5). აქაც, ტექსტის მიხედვით იგი ცოცხლად მოიხსენიება. სამაგიეროდ, მარჯვენა ჩარჩოზე ამოკვეთეს ასევე შვეული, გრძელი წარწერა (21 სტრქ.), რომელშიც თხოვნაა ღმრთისმშობლისადმი მაცხოვრის წინაშე მხოვების შესახებ ბაგრატის სულისათვის. ცხადია, ბაგრატი ამ წარწერის მიხედვითაც გარდაცვლილად იგულისხმება. რაც მთავარია, ეს წარწერა თავისი ტექსტით ეხმარება ბაგრატის სტელის მარცხენა ჩარჩოს წარწერას (11), რომელშიც ასევე ბაგრატის სულის შეწყალებაზეა აღნიშნული და, მასადაამე, იგი მიცვალებულად იგულისხმება. ვფიქრობ, ეს კიდევ ერთი არგუმენტია იმის სასარგებლოდ, რომ ორივე სტელა ერთდროულად დამზადდა — ერთი ბაგრატის გარდაცვალებისთანავე, მეორე — დავითის სიცოცხლეში.

² არაფერია მოულოდნელი იმაში, აქ რომ მაშენებელთა, მშრომელთა და მდგომარეთა (ეკლესიაში მლოცველთა) ასამალღებელი ყოფილიყო ამოკვეთილი, რადგან მსგავსი ტექსტი გვხვდება კუმურდოს ტაძრის 964 წლით დათარიღებულ, ე.ი. ოპის ამ წარწერის თანადროულ წარწერაში — „წმიდაო ეკლესიაო, შენნი მუშაკნი და ყოველნი მაშენებელნი შენნი დელსა მას საშუკლისასა დაიფარენ“ (ჯ. სილოგავა, კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა, თბ., 1994, გვ. 43). წარწერათა ტექსტებში ფამისნირვის ფორმულების, ასამალღებლის ჩართვის შესახებ, მათ შორის 493 წლის ბოლნისის სიონის ერთ-ერთ წარწერაში, იხ.: ჯ. სილოგავა, ბოლნისის უძველესი ქართული წარწერები, თბ., 1984, გვ. 25-26.

სტელის წინა პირზე მოათავსეს კიდევ ერთი წარწერა, რომელიც ამოკვეთილია ზემოთ, მომრგვალებულ ნაწილში, ნახევარწრიულად. აქ, მიმართვაა ძელი ცხორებისადმი, რომელიც მარცხენა ჩარჩოზეა ამოკვეთილი, მეოხების თხოვნით ზოგადად „მეფეთა ჩუენათათვის“ (შდრ. ბაგრატის სტელაზე ანალოგიურ ადგილას წითელი საღებავით მიწერილი წარწერა (10), რომელშიც გარდაცვლილ ადარნესე კურაპალატის სულით განდიდებაზეა საუბარი).

ამის შემდეგ სტელის მარცხენა გვერდი მთლიანად დაფარეს 33 სტრიქონად ამოკვეთილი ვრცელი წარწერის ტექსტით, რომელიც პირობითად რამდენიმე ნაწილად იყოფა.

დასაწყისში აღნიშნულია ქრისტესადმი თხოვნა ღმრთისმშობლის მეოხებით, ძელი ცხორების ძალით, იოვანე ნათლისმცემლის ეედრებით, ასევე ყოველთა წმიდათა მართალთა და მარტვილთა მადლით, რომ განსჯის დღეს მის მარჯვენით დაადგინოს ადარნასე კურაპალატი და ბაგრატი ერისთავთა ერისთავი, მეფენი ჩუენნი. ე.ი. ისინი გარდაცვლილებად იგულისხმებიან.

ამას უშუალოდ მოსდევს დავითის მეფობის განმადიდებელი („დიდებულ-მცა არს მეფობაჲ დავითისა“) წინადადება ქრისტესადმი თხოვნით — „მიანჭე სიმრთელით დღეგრძელებაჲ და მტერთა მიმართ მძლეობაჲ“. ე.ი. დავითი წარმოდგენილია, როგორც ცოცხალი და მოქმედი ხელისუფალი.

შემდეგ მოდის საკმაოდ ვრცელი ფორმულა, მსგავსი ჟამისწირვების ასამაღლებლის ფორმულებისა, რომელშიც ჩამოთვლილია საყდრის შემწე, მსახური, ზოგადად ხელმწიფე, ეპისკოპოსი, მამასახლისი, მონაზონი, ერისაგანი, დიდი თუ მცირე — ტექსტის ავტორისვე აღნიშვნით — „ამოდენი ყოველნი“, და გამოთხოვილია მათი შეწყალება.

ტექსტში შემდეგ დასახელებულია გრიგოლი. მის შესახებ აღნიშნულია, რომ იგია „ხატის ამის აღმმართველი და ეკლესიის ამის მშრომებელი“. მასზე ტექსტის ავტორი ქრისტეს მიმართავს — დაიცევ ორსავე ცხოვრებასა და მარჯვენით შენსა ღირს ყავო. ზუსტად ისე, როგორც ეს ტექსტის დასაწყისშია აღნიშნული მეფეების — ადარნესე კურაპალატის და ბაგრატი ერისთავთა ერისთავის შესახებ. აქ კიდევ ერთხელ გამჟღავნებულია ამ გრიგოლის დაუოკებელი ამბიციები — მისი მოხსენიება ტაძრის ყველა მთავარ წარწერაში და გამოსახვა ვედრების კომპოზიციის წინაშე მსგავსად მეფეებისა; მართალია, შემცირებული ზომით და მასშტაბებით, მაგრამ, მთავარია — იმავე იდეით და მისწრაფებით.

ტექსტის ბოლო მონაკვეთში წარმოდგენილია ქრონოლოგიური ცნობები მსგავსად ბაგრატის სტელის ზურგზე წითელი საღებავით მიწერილი წარწერისა (15) — აღნიშნულია ეკლესიის მშენებლობის დაწყების (963 წ.) და ბაგრატის გარდაცვალების თარიღები (966 წ.). ბოლოს, ისევე, როგორც ბაგრატის სტელის წარწერაში, ქვის დაზიანების გამო, აქაც ნაკლულია სამი უკანასკნელი სტრიქონი, რომელშიც, როგორც ჩანს, დავითის მიერ რაღაც ქმედების განხორციელების შესახებ იყო აღნიშნული.

ამ სტელის წარწერები, ისევე როგორც სტელა, ბაგრატიის სტელისა და მისი წარწერების მსგავსად, ბაგრატიის გარდაცვალების დროით — 966 წლით, ან უკიდურეს შემთხვევაში 966-973 წლებით უნდა დათარიღდეს.

სტელების დამზადების და ბაგრატიის საფლავზე მისი სტელის აღმართვის შემდეგ, დავითმა მარტომ გააგრძელა ტაძრის მშენებლობა. იგი ათი წელი გაგრძელდა და მშენებლობის დასრულების აღსანიშნავად აღმოსავლეთის ფასადის ფრონტონში ჩასვეს ქრონოლოგიური ცნობების შემცველი წარწერა ... ათსა წელსა აშენებდა". ეს წარწერა თარიღდება 966+10=976 წლით. როგორც უკვე აღვნიშნე, თარიღს 963 წლიდან, ე.ი. ტაძრის ფაქტიური მშენებლობის დროიდან ვერ ავითვლით, რადგან ტექსტში მშენებლობის დასრულებელი მხოლოდობით რიცხვშია დასახელებული და იგია დავითი, რომელმაც 966 წელს ძმის გარდაცვალების შემდეგ მარტომ გააგრძელა ტაძრის აგება.

მშენებლობის დასრულების შემდეგ, როგორც ეს ნესად იყო მიღებული, დაინყეს ტაძრის საამშენებლო და მემორიალური წარწერებისა და მოსახსენებლების მოთავსება შესაბამის ადგილებში.

ამასობაში, სანამ ტაძრის მშენებლობა გრძელდებოდა, 973 წელს დავითმა მიიღო მაგისტროსის ნოდება (შეიძლება, უფრო ადრეც, მაგრამ ჩვენ ცნობა ამ დროიდან გვაქვს²⁰). საჭირო იყო მშენებლობის დასრულების შემდეგ შესრულებულ წარწერებში ამ რეალობის დაფიქსირებაც.

მართლაც, ტაძრის მშენებლობის დასაწყის ეტაპზე, ე.ი. იმ დროს როდესაც ორივე ძმა ცოცხალი იყო, შესრულებულ ვედრების კომპოზიციების — როგორც სამხრეთ ფასადზე, ისე გუმბათქვეშა ბურჯზე, დავითი ყველა წარწერაში მოხსენიებულია მაგისტროსის ტიტულით. ასეა ეს ტაძრის მთავარ საამშენებლო წარწერაშიც სამხრეთი შესასვლელის ტიმპანზე. მაშასადამე, ეს წარწერები ადრევე დამზადებული და ტაძრის შესაბამის ადგილებში ჩასმული ვედრების გამოსახულებების გარშემო (ასევე ტიმპანზე) შესრულებულია 976-979 წლებში (ზედა თარიღია დავითის მიერ კურაპალატის ნოდების მიღება).

²⁰ პ. ინგოროყვა თელის, რომ დავითმა მაგისტროსობა მიიღო 961 წლიდან (პ. ინგოროყვა, გორგი შერჩულე, გვ. 105) — ივლისხმება მამის, ადარნასე კურაპალატის ამ წელს გარდაცვალების შემდეგ, მაგრამ ეს გაუგებრობაა — ამ წელს გარდაცვლილი ადარნასე იყო კურაპალატი და დავითს სწორედ ეს ნოდება უნდა მიეღო. ცნადა, მას 961 წელს არა თუ კურაპალატობა, მაგისტროსობაც არ ჰქონდა მიღებული, თორემ ეს უსათუოდ აისახებოდა სტელების 966 წელს შესრულებულ მრავალრიცხოვან წარწერებში. როგორც ჩანს, 958 წელს ადარნასეს მიერ კურაპალატობის მიღების შემდეგ, მან ხელი შეუშალა მისი რომელიმე შვილის მიერ მისი ყოფილი ტიტულის — მაგისტროსის მიღებას. ალბათ, ეს გახდა ოჯახური კონფლიქტის მიზეზი და უკმაყოფილო შვილებმა ადარნასე ძალად ბერად აღკვეცეს და ისიც ორ წელიწადში გარდაიცვალა. დავითმა მაგისტროსობაც და კურაპალატობაც დამოუკიდებლად მიიღო მამისა და ძმის გარდაცვალების შემდეგ ბიზანტიის სამეფო კარის ნიშნე და მსახურებათა გამო. ამათგან მეორე ტიტულის მიღების საბაბი და მიზეზი ცნობილია (ბარდა სკლიაროსის აჯანყების ჩახშობაში დახმარება), მაგრამ არ ვიცით — პირველისა.

სწორედ ამასი გამოიხატება ოპკის, როგორც მემორიალური ტაძრის განსაკუთრებულობა — პირველ რიგში, იგი აშენებული იქნა, როგორც ბაგრატიონთა ტაოს შტოს წარმომადგენლების განსასვენებელი ადგილი; აქ დაიდგა ორი სტელა ტაძრის მშენებელი-კტიტორების საფლავებზე; ტაძრის მშენებლობის დასრულების შემდეგ კიდევ ერთხელ იქნა წარწერებში ასახული 10 წლის წინ გარდაცვლილი ერთ-ერთი კტიტორის სახელი; რაც მთავარია, ტაძრის სხვადასხვა ადგილებში განთავსდა ვედრების ოთხი გამოსახულება კტიტორებთან ერთად, ვედრებისა, რომელიც თავისი შინაარსით იმპერეციონურ ცხოვრებაში შემწეობის თხოვნას შეიცავს. როგორც ჩანს, სწორედ ამითაა განპირობებული ოპკის მონასტრის მთავარი ტაძრის აგება იოვანე ნათლისმცემლის სახელზე — იგი ხომ ქრისტეს შობამდე მიცვალებულთა მეოხად მოიაზრებოდა³¹.

მართალია, სანამ ტაძრის სრული შესწავლა არ ჩატარდება არქეოლოგიურ გათხრებთან ერთად, ძნელია დასკვნების გაკეთება იქ დაკრძალული პირების საფლავების შესახებ, მაგრამ ასეთები რომ ნამდვილად იყო ამის მაჩვენებელია ტაძრის ე. თაყაიშვილისეული აღწერილობის ერთი ადგილი. იგი წერს: „ტაძრის დასავლეთის მკლავის გასწვრივ არის თალოვანი საძვალე სარდაფი, რომელიც ტაძრის ქვეშ მოქცეულ მეორე საძვალესაც უერთდება საერთო კარით და საერთო ჩასასვლელით. ჩასასვლელი ახლა სანახევროდ მინით არის ამოვსებული. ამ საძვალეთა პირველი ნაწილი ალბათ საერო პირთათვის იყო განკუთვნილი და, სხვათა შორის, ტაოს ზოგიერთი ბაგრატიონიც აქ უნდა იყოს დამარხული. მეორე საძვალე ალბათ ბერთა და საეკლესიო პირთათვის იყო დანიშნული. ერთიც და მეორეც ეხლა ძვლებით არის სავსე“³². მართალია, ე. თაყაიშვილი ამას 1917 წელს წერდა და 2003 წელს იქ ტაძრის მაშენებელთა საფლავის სტელების შესახებ არაფერი იცოდა, მაგრამ დიდი მეცნიერის გუშანით მაინც ინინასწარმეტყველა, რომ ტაძარში ტაოს ზოგიერთი ბაგრატიონიც იქნებოდა დაკრძალული.

³¹ იოვანე ნათლისმცემლის სახელზეა აგებული *კონდოლის* (VI ს. დასაწყ.), *ალუანის* (VIII-IX სს.), *საბუის* (დაახ. VIII-IX სს.) ბაზილიკები (Г.Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, Текст, Тб., 1959, с. 68-69, 94-97, 178-181), *იძლეეთის* (კასპის რ-ნი) VI ს-ის I ნახ-ის ეკლესია (საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, 5, თბ., 1990, გვ. 165, № 132), *ხცინის* 1002 წლის ტაძარი (Р.Шмидлин, Древний Цвиниотский храм близ сел. Хциси, *Art Georgia*, 4, 1955, გვ. 139-168), *დავით-გარეჯის* ერთ-ერთი სამონასტრო კომპლექსის მთავარი ტაძარი (Г.Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давида-Гареджис, Тб., 1948, с. 49-53) და 15-მდე მცირე ეკლესია, მათგან ზოგიერთი გვიანი შუა საუკუნეებისა, საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში — *ატენი*, *ახატანი*, *ვანძანი*, *ფიჩხოვანი*, *საფარა*, *ქვემოხეთი*, *წითელწყარო* (*ვორის*), *დიდი გომარეთი*, *ნარაზენი*, *ხოვლე*, *იელი*, *ხაში*, *ვაქირი*, *დურჩი...* (იხ. საქართველოს კულტურის ძეგლები, ავტორილი სახელმწიფო დაცვაზე, თბ., 1959). ყველა მათგანის აგებაში, როგორც ჩანს, ქრისტეს წინაშე ნათლისმცემლის მიერ მიცვალებულთა სულის მეოხეობის აზრია ჩადებული.

³² ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 33.

976 წელს ტაძრის მშენებლობის დასრულების შემდეგ დავით მეფემ კიდევ 25 წელი იცოცხლა. ამ ხნის მანძილზე მის გარშემო დიდი მნიშვნელობის პოლიტიკური მოვლენები დატრიალდა, რომელთა მონაწილე თვითონ იყო:

1) 975 წელს, ტაძრის მშენებლობის დასრულებამდე ერთი წლით ადრე, ხოლო ვ. ჯობაძის ქრონოლოგიით 3 წლის შემდეგ, უშვილო დავითმა იმდროინდელი საქართველოს ერთ-ერთი შორსმჭვრეტელი პოლიტიკოსის, აფხაზთა მეფის ქართლში მოხელის, ივანე მარუშისძის რჩევით, ბაგრატი უფლისწული იშვილა. ბაგრატი დაქუცმაცებული საქართველოს ორი პოლიტიკური ერთეულის სამეფო ხელისუფლების მემკვიდრე უკვე იყო და თუ დავით კურაპალატის მემკვიდრეობაც მას დარჩებოდა, იგი საქართველოს ორ მესამედზე მეტს სათავეში უპირობო მმართველად მოექცეოდა და ამით ქვეყნის გაერთიანებას საფუძველი ჩაეყრებოდა. მართლაც, დავითმა ეს ნაბიჯი გადადგა და 975 წელს ბაგრატი — აფხაზთა სამეფოს ტახტის მემკვიდრე დედის ხაზით და ქართველთა სამეფოს ტახტის მემკვიდრე მამის ხაზით, შიდა ქართლის მმართველად დაადგინა.

2) 978 წელს ბაგრატი დავითის მონაწილეობით აფხაზთა მეფედ ეკურთხა და ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანების დასაწყისს მტკიცე საფუძველი შეექმნა. როგორც ცნობილია, მოვლენები ისე განვითარდა, რომ 1001 წელს ბაგრატმა დავითის მემკვიდრეობა, ხოლო 1008 წელს მამამისის გურგენის მემკვიდრეობა მიიღო. ამით საქართველოს დიდი ნაწილი დინასტიური გზით უსისხლოდ გაერთიანდა. 1003 წელს პირველი შტგევით და 1008-1010 წლებში ორწლიანი ბრძოლით, დინასტიური გაერთიანების გარეთ დარჩენილი კახეთ-ჰერეთი შემოიერთა და თბილისის საამიროს გამოკლებით, რომლის ისედაც ნომინალური პოლიტიკური დამოუკიდებლობის დღეები დათვლილი იყო (თუმცა, მის იურიდიულ შემოერთებას კიდევ ასი წელი და 1122 წელს თბილისისათვის გააფთრებული ბრძოლა დასჭირდა), ქვეყანა ერთ სახელმწიფოდ გააერთიანა. ქვეყნის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე კავკასიის მეორე ქრისტიანული ქვეყნის სომხეთის ასევე დაქუცმაცებული პოლიტიკური ერთეულების სათავეში არ აღმოჩნდნენ მსგავსი შორსმჭვრეტელი ხელმძღვანელები და მათ გაერთიანება ვერ მოახერხეს. ამის გამო იყო, რომ XI ს-ის შუა ხანებიდან სომხური პოლიტიკური ერთეული არ არსებობდა და მისი ისტორიული მიწების ნაწილი ჯერ ბიზანტიის იმპერიამ, შემდეგ სელჯუქებმა, ცოტა მოგვიანებით საქართველოს სახელმწიფომ და ბოლოს ხან ირანმა და ხან ოსმალეთ-თურქეთმა მიიერთეს. მხოლოდ 1920 წელს შეძლო სომხეთმა, საბჭოთა კავშირის შემადგენლობაში შემაჯავლი ერთ-ერთი რესპუბლიკის სახით, ნომინალური სახელმწიფოებრივი არსებობა მოეპოვებინა. აი, ამას გადაარჩინა დავითმა და მისმა თანამედროვე შორსმხედველმა პოლიტიკურმა გუნდმა საქართველო, რომელმაც ამის შემდეგ კიდევ ათი საუკუნე იარსება, მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში სისხლსავსე, როგორც პირდაპირი, ისე გადატანილი მნიშვნელობით, პოლიტიკური სახელმწიფოებრივი ცხოვრებით იცხოვრა, სანამ 1801 წელს მსოფლიო ასპარეზზე გამოსულმა რუსეთის იმპერიამ არ შეიერთა. ჩვენ ისევ დავითს დავუბრუნდეთ.

3) 979 წელს დავითი, მათივე თხოვნით, აქტიურად ჩაერია ბიზანტიის პოლიტიკური ცხოვრების მოწესრიგებაში — თავისი სარდლები — თორნიკე და ჯოჯოკი ერისთავთა ერისთავები, 12 ათასიანი მხედრობის სათავეში გააგზავნა საიმპერატორო კარის წინააღმდეგ აჯანყებული და იმპერატორობის მოპოვების სურვილით შეპყრობილი უზურპატორის ბარდა სკლიაროსის დასამხობად. მიღებული იქნა მნიშვნელოვანი პოლიტიკური გამარჯვება — დავითმა საიმპერატორო კარისგან კურაპალატის ტიტული მიიღო, მასვე გადაეცა, სიცოცხლეში ფლობის უფლებით, ბიზანტიის მფლობელობაში, მაგრამ მისი სამეფოს გვერდით არსებული ძირძველი ქართული ტერიტორიების ნაწილი — იმიერ ტაო. ასევე, მან ბარდა სკლიაროსის და მისი მომხრე წინააზიელი ფეოდალების დამარცხებით დიდძალი ქონება მოიპოვა. ამ ქონების ნაწილით, აგრეთვე, სხვა მატერიალური საშუალებებით, 980-983 წლებში ათონზე ქართველთა დიდი მონასტერი დაარსდა, რომელსაც საუკუნეების განმავლობაში, როგორც კულტურულ-საგანმანათლებლო, ასევე პოლიტიკური დატვირთვა ჰქონდა. დავითმა ამ საქმეშიც მსურველ მონაწილეობა მიიღო — მის მიერ დაარსებულ ოპკის ლავრაში შეიქმნა სწორედ ათონის ქართველთა მონასტრისათვის განკუთვნილი უძვირფასესი ხელნაწერები (იხ. ზემოთ).

4) 987 წელს დავითმა სხვათა ნაქეზებით და, როგორც ჩანს, ბიზანტიის მიერ დროებით მფლობელობაში გადმოცემული, აგრეთვე, დამატებით კიდევ სხვა მიწების მუდმივ მფლობელობაში გადმოცემის დაპირებით, მხარი დაუჭირა საიმპერატორო კარის წინააღმდეგ მიმართულ მორიგ აჯანყებას სარდალ ბარდა ფოკას ხელმძღვანელობით. ბარდა ფოკა დამარცხდა. მას მისი მომხრე ქართველი დიდებულების დიდი ნაწილი გადაყვა, ხოლო დავითი იძულებული გახდა შეედგინა ანდერძი, რომ მისი გარდაცვალების შემდეგ მისი სამფლობელოები ბიზანტიას გადაეცემოდა. ცხადია, ეს დიდი პოლიტიკური მარცხი იყო, რადგან სულ მალე მას სისხლისმღვრელი ბრძოლები მოჰყვა საქართველო-ბიზანტიას შორის დავითის მემკვიდრეობის გამო.

ბოლოს, დავით კურაპალატის ცხოვრების უკანასკნელი დღეების, მისი გარდაცვალების გარემოებებზე, რომელსაც ქართული საისტორიო წყაროები (და ქართული ისტორიოგრაფიაც) გვერდს უვლის. სომხურმა წყაროებმა შემოინახეს ცნობები მისი სიცოცხლის ძალადობრივი გზით დასრულების შესახებ — მისი ხანგრძლივი მეფობით თავმოებურებულ დიდებულებს განუზრახავთ მეფის თავიდან მოშორება, რაშიც დიდი იყო ბიზანტიის სამეფო კარის დაინტერესება (თუ ნაქეზებაც არა) — დავითის გარდაცვალების შემდეგ ხომ მის მიერ ბიზანტიისაგან სხვადასხვა დროს სხვადასხვა დამსახურებათა გამო მიღებული სამფლობელოები კვლავ ბიზანტიას უნდა დაბრუნებოდა³².

³² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი III, გვ. 157. ა. აბდლაძე, დავით კურაპალატის მკვლელობის კვლადაკვალ, „ქართული დიპლომატია“, წელიწდეული, 4, თბ., 1997, გვ. 31-38.

თავიანთი ბოროტი განზრახვის განსახორციელებლად მათ შეურჩევიათ, როგორც ჩანს, სამეფო კარის ეპისკოპოსი ვინმე ილარიონი, რომელიც თავისი სამეფო კარზე მდგომარეობის გამო მეფესთან დაახლოებული პირი იქნებოდა. მათ იგი დაუშინებიათ (თუ როგორ და რის გამო, უცნობია) და იძულებული გაუხდიათ სისრულეში მოეყვანა მათი ბოროტი განზრახვა. სომეხ ისტორიკოსებთან — არის-ტაკეს ლატივერტიცი (XI ს.), მათე ურპაეცი (XII ს.) და სუმბატ სპარაპეტი (XIII ს.), დაცული ცნობების შეჯერებით ასეთი სურათი ჩანს: დიდ ხუთშაბათს, ლიტურგიის დროს, ეპისკოპოსმა «ცხოველმყოფელი ხორცი და სისხლი ქრისტესი სასიკვდილო ნამალს შეპარია» და «პირში ჩაუღო» მეფეს. მათე ურპაეცი განაგრძობს: «ღვთის მოყვარე დავითმა იცოდა ყოველივე, არაფერი არ თქვა, არამედ აიღო განსაკუთრებული ნამალი და მით დაიყურა თავისი სხეულის სატიკვარი. ხოლო ურჯულო ეპისკოპოსი ილარიონი კვლავ აღენთო ბოროტი განზრახვით. ერთ დღეს შევიდა მის ოთახში და ვიდრე კეთილმსახურ დავითს მშვიდი ძილით ეძინა, აიღო მისი ბალიში, დაადო დავითს პირზე, ზედ დაეცა ძლიერი ძალით და ნამებით მოახრჩო ღვთის მოყვარე დავით კურაპალატი»³⁴. ეს მოხდა სომხური წყაროებით 1000, ქართულით — 1001 წელს.

ამის შემდეგ ბიზანტიის სამეფო კარმა კვლავ მიმართა მორიგ მზაკვრობას და კვალის დაფარვის მიზნით შეთქმულების მონაწილეები თავიდან მოიშორა. «რამდენიმე წლის შემდეგ — განაგრძობს მათე ურპაეცი, ბასილი მეფემ (იგულისხმება ბიზანტიის იმპერატორი ბასილი II (976-1025), საქართველოს დაუძინებელი მტერი, დავითის ანდერძის განუხრელი აღსრულების თავგამოდებული გამტარებელი — ვ.ს.) შეიპყრო ურჯულო ეპისკოპოსი ილარიონი, დიდი ქვა შეაბა მას კისერზე და იგი და სხვა მისი მომხრე აზნაურები ზღვაში ჩააგდო. ასე ამოწყდნენ ისინი წყევლით»³⁵.

უშვილო დავით კურაპალატი დაკრძალეს თავისი ასევე უშვილო ძმის ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გვერდით, 25 წლის წინათ მათ განსასვენებლად აგებულ ოშკის ტაძარში, რომელიც დღემდე დგას მათ სახსოვრად და დიდებად.

³⁴ ე. ცაგარეიშვილი, სომხური წყაროები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X-XI საუკუნეებში, *მრავალთავი*, II, 1973, გვ. 162-163, 198.

³⁵ იქვე, გვ. 198-199.

დამატება I

ბამოკვლევა ოშკის ტაძრის კტიტორთა რელიეფების და აშენების თარიღის შესახებ ახლად აღმოჩენილი ეპიგრაფიკული ძეგლების მიხედვით*

სამხრეთ საქართველოს ისტორიული რეგიონის ტაოს (ამჟამად თურქეთის რესპუბლიკის ართვინის ვილაიეთში) უმნიშვნელოვანესი ხუროთმოძღვრული კომპლექსის — ოშკის მონასტრის შესახებ არსებულ მცირერიცხოვან სპეციალურ ლიტერატურას ახლახან შეემატა ვ. ჯობაძის (კალიფორნიის უნივერსიტეტი, აშშ) ფრიად მნიშვნელოვანი გამოკვლევა მონასტრის მთავარი ტაძრის კტიტორთა რელიეფების და მისი აშენების თარიღის შესახებ¹. ვ. ჯობაძე, მისივე ცნობით, 1965-1975 წწ. ექვსჯერ ეწვია ოშკს სამონასტრო კომპლექსის მთლიანი შესწავლის მიზნით; აღმოაჩინა მანამდე უცნობი რამდენიმე სკულპტურა და წარწერა და ამ ტაძრის შესახებ თავისი სამეცნიერო კვლევის შედეგების ერთი ნაწილი გამოაქვეყნა ზემოდასახელებულ ნაშრომში². მასში წარმოდგენილია დაწვრილებითი ანალიზი ტაძრის კტიტორთა რელიეფების ორი ჯგუფისა (ამათგან მეორეს ვ. ჯობაძემ მიაკვლია 1973 წელს) და მოცემულია პირველი პუბლიკაცია ტაძრის ადრე უცნობი ისტორიული შინაარსის სამი ვრცელი წარწერისა. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ამ წარწერების აღმოჩენა და გამოქვეყნება, რადგან მათ, ავტორისვე განცხადებით, გაამდიდრეს ჩვენი ცოდნა ოშკის ტაძარზე და ამავე დროს, შუქი მოჰფინეს ძეგლთან დაკავშირებულ ზოგიერთ ბუნდოვან ქრონოლოგიურ საკითხს.

ნაშრომის ზოგადი ხასიათის შესავალი ნაწილის შემდეგ ავტორი გეთავაზობს კტიტორთა რელიეფური ჯგუფების აღწერას და მათ ანალიზს. ამჟამად ოშკის ტაძარში ცნობილია კტიტორთა რელიეფების ორი ჯგუფი (2003 წლის 7 ნოემბერს აღმოჩნდა კიდევ ერთი, მესამე ჯგუფი, რომლისადმიცაა მიძღვნილი წინამდებარე ნაშრომი). ერთი მათგანი მოთავსებულია ტაძრის სამხრეთ კედელზე, გარეთ, აღმოსავლეთის მხარეს, პასტოფორიუმის ფასადზე.

* „მაცნე“, ისტორიის ... სერია, 1, 1977, გვ. 129-142.

¹ *W. Djobadze, The Donor Reliefs and the Date of the Church at Oshki, Byzantinische Zeitschrift, 69, 1976, გვ. 39-62, ტაბ. 1-XIV.* (ნაშრომი ამჟამად გამოქვეყნებულია ქართულ ენაზეც: ვ. ჯობაძე, ოშკის ტაძარი (ორი ნეილი ოშკის ტაძარზე), თბ.; 1991, გვ. 15-53. ამ გამოცემაზე იხ.: დ. ხოშტარია, ვახტანგ ჯობაძის ნაშრომები ქართულ ენაზე, „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1-2, 1992, გვ. 242-250).

² ავტორის განცხადებით, ოშკის სრული შესწავლა წარმოდგენილი იქნება მონოგრაფიაში ტაო-კლარჯეთის X და XI სს. ეკლესიების შესახებ, რომელსაც გამოსაცემად ამზადებს (*W. Djobadze, დასახ. ნაშრომი. გვ. 57, შენ. 119*) [ნაშრომი ამჟამად გამოცემულია: *W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjet' i Savier'i, Stuttgart, 1992*].

ეს არის 146X67-73 სმ. ზომის ხუთი სკულპტურული გამოსახულება, მოთავსებული ერთი მეორის ვედრით, მინის დონიდან სამი მეტრის სიმაღლეზე და განლაგებული მიჯრით 367 x 402 სმ. ფართობზე. აქ, ცენტრში წარმოდგენილია ვედრების კომპოზიცია და მის ორივე მხარეს კტიტორები — მარცხნივ დავით მაგისტროსი და მარჯვნივ ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი. მთლიანად კომპოზიციას და ცალკე-ცალკე კტიტორთა გამოსახულებებს თან ახლდა სინგურით შესრულებული წარწერები. ისინი 1861 წელს პირველად გადმოიხატა მხითარისტმა *ნერსეს სარგისიანმა* და 1864 წელს გამოაქვეყნა *მარი ბროსემ*³; შემდეგ, 1917 წლის ექსპედიციის დროს, ისინი შეისწავლა *ე. თაყაიშვილმა*, რომლის ნაშრომი გამოიცა 1952 და 1960 წწ. რუსულ და ქართულ ენებზე⁴. 1965 წელს, როდესაც ისინი ვ. ჯობაძემ შეისწავლა, მისი განცხადებით, ეს წარწერები უკვე თითქმის მთლიანად გადასული იყო.

კომპოზიციის ცენტრში, როგორც აღინიშნა, წარმოდგენილია ვედრება. ავტორის საცხებიტო სამართლიანი განცხადებით, ეს არის ვედრების პირველი მონუმენტური გამოსახულება და, როგორც ჩანს, არა მარტო ქართულ, არამედ საერთოდ ქრისტიანულ ხელოვნებაში⁵. ვედრების კომპოზიციის გარშემო კტიტორთა გამოსახვის იდეის მნიშვნელობის საილუსტრაციოდ ვ. ჯობაძეს მოჰყავს ტაძრის სამხრეთი მინაშენის წარწერა, რომელშიც ეკლესიის კტიტორები პირდაპირ მიმართავენ ღმრთისმშობელს და იოვანე ნათლისმცემელს,

³ M. Brosset, *Inscriptions géorgiennes et autres recueillies par le Père Nersès Sargisian et expliquées par M. Brosset*, MAIS, VII série, t. VIII, N 10, SPb., 1864.

⁴ E. Тақайшвили, Археологическая экспедиция 1917 г. в южные провинции Грузии, Тб., 1952, გვ. 62-63, სურ. 29-31; *ე. თაყაიშვილი*, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960, გვ. 52-54, სურ. 29-31.

⁵ სამწუხაროდ, ვედრების ამ გამოსახულებამ, რომელიც 100 წელზე მეტია ცნობილია სამეცნიერო ლიტერატურაში, ვერ პოვა ასახვა ჩეხოსლოვაკელი ბიზანტიანისტი *ი. მისლივეცი*ის სპეციალურ ნაშრომში ვედრების წარმოშობის შესახებ (*И. Мысливец, Происхождение «Девиссы», об. კრ. «Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа». Искусство и культура. Сборник статей в честь В. Н. Лазарева*, М., 1973, გვ. 59-63). ეს მით უფრო დასაბნა თუ გავითვალისწინებთ, რომ: ა) ვედრების იკონოგრაფიული სქემა (ცენტრში წარმოდგენილი მაკურთხებელი მაცხოვრისაკენ ვედრების პოზით მიმართული ღმრთისმშობელი და იოვანე ნათლისმცემელი), როგორც ეს სპეციალურ ლიტერატურაშია დადგენილი, საბოლოოდ ჩამოყალიბდა X ს-ში და ოპიის ტაძრის კტიტორთა გამოსახულებების პირველ ჯგუფში სწორედ ეს იკონოგრაფიული სქემაა მოცემული; ბ) ი. მისლივეცი დაწვრილებით ჩამოთვლის ვედრების ამ იკონოგრაფიული სქემის ყველა ცნობილ ნიმუშს — X ს-ის ჭედური ხელოვნების ძეგლებს, მინანქრის ნიმუშებს, მონუმენტური ფერწერის ძეგლებს და ფერწერულ ხატებს, მაგრამ მონუმენტური სკულპტურის ძეგლები მისთვის უცნობია, და როგორც ჩანს, ოპიის გარდა სხვაგან ამ დროისა (X ს.) არც არის.

*იხ. I ტომ. 2,5: „რამეთუ ერთ არს ღმერთი და ერთ არს შუა-მდგომელ ღმრთისა და კაცთა, კაცი იესუ ქრისტე“.

ხოლო მათი მეოხებით იესუ ქრისტეს ღმრთის წინაშე შემწეობისათვის⁶. ოპკის მრავალრიცხოვან წარწერებში (ამჟამად ცნობილია ოცზე მეტი წარწერა) ეს ერთადერთია ასეთი შინაარსისა ფორმულით „ადიდენ მეფენი ჩუენნი წინაშე შენსა“. ის პირველად გადმოიწერა ნერსეს სარგისიანმა და გამოაქვეყნა მარი ბროსემ⁷. ე. თაყაიშვილს, 1917 წლის ექსპედიციის ანგარიშში აღნიშნული აქვს, ეს წარწერა დღეს აღარ ჩანსო⁸. ვ.ჯობაძეს ხელახლა მიუკვლევიან ამ წარწერისათვის და მის მიერ მომზადებულ პუბლიკაციაში, მ.ბროსესეული გამოცემისაგან განსხვავებით, წარმოდგენილია წარწერის მეტი ტექსტი, მაშინ, როდესაც პირველ (და მასზე დამყარებით ე.თაყაიშვილის მიერ მომზადებულ) გამოცემაში წარწერის გაგრძელება არ იკითხებოდა, თუმცა, ოპკის სხვა წარწერების მონაცემების გათვალისწინებით, ადვილი იყო ამ ნაკლები ადგილების ნაწილობრივ შევსება. წარწერა წითელი საღებავითაა მიწერილი ტაძრის სამხრეთ შესასვლელის ქრილის მარცხენა ანაყოლზე. იგი დაფარული იყო ჯამეში შესასვლელი კარით და გამოჩნდა მისი მოხსნის შემდეგ. ამჟამადაც თავისუფლად იკითხება პირველი 15 სტრიქონი, ხოლო მათი გაგრძელება, თითქმის კიდევ ერთი ამდენი, მთლიანად გადასულ-გადაშლილია. წარწერის მოღწეული ტექსტი ასეთია:

„† იესუ ქრისტე, მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისათა და წმიდისა იოვანე ნათლისმცემელისათა და წმიდისა ძელისა ცხორებისათა და ყოველთა წმიდათათა, ადიდენ მეფენი ჩუენნი წინაშე შენსა, მაშენებელნი ამის ეკლესიისანი ბაგრატი ერისთავთა ერისთავი...“.

ზემოდასახელებულ წარწერებში მოხსენიებული დავით მაგისტროსის და ბაგრატი ერისთავთა ერისთავის სწორი იდენტიფიკაცია, როგორც აღარნასე III-ის შვილებისა, ეკუთვნის ივ. ჯავახიშვილს და მას ვ.ჯობაძეც იზიარებს⁹. ამავე დროს, ამ წარწერათა ტექსტების მონაცემების გათვალისწინებით, ე.თაყაიშვილმა დაასკვნა, რომ კტიტორები ცოცხლები იყვნენ, როდესაც მათი სკულპტურული გამოსახულებები იჭრებოდა და აღნიშნული წარწერები სრულდებოდა. ამის შედეგად იყო, რომ ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის ტიმპანის

⁶ M. Brusset, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. II, 2. ვ.ჯობაძე ოპკის წარწერების გამოცემას, მექანიკური შეცდომით, ნ. მარს მიანერს და ასახელებს მ. ბროსესეულ პუბლიკაციას (W. Djobadze, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42, შენ. 16). ნ. მარს ოპკის წარწერებით არ გამოუცხა.

⁷ ე.თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ.54.

⁸ ოპკის წარწერებში მოხსენიებული ისტორიული პირების იდენტიფიკაცია პირველად წარმოადგინა მ.ბროსემ (M. Brusset, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8), მაგრამ ეს იდენტიფიკაცია, როგორც ივ. ჯავახიშვილმა შემდეგში დაადგინა (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, ტფ., 1926, გვ. 164-165; იგივე, მეორე გამოცემა, თბ., 1949, გვ. 169-170; მესამე გამოცემა, მისი, თბ. ტ. IX, თბ., 1996, გვ. 169-170), არასწორი იყო. ე.თაყაიშვილის მოსაზრებები ოპკის ტაძრის წარწერებში მოხსენიებული პირების შესახებ, ემთხვევა ივ. ჯავახიშვილის თვალსაზრისს.

ვრცელი წარწერის მონაცემების გათვალისწინებით, რომელშიც ადარნასე III ცოცხლად იგულისხმება, ე.თაყაიშვილი ტაძრის აგების ზედა თარიღს 961 წლით (ამ წელს გარდაიცვალა ადარნასე III)⁹ განსაზღვრავდა. ამავე დროს, რადგანაც ადარნასე III ამ წარწერაში მოხსენიებულია კურაპალატის ხარისხითაც, რომელიც მან 958 წელს მიიღო, ე.თაყაიშვილი დაასკვნინდა, რომ ტაძრის აგება თითქოს 958 წლისათვის უნდა დაწყებულიყო. უნდა აღინიშნოს, რომ 958-961 წწ. ოშკის ტაძრის აგების თარიღად ე.თაყაიშვილს არ მიაჩნდა. პირიქით, ის აღნიშნავდა, „ეს (ტაძრის აგება 958-961 წწ.), ჩვენი აზრით, ყოვლად შეუძლებელია: ასეთი დიდი და რთული ტაძარი სამ წელიწადში ვერ აშენდებოდა და ამას სულ ცოტა, ათი წელიწადი მაინც დასჭირდებოდა, ამიტომ შენების დაწყება 950 წლის ახლო ხანას უნდა ეკუთვნოდეს“¹⁰. ამავე დროს, ე.თაყაიშვილი ბოლომდე მტკიცედ დარჩა იმ აზრისა, რომ ტაძრის აგების ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი 961 წელია. ამთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ ოშკის ტაძრის მშენებლობის პირველ ეტაპებთან დაკავშირებული წარწერების (როგორც ცნობილის, ისე, განსაკუთრებით, ვ.ჯობაძის მიერ გამოვლენილების) ერთ ქრონოლოგიურ სიბრტყეზე განხილვა შეუძლებელი ჩანს და ამ საკითხს ქვემოთ დაუბრუნდებით.

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია და შეუწელებელი ინტერესით იკითხება ნაშრომის ის ნაწილი, რომელშიც გადმოცემულია კტიტორთა კოსტუმების აღწერა და მათი ანალიზი. ვ.ჯობაძე საგანგებოდ იკვლევს ქართული ხელოვნების ძეგლების დეკორში პალმეტის (ვარდულის) მოტივის შემოსვლის და გავრცელების საკითხს კტიტორთა კოსტუმების გაფორმებაში ამ მოტივის ფართოდ გამოყენებასთან დაკავშირებით. ავტორი მიიჩნევს, რომ უცნობია საქართველოში აღმოჩენილი ქსოვილები, ან ადგილობრივი წარმოებისა, ან შემოტანილი, რომელშიც გამოყენებული იყოს პალმეტის მოტივი.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ქართულ ხელოვნებაში ცნობილია პალმეტის მოტივიანი ქსოვილის გამოსახვა ისეთი პირველხარისხოვანი ძეგლის მხატვრობაში, როგორცაა იფრარის მთავარანგელოზთა ეკლესია (ზემო სვანეთი, კალა), სადაც ეს მხატვრობა შესრულებულია 1096 წელს მეფის მხატვარ თევდორეს მიერ; აქ, როგორც ცნობილია, ქსოვილის იმიტაცია წარმოდგენილია ეკლესიის კანკელის მარჯვენა ფილაზე¹¹. კტიტორთა კოსტუმების დეკორთან დაკავშირებით ავტორის მიერ დიდძალი ფაქტობრივი და პარალელური მასალის მოხმობისას, ინტერესმოკლებული არ იქნებოდა მოშველიება ქსოვილის

⁹ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, ე.თაყაიშვილის გამოცემა, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, 27, 1949, § 69.

¹⁰ ე.თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 51.

¹¹ Шмерлинг, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тб., 1962, ტაბ. 107-1; ნ.ჩოფიკაშვილი, ქართული კოსტუმი (VI-XIV სს.), თბ., 1964, გვ. 120, სურ. 71; Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вальская, Росписи художника Тевдоре в Верхней Сванети, Тб., 1966, ტაბ. 16-2; მათივე, Живописная школа Сванети, Тб., 1983, с. 36, таб. 31.

გამოსახულებისა (მცენარეული მოტივით და ფასკუნჯებით) *ნათლისმცემლის* მონასტრის (დავით-გარეჯი) წინამძღვრის ნიშის ზურგზე¹².

ორივე დასახელებული ძეგლის მოხმობა მით უფრო სასურველი ჩანს თუ გავითვალისწინებთ, რომ საქართველოს სინამდვილეში ჩვენამდე რეალურად მოღწეული ქსოვილების ადრეული (XI-XIII სს.) ნიმუშები (ესაა *ფარის* წმ. გიორგის ეკლესიის საკურთხეველისწინა ჯვრის ვერცხლის ჭედურ ფირფიტებსა და ხის სარჩულს შორის ჩაფენილი ქსოვილი) აღმოსავლური წარმოებისაა; ეს ამკარაა, როგორც მათი დეკორატიული ხასიათით, ისე მათზე მოთავსებული კუფური წარწერებით, რომელთაც ორნამენტული დატიერთვის ფუნქციაც ეკისრებათ¹³.

კტიტორთა კოსტუმების აღწერისას ავტორი ტანსაცმელთან ერთად განიხილავს მათ გვირგვინებს და ფეხსაცმელს. ინტერესმოკლებული არ იქნებოდა ყურადღების მიქცევა იმაზე, თუ როგორია დავით მაგისტროსის და ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის იერარქიული ურთიერთდამოკიდებულება მათი კოსტუმების მიხედვით. ორივე კტიტორი წარმოდგენილია საზეიმო, ცერემონიალური კოსტუმით (ეკლესიის მოძელებით ხელში და მიბრუნებით ვედრების კომპოზიციისკენ). დავით მაგისტროსს პალმეტის მოტივით დამშვენებული *კაბის* ზემოდან მოსხმული აქვს *ქლამიდა* არწივების გამოსახულებით. არწივები, როგორც ცნობილია, საიმპერატორო რეგალიას წარმოადგენს და ასეთი ქლამიდით ხაზგასმულია დავითის იერარქიული უპირატესობა ბაგრატიან შვიდრებით. ბაგრატის ქლამიდა მორთულია უფრო სადად — მარგალიტების ასხმით გარშემორტყმული წრეებით, რომლებიც შევსებულია თირკმლის მოყვანილობის ორნამენტული სახეებით.

სამაგიეროდ, გვირგვინების მიხედვით ამკარაა ბაგრატი ერისთავთა ერისთავის იერარქიული უპირატესობა დავით მაგისტროსის წინაშე. დავითის გვირგვინი წარმოადგენს ე.წ. *στέφανος* (ძვირფასი ქვებით მორთული ვიწრო, ბრტყელი რგოლი), რომლსაც ბიზანტიის იმპერატორები საჩუქრად გადასცემდნენ სხვა ქვეყნების მმართველებს კარგი სამსახურისა და დამსახურებისათვის. ბაგრატი ერისთავთა ერისთავის გვირგვინის გამოსახულებას, მართალია, მთლიანი სახით არ მოუღწევია, მაგრამ მასზე, ორივე მხარეს კარგად შეიმჩნევა *პენდილია* — ყურების გასწვრივ მხრებამდე ჩამოშვებული მარგალი-

¹² Г. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давида-Гареджи, Тб., 1948, таб. 118; Б. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 121, სურ. 72; А. Вольская, Росписи средневековых трапезных Грузии, Тб., 1974, таб. 34.

¹³ ამ ქსოვილის შესახებ იხ. *მკეცხოველი*, აბრეშუმის ქსოვილის ფრაგმენტი ზემო სვანეთიდან, «ძეგლის მეგობარი», 29, 1972, გვ. 40-45, უკანასკნელ ხანს ზემო სვანეთში გამოვლინდა ქართული წარმოების დეკორატიული ქსოვილებიც X ს-ის დასასრულისა და XI ს-ის დასაწყისისა (ს. იფხი, ლატალი) და XII ს-ის დასასრულისა და XIII ს-ის დასაწყისისა (ს. ჩაუაში, უშგული); იხ. მ. კეცხოველის მოხსენება, წაკითხული 1997 წლის 27 მაისს ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილ II საერთაშორისო სიმპოზიუმზე (*М. Кецохели, Грузинские средневековые декоративные ткани из Верхней Сванетии*, Тб., 1977).

ტების ასხმა. გვირგვინზე პენდილიის ტარება წარმოადგენს ისეთსავე საიმპერატორო რეგალიას, როგორსაც ქლამიდებზე არწივების გამოსახვა. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, კოსტუმების მიხედვით, დავით მაგისტროსისა და ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის იერარქიული ურთიერთდამოკიდებულება განონასწორებულია.

ქართველ მეფეთა კოსტუმებიდან შესადარებელი მასალის მოხმობისას ვ.ჯობაძე ასახელებს დავით აღმაშენებლის და გიორგი III-ის პენდილიანი გვირგვინებით გამოსახვას მათ მონეტებზე. დამატებით შეიძლება აღინიშნოს დავით აღმაშენებლის ფრესკული პორტრეტი გელათის მონასტრის ღმრთისმშობლის ეკლესიის ჩრდილოეთ კედელზე¹⁴, ბაგრატ IV-სა და ბორენა დედოფლის გამოსახულებები ატენის სიონში¹⁵, თამარ მეფე ოთხსავე პორტრეტზე (ეარძიაში, ყინწვისში, ბეთანიაში და ბერთუბანში)¹⁶. ამთავან, საგანგებოდ უნდა გამოიყოს დავით აღმაშენებლისა და გიორგი III-ს გვირგვინები. ამ გვირგვინებს მოეპოვებათ შუაში აღმართული ჯვარი — $\sigma\epsilon\mu\mu\alpha$, რომელიც საიმპერატორო ინსიგნიაა.

ვ. ჯობაძე შენიშნავს, რომ საიმპერატორო ნიშნების გამოყენება, კერძოდ გვირგვინზე პენდილიის მოთავსება, იმპერატორის ერთ-ერთი პრივილეგია იყო, და ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულებაზე მისი არსებობა ოშკის ტაძარში სხვანაირად წარმოუდგენელია თუ არა საიმპერატორო სტატუსის მითვისებით.

შემდგომ, ავტორი გვთავაზობს კოსტუმის სხვა ნაწილების (ქამარი, ყელსაბამი, ტაბლიონი) აღწერას. მოყავს ცნობები ბიზანტიელი ავტორებიდან (სკილიცი, კონსტანტინე პორფიროგენეტი) ბიზანტიის იმპერატორების მიერ ქართველი მეფეებისა და მთავრებისათვის საჩუქრად კოსტუმების გამოგზავნის შესახებ¹⁷.

ამით მთავრდება ნაშრომის ერთი ნაწილი — კტიტორთა რელიეფების პირველი ჯგუფის აღწერა და მისი დატალური დახასიათება.

ნაშრომის მომდევნო თავი შეეხება კტიტორთა რელიეფების მეორე ჯგუფს. ეს ჯგუფი, წელზევითი სკულპტურული გამოსახულებები დავით მაგის-

¹⁴ *შამირანაშვილი*, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961, ტაბ. 187.

¹⁵ *ნ. როფიკაშვილი*, დასახ. ნაშრომი, სურ. 53; *Г. Алибегашвили*, Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи, Тб., 1979, с. 12-29, таб. 1-21.

¹⁶ *Г. Алибегашвили*, Четыре портрета царицы Тамары, Тб., 1957. *გალიბეგაშვილი*, თამარ მეფის ოთხი პორტრეტი, „ძეგლის მეგობარი“, მ, 1966, გვ. 13-17. *Г. Алибегашвили*, Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи, Тб., 1979, с. 12-29.

¹⁷ შდრ. *ნ. როფიკაშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67-68, შენ. 148. უნდა აღინიშნოს, რომ ოშკის ტაძრის კტიტორთა კოსტუმების პირველი დახასიათება (მართალია ზოგადი და შეკუმშული სახით) მოცემულია ნ. როფიკაშვილის დასახელებულ ნაშრომში (იხ. გვ. 67, 119-120).

ტროსისა და ბაგრატ ერისთავთა ერისთავისა, როგორც აღინიშნა, 1973 წელს აღმოაჩინა ვ.ჯობაძემ. იგი მოთავსებულია ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთ გუმბათქვეშა ბურჯის აღმოსავლეთ მხარეს, 335 სმ-ის სიმაღლეზე. ტაძრის სამხრეთი ნაეის ნაწილი ადრევე ჯამედ გადააკეთეს; ამის გამო, ბურჯის ეს მხარე დაფარული იყო ჯამეს კედლით და რელიეფური გამოსახულებები და მათი თანხლები წარწერები შეუმჩნეველი დარჩათ თავის დროზე, როგორც ნ.სარ-გისიანს, ისე ე.თაყაიშვილს.

კტიტორები გამოსახილია ბურჯის აღმოსავლეთით გამოყვანილი ნიშის ორივე მხარეს — მარცხნივ დავით მაგისტროსი და მარჯვნივ — ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი. ნიშა ზემოდან მთავრდება ნიჟარის მოყვანილობის ნახევარწრიული გადახურვით, რომლიც შიგნიდან შეესებულება სხივანების კონცენტრული რიგით. მთლიანად ეს გამოსახულება, როგორც ვ.ჯობაძე შენიშნავს, სიმბოლურად გადმოსცემს ციურ თალს. კტიტორები, როგორც აღინიშნა, გამოსახულია წელზემოდ, პირდაპირ. ვ.ჯობაძე საგანგებოდ ხაზს უსვამს მათი სახეების არაჩვეულებრივ მსგავსებას. მარცხენა ხელი მაღლა აქვთ აწეული ორთავეს მორჩილების ყესტით, ხოლო მარჯვენა ხელში უჭირავთ ტანის მიმართ განივად აღმართული კვერთხები, რომლებიც მთავრდება (დაბოლოებულია) ბოლოებგაფართოებული ფერების გამოსახულებებით. ავტორი დაწვრილებით აღწერს თითოეული მათგანის ჩაცმულობას, მათი გამოსახვის პოზის და თანხლები ატრიბუტების სიმბოლურ მნიშვნელობებს და ამ საკითხის განხილვისას მოჰყავს დიდძალი პარალელური შესადარებელი მასალა. ავტორის დასკვნით, კტიტორების მეორე ჯგუფის გამოსახულებაში, „ჩვენ საქმე გვაქვს საერო მმართველობის განდიდებასთან, რომელმაც დაჩრდილა თვით ვედრების ჯგუფიც, რაც აღმოსავლური ქრისტიანული ხელოვნების ისტორიაში ამ ხარისხით არასოდეს გადმოცემულა ქანდაკებაში და ეს შეიძლება შეესაბამება მაკედონური რენესანსის პოლიტიკურ ტენდენციებს, როდესაც კვლავ გამოჩნდა ახლებურად ძველი რომის იმპერიის იდეები“¹⁸.

ვ.ჯობაძის მიხედვით, დავით მაგისტროსის გამოსახულებასთან იკითხება შემდეგი წარწერა:

„ღ(მრ)თ(ი)ს|მშობელი.“

† [მონა]ღ ღ(მრ)თისაღ | დ(ა)ვ(ი)თ მ(ა)გის|ტროსი, მაშ(ენე)ბელი
წ(მი)დი|სა ამის | ს(ა)დრ|ისა; ა(დი)დ(ე)|წ | ღ(მერთმა)წ, | ა(მე)წ“¹⁹.

ხოლო, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულებასთან შემდეგი წარწერაა:

„წ(მიდა)ღ ნათ|ლი|სმ|ცე|მე|ლი.“

მ(ე)ფჳ ჩ(უე)წი | ბ(ა)გრ(ა)ტ ერის|თავთა | ერისთავი, მაშ(ენე)ბ(ე)ლი
წ(მი)დისა | ამის ს(ა)ყდ|რისა. | ქ(რის)ტე, ა|დ(ი)|დ(ე)წ, | ა(მე)წ“²⁰.

¹⁸ W. Djobadze, დასახ. ნაშრომი, გვ.56.

¹⁹ იქვე, გვ. 54.

²⁰ იქვე.

ვ.ჯობაძეს ყურადღება მიუქცევია იმ გარემოებისათვის, რომ ამ წარწერებში მეფედ დასახელებულია მხოლოდ ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი. ამავე დროს, ორივე მათგანის გვირგვინი იდენტურია — ბაგრატის გვირგვინს არ გააჩნია *pendilia*; ე.ი. რელიეფები შესრულებულია მანამ სანამ დავითი მხოლოდ მაგისტროსი იყო, ხოლო ბაგრატი არ იყო დაჯილდოებული პატივით, რომელიც მას *pendilia*-ს ტარების უფლებას დართავდა. აქედან ვ.ჯობაძე ასკვნის, კტიტორთა ამ გამოსახულებების შესრულება წინ უნდა უსწრებდეს ტაძრის სამხრეთ კედელზე წარმოდგენილ გამოსახულებებს. ასეთი დასკვნისათვის წინააღმდეგობას ავტორი ხედავს იმაში, რომ საქართველოში, ისევე როგორც ბიზანტიაში, ეკლესიის მშენებლობა იწყებოდა აღმოსავლეთის მხრიდან — ე.ი. პასტოფორიუმი და მისი სამხრეთი კედელი, მასში ჩასმული კტიტორების სკულპტურული გამოსახულებებით, უფრო ადრე იქნებოდა ამოყვანილი, ვიდრე ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთი გუმბათქვეშა ბურჯი. მეორე — კტიტორების ორივე ჯგუფის გამოსახულება მოთავსებულია თითქმის თანაბარ დონეზე — შპ-ის სიმაღლეზე მინიდან. ეს კი თითქოს სანააღმდეგო დასკვნის (ჯერ სამხრეთ კედელზე მოთავსებული რელიეფების შესრულების და შემდეგ ბურჯზე არსებულის) საშუალებას იძლევაო, დასძენს ის.

უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, მაინც წარწერის ტექსტის მონაცემებს უნდა დაეყრდნოთ; მით უმეტეს, თუ ამას გამოსახულებათა შესრულების სტილისტური მხარეც ეთანხმება, რადგან არ არის გამორიცხული, რომ ეკლესიის კედლების მშენებლობის ერთდროულად გუმბათქვეშა ბურჯების ამოყვანაც დაეწყოთ; ეკლესიების შენების დაწყება აღმოსავლეთის კედლიდან არ ნიშნავს იმას, რომ თავდაპირველად მხოლოდ აღმოსავლეთ კედელს (ან თუნდაც აღმოსავლეთის მხარეს) ამოიყვანდნენ და შემდგომ მას სხვა კედლებს (ან ნაწილებს) შექანიკურად მიუშენებდნენ.

სანამ ამ წარწერების და, აგრეთვე, ოშკის სხვა წარწერების ქრონოლოგიური მიჯნების დადგენის ცდას წარმოვადგენდეთ, მოვიყვანოთ ტაძრის კიდევ ერთ უცნობ წარწერას, რომლისთვისაც ვ.ჯობაძეს მიუკვლევია 1973 წელს, ტაძარში ჩაშენებულ ჯამეში მოქცეულ ნაწილში. ასომთავრული წარწერა შესრულებულია 12 სტრიქონად; აქედან დანამდვილებით იკითხება პირველი 9 სტრიქონი, ხოლო უკანაკელი სამი სტრიქონის მხოლოდ ფრაგმენტებია მოღწეული; შესრულებულია სინგურით; 2,3-2,5, სმ. სიმაღლის ასოებით. მისი ტექსტი ასეთია:

„† დავიწყეთ ეკლესიათა ქრო|ნიკონსა რჳგ, მარტსა კ[ე],| დღესა ხარე-
ბისა. აღესრუ|ლა ბაგრატ ერისთავთა ერ|ისთავი, ეკლესი(ი)სა ამის მ[ა]შე-
ნებელი, ქრონიკ(ო)ნსა რჳგ, | ოკდ(ო)ნბერსა ზ, დღესა ს[ამ]თშ(ა)ბ(ა)თსა(!); დი-
დებ(უ)ლ-მცა არს | ს(უ)ლი მ(ა)თი. და ადიდენ ლ(მერთმა)ნ, დ(ავი)თ, | ქმამ[ა]ნ²¹

²¹ „ქმამ[ა]ნ“ აღდგენილია ჩვენს მიერ.

მ(ა)თმან [- - - -] | [- - -]ზე დაე²² [- - - - - - -] ბ | [- - - -]თისა [- - - - - - - - - -] ²³.

ტიქსტში თარიღების აღმნიშვნელი რიცხვების წაკითხვა (ეს ასოები, სამწუხაროდ, ნაშრომისადმი დართულ ფოტოსურათზე²⁴ თითქმის არ ჩანს) ვ.ჯობაძეს საეჭვოდ არ მიაჩნია. მას აეჭვებს მხოლოდ 6-7 სტრიქონებს შორის მოთავსებული სიტყვის წაკითხვა და შესაძლებლად მიიჩნევს, რომ წაეკითხოთ როგორც „სამშაბათსა“ ისე „ხუთშაბათსა“. თანაც დასძენს, ჩემი გამოთვლის მოხედვით 966 წ. 2 ოქტომბერი ხუთშაბათი იყო. მაგრამ, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გარდაცვალების დღე — სამშაბათი, ჩვენთვის ცნობილია ოშკის ტაძრის სხვა წარწერით, რომელიც სააღაპე წარწერებთან ერთად მოთავსებულია ტაძრის სამხრეთი მკლავის მეორე შესასვლელის ტიმპანზე და რომელიც პირველად გამოაქვეყნა ე.თაყაიშვილმა²⁵. თითქოს, იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ეს წარწერა და მისი მონაცემები ვ.ჯობაძეს გამორჩენია²⁶.

წარწერის მოყვანილი ტექსტი, ავტორის მიხედვით, საშუალებას გვაძლევს დავადგინოთ ორი ფაქტი: პირველი, რომ ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი გარდაიცვალა 966 წლის 2 ოქტომბერს (მისი გარდაცვალების წელი და დღე, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ჩვენთვის ცნობილი იყო ოშკის ტაძრის სამხრეთის მეორე შესასვლელის ტიმპანის წარწერით, ხოლო წელი — სუმბატ დავითის ძის ქრონიკის მიხედვით²⁷ და მეორე, რომ ეკლესიის აგება დაუსწყიათ 963 წელს, 25 მარტს, ხარება დღეს.

ვფიქრობ, წარწერის ტექსტის მონაცემები არ გვაძლევს იმის დასკვნის საშუალებას, რომ ეკლესიის მშენებლობის დაწყება მივიჩნიოთ უეჭველად 963 წელს. ჩვენ არ ვიცით და ალბათ დანამდვილებით არც არასდროს გვეცოდინება თუ რა ენერა წარწერის ბოლო სამ სტრიქონში²⁸, რადგან ტექსტის ეს ადგილი გადასულია. მაგრამ წარწერის პირველ ორ სტრიქონშიც არ არის პირდაპირ აღნიშნული რომ 963 წელს ეკლესიის მაინცადაშინც აგება დაიწყეს. ტექსტში ნათქვამია: „დავიწყეთ ეკლესიათა ქრონიკონსა რჳგ“; რა დაიწყეს ეკლესიების — აგება, მოხატვა, შემკობა, მშენებლობის განახლება-გაგრძელება? ამის

²² შეიძლება „დავ[დევე]“, ან „დავ[იწყე]“ (?).

²³ *W. Djobadze*, დასახ. ნაშრომი, გვ.58. ვ.ჯობაძის წაკითხვით: სტრქ. 3 ხარებისა; სტრქ. 3-4 აღესროლა; სტრქ. 5 ეკლესისა (sic).

²⁴ იქვე, ტაბ. VIII. (2002 წლის 4 ოქტომბერს ტაძრის ადგილზე პირველად შესწავლისას ეს წარწერა მთლიანად გადაშლილი დამხვდა. როგორც შემდეგში გაიკვია, იგი მოთავსებული ყოფილა ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელის ზურგზე).

²⁵ *ე.თაყაიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

²⁶ გარდა ამისა, *ე.გრუმელის* ქრონოლოგიური ტაბულით, 966 წლის 2 ოქტომბერი სამშაბათი დღე იყო (იხ. *V. Grumel, La chronologie, Paris, 1958*, გვ. 286).

²⁷ *სუმბატ დავითის ძის* ქრონიკა, დასახ. გამოცემა, § 70.

²⁸ შეიძლება, იქ აღნიშნული იყო ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სახელზე ალაპის დაწესების და მისი ხსენების დღის დადგენის შესახებ.

შესახებ შეიძლება მხოლოდ ვარაუდები გამოვთქვათ. შემდეგ, რატომ „ეკლესიათა“ და არა „ეკლესიისა“?

როგორც ჩანს, წარწერის დასაწყისში აღნიშნული ცნობა რალაცის დაწყების შესახებ მარტო ოშკის მთავარ ეკლესიას არ შეეხებოდა (ცნობილია, რომ ოშკის სამონასტრო კომპლექსში, მთავარ ეკლესიასთან და სხვა ნაგებობებთან ერთად, შედის ორი მცირე ეკლესიაც)²⁹. რაც მთავარია, მშენებლობის დაწყების თარიღად 963 წლის მიჩნევა არ შეესაბამება ტაძრის იმ წარწერის მონაცემებს, რომელიც მოთავსებულია სამხრეთი შესასვლელის ტიმპანზე.

ერთი რამ ცხადია, რომ წარწერა, რომელშიც აღნიშნულია 963 წელს ეკლესიებში, თუ ეკლესიებთან დაკავშირებით რალაცის დაწყების შესახებ, შესრულებულია 966 წლის შემდეგ (სავარაუდოდ ამავე წელს, ან მის ახლოს), რადგან მასში აღნიშნულია ეკლესიის ერთ-ერთი კტიტორის — ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის ამ წელს გარდაცვალების შესახებ. უკვე ამის მიხედვით შეიძლება წარწერის ტექსტის მონაცემი საეჭვოდ მივიჩნიოთ, რადგან წარწერის შემსრულებელი აღნიშნავს წარწერის შესრულებამდე სულ ცოტა 3 წლით ადრე მომხდარ რალაც ფაქტს, რომელიც მას, როგორც ვხედავთ, კონკრეტულად არ გადმოუცია.

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ოშკის ტაძრის მშენებლობის ადრინდელ ეტაპთან დაკავშირებული წარწერების ერთ ქრონოლოგიურ სიბრტყეზე განხილვა შეუძლებელია და მშენებლობის დაწყების ან დამთავრების თარიღის დასადგენად მხოლოდ ერთი რომელიმე მათგანის მონაცემების გათვალისწინება მთლად გამართლებული არ ჩანს.

ამ წარწერებს შორის, როგორც ჩანს, ყველაზე ადრინდელია ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის ტიმპანზე მოთავსებული გრიგოლ „საქმესა ზედამდგომის“ (ე.ი. სამშენებლო საქმეთა ხელმძღვანელის) ვრცელი წარწერა, რომელშიც ეკლესიის აგების კტიტორებისა და დონატორების დასახელებასთან და ამ მშენებლობის წამოწყების მოტივებთან ერთად, აღრიცხულია მშენებლობის ერთი წლის განმავლობაში განეული ხარჯი. წარწერის ტექსტში აღნიშნულია:

„ღ(მერთმა)ნ შე(ე)ნ(ი)ენ ორთავე | ცხორებ(ა)თა ძ(ე)თა ლ(მ)რ(თ)ი(ე) კურთხეულისა ადარნესე კურაპალატისათა: ბ(ა)გრ(ა)ტ ერისთავთა ერისთ(ა)ვმ(ა)ნ, დავით მაგისტროსისა, სამეგრ(ა)მ(ა)ნ ნშიდამან | სამნივე დაიფარენ მარჯუენითა თ(ე)სითა და ა(ღი)დ(ე)ნ ორთავე ცხორებ(ა)თა“³⁰; ე.ი. წარწერის შესრულების

²⁹ ე.თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45-46.

³⁰ ე.თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთიკის დერმაკოვისეულ კოლექციაში მოიპოვება ამ წარწერის ფოტონეგატივი (318/8740). წარწერის ტექსტში, ბაგრატ ერისთავთა ერთიან და დავით მაგისტროსის სახელების მოთხრობით ბრუნვაში დასმა ე.თაყაიშვილმა შეცდომად მიიჩნია და მიცემით ბრუნვაში წარმოადგინა. იგი ამასთან დაკავშირებით, შენიშნავდა: „დედაწი გრამატიკული უხერხულობაა, მოთხრობითი ბრუნვა მიცემითის მაგიერ, როგორც ბროსესაც აქვს აღნიშნული [უნდა შევნიშნოთ, რომ მ.ბროსე ვარაუდობდა არა მიცემითი ბრუნვის აღდგენას, არამედ ნათესაობითისას — „ერისთვა, მაგისტროსისა“ [M. Brosse, დასახ. ნაშრომი, გვ.8], რაც უფრო მეტად გაუმართლებელია — ვ.ს.). საკვირველია, რომ არც ერთ სპეციალისტს,

დროისათვის ცოცხლები იყვნენ არა მარტო ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი და დავით მაგისტროსი, არამედ ცოცხალი იყო მათი მამა ადარნესე კურაპალატიც, რადგან ნარნერის ავტორი (გრიგოლ „საქმესა ზედამდგომი“) ლმერთს თხოვს შეენიოს სამივე მათგანს ორთავე ცხოვრებაში — როგორც ამქვეყნიურში, ისე საიქიოში.

ვიციტ, რომ ადარნესე კურაპალატი გარდაიცვალა 961 წელს. მაშასადამე, ასეთი შინაარსის ნარნერა ამის შემდეგ ვერ შესრულდებოდა; მეორე მხრივ, ვიციტ რომ, ადარნესეს შეეძლო კურაპალატის ხარისხი მიეღო მხოლოდ 958 წლის შემდეგ, როდესაც გარდაიცვალა მამამისი სუმბატ კურაპალატი³¹. მაშასადამე, ადარნესე კურაპალატად იყო 958-961 წწ-ში და ოშკის ტაძრის სამხრეთი ტიპანის ნარნერაც მხოლოდ ამ დროით დათარიღდება. ეს სულაც არ ნიშნავს, რომ 958-961 წწ. იყოს ეკლესიის აშენების თარიღი: უჭვევლია ერთი

რომელიც ამ ნარნერას მიუთითებს ან მოჰყავს იგი თავის ნაშრომში, არ მიუქცევია ყურადღება ამ შეცდომისთვის, თუმცა ყველას ადვილად შეეძლო მისი შესწორება. ასეთმა მცდარმა წაკითხვამ, როგორც ჩანს, აიძულა სახელოვანი ისტორიკოსი ივ. ჯავახიშვილი ადარნესე III კურაპალატი ელიარებიანა ოშკის ტაძრის ერთ-ერთ მშენებლად, მის შვილებთან ერთად, რაც სწორი არ არის“ (*ე.თაყაიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48). ვფიქრობ, ოშკის ტაძრის ამ ნარნერის ცნობების სწორად გაგებისთვის აუცილებელი არაა ტექსტში შესწორების შეტანა და მოთხოვით ბრუნვაში დასმული საკუთარი სახელების მიცემით ბრუნვაში დასმით შეცვლა. ე.თაყაიშვილის თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ ოშკის ტაძრის კტიტორებია მხოლოდ ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი და დავით მაგისტროსი, საესებით სწორია და ეს დასტურდება ტაძრის არა ერთი და ორი ნარნერით, როგორც ამას თვითონაც ხაზგასმით აღნიშნავს. იმისთვის, რომ სწორედ იქნას გაგებული ნარნერის ტექსტის ეს ადგილი, საჭიროა მთელი წინამავალი (მის წინ არსებული) ტექსტის გათვალისწინება, რომლის მიხედვით, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავმა და დავით მაგისტროსმა „მოწყალებითა ღმრთისაათა“ „ინყეს შენებად ამის წმიდისა საყდრისა“. „ამთ დიდებულთა მეფეთა ჩუენთა უმურველ-ყვენ წაფასენი წარმავალნი წარუვალისა მისთუს“. ბუნებრივია, ასეთი კონსტრუქცია საჭიროებს საკუთარი სახელების მოთხოვით ბრუნვაში დასმას; მაგრამ ამის შემდეგ ნარნერის შემსრულებლი, ჩართული წინადადების გამოყენებით, ლმერთს შეწევნას თხოვს, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის, დავით მაგისტროსის და მათი მამის ადარნესე კურაპალატისთვის, თანაც ისე, რომ ტექსტით ადარნესე არ უნდა წარმოგვიდგეს როგორც ტაძრის მშენებელი, ან აშენების ინიციატორი, როდესაც ნარნერის ავტორი განაგრძობს ტექსტს და წერს, „ღმერთმან შეენიენ ორთავე ცხოვრებათა ძეთა ღმრთიე-კურთხეულისა ადარნესე კურაპალატისათა“ და „სამებამან წმიდამან სამივენი დაიფარენ მარჯუენითა თუსითა და ადიდენ ორთავე ცხოვრებათა“-ო და ჩამოთვლის სახელებს მოთხოვით ბრუნვაში, გულისხმობს, რომ მთელი წინამავალი თხრობა ტაძრის შენების შესახებ უნდა მივაკუთვნოთ მხოლოდ ბაგრატს და დავითს, ხოლო თხოვნა შეწევნის შესახებ და დიდება ორთავე ცხოვრებაში, სამივეს — ბაგრატს, დავითს და ადარნესეს. ადარნესე კურაპალატი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ამ ნარნერის შესრულების დროს შვილებს უკვე ბერად ჰყავდათ აღკვეცილი. ამიტომ, ვთვლი, რომ ნარნერის ავტორი შეცდომას კი არ უშვებს, არამედ, პირიქით, დიდ ვირტუოზულობას იჩენს, როდესაც ახერხებს ერთდროულად დაასახელოს ტექსტში სამივენი — მამა და ორი შვილი, თანაც ისე, რომ შვილები წარმოადგინოს კტიტორებად და ამით ჩრდილი არ მიაყენოს მათ მამას, რომელიც ამ დროს ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო.

³¹ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, დასახ. გამოც. წ 68.

რამ, ამ წლებში ეკლესიის კედლები, სამხრეთი კედელი მაინც, ამოყვანილი ყოფილა სულ ცოტა ტიმპანის დონემდე.

ტაძრის მომდევნო წარწერებში უკვე დასახელებულია არა სამივენი (მამა და ორი შვილი), არამედ, მხოლოდ შვილები. ცნობილია, რომ ადარნესე კურაპალატი შვილებმა შეიპყრეს და მონაზონ-ქმნეს. ეს შეპყრობაც უთუოდ 958 წლის შემდეგ მოხდებოდა, რადგან შეპყრობილ ადარნესეს კურაპალატის ხარისხს არავინ უბოძებდა. ამის შემდეგ იყო, რომ ადარნესე „უნებლიე ფიჩვა“ (ე.ი. ძალად შემონაზვნებული) გარდაიცვალა კიდეც 961 წელს. აღსანიშნავია, რომ იმ კტიტორული წარწერის ქვემოთ, სამივე მათგანს რომ მოიხსენიებს, ტაძარში შესასვლელის მარცხენა ანაყოლზე მოიპოვება მეორე წარწერა, რომელიც მხოლოდ ბაგრატ ერისთავთა ერისთავს და დავით მაგისტროსს ასახელებს, მათ წარმოგვიდგენს კტიტორებად³². ეს წარწერაც 961 წლის შემდეგ და უფრო მის ახლო ხანებში უნდა იყოს შესრულებული.

ყველა წარწერა, უკანასკნელად დასახელებულის გამოკლებით, რომელიც კტიტორებად ბაგრატ ერისთავთა ერისთავს და დავით მაგისტროსს წარმოგვიდგენს, მოთავსებულია ეკლესიის იმ ადგილებში, რომლებიც სამხრეთი შესასვლელის ტიმპანზე გაცილებით მაღლა მდებარეობენ. ესენია სწორედ კტიტორთა რელიეფური გამოსახულებების თანმხლები წარწერები: სამი მათგანი — სამხრეთ კედელზე და ორი — სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯზე. ხუთივე წარწერაში ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი წარმოდგენილია ცოცხლად და, ამდენად, მათი შესრულების ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი იქნება 966წ. — ბაგრატის გარდაცვალების დრო. უფრო კონკრეტულად, ეს წარწერები და კტიტორთა რელიეფური სკულპტურები, როგორც ჩანს, შესრულდა 961-966 წლებში.

მამასადამე, ეს წარწერები სრულდებოდა თანდათან, ტაძრის მშენებლობასთან ერთად; თითოეული მათგანი ცალ-ცალკე და ყველა ერთად ასახავს ტაძრის მშენებლობის ცალკეულ ეტაპებზე შექმნილ პოლიტიკურ სიტუაციას.

ტაძრის მშენებლობის ეტაპების ამსახველ ამ წარწერებთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული კიდეც ერთი, ამჯერად ქვაზე ამოკვეთით შესრულებული წარწერა ოპის ტაძრისა³³. წარწერის ტექსტი (შემორჩენილი იყო ანგელოზის

³² ესაა IX წარწერა *ე.თაყაიშვილის* მიხედვით (იხ. *მისი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54-55), რომელსაც მან ვერ მიაგნო და გამოსცა მ. ბროსესეულ პუბლიკაციაზე დაყრდნობით და რომელსაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ხელახლა მოაკვლია *ე.ჯობაძემ*.

³³ ე.თაყაიშვილი აღნიშნავს, რომ ოპის ტაძარზე „ქვაზე ამოჭრილი წარწერა მხოლოდ სამია“-ო. ეს წარწერა მეოთხეა; იგი ცნობილი იყო მისთვისაც და აღმოჩნდა სწორედ 1917 წლის ექსპედიციის დროს, „ქვებში, რომლითაც შემოზღუდული იყო ტაძრის აღმოსავლეთით მდებარე პატარა ბოსტანი“. ე.თაყაიშვილის დროს ეს ქვა გადმოუღია და გადაულიათ მისი ფოტოსურათი. ე.ჯობაძეს ამ ქვისთვის ვერ მოუკვლევია, როგორც ჩანს, იგი დიდი ხნის წინათ გაქრაო — დასძენს ის. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთექნიკური დაცულია ამ რელიეფის ფოტონეგატივი (1407/4240). იგი ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე, ფონტონში, სახურავის კარნიზის კეხს ქვემოთ, შუა თაღის არეში იყო ჩასმული (ანგელოზის ეს გამოსახულება ე.თაყაიშვილს ხუროთმოძღვრის გამოსახულებად მიაჩნდა. მისი სწორი

მხოლოდ მარცხენა გაშლილ ფრთაზე) ასეთია: „[...]სა | აშე|ნებ|და“. ე.თაყაიშვილის დაკვირვებით, ტექსტის ნაკლებად ადგილები, რომელიც მის დროს თითქმის მთლიანად გადასული იყო, შეიძლება აღდგეს, როგორც „ოცსა წელ|სა“ ან „ათსა წელ|სა“, ჩვენნი რწმენით, — აღნიშნა მან, უფრო სწორია „ათსა წელსა“-ო და საბოლოოდ ტექსტი ასეთი სახით გამართა: „[ათს|ა წ(ე)ლ|სა | აშე|ნებ|და“³⁴.

როგორც აღინიშნა, ე.თაყაიშვილს მიაჩნდა, რომ წარწერა მოთავსებული იყო ხუროთმოძღვრის გამოსახულების გარშემო და დასძენდა: „რა თქმა უნდა, დაკარგული თავისა³⁵ და პირის ირგვლივ წარწერილი იქნებოდა ხუროთმოძღვრის ვინაობა, სახელი და გვარი, მაგრამ წარწერის ეს ნაწილიც ჩვენთვის სამუდამოდ დაკარგულია“³⁶. ე.ი. ე.თაყაიშვილი მიიჩნევდა, რომ წარწერის ტექსტს, გარდა იმისა რაც მან აღადგინა და გამოცემაში წარმოადგინა, დასაწყისში კიდევ აკლდა გარკვეული ნაწილი.

ე.თაყაიშვილის მიერ წარმოდგენილ ტექსტს ვ.ჯობაძე ეთანხმება. ის, როგორც ჩანს, საესებით სამართლიანად მიიჩნევს, რომ წარწერა ეკუთვნოდა კტიტორს და არა ხუროთმოძღვარს³⁷ და დაასკვნის, რომ ეკლესია შენდებოდა ათი წლის განმავლობაში, 963 წლიდან 973 წლამდე³⁸.

ამ წარწერის ტექსტის მონაცემების გათვალისწინებისას და თვით წარწერის დასათარიღებლად, საჭიროა ყურადღება მიექცეს რამდენიმე გარემოებას: წარწერა მოთავსებულია ქვის ფილაზე, რომელიც ჩასმულია ტაძრის კედლის ყველაზე მაღალ ადგილას და, მაშასადამე, განეკუთვნება მშენებლობის ბოლო ეტაპს; იგი ჩასმულია ისეთ თვალსაჩინო ადგილას (ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადში, კარნიზის კეხს ქვემოთ, ფასადის ცენტრალური თაღის არეში³⁹), რომ უსათუოდ კტიტორს ეკუთვნოდა და არა ტაძრის მშენებელ

იდენტიფიკაცია პირველად აღნიშნა გ. ჩუბინაშვილმა („ქართული ხელოვნება“, 5, გვ. 238), ხოლო დაადასტურა ვ.ჯობაძემ). მისივე აღნიშვნით, ანგელოზის მსგავსი გამოსახულება მოთავსებულია ტაძრის სამხრეთ ფასადზე (იხ. *ე.თაყაიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 73; *D. Winfield*, *Somme early medieval figure sculpture from North-East Turkey*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 31, 1968, ტაბ. 12. შდრ., აგრეთვე, იქვე, ტაბ., 9ბ).

³⁴ *ე.თაყაიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37.

³⁵ გამოსახულება, როგორც ეს ფოტოსურათზეც გარკვევით ჩანს, დაზიანებული იყო: მას მოტეხილი პქონდა თავი, ძალზე გადაცრეცილი და ატყეცილი კისერი, მხრები და ფრთების ზედა ნაწილი.

³⁶ *ე.თაყაიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

³⁷ *W. Djebadze*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60, შენ. 128.

³⁸ იქვე, გვ. 60.

³⁹ აღსანიშნავია, რომ სწორედ ასეთ ადგილას — ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე, შუა ნაგის ნეკრში, კარნიზის კეხის შეერთებაზეა მოთავსებული დავით კურაპალატის განმადიდებელი (ფაქტობრივად, საამშენებლო) წარწერა ოთხთა ეკლესიაზე (ბოლო პუბლიკაცია კარგი ხარისხის ფოტოსურათის დართვით: *B. Baumgartner*, *Studien zur historischen Geographie von Tao-Klarzeti* (Dissertation), Wien, 1996, S. 556).

ოსტატს⁴⁰. კტიტორი კი ტექსტში დასახელებულია მხოლოდით რიცხვში („ამუნებდა“). ეს უნდა იყოს დავით მაგისტროსი, რადგან ტაძრის მშენებლობის დასრულების დროისთვის მხოლოდ ის იყო ცოცხალი: ადარნესე გარდაიცვალა 961 წელს — ამდროისთვის ამოყვანილი იყო ტაძრის კედლები შესასვლელთა ტიმპანების დონეზე; ზაგრატ ერისთავთა ერისთავი გარდაიცვალა 966 წელს, როდესაც ამოყვანილი იყო კედლები, როგორც ჩანს, სამხრეთის ფასადზე მოთავსებული კტიტორული რელიეფების შემომზღუდავი მართკუთხა თალის დონეზე და ამის შემდეგ ეკლესიის მშენებლობის დასრულება მოუხდა დავით მაგისტროსს⁴¹.

ამრიგად, ანგელოზის თავის გარშემო და მარჯვენა ფრთის არეში, როგორც ჩანს, მოთავსებული იყო დავით მაგისტროსის სახელი. ჩვენ არ ვიცით და როგორც ჩანს, ვერც ვერასდროს გავიგებთ თუ როგორი ფორმით, რა ტიტულით იყო ეს სახელი აღნიშნული. ცნობილია, რომ დავითს მაგისტროსის ტიტულის შემდეგ მიენიჭა კურაპალატის ხარისხი, რომელსაც 1001 წ-მდე, ე.ი. გარდაცვალებამდე ატარებდა, და იგი უფრო ამ ტიტულითაა ცნობილი.

ჩვეულებრივ, როდესაც სურთ დაადგინონ თუ როდის მიიღო დავითმა კურაპალატის ნოდება, მოიშველიებენ ორი ქართული ხელნაწერის ანდერძებს. ერთია, პარხლის ოთხთავი, გადაწერილი 973 წელს, რომლის ორ სხვადასხვა ანდერძში დავითი ჯერ კიდევ მაგისტროსად იხსენიება⁴², და მეორეა, ათონის ქართველთა მონასტერში დაცული ხელნაწერი №9, რომელიც წარმოადგენს პომილიების კრებულს და ეწოდება „სამოთხე“⁴³. იგი გადაწერილია 977 წელს ოშკში და მის ანდერძში გვაქვს ჩვენთვის ცნობილი ყველაზე ადრინდელი დასახელება დავითისა კურაპალატის ხარისხით⁴⁴. ამრიგად, ითვლება, რომ

⁴⁰ ხუროთმოძღვრის გამოსახულება, საღებავით შესრულებული თანხლები წარწერით, შემონახულია ტაძრის ერთ-ერთ სვეტზე (იხ. *ე.თაყაიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40; *D. Winfield*, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 20; *Н. Чубинашвили*, *Хандиси*, Тб., 1972, т. 92, s. 117).

⁴¹ აღსანიშნავია, რომ სამი სხვადასხვა კტიტორის მიერ ტაძრის რამდენიმე ეტაპად მშენებლობის სურათი გადმოცემულია სამშვილდის სიონის ვრცელ წარწერაში (*ლ. მუსხელიშვილი*, სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი, „ენიშკის მოამბე“, XIII, 1943, გვ. 92; *Н. Чубинашвили*, *Самшвиლდский Сион*, Тб., 1969, გვ. 28.).

⁴² ხელნაწრთა ინსტიტუტი, H-1453, 237წ. „ღირს ვიქმენ მე, გლახაკი იოვანე, წართულად ბერაი, აღსრულებად წმიდასა ამას სახარებასა ოთხთავსა, სალოცველად მეფეთა ჩუენთათჳს — ღმრთივ დიდებულისა ბაგრატ ქართველთა მეფისა, დავით მაგისტროსისა, სუმბატ ერისთავთა ერისთავისა“; 238წ. „შეწიწე წმიდასა ეკლესიასა პარხლისასა, წინაჲთ ახალსა ეკლესიასა, ახალსა საკურთხეველსა ჴედა დაიდვას სადიდებულად ღმრთივ გურგუნოსნისა მეფეთა მეფისა, ადიდენ ღმერთმან, ღმრთივ დამყარებულისა დავით მაგისტროსისა“ (იხ. ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (897, 936 და 973 წწ.), გამოსცა *ა. შანიძემ*, თბ., 1945, გვ. 034-035).

⁴³ ვ.ჯობაძე ამ ხელნაწერს სახარებად (Gospel) მიიჩნევს (იხ. *W. Djobadze*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60).

⁴⁴ Ath-9. 357წ. „დაცნერეთ წმიდაჲ ესე წიგნი სადიდებულად და სალოცველად პირველად ძლიერისა და ღმრთისმსახურისა კურაპალატისა დავითისთჳს და სალოცველად სულისა

დავითმა კურაპალატის ხარისხი მიიღო 973-977 წლებს შორის. ხოლო ოშკის ყველა წარწერაში, რომელმაც სრული სახით მოაღწია ჩვენამდე, იგი დასახელებულია ჯერ კიდევ მაგისტროსის ხარისხით.

თუ ჩვენ მივიღებთ, რომ 966 წელს, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გარდაცვალების შემდეგ, ოშკის ტაძრის მშენებლობის დასრულება მოუხდა დავით მაგისტროსს და ეს მშენებლობა ამის შემდეგ კიდევ ათ წელიწადს გრძელდებოდა, მაშინ, გამოდის, რომ ტაძრის მშენებლობა დასრულებულა დაახლოებით 976 წლისათვის. მაშასადამე, თუ 958-961 წლებისთვის მშენებლობა მიყვანილი იყო შესასვლელთა ტიპანების დონეზე, იგი უნდა დაწყებულიყო დაახ. 950-იანი წლების მეორე ნახევრის დამდეგიდან, ე.ი. სავარაუდოდ, 955-956 წლიდან; ხოლო, მთლიანად დასრულებულა 976 წლისათვის, ე.ი. დაახ. ოც წელიწადს გრძელდებოდა⁴⁵. ხოლო თუ ვიგულისხმებთ, რომ ანგელოზის ფრთების

ბაგრატ მაგისტროსისა. დაიწერა წმიდა ეს ნიგნი დიდებულსა ლაერასა ოშკს, საყოფელსა წმიდისა ნათლისმცემლისასა, ქრონიკონსა რჳზ" (იხ. R.Blake, Catalogue des manuscrits greciens de la Bibliothéque de la Lavre d'Ivion au Mont Athos, Paris, 1932, გვ. 49). ამ ანდერძის თანამედროვე პუბლიკაციაში მისი ეს ნაწყვეტები ასეა წარმოდგენილი: „მოვიგეთ და დავწერეთ წმიდა ეს ნიგნი *სამოთხლ*, სალოცველად და სადიდებელად პირველად ძლიერისა და ღმრთისმსახურისა შეფისა და ყოვლისა აღმოსავალისა კურაპალატისა დავითისათჳს. ქრონიკონი იყო რჳზ" [ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ათონური კოლექცია, ნაკვეთი I, თბ., 1986, გვ. 47. ხელნაწერი ათონი-9 აღწერილია *ნესტან ჩხიკვაძის* მიერ).

⁴⁵ ე.თაყაიშვილი შენიშნავს, რომ „ტაძრის შენება ერთობ ინტენსიურად უწარმოებიათ — სახელდობრ, დღემი 70 მუშა უმუშავებიათ, ამიტომ შენობა ათი წლის განმავლობაში უნდა დამთავრებულიყო, ოცი წელიწადი საამისოდ მეტად დიდი დრო იქნებოდა“ (*ე.თაყაიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37). მაგრამ, მხედველობაში უნდა მივიღოთ, რომ ოცი წლის განმავლობაში, როგორც ჩანს, მარტო დიდი ტაძრის მშენებლობა არ მიმდინარეობდა; ოშკის მონასტრის კომპლექსში გარდა ამ ტაძრისა შედის მისი თანადროული რამდენიმე სხვა ნაგებობა: ორი მცირე ეკლესია, სემინარია-საოსტიგნე და სხვ. ოშკის ტაძარი, მთელს სამონასტრო კომპლექსში თუნდაც რომ მხოლოდ იგი ეშენებინათ 20 წელიწადი, ამ მხრივ გამონაკლისს არ წარმოადგენს; საქართველოში დიდი ტაძრების 20-25 წლის (და მეტი ხნის) განმავლობაში მშენებლობის სხვა შემთხვევებიც გვაქვს: ნილკნის ეკლესიის ბაქურ მეფე აშენებდა, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ შატბერული ვარიანტით 35, ხოლო ძველბურთი ვარიანტით — 31 წელიწადს (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, *ილ.აშულაძის* რედაქციით, ნ. I, თბ., 1964, გვ. 91:25-27. *ლ.მუსხელიშვილი* და მისი მიხედვით ნ.ჩუბინაშვილი თვლიან, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“-ში ნილკნის ეკლესიის შენება განსაზღვრულია 25 წლით), სამშვილდის სიონი შენდებოდა 19 წელი (*ლ.მუსხელიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 97), რამდენადმე ნაკლები დრო — 15 წელი დასჭირდა ბოლნისის სიონის აგებას, როგორც ეს პირდაპირ არის აღნიშნული ტაძრის საამშენებლო წარწერაში — „ათხუთმეტ წლისა შემდგომად განხესრულა“; აკ. შანიძემ წარმოადგინა ბოლნისის სიონის საამშენებლო წარწერის ნაკლები ადგილების ახლებური აღდგენა და ამ აღდგენის ერთ-ერთი ვარიანტით გამოდის, რომ ტაძრის მშენებლობა 25 წელი გაგრძელებულა (*აკ. შანიძე*, ბოლნისის წარწერები, „ნობათი“, 1, 1975, გვ. 31); უფრო ადრე, წარწერის ამ ადგილის მსგავსი აღდგენა მიუწოდებია პ.ინგოროყვას *ლ.მუსხელიშვილისთვის* (*ლ.მუსხელიშვილი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 97, შენ. 2); შდრ. *ვ. სილოვაჲა*, ბოლნისის უძველესი ქართული წარწერები, თბ., 1994, გვ. 61, შენ. 37.

გარშემო მოთავსებულ წარწერაში დავით მაგისტროსის შესახებ აღნიშნული იყო, არა „[ათსა წელს] აშენებდა“, არამედ „[ოცსა წელს] აშენებდა“, მაშინ ტაძრის მშენებლობის ხანგრძლივობა დაახ. 30 წლით განისაზღვრება და მისი დასრულება 986 წლისათვის უნდა ვივარაუდოთ. მაგრამ, ამ მოსაზრებას ერთი გარემოება უშლის ხელს: 986 წელს დავით მაგისტროსს უეჭველად ჰქონდა კურაპალატის ხარისი, ასე რომ, ეს ფაქტი (მის მიერ კურაპალატობის მიღება, ან კურაპალატის ხარისხში ყოფნა) ოპის ტაძრის ეპიგრაფიკაში აუცილებლად აისახებოდა; ხოლო ოპის მრავალრიცხოვან წარწერებში დავითი ყველგან დასახელებული მაგისტროსის ხარისხით⁴⁶; თუმცა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჩვენ არ ვიცით რა სახით იყო წარმოდგენილი დავითის ტიტული ანგელოზის ფრთებზე ამოკვეთილ წარწერაში, თუ საერთოდ იყო არნიშნული იქ მისი სახელი⁴⁷. ზოგადად, ტაძრის მშენებლობის თარიღი, ამჟამად ჩვენს განკარგულებაში არსებული ეპიგრაფიკული მასალის და მათი ზემონარმოდგენილი ინტერპრეტაციის მიხედვით, როგორც ჩანს, დაახლოებით უნდა განისაზღვროს X ს-ის მესამე მეოთხედით.

ამრიგად, ოპის ტაძრის მშენებლობის ხანგრძლივობის და აგების თარიღის შესახებ ჩვენს მიერ მიღებული დასკვნები ფარავენ იმ ქრონოლოგიურ საზღვრებს, რომლებიც დაადგინეს ე.თაყაიშვილმა — 950-963 წწ. და ვ.ჯობაძემ — 963-973 წწ.⁴⁸ ამავე დროს, ამ დასკვნებთან უფრო ახლოს დგას ვ.ჯობაძის მიერ შემოთავაზებული თარიღი.

ვ. ჯობაძის ნაშრომი, რომელშიც წარმოდგენილია მნიშვნელოვანი ახალი მასალა ოპის ტაძრის ისტორიის შესახებ, საყურადღებოა ამ მასალის შესწავლისა და ინტერპრეტაციის თვალსაზრისით; ეს ნაშრომი გარკვეულ ეტაპს ქმნის ოპის ტაძრის შესწავლის ისტორიაში. უკვე ცნობილი მასალის ხელახალი

⁴⁶ შდრ. *W. Djobadze*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

⁴⁷ თუ დაუშვებთ, რომ ანგელოზის თავის გარშემო, ფრთების ზედა ნაწილში ამოკვეთილ წარწერაში დასახელებული იყო დავით მაგისტროსი, მაშინ წარწერის ტექსტი, სავარაუდოდ, შეიძლება შემდეგი სახით წარმოვიდგინოთ: „[აღიღენ ღმერთმან მეფე ჩუენი დავით მაგისტროსი, რომელ | ათს | ა წ(ე)ლ | სა აშენებ | და“.

⁴⁸ სხვა კონკრეტული თარიღი ტაძრის აშენების შესახებ აღნიშნული არ ყოფილა (გამოვრიცხავთ მბროსესეულ დათარიღებას, როგორც გაუგებრობაზე დამყარებულს). გ.ჭუბინაშვილს ტაძრის მშენებლობის ეტაპების კონკრეტული თარიღები არ წარმოუდგენია, მაგრამ, სამხრეთი შესასვლელის ტიმპანის კტიტორულ წარწერაზე დაყრდნობით ის თვლიდა, რომ მშენებლობა დაწყებულია 958 წელს, ამის შემდეგ მშენებლობა, შესაძლებელია, ნახევარ საუკუნემდე გრძელდებოდა, ოღონდ, ცხადია, ხანგრძლივი შესვენებებით („ქართული ხელოვნება“, 5, გვ. 258). ე.თაყაიშვილი მიიჩნევს, რომ თითქოს 958-966 წლებს ივ. ჯავახიშვილი თვლიდეს ოპის ტაძრის აგების თარიღად (ე.თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50). სინამდვილეში, 958-966 წლებით ივ. ჯავახიშვილი ათარიღებს მხოლოდ ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის ტიმპანის წარწერას და არა მთლიანად ტაძარს (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169-170). უნდა შევნიშნოთ, რომ ივ. ჯავახიშვილმა წითელი საღებავით (სინგურით) შესრულებული ეს ვრცელი წარწერა პალეოგრაფიული თვალსაზრისით საგანგებოდ დაასასათა და იგი, რატომღაც, ქვაზე ამოკვეთილად მიიჩნია (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169-171).

შენსავლაც, მისი ახალი, მაღალი დონის პუბლიკაცია თანმხლები მდიდარი საილუსტრაციო აპარატით, განსაკუთრებული, შეუნილებელი ინტერესის აღმძვრელია ყველასათვის, ვინც მოკლებულია ქართული კულტურის ამ უმნიშვნელოვანესი ძეგლების უშუალოდ შესწავლის შესაძლებლობას⁴⁹.

⁴⁹ ეს სტრიქონები იწერებოდა 1977 წელს. ამის შემდეგ, მის ავტორს, 2002-2004 წწ. არაერთხელ მიეცა ტაო-კლარჯეთის ძეგლების და, მათ შორის, ოშკის ადგილზე შესწავლის შესაძლებლობა.

დამატება II

ოშკის უცნობი წარწერა*

ოშკის დიდებული ტაძარი (ისტორიულ ტაოში, ამჟამად თურქეთში) გამორჩეულია არა მარტო ხუროთმოძღვრული და მხატვრული ღირსებებით, არამედ ძველი ქართული წერილობითი ძეგლებითაც, რომელებიც მასთანაა დაკავშირებული — ესენია, ხელნაწერები და წარწერები.

ოშკის მონასტერში გადანერილი ქართული ხელნაწერების მნიშვნელობის წარმოსაჩენად საკმარისია დავასახელოთ თუნდაც სამი მათგანი — 977 წელს გადანერილი „სამოთხე“, 987 წელს გადანერილი „ბიბლია“ და 979 წელს გადანერილი „იოვანე ოქროპირის ცხოვრება“; სამივე ხელნაწერის ანდერძები, კარინის ქვეყანაში 981 წელს გადანერილ „განძის“ ანდერძთან ერთად, შეიცავს უძვირფასეს ცნობებს დავით კურაპალატისა (†1001წ.) და მისი გარემოცვის პოლიტიკური მიზანდასახულებისა და ფართო მასშტაბის კულტურულ-სააღმშენებლო-საქმიანობის შესახებ¹.

თორნიკ-ყოფილ იოვანე სვინგელოზის, იგივე ცნობილ თორნიკე ერისთავის, ბრძანებით გადანერილი და შექმნილი ეს ხელნაწერები, რომელთაგან პირველი სამი დღესაც ათონის ქართველთა მონასტერში („ივირონი“) ინახება, დიდებული ძეგლებია, არამარტო თავისი ეპოქის კულტურული ყოფისა, არამედ თვალსაჩინო ნიმუშებია იმ დროინდელი საქართველოს მატერიალური და ინტელექტუალური შესაძლებლობების, პოლიტიკური გავლენისა და მიზანდასახულობებისა.

ამ გავლენის და მიზანდასახულობის ერთ-ერთი გამოვლენა იყო ცოტათი ადრე, 963-973 წწ. ოშკის დიდებული მონასტრის და იოვანე ნათლისმცემლის სახელობის მისი ბრწყინვალე, გრანდიოზული და მხატვრულად უხვად შემკული მთავარი ტაძრის აშენება, რომელიც ძმებმა — ბაგრატ ერისთავთა ერისთავმა და დავით მაგისტროსმა, მომავალმა დავით კურაპალატმა განახორციელეს.

ცხადია, მათივე ბრძანებით და ნებართვით, ტაძარზე მოუთავსებიათ მრავალრიცხოვანი წარწერები, რომელებიც ან ქვებზეა ამოკვეთილი ან წითელი საღებავითაა ქვებსა და კედლის შელესილობაზე დაწერილი, ან კედლებზეა ამოკანწერილი. მრავალფეროვანია ოშკის ტაძრის წარწერები შინაარსობრივადაც — საამშენებლო, კტიტორულ-მემორიალური, გამოსახულებათა განმარტებითი, მოსახსენებლები, საბუთები...

* გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 31 ოქტომბერი - 6 ნოემბერი, 2003 წ., 44(3460), გვ. 13-14.

¹ *ე.მეტრეველი*, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ., 1996, გვ.5-34.

ამ წარწერებს შორის განსაკუთრებით ღირსშესანიშნავია ვრცელი, 12 გრძელ სტრიქონად შესრულებული ასომთავრული წარწერა, დანერილი ნითელი საღებავით, ტაძრის სამხრეთ შესასვლელის არქიტრავის უშუალოდ სიმაკვლეზე. შინაარსით, იგი ერთდროულად საამშენებლოცაა, მშენებელ კრიტორთა მოსახსენებელიც და ტაძრის მშენებლობისას ერთი წლის მანძილზე განეული ხარჯის ანგარიშიც. სწორედ ამ უკანასკნელი ცნობებით არის ეს წარწერა უნიკალური და მას ქართულ ეპიგრაფიკაში ჯერჯერობით მაინც, ანალოგი არ მოეპოვება.

კერძოდ, წარწერის ამ მონაკვეთში, გრიგოლ „საქმესა ზედამდგომი“, ე.ი. ტაძრის მშენებლობის ხელმძღვანელი, რომელიც, როგორც ჩანს, პასუხისმგებელი იყო ტაძრის მშენებლობაზე განეულ ხარჯებზე, წერს, რომ წლის განმავლობაში კალატოზების, მუშების, ქვის მომტანი ხარების მეპატრონეებზე ხელფასის („მიზდი“) სახით დაიხარჯა 20 ათასი დრამა, 500 ფისოსი ღვინო; მშენებლობაზე დაიხარჯა 50 ლიტრა რკინა, 150 გრივი ხორბალი; „მარადის“ მუშაობდა კალატოზი, ხური და მჭედელი 70; ხარი, რომლითაც ქვას კრებდნენ — 30; ჯორი და სხვა აზავერი, რომელიც გრიგოლწმიდით სპონდიკს (ყვითელი ფერის ფოროვანი სამშენებლო ქვა) ეზიდებოდა — 30, სხვა აზავერი, რომელიც, როგორც ჩანს, ქვიშას ან კირს ეზიდებოდა — 60, დამატებით — „ერი და მოქმედი“ — 80 და სხვ. ეს, ერთი წლის განმავლობაში. თუ ამას გადავამრავლებთ ტაძრის მშენებლობის 10 წელზე, ადვილი დასადგენია, რამდენი იხარჯებოდა ერთი დიდი ტაძრისა და სხვა შედარებით საშუალო ტაძრის ან პატარა დარბაზული ეკლესიის მშენებლობაზე ძველ საქართველოში, ცხადია, მათი მშენებლობის ხანგრძლივობისა და ეკონომიკური კონიუნქტურის გათვალისწინებით.

მოგვიანებით ოშკის ტაძრის კედლებზე, ამა თუ იმ ფაქტთან და მოვლენასთან დაკავშირებით სხვადასხვა დანიშნულების, შინაარსისა და მნიშვნელობის წარწერები მოუთავსებიათ (მაგ., ტაძრის მოხატვა 1032 წელს ფერის ჯოჯიკისძის დაკვეთით; მოსახსენებლის მიწერა ტაძრის კედელზე დავით აღმაშენებლის ძის დემეტრე მეფის მიერ მის მოხილვასთან დაკავშირებით 1125-1155წწ. შორის; ეპიგრაფიკული საბუთის მიწერა ტაძრის სამხრეთ კედელზე, შიდა მხარეს, გედაონისძეთა ფეოდალური სახლის მიერ მონასტრისთვის გარკვეულ შეწირულობის გაღებასთან დაკავშირებით XV ს-ში და სხვ.), ასე რომ, ოშკის ტაძრის ეპიგრაფიული მასალის ქრონოლოგია X-XV სს. მოიცავს, რომელთა შორის, როგორც რაოდენობით, ისე სამეცნიერო მნიშვნელობით გამოირჩევა 20-ზე მეტი წარწერა X ს-ისა.

ოშკის ტაძრის წარწერების შესწავლა — მათი გამოვლენა, გამოქვეყნება, მეცნიერული კომენტირება-ანალიზი და საერთოდ, სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა, თითქმის საუკუნუნახევარზე მეტია მიმდინარეობს. პირველი მეცნიერული პუბლიკაცია მხითარისტ *ნერსეს სარგისიანის* მიერ შეკრებილი — გადმონერილი და პალეოგრაფიული ასლებით გადმოღებული ოშკის ტაძრის 10 წარწერისა, განახორციელა აკად. *მარი ბროსემ* რუსეთის საიმპერატორო მაც-

ნიერებათა აკადემიის მოამბეში („მემუარებში“) 1864 წელს. ასომთავრული დამწერლობით შესრულებული ეს წარწერები მბროსეს პუბლიკაციაში წარმოდგენილია გაშიფვრით, მხედრული შრიფტით, ტექსტების ფრანგული თარგმანით და კომენტარებით — იმ დროისთვის შესაძლებელ უმაღლეს სამეცნიერო დონეზე. კარგა ხნის მანძილზე ეს გამოცემა იყო მეცნიერთათვის ძირითადი მასალა ოშკის ტაძართან დაკავშირებული საკითხების შესწავლისათვის. *დიმიტრი ბაქრაძე* (1891), *ივანე ჯავახიშვილი* (1913, 1926), *სიმონ ჯანაშია* (1947) ოშკის ტაძრის წარწერების სწორედ მარი ბროსესეულ პუბლიკაციას მიმართავენ თავიანთ ნაშრომებში სამხრეთ საქართველოს პოლიტიკური, კულტურული და სოციალ-ეკონომიკური საკითხების კვლევისას.

ოშკის ტაძრის წარწერების გამოვლენას, ტექსტების დადგენას, მათ მეცნიერულ ანალიზს და სწორ დათარიღებას დიდი ამაგი დასდო აკად. *ე.თაყაიშვილმა*. 1917 წელს მისი ხელმძღვანელობით სამხრეთ საქართველოში მოწყობილ სამეცნიერო ექსპედიციისას, რომელშიც მისი მიწვევით მონაწილეობდნენ ჯერ კიდევ ახალგაზრდა, დამწყები შემომქმედნი: *დიმიტრი შევარდნაძე*, *ლადო გუდიაშვილი*, *მიხეილ ჭიაურელი* და სხვები, ისევე, როგორც სხვა ძეგლებზე, ოშკის ტაძარზეც შესწავლილ იქნა მისი მრავალრიცხოვანი წარწერები. როგორც ცნობილია, *ე.თაყაიშვილის* ექსპედიციის მეტად ნაყოფიერი სამეცნიერო შედეგები გამოქვეყნდა გვიან რუსულ (1952) და ქართულ (1960) ენებზე. *ე.თაყაიშვილისეული* პუბლიკაციები დღემდე რჩება ძირითად სამეცნიერო მასალად ოშკის ტაძრის წარწერების შესწავლისთვის.

სამხრეთ საქართველოს ქართული ხუროთმოძღვრული ძეგლებისა და, ამით შორის, ოშკის ტაძრის შესწავლის ახალი ეტაპი დაკავშირებულია *ვახტანგ ჯობაძის* სახელთან. მან გამოავლინა ოშკის ტაძარში ახალი, მანამდე უცნობი წარწერები, რომლებიც გამოაქვეყნა სხვადასხვა პუბლიკაციებში, როგორც უცხოეთში, ისე საქართველოში, ინგლისურ და ქართულ ენებზე². ყველაფერი ეს თავმოყრილია მის შემაჯამებელ ვრცელ მონოგრაფიაში რომელიც 1992 წელს გამოქვეყნდა შტუტგარტში, ინგლისურ ენაზე, ხოლო მისი ქართული გამოცემა განზრახულია უახლოეს ხანებში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ვ.ჯობაძის მიერ მოკვლეულ ოშკის წარწერებს შორის ერთ-ერთი წარმოადგენდა საამშენებლოს, რომელშიც დეტალურად იყო აღნიშნული ცნობები ტაძრის მშენებლობის დაწყების დროის, მშენებელი კრიტორების და სხვათა შესახებ. ამ წარწერას ქვემოთ საგანგებოდ დაუფრუნდებით.

საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ, როგორც ეს დამახასიათებელია ყველა, ან თითქმის ყველა ეპოქალური ძეგლისთვის, ოშკის ტაძრის და, კერძოდ, მისი ეპიგრაფიკული მასალის ყოველი ახალი შესწავლა, ახალი, მანამდე უცნობი ძეგლების გამოვლენით აღინიშნება. მაგალითად, 1991 წელს ფრანგი მკვლე-

² შედარებით დანვრილებით იხ.: *ე.ჯობაძე*, ოშკის ტაძარი (ორი წერილი ოშკის ტაძარზე), თბ., 1991.

ვარების ნიკოლ და მიშელ ტიერების ექსპედიციის ოპკის ტაძარში მუშაობისას გამოვლინდა მანამდე სხვების მიერ შეუმჩნეველი წარწერები³.

უკანასკნელ ხანებში, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც 1993 წელს საქართველოსა და თურქეთს შორის დაიდო მეგობრობის, თანამშრომლობის და კეთილმეზობლობის ხელშეკრულება, ხოლო 1994 წელს მიღწეულ იქნა შეთანხმება ტურიზმის შესახებ, შეიქმნა შესაძლებლობა თურქეთის ტერიტორიაზე არსებული ძველი ქართული ხუროთმოძღვრული ძეგლების მოხილვისა და შესაძლებლობის ფარგლებში შესწავლისა, როგორც მეცნიერ-სპეციალისტების, სტუდენტი ახალგაზრდების, სიძველეთა მოყვარულ-ენტუზიასტების, ისე ნებისმიერი სხვა პირის მიერ.

ამ ძეგლების ფართოდ გაშლილმა ინტენსიურმა მოხილვამაც თავისი შედეგები გამოიღო და აქამდეც ცნობილ ძეგლებთან ერთად, გამოვლინდა მანამდე უნობი ძეგლები — ეკლესიები და ნაეკლესიარები, ციხეები და ნაციხარები, დღესაც მოქმედი ძველი (XII.) ხიდები და ხიდების ნაშთები. გამოვლინდა ახალი ეპიგრაფიკული მასალაც, მათ შორის, ოპკის ტაძარშიც.

ტაძარში სამხრეთის შესასვლელის მარჯვნივ, სამხრეთ-აღმოსავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯსა და სამხრეთის კედელს შორის, დარჩენილია აქ ტაძარში ადრე ჩაშენებული და XX ს-ის 80-იანი წლების ბოლოს გატანილი ჯამეს კედლის ნაწილი — აღმოსავლეთის კედელი. იგი ამოყვანილია სხვადასხვა, ზოგი გათლილი და ზოგიც უსწორმასწორო ქვებით. მათ შორისაა, ამ კედლის ძირში, თითქმის მის შუა ადგილას ჩასმული ორი კარგად გათლილი და ერთმანეთზე მჭიდროდ მიდგმული ქვა. ორივე ქვა შედარებით დიდი ზომისაა: სიმაღლე დაახ. 120 სმ. სიგანე 60 სმ. და სისქე 31 სმ. ორივე მათგანი ზემოდან გათლილია ისე, რომ გამოყვანილია ორფერდა სახურავი, რომლის ბოლოები კიდეებზე გადადის.

მაყურებლისგან მარცხენა ქვაზე, 1973 წელს ვ.ჯობაძემ მიაკვლია ზემოთ ნახსენებ შესანიშნავ ასომთავრულ წარწერას. უშუალოდ ქვის ზედაპირზე ნითელი სარეზავით შესრულებული წარწერა განლაგებული იყო 12 სტრიქონად. აქედან, დანამდვილებით იკითხებოდა პირველი ცხრა სტრიქონი, ხოლო ბოლო სამი სტრიქონი მოღწეული იყო ნაწყვეტების სახით. წარწერის ტექსტი, ვ.ჯობაძისეული წაკითხვის, მის მიერ გამოქვეყნებული მასალებისა და ნაქვული ადგილების ნაწილობრივ შევსების შემდეგ ასეთია:

„† დავინყეთ ეკლესიათა ქრონიკონსა რჳჲ, მარტსა კჲ, დღესა ხარებისა. აღესრულა ზაგრატ ერისთავთა ერისთავი, ეკლესიისა ამის მაშენებელი, ქრონიკონსა რჳჲ, ოკდონბრსა ზ, დღესა ს[ამ]თშაბათსა(!); დიდებულ-მცა არს სული მათი. და ადიდენ ღმერთმან, დავით, (ძმა)მან მათმან (...).“

³ ზ.სხირტლაძე, უცნობი ეპიგრაფიკული მასალები საქართველოს სამხრეთ ისტორიული პროვინციებიდან, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 2, 1993, გვ. 96-102.

ნარწერიდან ირკვევა, რომ ოპის ტაძრის მშენებლობ დაუწყიათ 963 წლის 25 მარტს, ხარება დღეს. ტაძრის ერთ-ერთი მაშენებელი ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი გარდაცვლილა 966 წელს, 2 ოქტომბერს, სამშაბათ დღეს. შემდეგ, როგორც ჩანს, აღნიშნული იყო, რომ მშენებლობა გააგრძელა მისმა ძმამ დავით მაგისტროსმა და, შემდეგ — შეიძლება, ზოგიერთი ქრონოლოგიური მონაცემი.

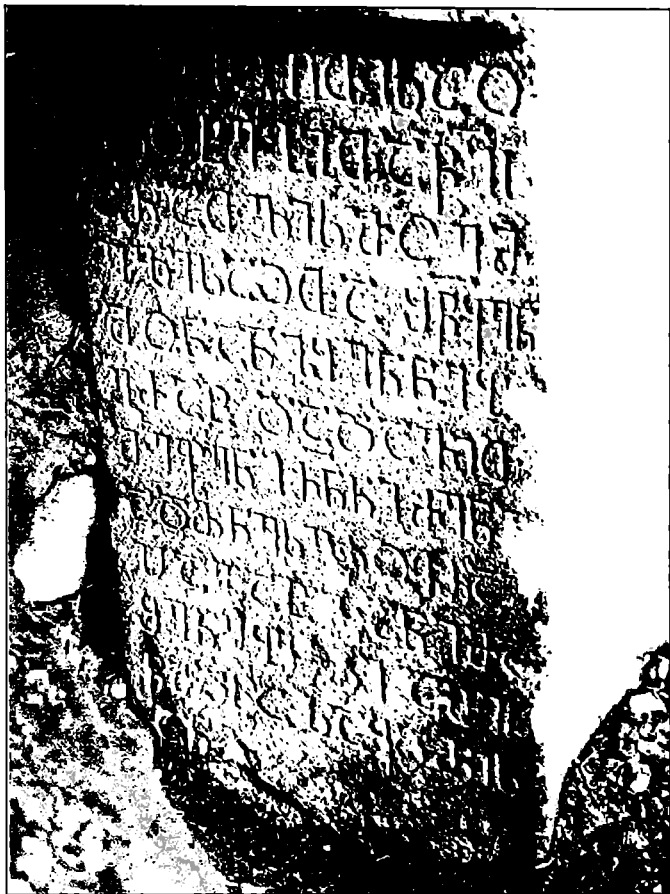
1917 წელს ე.თაყაიშვილის მიერ მიკვლეულ და შემდეგში თვალსმიფერებულ ერთ-ერთი ნარწერიდან ცნობილია, რომ ტაძრის მშენებლობა გრძელდებოდა 10 წელიწადს. სწორედ ამ ორი ნარწერის ურთიერთშეჯერებითაა, რომ ოპის ტაძრის მშენებლობა 963-973 წწ. თარიღდება (*ვ.ჯობაძე*).

სამწუხაროდ, ვ.ჯობაძის მიკვლეული ამ შესანიშნავი ნარწერიდან დღეს ადგილზე თითქმის არაფერია დარჩენილი — მე არ ვიცი ეს რა მიზეზითაა, მაგრამ, ქვაზე წითელი საღებავი, რომლითაც ნარწერა იყო შესრულებული, გადასულია და ცალკეულ ასოთა მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწყვეტები შეიმჩნევა. დასანანი, რომ ასეთი ძვირფასი ნარწერის ტექსტი, 2002 წლის 4 ოქტომბერს მის შესასწავლად მისულს, გამქრალი დამხვდა. ამჟამად ნარწერის შესწავლა შეიძლება ფოტოსურათებით — შავ-თეთრი გამოქვეყნებული აქვს ვ.ჯობაძეს ზემოთხსენებულ ნაშრომებში, ხოლო ფერადი — პარმენ ზაქარაიას მის ვრცელ მონოგრაფიაში რუსულ ენაზე ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურის შესახებ (ტაბ. 197).

იმავე ქვის მარცხენა კიდეზე, რომელიც სიღრმეშია ჩასმული და, ამდენად, დაფარული, კედლის ამ ადგილის ოდნავ ჩამოშლის შედეგად გამოჩნდა ამოკვეთით შესრულებული უცნობი ვრცელი ასომთავრული ნარწერა. იგი მოთავსებულია 31X53 სმ. ფართობზე; ამოკვეთილია 12 სტრიქონად. სტრიქონები მოთავსებულია საგანგებოდ გავლებულ პარალელურ ხაზებს შორის. ნარწერა კიდურწერტილოვანია, ე.ი. ასოების და ქარაგმის განივი ხაზების დასასრულები წერტილებითაა აქცენტირებული, თუმცა, არა ყოველთვის. ასოთა კვეთის ღარები წითელი საღებავით ყოფილა ამოვლებული, რომელიც ამჟამად ბევრგანაა გადასული. ნარწერის ასოები თანაბარი სიმაღლისაა — 3-3, 5 სმ. თუ არ ჩავთვლით ბოლო ხუთი სტრიქონის შუაში ქვის ზედაპირის ოდნავ ატკეცვას და მე-5 და მე-7 სტრიქონების მარჯვენა კიდეებში თითო ასოს ჩამოტეხვას, ნარწერა შესანიშნავადაა შემონახული და ტექსტი თავისუფლად იკითხება:

აქ ქ(რისტ)ე, ძეო ღ(მრ)თისაო, მეოხებითა წ(მიდ)ისა ნათლისმცემელისაათა, შ(ეი)წყ(ალ)ენ მონანი შენნი, ბ[ა]გრატ და დავით, მეფენი ჩ(უე)ნნი, ძენი[ი] ადრნესე კურაპალატისანი, მაშენებ[ლნი] ამის წმ(ი)დ(ი)სა საყდრი-სანი”.

ნარწერა შინაარსით კტიტორულ-მემორიალურია, ე.ი. მასში დასახელებულია ტაძრის მაშენებლები („ბაგრატ და დავით — მეფენი ჩუენნი“) და იგი მათივე მოსახსენებელია.

სურ. 29. ტაძრის საამშენებლო-კტიტორული წარწერა კედლიდან გამოღებამდე.

კტიტორულ-მემორიალური წარწერები ოშკის ტაძარში სხვებიც მოიპოვება. ერთი მათგანი, შესრულებული წითელი საღებავით უშუალოდ ქვის ფილებზე, მოთავსებულია ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის მარცხენა ანაყოლზე, მეორე — ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე, სადაც ბაგრატიან და დავითან („მეფენი ჩუენნი“) მოხსენიებულია მონასტრის წინამძღვრები — მამა მიქაელ და მამა იოვანე, აგრეთვე, გრიგოლ, რომელიც ზემოთ უკვე დასახელებული „საქმესა ზედამდგომი“ უნდა იყოს. თითო-თითო წარწერა,

შესრულებული ასევე ნითელი საღებავით, ოღონდ, ამჟამად ძლიერ დაზიანებულ-გადაშლილი (თუმცა, ისინი ასეთივე იყო ვ.ჯობაძის აღმოჩენის დროს 1973 წლის გაზაფხულზე), მოთავსებულია ბაგრატ ერისთავთა ერისთავისა და დავით მაგისტროსის წელზემოთ რელიეფური გამოსახულებების გვერდით კედლებზე. ეს ის რელიეფებია, რომლებიც ჩასმულია სამხრეთ-დასავლეთ გუმბათქვეშა ბურჯის ნიშის ზედა ნაწილის ორივე მხარეს.

მაგრამ, ამ ახალ გამოვლენილ კტიტორულ-მემორიალურ წარწერას სხვებისგან გამოარჩევს ის, რომ იგი კედელზე კი არ არის მიწერილი ან ამოკვეთილი, არამედ მოთავსებულია ამ მიზნისთვის საგანგებოდ გათლილ ქვის მართკუთხა სტელაზე. ვთვლი, რომ ჯამეს კედელში ჩასმული ორივე ერთნაირად დამზადებული ქვის სტელა-სვეტები დადგმული იყო ტაძარში საგანგებოდ ადგილას და მათზე ოთხივე მხარეს მოთავსებული იყო სხვადასხვა შინაარსის, მაგრამ საერთო დანიშნულების, ასევე, განსხვავებული შესრულების (ამოკვეთილი ან საღებავით მიწერილი) კტიტორულ-მემორიალური წარწერები. სადღეისოდ ცნობილია ერთი მათგანის ორ გვერდზე მიწერილი ტექსტი. მომავალში ამ სტელა-სვეტის კედლიდან გამოთავისუფლების შედეგად, რაც მხოლოდ ჯამესგან დარჩენილი და ამჟამად ამ უფუნქციო კედლის დაშლის გზით უნდა მოხდეს, სხვა წარწერებიც აღმოჩნდება*.

მართალია, ოშკის ტაძრის ეს უცნობი წარწერა ქრონოლოგიურ ცნობებს არ შეიცავს, მაგრამ შინაარსის მიხედვით იგი ადვილად თარიღდება ტაძრის მშენებლობის დროით, ანუ 963-973 წწ. ხოლო, თუ გავითვალისწინებთ წარწერაში დასახელებულ ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის 966 წელს გარდაცვალებას, წარწერის თარიღი შეიძლება კიდევ უფრო დაეინოვდეს და 963-966 წწ. განისაზღვროს.

წარწერაში დასახელებულია სამი ისტორიული პირი — ადარნესე (სხვა ქართულ საისტრიო წყაროების ადარნასე) კურაპალატი, ძე ბაგრატ მაგისტროსისა, შვილისშვილის შვილი აშოტ დიდი კურაპალატისა — ტაო-კლარჯეთში ბაგრატიონთა დინასტიის საფუძვლის დამდებისა, და მისი შვილები — „მეფენი ჩუენნი“ ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი და დავით მაგისტროსი, მომავალი დავით დიდი კურაპალატი — საქართველოს ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანების საფუძვლის ჩამყრელი.

XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსის სუმბატ დავითის ძის ცნობით, „ადარნასე კურაპალატი ძეთა შეიპყრეს და მონაზონ ქმნეს“. ეს მომხდარა 961 წელს (სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, ე.თაყაიშვილის გამოცემა, თბ., 1949, გვ. 67, §

* მართლაც, 2003 წლის 7 ნოემბერს, ჯამესგან დარჩენილი ამ უფუნქციო კედლის დაშლის შემდეგ, აღმოჩნდა, რომ ეს ორი სტელა დავით კურაპალატის და ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის მემორიალური ძეგლებია მათივე და ღმრთისმშობლისა და იოვანე ნათლისმცემლის რელიეფური გამოსახულებებით. ორივე სტელაზე აღმოჩნდა სხვადასხვა დანიშნულებისა და შინაარსის 16 წარწერა. სწორედ ამ სტელების პუბლიკაციას ეძღვნება წინამდებარე ნივნი.

69). ე.თაყაიშვილის შენიშვნით, „რამ აიძულა შვილები, რომ მამა ძალად „ფიჩოსან ექმნენ“, ე.ი.ბერად შეეყენებინათ, ცნობილი არ არის, მაგრამ, ეტყობა, შვილები მისი კურაპალატობით კმაყოფილები არ იყვნენ“ (იქვე, გვ. 86).

წარწერაში დასახელებული ბაგრატი ერისთავთა ერისთავი და დავით კურაპალატი არა მარტო საქართველოს, არამედ მთელი ამიერკავკასიის ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწეებია. მრავალი ცნობაა შემონახული მათ შესახებ სხვადასხვა სახის, როგორც ქართულ, ისე უცხოენოვან წყაროებში, რომელთა განხილვის ადგილი და საჭიროება, ცხადია, აქ არ არის.

აღვნიშნავ მხოლოდ, რომ ოშკის ტაძრის ამ უცნობი წარწერის სახით ტაძარს და საერთოდ, მთელ ქართულ კულტურას X ს-ის კიდევ ერთი შესანიშნავი წერილობითი ძეგლი შეემატა.

დამატება III

დიდი ალმომჩინა ოშკის ტაძარში

*„შენი დიდების მომღერალია
ოშკი და ზარზმა,
ბებერი ტაო...“*

*დაუმთავრებელი ქართული შფოთის და ზოგიერთი ტვინ-
გახურებული პოლიტიკოსის შემხედვარე, მართლა გაგიჟდება
კაცი, ზოგჯერ სასიამოვნო ცნობა რომ არ ახარებდეს.*

ამჯერად რა მოხდა?

*თურქეთის ტერიტორიაზე, ისტორიულ ტაოში, ოშკის ტა-
ძარში, ქართველმა მეცნიერმა, პროფესორმა ვალერი სილოვა-
ვამ აღმოაჩინა ისტორიული პირების — დავით კურაპალატის და
მისი ძმის ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის რელიეფური გამოსა-
ხულებანი.*

— ოშკის ტაძარი თავისი ხუროთმოძღვრული ფორმებით, რელიეფებით, ორნამენტებით და ტაძარზე მოთავსებული ძველი ქართული ასომთავრული წარწერებით, გამორჩეულია ქართულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლებს შორის. როგორც ეჭვმიუტანლად დაამტკიცა პროფესორმა ვახტანგ ჯობაძემ, იგი აგებულია 963-973 წლებში.

ტაძრის შესწავლაში, რომელიც 150 წელზე მეტია მიმდინარეობს, სხვადასხვა დროს დიდი წვლილი შეიტანეს აკადემიკოსმა მარი ბროსემ, დიმიტრი ბაქრაძემ, ექვთიმე თაყაიშვილმა, ხოლო ჩვენს დროში — ვახტანგ ჯობაძემ, ვახტანგ ბერიძემ, პარმენ ზაქარაიამ და სხვებმა.

ტაძარი და, საერთოდ, ტაო-კლარჯეთის ძეგლები, დღესაც შეუნღებელი ინტერესით შეისწავლება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის უფროსი თუ ახალგაზრდა თაობების მეცნიერ-მკვლევართა მიერ.

1993 წელს თურქეთსა და საქართველოს შორის დაიდო მეგობრობის, ურთიერთთანამშრომლობისა და კეთილმეზობლობის ხელშეკრულება, ხოლო მომდევნო, 1994 წელს — შეთანხმება ტურიზმის შესახებ.

ამის შემდეგ, როგორც მეცნიერ მკვლევარებს, ისე სტუდენტებს, ენთუზიასტებს, ჩვენი ქვეყნის წარსულით დაინტერესებულ ადამიანებს მიეცათ საშუალება მოეხილათ ისტორიულ სამხრეთ საქართველოში მდებარე ჩვენი ძეგლები. მე თვითონ, პირადად, ხუთჯერ მქონდა ამ ძეგლების დათვალიერებისა და შესწავლის საშუალება.

— ამჯერად, როგორ მოხვდით იქ, ბატონო ვალერი?

— ტაო-კლარჯეთის ძეგლებს შორისაც კი ოპკი, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, განსაკუთრებულად გამორჩეულია. 2000 წლის შემოდგომაზე, მისი პირველი დათვალიერების დროს, რა თქმა უნდა, თვალში მომხვდა ორი საგანგებოდ გათლილი ქვის სტელა, რომლებიც ჩადგმული იყო ტაძრის შიგნით, სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში.

საქმე ის არის, რომ ოპკის ტაძარი დაახლოებით XVII საუკუნეში ადგილობრივმა, უკვე გამაჰმადიანებულმა ქართველებმა ჯამედ, ანუ მუსულმანურ სამლოცველოდ გამოიყენეს. ოღონდ, პატარა სოფლის მცირერიცხოვან მოსახლეობას ასეთი გრანდიოზული ტაძრის მთელი ფართობი არ სჭირდებოდა და მათ ჯამე ჩააშენეს ტაძრის სამხრეთ და აღმოსავლეთ მონაკვეთში. როგორც ჩანს, ეს XIX ს. II ნახ-ში მოხდა (იხ. აქვე, გვ. 62, შენ. სქ-ში). მისი კედლები ამოიყვანეს კაოლინის, ანუ თეთრი თიხის, რომელშიც ნამჯაც იყო შერეული, და ნაშალი ქვების შეზავებით. გასული საუკუნის 80-იანი წლების ბოლოს ჯამე ტაძრიდან ეკიბანეს, რადგან სოფელმა იქვე ახალი მეჩეთი აიშენა. ტაძარში დარჩა ამ ჯამეს ერთი კედელი, რომლის ძირშიც ჩაშენებული იყო ზემოთ ნახსენები ქვის ორი სტელა. დღეს ჩანს, რომ ისინი ზურგით იდგა მაყურებლისკენ, ხოლო გამოსახულებიანი წინა პირი მიქცეული იყო აღმოსავლეთისკენ, ანუ ტაძრის საკურთხევლისკენ.

1973 წელს, როდესაც ჯამე ჯერ კიდევ მოქმედი იყო, ვახტანგ ჯობაძემ მარცხენა სტელის ზურგზე მიაკვლია წითელი საღებავით მიწერილ შესანიშნავ ნარწერას, რომელშიც აღნიშნული იყო ტაძრის მშენებლობის დაწყების თარიღი — 963 წლის 25 მარტი, ხარება დღე და დასახელებული იყვნენ ტაძრის მშენებლები. სამწუხაროდ, დღეს ეს ნარწერა მთლიანად გამქრალა.

მარცხენა სტელის, მარცხენა კიდეზე ჯამეს კედლის ოდნავ გამოთხრის შედეგად გამოჩნდა ქვაზე ამოკვეთილი თორმეტსტრიქონიანი ასომთავრული ნარწერა. იგი სამშენებლო მემორიალური შინაარსისაა. ამაზე ვწერდი კიდევ ახლახან გაზეთ „ლიტერატურულ საქართველოში“.

ეს ნარწერა 2000 წელს, ჩემი პირველი ყოფნის დროს აღმოჩნდა. აშკარად ჩანდა, რომ გვერდით სტელაზეც უნდა ყოფილიყო ნარწერა მოთავსებული. ჩემგან დამოუკიდებლად ჩემი კოლეგები — ფილოლოგები და ისტორიკოსები, რომლებიც ტაო-კლარჯეთის ძეგლებს მოინახულებდნენ ხოლმე, ოპკის ტაძრის დათვალიერებისას, ცხადია, გარკვეულ ინტერესს იჩენდნენ ამ სტელების მიმართ. მეც მათ ვუტრიალებდი. წერილიც კი მოვამზადეთ ახალციხის, ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთის მთავარეპისკოპოსის, მეუფე თეოდორეს ლოცვა-კურთხევით თურქეთის რესპუბლიკაში საქართველოს ელჩის ბატონ ტარიელ ლებანიძისადმი, თურქი და ქართველი სპეციალისტების ერთობლივი ძალისხმევით ჯამედან დარჩენილი, ამ უფუნქციო კედლის ნაშთის დაშლის და სტელეების გამოთავისუფლების შესახებ.

თუმცა, ამ წერილის ოფიციალურ მსვლელობამდე, მე მომეცა დამოუკიდებლად კვლევის საშუალება. მით უმეტეს, რომ უნივერსიტეტის თანამშრო-

მელმა, ისტორიკოსმა ჯაბა სამუშიამ, რომელიც ტაო-კლარჯეთში ახლდა საექსკურსიოდ წასულ ერთ-ერთ ჯგუფს, ჩამოიტანა ამბავი, რომ მან მარჯვენა სტელის კიდეზე, კედლის ოდნავ მონგრევის შემდეგ შეამჩნია ცხრამეტსტრიქონიანი უცნობი ასომთავრული წარწერა, რომლის არსებობაც, ასე ვთქვათ, მე უკვე ნანინასწარმეტყველები მქონდა „ლიტერატურულ საქართველოში“ გამოქვეყნებულ სტატიაში. იგი სტელის მთლიანი გამოთავისუფლების შემდეგ ოცდაცამეტსტრიქონიანი აღმოჩნდა.

მიმდინარე წლის 6 ნოემბერს მეუფე თეოდორეს ლოცვა-კურთხევით, მისი შემწეობით და დახმარებით — მოგვცა მანქანა და საწვავი, გამოგვაცოლა მძლოლი, გავემგზავრეთ ოშკში — თურქოლოგი, თარჯიმანი როინ ყავრელიშვილი, ოპერატორი ლექსო გელაშვილი, საპატრიარქოს თანამშრომელი გიორგი ქურციძე და თქვენი მონა-მორჩილი.

სურ. 30. ოშკის სტელები უზუნდერეს ჟანდარმერიის ეზოში. მარცხნიდან: გიორგი ქურციძე, როინ ყავრელიშვილი, თურქი სერჟანტი, ლექსო გელაშვილი.

ის ღამე გავათენეთ იუსუფელის სასტუმროში და მეორე დღეს, — პარასკევს გავემგზავრეთ ოშკში, მივადექით მცველის სახლს, ვთხოვეთ დახმარება და ისიც ხალისით დაგვთანხმდა. მოიხმო თავისი ორი მეზობელიც, მოიტანეს ბარი და ძალაყინი და დაიწყეს სტელების გარშემო კედლების გამონგრევა.

თანდათან მათმა მუშაობამ ისეთი მასშტაბი მიიღო, რომ მთელი კედელი ჩამოინგრა. მოვიდნენ სოფლის სხვა მაცხოვრებლებიც და ერთიანი ძალით დაიწყეს ნაშალი ქვების გატანა და ცალკე შეგროვება, თანდათან ქვის სტელებიც

გათავისუფლდა. თავდაპირველად, მარჯვენა სტელა გადმოვანგინეთ, რომელზეც აღმოჩნდა თვალწარმტაცი გამოსახულება ღვთისმშობლისა ყრმით, ხოლო, მის ქვემოთ, საერო პირისა მლოცველის პოზაში.

სტელა ამოიტანეს ორმოდან, დადგეს ტაძრის ცენტრში, შემოვაცალეთ მტვერი: კიდევ უფრო ნათლად გამოჩნდა ამ მხარეს მოთავსებული წარწერები და გაირკვა, რომ შესანიშნავად შენახული საერო პირის თავის ორივე მხარეს ხუთ და ექვს სტრიქონად ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერა: „დავით, მონაჲ ღმრთისაჲ, მეფეჲ ჩუენი, ძე ადარნერსე კურაპალატისაჲ, ადიდენ ღმერთმან.“ ცხადი გახდა, რომ ეს იყო დავით კურაპალატის გამოსახულება შესრულებული ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც მას არ ჰქონდა მიღებული არც კურაპალატის და არც მაგისტროსის ხარისხები. აღმოჩნდა, რომ სტელის მარცხენა კიდე მთლიანად დაფარული იყო ოცდაცამეტ სტრიქონად ამოკვეთილი ასომთავრული წარწერით.

ამასობაში მეორე სტელაც გამოათავისუფლეს და მასზე აღმოჩნდა იოვანე ნათლისმცემლის და მის ქვემოთ ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულებები. ისე როგორც პირველი, ასევე მეორე სტელის კიდეები მთლიანად დაფარული იყო ასომთავრული წარწერებით, ოღონდ ამ წარწერებიდან ჩანდა, რომ სტელების აღმართვის დროს ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი უკვე გარდაცვლილი ყოფილა, რადგან წარწერებში მისი სულის შეწყალებაჲა აღნიშნული.

— *ბატონო ვალერი, იქნებ იმ ოცდაცამეტსტრიქონიანი წარწერის შინაარსი გაგვაცნოთ?*

— კი ბატონო. წარწერის ტექსტი დადგენილი მაქვს. ნესია, ნებისმიერი წარწერა ადგილზევე უნდა დაადგინო, რადგან შემდეგში, რომელიმე ადგილის წაკითხვის ეჭვის შემთხვევაში, ხელახლა არ დაგვჭირდეს მისი რამდენჯერმე შესწავლა. მით უმეტეს, რომ ამ შემთხვევაში ასეთი შესაძლებლობის პერსპექტივა არ ჩანდა.

უნდა ითქვას, რომ ორივე სტელაზე 16 წარწერა დაფიქსირდა. თექვსმეტივე არათუ ფოტოგრაფირებულია დეტალურად, არამედ მათი ტექსტებიც დადგენილია. ყველაზე ვრცელი — ოცდაცამეტსტრიქონიანი წარწერის შინაარსი ასეთია: დასაწყისში აღნიშნულია მიმართვა იესუ ქრისტესა, ღმრთისმშობლისა და სხვა წმინდანებისადმი და ნათქვამია, რომ დღესა მას განსჯისასა, მარჯვენით შენსა ღირს ყავ მეფენი ჩუენნი, ადარნერსე კურაპალატი, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი, და, საგანგებო გამოყოფით, განდიდებულია დავითი. მის შესახებ წერია: „დიდებულმცა არის მეფობაჲ დავითისი და მიანიჭენ მას სიმრთელით დღეგრძელობაჲ და მტერთა მიმართ მძლეობაჲ“.

შემდეგ ჩამოთვლილია ამ ტაძრის შემწეთა შეწყალება, დასახელებულია გრიგოლ, რომლის შესახებაც ნათქვამია, რომ იგია ხატისა ამის ამმართებელი და ეკლესიის ამის მმრომებელი. ეს გრიგოლი იხსენება ოშკის ტაძრის აქამდე ცნობილ კიდევ ორ წარწერაშიც.

— *და, ხომ ვერ მიაკვლიეთ, ბატონო ვალერი, ვინ არის ეს გრიგოლი?*

— ერთ-ერთ წარწერაში, რომელიც დიდი ხანია ცნობილია, მას „საქმეთა

ზედამდგომი" ეწოდება. ესე იგი, იგი სამუშაოთა ხელმძღვანელი ყოფილა. ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის თავზე მოთავსებულია ქვაზე ნითელი საღებავით დანერილი ვრცელი წარწერა, რომელშიც გრიგოლი აღრიცხავს ტაძრის მშენებლობის ერთი წლის განმავლობაში განუღლ ხარჯს — რამდენი კაცი მუშაობდა, რამდენი ხარით და ჯორით მოქონდათ სამშენებლო მასალა, რამდენი ღვინო იხარჯებოდა და რა რაოდენობით ხელფასი გაიცემოდა.

სურ. 31. როინ ყავერელიშვილი დავით მეფის სტელასთან უზუნდერეს ჟანდარმერიის ეზოში.

ახლა გაირკვა, რომ ამ გრიგოლს აღუმართავს ის სტელები, რომლებიც წარწერაში ხატად იწოდება დავითის და ბაგრატის გამოსახულებებით. ტექსტის ბოლოს აღნიშნულია მშენებლობის დანყების თარიღი — 963 წელი. ბაგრატის გარდაცვალების დრო — 966 წელი და ზოგიერთი სხვა მონაცემი.

— და ბოლოს, პატონო ვალერი, ცხადია, ჩვენს მკითხველებს უნდა ესაუბროთ ამ აღმოჩენის მნიშვნელობაზე...

— უპირველესად, უნდა აღინიშნოს რომ, ეს სტელები მემორიალური და-ნიშნულებისაა და იდგა ოშკის ტაძრის აღმშენებელთა საფლავებზე. თითოეუ-ლი მათგანი წარმოადგენს მათე საუკუნის ქვაზე კვეთილობის ბრწყინვალე ნი-მუშს. მათზე წარმოდგენილია ჩვენი ისტორიის უდამოჩენილესი პირების პორტ-რეტული გამოსახულებანი. ეჭვი არ არის, რომ ეს სტელები ამ თვალსაზრისით ხელოვნებათმცოდნეთა არა ერთი თაობის შესწავლის და შეუწელებელი ინტე-რესის საგანი იქნება. მით უმეტეს, რომ ოშკის ტაძარზე შემორჩენილ ამ პირე-ბის მეტად დაზიანებულ სხვა გამოსახულებებთან შედარებით, ესენი უნაკლო, თითქმის თავდაპირველი სახითაა მოღწეული.

ასევე, არაერთი თაობის შესწავლის საგანი იქნება სტელებზე ამოკვეთი-ლი მრავალრიცხოვანი წარწერები, მით უმეტეს, რომ მათში, მეტად საინტერე-სო, სხვა თანადროული წერილობითი ძეგლებით უცნობი, ენობრივი ფაქტებია დადასტურებული. ორიოდ შემთხვევაში წარწერის შემსრულებელს თითქოს შეცდომაც კი დაუშვია ცოდნის ჩვენი თანამედროვე დონიდან გამომდინარე.

მომავალმა კვლევამ, იქნებ აჩვენოს რომ, ეს შეცდომა კი არ იყო, არამედ კანონზომიერი მოვლენა.

არ შეიძლება საგანგებოდ არ აღინიშნოს მოპოვებული მასალის პალეოგ-რაფიულ-ეპიგრაფიკული მნიშვნელობა: ისინი დათარიღებული, არაჩვეულებ-რივი კალიგრაფიული სილამაზით შესრულებული წერილობითი ძეგლებია და მტკიცე საფუძველს ქმნიან სხვა ანალოგიური უთარილო წარწერების დასათა-რილებლად.

დარწმუნებული ვარ, რომ მომავალი კვლევა მოპოვებული მასალის კიდევ სხვა ასპექტებს წარმოგვიდგენს ჩვენი წარსული კულტურის შესასწავლად.

— ხომ არ გაავრძელებთ ტაო-კლარჯეთში ოშკისა და კიდევ სხვა ძეგლების კვლევას?

— უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს აღმოჩენა და სხვა შედარებით ნაკლები მნიშვნელობის აღმოჩენები, რომლებიც ამ მხარეში მოხდა და არ არის ცნობილი ფართო საზოგადოებისათვის, მთლიანად დაკავშირებულია თბილისის უნივერ-სიტეტის ახალციხის ფილიალის სასწავლო და სამეცნიერო საქმიანობასთან. 13 წლის წინათ, როდესაც ეს ფილიალი გაიხსნა, მისმა დირექტორმა მერაბ ბერი-ძემ ფილიალის ერთ-ერთ სამეცნიერო საქმიანობად დასახა სამხრეთ საქართვე-ლოს, მათ შორის, თურქეთის ტერიტორიაზე მდებარე ძეგლების შესწავლა. ყარსის უნივერსიტეტთან მჭიდრო სამეცნიერო კონტაქტების დამყარების ერთ-ერთი მიზეზი სწორედ ეს გახლდათ. მე, როგორც ამ ფილიალის თანამშრო-მელს, მისი საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგეს, მომეცა შესაძლებლო-ბა სხვადასხვა დროს შემესწავლა და გამოემეცვენებინა ანისის, პარხლის, ოშკის ძველი ქართული წარწერები. მეუფე თეოდორე თავმჯდომარე, ხოლო ბატონი მერაბი თანათავმჯდომარეა წმინდა გრიგოლ ხანძთელის საზოგადოებისა. ჩემი ეს ბოლო გამგზავრება და ოშკი ამ მასალების მიკვლევა ამ საზოგადოების სა-ხელითაც განხორციელდა.

წლების განმავლობაში ტაო-კლარჯეთში მოგზაურობის შედეგად ჩვენ აღრიცხული გვაქვს უძველესი ქართული კულტურის ათობით ძეგლი, რომელთა თანმიმდევრული და მეთოდური შესწავლა მომავლის ამოცანად რჩება.

— *ღმერთმა ხელი მოგიმართოთ, მატონო ვალერი, სამედიცინო საქმეთა კვლავაც აღსრულებაში.*

ესაუბრა ვილენ მარდალავიშვილი.

„საქართველოს რესპუბლიკა“, №309 (4688), 16. XI. 2003.

გარდა ამისა, აღმოჩენა გაშუქდა:

1. „ლიტერატურული საქართველო“, № 77 (3463), 21-27. XI. 2003.
2. „ასავალ-დასავალი“, № 47 (484), 24-30. XI. 2003.
3. „თბილისი“, № 134 (19843), 26-27. XI. 2003.
4. „მთავარი გაზეთი“, № 280 (370), 27. XI. 2003.
5. „ლიტერატურული მესხეთი“, № 11 (59), ნოემბერი, 2003.
6. „მესხეთის უნივერსიტეტი“, № 7 (81), დეკემბერი, 2003.
7. „საპატრიარქოს უწყებანი“, № 50 (258), 18-24. XII. 2003.
8. „ეკორის პალიტრა“, № 51 (460), 22-28. XII. 2003.
9. ჟურნ. „ხვამლი“, № 3-4, 2003.
10. „ჯორჯიან თაიმსი“, № 032 (295), 12.08 – 19.08. 2004.
11. ჟურნ. „ბურჯი ეროვნებისა“, № 1-3 (75), 2004.
12. ჟურნ. „ახალი ხიდი. Yeni Köprü“, №3(11), 2004.

დანართი

პატრიარქი X საუკუნის საქართველოში (პარხლის წარწარა)

ძველი ქართული მონასტერი პარხალი მდებარეობს ისტორიულ ტაოში (ამჟამად თურქეთში), მდ. პარხლისწყლის ხეობაში, რომელიც თანამედროვე თურქულ ქალაქ იუსუფელთან მდ. ჭოროხს უერთდება და მისი მეშვეობით შავ ზღვაში ჩაედინება. დღეს სოფელს, სადაც პარხლის მონასტერია, ალთიფარმაქი ეწოდება. ძველი მონასტრიდან შემორჩენილია მთავარი ტაძარი — დიდი ზომის (28,4X18,3 მ) სამნავიანი ბაზილიკა, რომელიც კარგადაა დაცული და მასში ამჟამად მეჩეთია მოწყობილი. პარხლის ტაძრის აგების დრო ხელოვნებათმცოდნეთა მიერ 961-973 წწ. განსაზღვრული¹. იგი ოთხთა ეკლესიასთან ერთად, X ს-ის ქართული სამნავიანი ბაზილიკების ჯგუფს განეკუთვნება და ერთ-ერთი ბრყინვალე ქართული ხუროთმოძღვრული ძეგლია(ტაბ. 1, 2).

პარხლის მონასტერი ძველი ქართული კულტურის მნიშვნელოვანი კერა იყო. მასთან დაკავშირებულია, ან აქ გადაინერა მრავალი ხელნაწერი, რომელთაგან სამი განსაკუთრებით აღსანიშნავია: პარხლის I ოთხთავი, გადაწერილი 973 წელს (ხელნაწერთა ინ-ტი, A-1453), პარხლის მრავალთავი X-XI სს. მიჯნისა (იქვე, A-95) და პარხლის II ოთხთავი X-XI სს-ისა (იქვე, S-4927) .

პირველი ოთხთავის გადამწერია შატბერდელი მწერალი *იოვანე*, რომელიც ხელნაწერის ანდერძში წერს, რომ ეს ხელნაწერი „მე, იოვანე ბერამან, მწერალმან შატბერდელმან, შატბერდს დავენერე და პარხალს შევწერე სალოცველად ყოველთა ძმთა შატბერდელთა“. ხოლო ხელნაწერის მთავარ ანდერძში, რომელსაც შემოკლებით მოვიყვან, იგი შემდეგს აღნიშნავს: „ღირს ვიქმენ მე, გლახაკი იოვანე, ნართაულად ბერაი, აღსრულებად წმიდასა ამას სახარებას ოთხთავსა სალოცველად მეფეთა ჩუენთათჳს — ღმრთივ დიდებულისა ბაგრატ ქართველთა მეფისა, დავით მაგისტროსისა, სუმბატ ერისთავთა ერისთავისა და ღმრთივ მონიჭებულთა ძეთა მათათჳს, დაინერა დასაბამითგანთა წელთა სფოზ, ქრონიკონი იყო მეცამეტედ ქცეული რჳჲ“². ორივე

¹ П. Закария, Зодчество Тао-Кларджети, Изд-ство Тбилисского университета, Тб., 1992, с.134. Xს-ის 60-70-იანი წლებით ათარიღებს ტაძარს ვ. ბერიძე (В. Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Изд-ство “Мецნიერება”, Тб., 1981, с. 167).

² საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, აკოლექცია, ტ. V, შეადგინა ლილი ქუთათელაძემ, საქ. მეც. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1955,

თარიღი შეესაბამება 973 წელს, ხოლო ტექსტში დასახელებული დავით მაგისტროსი არის ცნობილი დავით კურაპალატი, ძველი საქართველოს ერთ-ერთი დიდი პოლიტიკური მოღვაწე, X ს-ის ბოლოს ქვეყნის გაერთიანების მთავარი პრაქტიკული შემსრულებელი, რომელსაც კურაპალატის ტიტული 979 წლიდან ჰქონდა.

პარხლის I სახარება, 936 წელს გადაწერილ ჯრუჭის I სახარებასთან (H-1660)³ ერთად, ქართული ოთხთავის ცალკე, ერთ-ერთ უძველეს რედაქციას ქმნის და იგი, როგორც დიდი ღირებულების ძველი ქართული მწერლობის ძეგლი, მთლიანად გამოცემულია ცალკე წიგნად⁴.

ზემოთ დასახელებულიდან ორი ბოლო ხელნაწერი — პარხლის I სახარება და პარხლის მრავალთავი, საკუთრივ პარხალშია შექმნილი და გადაწერილი X ს-ის დასასრულისა და XI ს-ის დამდეგს შესანიშნავი მწერალ-კალიგრაფის გაბრიელ პატარაის მიერ. გარდა გადაწერილისა, შემქმნილიო, აღვნიშნავ იმიტომაც, რომ გაბრიელ პატარაის პარხლის მრავალთავი მხოლოდ ერთი რომელიმე დედნიდან მექანიკურად კი არ გადაუწერია, არამედ, როგორც დღეს ვიტყვოდით, გარკვეული ფილოლოგიური სამუშაო ჩაუტარებია — ხელნაწერის ანდერძში იგი ერთგან აღნიშნავს: „პირველ, ოდეს ამას წიგნსა დავიწყე, ესრე მედვა გულსა, ვითარ დედათა წამება და ცხორება ოდენ დავწერო. ვძებნე დედად და ესთენ ვპოვე, ვერღარა შემეძლო ძებნა. მერმე, ესე მამათა მოწამეთა, რომელი პარხალს არა ეწერა, იშხნით მოვიდე და მით გავასრულე“⁵.

მოყვანილი ანდერძიდან კარგად ჩანს ტაო-კლარჯეთის მონასტრების შატბერდის, პარხლის და იშხნის კათედრის შესანიშნავი ურთიერთთანამშრომლობა უმნიშვნელოვანესი წერილობითი ძეგლების შექმნისას.

X-XI სს. მიჯნის პარხლის მრავალთავი მრავალმხრივ ღირსშესანიშნავი ხელნაწერია, რომელთაგან ამჯერად აღვნიშნავ ორის შესახებ: 1) იგი „ქართულ ხელნაწერთა შორის მოცულობით ყველაზე უდიდესია“⁶; ნაწერია მაღალი ხარისხის ეტრატზე, ფურცლის ზომაა 48X25 სმ. და შეიცავს 658 ფურცელს. 2) გაბრიელ პატარაის, სხვა თხზულებებს შორის, ხელნაწერში ჩაურთავს ძველი ქართული ლიტერატურის ორი უძველესი ძეგლი — „წამება წმ. შუშანიკისი“ (V

გვ. 2; ილ. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები. პალეოგრაფიული ალბომი, მეორე შეცვებული გამოცემა, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1973, გვ. 339.

³ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, H-კოლექცია, ტ. IV, შედგენილია და დასახეჭდად დამზადებული ელ. მეტრეველის მიერ, საქ. მეც. აკად გამოცემლობა, თბ., 1950, გვ. 81; ილ. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, გვ.337-338.

⁴ ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (897, 936 და 973 წწ.). გამოსცა აკაკი შანიძე, საქ. მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბ., 1945.

⁵ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A-კოლექცია, ტ. I,1. შეადგინეს და დასახეჭდად მოამზადეს: თ. ბრეგაძე, მ. ქავთარიამ და ლ. ქუთათელაძე ელ. მეტრეველის რედაქციით, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1973, გვ. 389.

⁶ ილ. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, გვ.352.

ს.)⁷ და „ნამება წმ. ჰაბოსი“ (VIII ს.)⁸ და, ამდენად, პარხლის მრავალთავი ამ წარწერებთან უძველესი ხელნაწერია — ყველა სხვა წუსხა ამაზე გვიანდელია.

რაც შეეხება გაბრიელ პატარაის მიერვე გადაწერილ პარხლის II ოთხთავს, იგი „ნუსხახუცურით ნაწერი ერთი უძველესი ოთხთავთაგანია“⁹; სამწუხაროდ, მოღწეულია ნაკლულად — მხოლოდ 147 ფურცელი, თითოეული 29X21 სმ. ზომისა.

გარდა აქ დასახელებული უმნიშვნელოვანესი ძველი ქართული ხელნაწერი ნიგნებისა, საკუთრივ პარხლის ტაძართან დაკავშირებულია ასევე მეტად მნიშვნელოვანი ძველი ქართული წარწერები, როგორც ქვაზე ამოკვეთილი ან რელიეფურად გამოყვანილები, ისე კედელზე საღებავით მიწერილები, რომელთაგან, ე.თაყაიშვილის აღნიშვნით, დროთა განმავლობაში ბევრი დაიკარგა, მაგრამ ბევრმა ჩვენს დრომდეც მოაღწია¹⁰. მათ შორის უმნიშვნელოვანესია ტაძრის სამხრეთ ფასადის შუა ნაგზე, წითელი საღებავით, მსხვილი ფუნჯით მიწერილი წარწერები, რომლებიც მიუხედავად მათი მეტად მაღლა მდებარეობისა, ქვემოდანაც თავისუფლად იკითხება¹¹. წარწერები შესრულებულია სწორი, ვერტიკალური ნუსხა-ხუცური დამწერლობით, რომელშიც მხედრულისაკენ გარდამავალი მოხაზულობის ასოებია შერეული (ანი, ზოგან თანი და სხვ.).

დროთა განმავლობაში წარწერები გადაარეცხილა ან საღებავი მზისგან გახუბებულა, მაგრამ ერთი ვრცელი წარწერა, ჩანერილი ფასადის კამარნარის მე-6 და მე-7 თალებს შორის, მთლიანად შემორჩენილია და თავისუფლად იკითხება¹².

წარწერა შესრულებულია 19 სტრიქონად — 8 სტრიქონი მე-6 თალში და 11 სტრიქონი მე-7 თალში. ტექსტის დასაწყისში შემსრულებელს გამორჩენია სიტყვა „ლ(მრთ)ის(ა)თა“ და იგი პირველი სტრიქონის ზემოთ, შუა ადგილას დაუწერია. სარკმლის ჩარჩოს ქვედა კიდით დაფარულია მე-14 სტრიქონის შუა ადგილი, სადაც წერია სიტყვა „აეშენა“. ბოლო ორი სტრიქონი („ამენ, ამენ. იოვანე / ნინამაძღუარი“) დაწერილია მე-7 თალის სარკმლის მარცხნივ. მე-14 სტრიქონის მარჯვენა ნაწილის თავზე, რადგან კედლის ქვემოთ არ დატეულა. განკვეთილობის ნიშანი — ორწერტილი, დასმულია ორ ადგილას — მე-7 სტრიქონში სიტყვა „პატარაქსა“ წინ და მე-16 სტრიქონში „უკუნისამდეს“ შემდეგ; ქარაგმის ნიშანი — განივი, სწორი ხაზი. ტექსტის დასაწყისში დასმულია ჯვა-

⁷ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A-კოლექცია, ტ. I, გვ. 382 (107).

⁸ იქვე, გვ. 371-372 (53).

⁹ ილ. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, გვ. 352.

¹⁰ E. Takaišvili, Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии, изд-ство АН Грузии, Тб., 1952, с. 97; ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, საქ. მეც. აკადემიის გამომცემლობა, თბ., 1960, გვ. 93.

¹¹ E. Takaišvili, Археологическая экспедиция 1917 года, с. 94-98; ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 87-93.

¹² E. Takaišvili, Археологическая экспедиция 1917 года, с. 95-96; ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 89-90.

რი, რომელიც გამშვენებულია კიდეებში დასმული წრეებით, ამათგან ვერტიკალურ მკლავებზე დასმული წრეები ღიაა, ხოლო განივი მკლავებისა — შეკრული და ბუდეებში ჩასმული თითო წერტილით. ასეთივე ყოფილა მე-6 სტრიქონის თავში დასმული ჯვარი, რომელიც სიტყვა „ქართლისას“ გადმოსცემს დაქარაგმებით, მაგრამ მის გამშვენება ახლა ნაკლებად ეტყობა. წარწერის საერთო იერი ისეთია, რომ თითქოს, იგი „ნაჯღაბნია“, რასაც აძლიერებს სხვადასხვა სისქის ხაზებით გამოყვანილი სხვადასხვა სიმაღლის ასოები, დათხუპნული ბოლო სტრიქონები და ა.შ.

წარწერის ტექსტი ასეთია (ტაბ. 52-54):

† სა(ხელ)ითა ლ(მრთ)ის(ა)ათა, მე(ო)ხებითა წ(მიდ)ისა ლ(მრთ)ისმშობელისაათა, წ(მიდ)ისა იოვ(ა)ნე ნათლ(ი)სმცემელისაათა, ად(ი)დ(ენ) ლ(მერთ)მან, ქ(რისტ)ეს მიერ ქ(ართლისა) და ყ(ოვ)ლისა აღმ(ო)სავლ(ე)თისა პ(ა)ტრ(ი)აქსა იოვანეს, პარხალს ეკლ(ე)სი(ა)სა ზ(ედ)ა ჩასდ(უ)დარ(ა)მ კ(უ)რ(აპა)ლატსა ავშენა, აღარაე(ი)ს ეკ(ა)ზ(ე)მა, და მ(ა)ნ შეკ(ა)ზმა; პ(ა)ნ(ა)მცა ლ(იდე)ბ(ა)მ მისი უკ(უნისამდე). წ(ინამძღურის)ა გ(იორგ)ი ლ(ა)ლ(უ)ლისა ს(ულს)ა შ(ე)ენ(ი)ენ ლ(მერთ)მან; ამენ, ა(მ)ენ. ი(ოვ)ანე წ(ი)ნ(ა)მამდ(უ)არი(ს)ი .

როგორც ვხედავთ, წარწერა „ხელმოწერილია“ — მისი შემდგენელი და შესაძლებელია შემსრულებელიც ყოფილა იოვანე წინამძღვარი, ცხადია, პარხლის მონასტრისა. ტექსტის ბოლოს იგი ასახელებს კიდევ ერთ წინამძღვარს — გიორგი ღალღულს¹³, რომელიც წარწერის შესრულების დროისათვის გარდაცვლილი ყოფილა, რადგან ტექსტში მისი სულის შეწყალებაზეა აღნიშნული. გიორგი ღალღული იოვანე წინამძღვრის წინამორბედად უნდა ვიგულისხმოთ, რომლის დროსაც შენდებოდა, ალბათ, ტაძარი კურაპალატის მიერ და „ჩასდუდარა“ უკაზმავე დარჩა, როგორც წარწერაშია აღნიშნული. მართალია, ე.თაყაიშვილი გიორგი წინამძღვარს იოვანე წინამძღვრის თანამოღვაწედ მიიჩნევს, რადგან „საქართველოში მონასტრებს ზოგჯერ ორ-ორი წინამძღვარი ჰყავდათ ხოლმე და ორიდან ერთი მთავარ წინამძღვრად ითვლებოდა“¹⁴, მაგრამ გიორგის გარდაცვლილად მოხსენიება მის იოვანესთან თანამოღვაწეობას გამორიცხავს, ყოველ შემთხვევაში წარწერის შესრულების დროისათვის.

¹³ ე. თაყაიშვილის ნაქითხვით - „გიორგი ღოღლისასა (რუსულ თარგმანში: Георгий Гогули). ვფიქრობ, მეტი საფუძველი გვაქვს აქ წაუკითხოთ „ღალღული“ — ღალღი ცნობილი ნასოფლარია სამცხეში, ადიგენის რ-ში, მდ. ქებალიანისწყლის ხეობაში. აქ არის X ს-ის შუა ხანების ნამონასტრალი, სადაც აღმოჩნდა ამ დროის წარწერიანი ტრაპეზის ქვა ქონქოზასი, რომელიც ახალციხის მუზეუმშია გადატანილი (ე. სილოგავა, ჩორჩანელთა ფეოდალური სახლის ერთი ეპიგრაფიკული ძეგლი (ღალღის წარწერა), თსუ ახალციხის ფილიალის „შრომების კრებული“, I, თსუ გამომცემლობა, თბილისი-ახალციხე, გვ. 149-165; მისივე, სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, ახალციხე, 2000, გვ. 23-24, № 3).

¹⁴ Е. Тақайшвилі. Указ. работа, с. 95; ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

იმთავითვე ყურადღება მიუქცევია ტექსტის მთავარ სიტყვას „ჩასდუ-დარა“, რომლის შეკაზმვის შესახებაა წარწერაში მოთხრობილი. ეთაყიშვილს მოყავს ნ.მარის განმარტება ამ სიტყვისა, რომელიც მისი გადმოცემით ასეთია: „ჩას-დუდ-არა“, ნიშნავს, ერთსა და იმავე დროს, თაღს, კამარას და შემდეგ კამარათა მთელ ჯგუფს, ე.ი. კამარნარს ანუ არკატურას¹⁵. მართლაც, წარწერის რუსულად გამომცემლები ტექსტის ამ ადგილს თარგმნიან, როგორც „верхняя аркатура“-ს¹⁶. თვითონ სიტყვა მიჩნეულია ჭანურ-მეგრული წარმომავლობისად. ბოლო დროს ეჭვი გამოითქვა ამ სიტყვის ნ. მარისეული ეტიმოლოგიის მართებულობის შესახებ — „ნ.მარის ეტიმოლოგიის გაზიარება შეუძლებელია; ტერმინი „ჩასდუდარა“ ახსნას მოითხოვს“¹⁷.

შეიძლება ამ სიტყვის ეტიმოლოგია გაურკვეველია, მაგრამ სემანტიკურად იგი რომ თაღნარს აღნიშნავს, ეს ფაქტობრივი მონაცემებით მტკიცდება — სამხრეთი ფასადის შუა ნაწი თერთმეტი სადა თალითაა დაყოფილი; მათში მოთავსებული იყო სხვადასხვა პირთა წარწერები, რომელიც ახლდა კედლის გასამშვენიერებლად მათ მიერ ან მათი ხარჯით შესრულებულ სხვადასხვა გამოსახულებას: მარაოები, წრეები, მზის დისკო, სანინამძღვრო ჯვარი და სხვ. ამდენად, კედლის კამარნარი მორთულია არა ჩუქურთმებით, როგორც ეს იყო ჩვეულებრივ მიღებული და გავრცელებული და რომელიც ტაძრის აღმშენებელ კურაპალატს ვერ შეუსრულებია („არა ეკაზმა“), არამედ პოლიქრომული გაფერადებით, რომელიც ასევე ფართოდაა გავრცელებული ტაო-კლარჯეთის X ს-ის ტაძრებში — *ოშქო, ოთხთა ეკლესიაში, ხახულში, დოლისყანაში* და სხვაგან, ხოლო ამ შემთხვევაში *პარხალშიც*.

წარწერაში დასახელებულია ორი ისტორიული პირი — კურაპალატი სახელის გარეშე და *იოვანე* ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი. კურაპალატი, რომელიც ტექსტში ტაძრის მაშენებლად დასახელებული („პარხალს ეკლესიას ზედა ჩასდუდარა კურაპალატსა აეშენა“) ცნობილი *დავით კურაპალატი*, ერთხელ უკვე ზემოთ ნახსენები 973 წელს გადწერილ პარხლის I სახარების ანდერძთან დაკავშირებით. მან საფუძველი დაუდო ფეოდალური ხანის საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას და იგი ქართული წყაროების ცნობით 1001, ხოლო სომხური წყაროებით 1000 წელს გარდაიცვალა. ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ პარხლის ტაძრის მშენებლობას ადგილი ჰქონდა 961-973 წლებში და იგი მთლიანად *დავით კურაპალატის* სახელთანაა დაკავშირებული. ეს თვალსაზრისი, *ეთაყიშვილიდან* მოყოლებული, ყველა მკვლევარის მიერ საყოველთაოდ გაზიარებულია.

¹⁵ *Е. Такайшвили. Указ. работа, с. 95; ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, იქვე.*

¹⁶ *Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 года, с. 95; В. Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, с. 168; П. Захаря, Зодчество Тао-Кларджети, с. 134.*

¹⁷ *კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, გამომც. „ნეკერი“, თბ., 1997, გვ. 68-69.*

რაც შეეხება იოვანე ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქს, ე. თაყაიშვილმა იგი გაცილებით გვიანდელი დროის მოღვაწედ მიიჩნია; ჩათვალა, რომ ეს უნდა იყოს კათალიკოს-პატრიარქი იოვანე VIII (1497-1507) და წარწერაც ამ დროით დაათარილა. მისი განმარტებით „ამას გვანიშნებს პალეოგრაფიული სახე წარწერებისა, რომლებშიც არეულია ასომთავრული და ნუსხური აგრეთვე რამდენიმე მხედრული ასო. ეს გარემოება სიახლეს მოწმობს და მეერთადე განასხვავებს ჩვენ წარწერებს საქართველოს ისტორიის კლასიკური პერიოდის წარწერებისგან“¹⁸. ე.თაყაიშვილის სავესებით დამასახურებული დიდი სამეცნიერო ავტორიტეტის გამო, სხვა თვალსაზრისი არავის გამოუთქვამს წარწერის დათარიღებს შესახებ. თუმცა, ყველა გრძნობდა წინააღმდეგობას მის შინაარსსა (ტაძრის აგება X ს-ში დავით კურაპალატის მიერ) და დათარიღებას შორის. პირველად აკად. ე.ბერიძემ აღნიშნა (1981), რომ, ვეფერობ, წარწერა უნდა მიეკუთვნოს გაცილებით ადრეულ დროს ვიდრე XVI ს-სო¹⁹. ბოლო დროს, როგორც ჩანს, წარწერის შინაარსიდან გამომდინარე, ე. თაყაიშვილს მიაწერეს, რომ თითქოს იგი წარწერას ათარიღებდა X ს-ის 60-70-იანი წლების მიჯნით²⁰. მაგრამ, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ამ დროით ე.თაყაიშვილი ტაძრის მშენებლობას ათარიღებდა, ხოლო წარწერას XV-XVI სს. მიჯნაზე შესრულებულად მიიჩნევდა. ამისდა დამოუკიდებლად, მაინც ისე გამოვიდა, რომ აღნიშნულმა ავტორებმა ქართული პალეოგრაფიის თავიანთ სახელმძღვანელოში, სადაც წარწერები ქრონოლოგიური თანმიმდევრობითაა დალაგებული და განმარტებული, პარხლის ტაძრის ეს წარწერა X ს-ის ეპიგრაფიკული ძეგლების ჯგუფში მოათავსეს. ამის საფუძველი მათ მისცა წარწერის ტექსტის ენობრივმა, ლექსიკურ-გრამატიკულმა მონაცემებმა²¹.

დღეს უკვე, როდესაც სწორი ეპიგრაფიკული ნუსხურით, მხედრული ან მხედრულისკენ მიდრეკილების ასობის შერევით, აგრეთვე, გარდამავალი ანუ მდივანმნივობრული დამწერლობით შესრულებული ათეულობით წარწერაა გამოვლენილი, შესწავლილი, გამოცემული და მტკიცედ დათარიღებული²², ეჭვი არაა, რომ პარხლის ტაძრის აქ განხილული წარწერა, სწორედ პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, X ს-ის დასასრულისა და XI ს-ის წერილობითი ძეგლების რიგში დგას, რაშიც პირადად დავრწმუნდი ძეგლის ადგილზე შესწავლისას 2002 წლის 5 ოქტომბერს და 2003 წლის 12 აგვისტოს.

¹⁸ *Е. Тақайшвили, Указ. работа, с. 97; ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 98.*

¹⁹ *В. Бериძე, Место памятников Тао-Кларджети с. 168.*

²⁰ *ე. დანელია, ზ. სარჯველაძე, დასახ. ნაშრომი გვ. 68.*

²¹ იქვე, გვ. 68-69.

²² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, ეპიგრაფიკული ძეგლები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო *ვალერი სილოგავამ*, გამოც. „მეცნიერება“, თბ., 1988, გვ. 158-171; *მისივე*, წარწერები გარეჯის მრავალწყაროდან, (IX-XIII სს.), პალეოგრაფიული და წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა, გამოც. „ინტელექტი“, თბ., 1999, №5, 8, 21, 24, 51.

წარწერის შინაარსიდან გამომდინარე, რომლის მიხედვით დავით კურაპალატის მიერ დაწყებული და დამთავრებული ტაძარი სხვას შეუშკია, რაც პირდაპირ და არაორაზროვნადაა ტექსტში აღნიშნული, იგი X ს-ის დასასრულით, დავით კურაპალატის გარდაცვალებამდე დროით (1000/1001 წწ.) უნდა დათარიღდეს, რასაც მისი პალეოგრაფიული ნიშნები საცხებით ეთანხმება.

მართლაც, საქართველოს ეკლესიის ისტორიაში დავით კურაპალატის დროს ცნობილია კათალიკოსი *იოვანე I ოქროპირი* (980-1001)²², რომელიც უნდა იყოს დასახელებული პარხლის წარწერაში და რომლის შესახებ სხვა წყაროებაცაა ცნობილი. ეერძოდ, იგი დასახელებულია შიომღვიმის ხელნაწერში მოთავსებულ კათალიკოსთა მოსახსენებელ ნუსხაში²⁴; ასევე, კათალიკოს ბასილი III (1090-1100) თხზულებაში „*თხრობა სასწაულისათვის წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა შიოსი*“. აქ, კათალიკოს *იოვანეს* შესახებ ნათქვამია: „ესე ყრმა არს იოანე კათალიკოზი, რომელი ყოვლითურთ იქმნა სწორ იოანე ოქროპირისა, რომლისა სათნობანი და საქმენი უკეთუ ვისმე უნდენ, ცნობად მიიღეთ ხელად მისთვის აღწერილი წიგნი“²⁵. ეს *იოვანე* კათალიკოსი საქართველოს ეკლესიამ შერაცხა წმინდანად, მისი ხსენების დღეა 3/16 მარტი.

მაგრამ, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, პარხლის წარწერაში იოვანე დასახელებულია „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქის“ ტიტულით. აღსანიშნავია, რომ წარწერის ტექსტში იგი ორგონისაა დიდებით მოხსენიებული, რაც რამდენადმე უჩვეულოა სასულიერო პირის მიმართ: „ადიდენ ღმერთმან“ და „ჰვიან-მცა დიდება მისი უკუნისამდე“²⁶. ვფიქრობ, ეს მისი ისევე და ისევე პატრიარქობით მოხსენიებასთან, „ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქის“ ტიტულის ტარებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

აქამდე მიღებული იყო, რომ საქართველოს ეკლესიის საჭეთმპყრობელებმა პატრიარქის ტიტული XI ს-დან მიიღეს და პირველი ასეთი იყო მელქისედეკ I (1010-1033)²⁷ — მცხეთის სვეტიცხოვლის კათედრალური ტაძრის ამშენებელი და ცნობილი ისტორიული საბუთის, ე.წ. „მცხეთის დაწერილის“ შემდგენელი. ეს საბუთი, როგორც ცნობილია, შეიცავს იმ ხელნაწერების, ხატების, ჯვრების, საეკლესიო სამოსლის, ეკლსიების, მონასტრების, სოფლების და სხვათა სიას, რომელიც მას სვეტიცხოვლისათვის მოუპოვებია ან შეუ-

²² საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები. რედაქტორი აკად. როინ მეტრეველი, გამომც. „ნეკერი“, [თბ.], 2000, გვ. 42.

²⁴ ე. თაყაიშვილი, მფეთთა და კათალიკოზთა სულთა მატთანე ნიკორწმინდის ხელნაწერში, კრ. „დაბრუნება“, I, თბ., 1991, გვ. 181-194.

²⁵ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, [წ. I], ტფ., 1892, — გვ. 60 (სქოლიო)..

²⁶ მეორე მოხსენიება — „ჰვიან-მცა დიდება მისი უკუნისამდე“, როგორც წესი, უფალს, ღმერთს მიემართება. ამიტომ, თითქოს მოულოდნელია იოვანე კათალიკოს-პატრიარქის წარწერის ტექსტში ასე მოხსენიება. ვფიქრობ, ამ თვალსაზრისით წარწერა კიდევ საჭიროებს დაკვირვებას. წარწერის ტექსტის ამ ადგილზე ამ კუთხით ყურადღება მიმაქცევინა დეკანოზმა გიორგი ზვიადაძემ, რომელსაც მაძლობას მოვახსენებ.

²⁷ საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები, გვ. 43-44.

წირავს²⁸. მეღქისედეკის მიერ პატრიარქის ტიტულის მიღებას მისი ბიზანტიაში ხშირი მოგზაურობით, კონსტანტინოპოლის საიმპერატორო კარზე დიპლომატიური საქმიანობით, ბიზანტიის სამ იმპერატოროთა — ბასილი II (976-1025), კონსტანტინე VIII (1025-1028) და რომანოზ III არგვიროსთან (1028-1034) ახლოობლით ხსნიან; თითქოს, კონსტანტინოპოლში ერთ-ერთი ვიზიტის დროს, აღმოსავლეთის პატრიარქებისაგან მიეღოს თანხმობა პატრიარქის ხარისხში აღყვანაზე²⁹.

ვფიქრობ, ქვეყნის საეკლესიო საჭეთმპყრობლისთვის პატრიარქის უმაღლესი ტიტულის მოპოვებას და მინიჭებას უფრო სერიოზული და მნიშვნელოვანი საფუძველი ჰქონდა; იგი ქვეყნის საერთო პოლიტიკური განვითარებით, მისი პოლიტიკური ხელმძღვანელობის მიერ დასახული მაღალი სახელმწიფოებრივი ინტერესებით იყო განპირობებული. საქართველოს ისტორიაში სწორედ ასეთი იყო დავით კურაპალატის ეპოქა, როდესაც დაისახა ქვეყნის ცალკეული პოლიტიკური ერთეულების ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანების მკაფიო გეგმა და დაიწყო მისი თანმიმდევრული განხორციელება³⁰. პოლიტიკურად დამოუკიდებელ (ბიზანტიის იმპერიისგან), ძირითადად გაერთიანებულ ქვეყანას ეკლესიური დამოუკიდებლობაც სჭირდებოდა, რაც მისი ეკლესიის საჭეთმპყრობლისთვის პატრიარქის ტიტულის მინიჭებაში უნდა გამოხატულიყო. ამისთვის ყველა წინაპირობა არსებობდა — მრავალი (40-ზე მეტი) საეპისკოპოსო კათედრა და მონასტერი, ამ დროისთვის უკვე ორი საკათალიკოსოს — ქართლისა და აფხაზეთის საკათალიკოსოების არსებობა³¹, ჯერ კიდევ IX ს-დან წმ. მირონის ხარშვის უფლების მოპოვება, რაც დოკუმენტურად დასტურდება „წმ. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან“³² და სხვ.

ასეთ ვითარებაში, დავით კურაპალატის დროს, მისი დროის საქართველოს ეკლესიის საჭეთმპყრობელს, ქართლის კათალიკოს იოვანეს მიენიჭა პატ-

²⁸ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, IX-XIII სს. ისტორიული საბუთები, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1984, გვ. 22-28.

²⁹ საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები, გვ. 44.

³⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, საქართველო IV-X საუკუნეებში, ტომის რედაქტორი შოთა მესხია, გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1973, გვ. 507-530.

³¹ აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსებას მკვლევარები VIII, IX, X ან XII-XIII სს. განსაზღვრავენ. ვფიქრობ, ბოლოდროინდელი გამოკვლევებით ეჭვმიუტანლად დამტკიცებულია, რომ იგი IX ს-ის ბოლოს, ან IX-X სს. მიჯნაზე დაარსდა (ბ. კუდავა, აფხაზთა საკათალიკოსოს ისტორიიდან (IX-XIII სს.), კრ. „ქართული დიპლომატია“, წელიწადუფი, 9, მთ. რედაქტორი როინ მეტრეველი, თსუ გამომცემლობა, თბ., 2002, გვ. 564-586).

³² „დიდი ეფრემ მრავლისა კეთილისა მომატყუებელ ექმნა ქუეყანასა ჩუენსა, რამეთუ პირველად აღმოსავალისა კათალიკოსთა მიჰრონი იერუსალმით მოპყვანდა. ხოლო ეფრემ ქრისტსმიერითა ბრძანებითა მიჰრონისა კურთხევა ქართლს განანესა იერუსალმისა პატრიარქისა განწესებითა და ნამებითა სიხარულით“ (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტურატიურის ძეგლები, წიგნი I (V-X სს.), ილია აბულაძის რედაქციით, საქ. მეცნ. აკადემიის გამომცემლობა, თბ., 1963, გვ. 290:34-38).

რიარქის ტიტული და იგია ამ ტიტულის პირველი მატარებელი საქართველოს ეკლესიის ისტორიაში, როგორც ამას დოკუმენტურად ადასტურებს პარხლის ეკლესიის შესანიშნავი წარწერა X ს-ის ბოლო ოცნლეულისა.

არ არის გამორიცხული, რომ 980 წელს ქართლის კათალიკოსად ნაკურთხმა იოვანემ იმთავითვე მიიღო პატრიარქის ტიტული, რასაც იმ დროისთვის ქვეყანაში არსებული პოლიტიკური ვითარება განაპირობებდა — ორი წლით ადრე, 978 წელს, დავით კურაპალატის შვილობილი უფლისწული ბაგრატი კურაპალატის სიცოცხლეშივე დიდწილად გაერთიანებული ქვეყნის მეფედ იქნა ნაკურთხი „აფხაზთა და ქართველთა მეფის“ ტიტულით³³, რომელსაც მოგვიანებით შექმნილი, ასევე პოლიტიკური ვითარების შესაბამისად, ჯერ 1003 წელს³⁴ და შემდეგ 1010 წელს³⁵, „კახთა და რანთა მეფის“ ტიტულიც დაემატა. მეფე ბაგრატ III-ის (978-1014) ტიტული ყველაზე ვრცლად გადმოცემულია კაცხის ტაძრის მის განმადიდებელ წარწერაში, სადაც იგი იწოდება, როგორც „აფხაზთა და ქართველთა მეფე, ტაოხსა და რანთა, კახთა და ყოველისა აღმოსავალისა დიდი კურაპალატი“³⁶.

ატარებდა თუ არა იოვანეს მომდევნო ქართლის კათალიკოსი სვიმეონი (1001-1012) პატრიარქის ტიტულს უცნობია, რადგან წყაროები ამის შესახებ არ შემონახულა. უფრო, სავარაუდებელია, რომ ატარებდა, რადგან მომდევნო კათალიკოს-პატრიარქი მელქისედეკ I (1010-1033) პატრიარქის ტიტულით ორ დოკუმენტურ წყაროში იხსენიება — ერთია, მცხეთის დაწერილი XI ს-ისა, რომლის XVIII ს-ის პირით მოღწეულ შესავალ ნაწილში მას „ქართლისა კათალიკოს-პატრიარქი“ ეწოდება³⁷ და მეორეა ტყობა-ერდის ტაძრის (ინგუშეთი, ჩრდ. კავკასია) წარწერა, რომელიც ამჟამად ქ. გროზნოს მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება; მისი ტექსტი ასეთია: „ქრისტე, ადიდე [ყოვლისა] აღმოსავლეთისა პატრიარქი მელქი ზედეკ, ამენ“³⁸.

³³ მართალია, „ქართველთა მეფის“ ტიტული ბაგრატ III-მ 1008 წელს მიიღო მამამისის გურგენის გარდაცვალების შემდეგ, მაგრამ 975 წლიდან იგი ქართლის გამგებელი იყო, ხოლო 980 წლიდან, ივ. ჯავახიშვილის დასკვნით ქართლისა და აფხაზეთის ერთადერთი ბატონი გახდა (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი მეორე, თბ. თორმეტ ტომად, ტ. II, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1983, გვ. 124-126).

³⁴ ვ. სილოგავა, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისათვის ბრძოლის ქრონოლოგიიდან (კახეთის შემოერთება 1003 წ.), „მრავალთავი“, ფილოლოგიური-ისტორიული ძიებანი, XIX, თბ., 2001, გვ. 351-357.

³⁵ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, საქართველო XI-XV საუკუნეებში. ტომის რედაქტორები: ზურაბ ანაბაძე, ვიქტორ გუჩუა, გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1979, გვ. 159.

³⁶ ქართული წარწერების კორპუსი, II, დასავლეთ საქართველოს წარწერები, ნაკვ. I (IX-XIII სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვალერი სილოგავამ, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1980, გვ. 56, №36.

³⁷ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გვ. 22: 10.

³⁸ ვ. ლამბაძიძე, XI ს. საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის მელქისედეკ I ლაბიძარული წარწერა „ტყობა-ერდას“ (ინგუშეთი) ქრისტიანული ტაძრიდან. სამეცნიერო სესია:

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ პატრიარქის ტიტულის ტარება X ს-ის საქართველოს ეკლესიაში უცხო არ იყო და ამ საუკუნეში აქ ამ ტიტულით მხოლოდ იოვანე არაა ცნობილი. კერძოდ, ზაქარია ბანელ-ვალაშკერტელის ანდერძში, რომელიც დართული აქვს A-648 ხელნაწერს და რომლის მონაცემები აკად. ელ.მეტრეველის დასკვნით X ს-ის უკანასკნელი მეოთხედის ვითარებას ასახავს³⁹, ზაქარიას მოძღვართა და მშობელთა შორის დასახელებულია „პატრიაქი ასათი“; იგი, ელ.მეტრეველისავე აზრით, ბანელი მღვდელმთავარი უნდა იყოს, რომელიც, როგორც ტაოს უპირველესი მღვდელმსახური, პატრიარქის, თუმცა, რეალური შინაარსისაგან დაცლილ ტიტულს ატარებდა⁴⁰. ე.ი. იგი ამ ტიტულს ფლობდა, მაგრამ მთელი ქვეყნის ეკლესიის მეთური არ იყო. როგორც ჩანს, ტაოს მფლობელმა დავით კურაპალატმა, რომლის სამფლობელოშიც შედიოდა ბანის ეპარქია, მისი მმართველისთვის პატრიარქის ტიტულს მიიწებებოდა, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსაგან ეკლესიის სრული დამოუკიდებლობის გზაზე პირველი ნაბიჯი გადადგა, რაც საბოლოოდ ქართლის კათალიკოსისთვის ამ ტიტულის მიიწებებით დამთავრდა, როგორც ამას ამტკიცებს პარხლის წარწერა.

საინტერესოა, რომ წარწერის ტექსტში იოვანე იწოდება „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიაქად“; ასევე „ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიაქი“ ეწოდება მელქისედეკს ტყობა-ერდის წარწერაში; ცნობილია, რომ „აღმოსავლეთი“ და „ყოველი აღმოსავლეთი“ X-XI სს. ბიზანტიურ და ქართულ წყაროებში საქართველოს ეწოდება⁴¹. მაშასადამე, იოვანეს ტიტული „ქართლისა და ყოვლისა საქართველოს პატრიაქს“ აღნიშნავს. ამით ხაზგასმულია, რომ საქართველოში გარდა ქართლის საკათალიკოსოსი, მეორე, აფხაზეთის საკათალიკოსოც არსებობს, მაგრამ ეს ცალკე მსჯელობის საგანია. ასევე ცალკე მსჯელობის საგანია „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიაქის“ სტატუსის მიმართება სხვა თანადროულ მსოფლიო პატრიარქებთან. მართალია, გვიანდელია, 1260 წლის ახლო დროის საბუთით დამოწმებულია,

„მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო“ (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით), მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1993, გვ. 47.

³⁹ ელ.მეტრეველი, ზაქარია ბანელის ანდერძი და ბერძნული ლექსი მცირე სვინაქსარიდან, იხ. მისი წგნ.: ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, გამომც. „ნეკერი“, [თბ], 1996, გვ. 167.

⁴⁰ ელ.მეტრეველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 174, 177. არაფერი ჩანს მოულოდნელი იმაში, რომ ბანელი მღვდელმთავარი პატრიარქის ტიტულით მოხსენებინოთ — 954-955 წწ. დართარღლებულ იშხნის ტაძრის წარწერა-სულთა მატრიანეში ტრაპიზონელი მღვდელმთავარი ბასილი, რომელსაც იშხნელად უკურთხებია სტეფანე, პატრიარქად მოიხსენიება (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 15-17). როგორც ჩანს, განსაკუთრებით დანიშნურებული ცალკეული აღმოსავლეთელი მღვდელმთავრები X-XI სს., დროდადრო, ცხადია, საერო ხელისუფალთა მხარდაჭერით, უმაღლეს საეკლესიო ტიტულს — პატრიარქობას მოიპოვებდნენ.

⁴¹ ე.კოპალიანი, „ყოვლისა აღმოსავლეთისა“ კურაპალატის საკითხისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 3, 1972, გვ. 171-176.

მაგრამ, როგორც ჩანს, ადრინდელი ტრადიციის ამსახველია კათალიკოს ნიკოლოზ III-ის (1250-1282) ხელრთვულობაში წარმოდგენილი რეალობა, როდესაც იგი წერს: „ქრისტეს მიერ შემდგომად ხუთთა პატრიარქთა და უპირველეს მათსა ზეგარდმო მოსულთა უბინოთა დედისა მისისა კელითა შეთელილისა კუართისა საუფლოსა მიერ სუეტის-ცხოველის მეექუსე პატრიარქი და ქრისტეს მიერ ყოვლისა საქართველოს კათალიკოზი ნიკოლოზ ვამტიციებ და წარესწერ⁴²“.

მაშასადამე, დოკუმენტურად მტიციდება, რომ უკვე XIII ს-ში და, ალბათ, ამაზე ადრეც, მაგრამ წყაროები არ შემონახულა, საქართველოს ეკლესიის მეთაური მსოფლიოს ხუთი პატრიარქის შემდეგ მეექვსე ადგილზე აყენებდა პატრიარქის ტიტულით თავის თავს, მაგრამ ამისთვის მას გრძელი და რთული გზა უნდა გაეწეო, რომელიც სათავეს X ს-ში იღებს⁴³.

⁴² ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გვ. 155:7-11.

⁴³ ქ-ნი ელ.მეტრეველი ერთგან შენიშნავს (*ე.მეტრეველი*, წარკვევები ათონის კულ-ტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, გვ. 178, შენ. 1), რომ ექვს ინვეს ჩემი, ე.ი. ვ.სილოგავას მოსაზრება „მცხეთის დაწერილში“ კათალიკოზ-პატრიარქის ტიტულის მოხსენიების შესახებ, რომ იგი ასეთი ფორმით დამახასიათებელია გვიანდელი დროისთვის და XI ს-ის წერილობით ძეგლში არ უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი. უნდა აღვნიშნო, რომ XVIII ს-ის პირით მოღწეულ „მცხეთის დაწერილის“ ცალში (საქ. ცენტ. საისტ. არქივი, 1448/50183), საქართველოს ეკლესიის საჭეთმპყრობლის, ამ შემთხვევაში XI ს-ის კათალიკოსის მელქისედეკის მოხსენიება „კათალიკოზ-პატრიარქის“ ტიტულით, მართლაც საეჭვოა. ასეთი ტიტული საქართველოს ეკლესიის მეთაურებს გვიან შუა საუკუნეებში ჰქონდათ და საბუთის XVIII ს-ის პირის გადმომღებმაც იგი თავისი დროის შესაბამისი ფორმით წარმოადგინა. საქართველოს ეკლესიის მეთაურის ტიტული იყო: V ს-დან „ქართლის კათალიკოსი“, X ს-დან — „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი“, ხოლო ამჟამად (1918 წლიდან) — „სრულიად საქართველოს კათალიკოზ-პატრიარქი“. ასე რომ XVIII ს-ის წერილობით ძეგლში მელქისედეკ I-ის მოხსენიება „კათალიკოზ-პატრიარქის“ ტიტულით, მართლაც საეჭვოა. თუმცა პატრიარქის, უფრო ზუსტად „ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქის“ ტიტულს, ერთი კათალიკოსით მის წინამორბედ იოვანე კათალიკოსის (980-1001) მსგავსად, მელქისედეკი რომ ატარებდა ეს უეჭველია და მისი მოღვაწეობის თანადროული წერილობითი ძეგლითაც (ტყობა-ერდის წარწერა) უცილობლად მტიციდება.

აქვე იმასაც შევნიშნავ, რომ ბოლო დროს სპეციალურ ლიტერატურაში, განსაკუთრებით საენციკლოპედიო სტატიებში, თავი იჩინა საქართველოს ეკლესიის მეთაურის, „მცხეთის კათალიკოსის“, ხოლო საქართველოს ეკლესიის „მცხეთის საკათალიკოსოდ“ მოხსენიებამ, რაც არ არის სწორი. ტერმინი „მცხეთა“ „ქართლს“ ვერ ცვლის, რადგან ამ შემთხვევაში „ქართლი“ მთელ საქართველოს აღნიშნავს და გულისხმობს, რაც ასახავს კიდევ ფაქტობრივ ვითარებას.

OSHKI – 10TH CENTURY MEMORIAL CHURCH*

(Summary)

7 November 2003 was marked by a great discovery in Oshki church – after dismantling of a wall left from the village mosque, built inside the church, two large stone stelae were revealed (on average, 160 x 65 x 35 cm) with the highest level figure reliefs on the front side, plain back sides of which were only visible before. It was ascertained that the stelae bore portraits of the Tao rulers – King David and his brother Bagrat Eristavt-eristavi, together with the Virgin and St. John the Baptist. 16 Georgian asomtavruli inscriptions were recorded on both stelae, based on which they were dated to the 966-973, rather – to the period around 966. In the future, these stelae would, certainly, be the subject of research and in-depth study for the generations of art historians. Meanwhile, a preliminary, although detailed publication of the obtained material is necessary to make it widely accessible for all those interested.

Special interest towards the stelae is also preconditioned by the fact that King David represented on one of them is one of the most prominent political figures of the medieval Georgia – David Curopalates (†1001), whose name is linked with the laying of foundation of the Georgian feudal statehood and beginning of the unification of the country. David Curopalates was the political figure of not only Georgian, but of the common Caucasian and, to a certain extent, of the Byzantine scale. He had left irremovable trace on the political life of all the three regions.

Discovery of the stelae was made possible thanks to the generous support and assistance received from Theodore (Chuadze), Archbishop of Akhaltsikhe, Tao-Klarjeti and Lazeti.

The present book is aimed at the publication of the stelae and rich epigraphic material preserved on them, together with the respective study. The study provides discussion of various issues connected with the Oshki church proper – re-examination of the entire epigraphics of Oshki, resulting in the establishment of their new chronology (see below); analysis of the repeated inclusion of the *intercession theme* in the decoration of Oshki, resulting in the identification of its function as a *memorial church*, etc. Date of the erection of the church was also interpreted anew.

The book contains three *Supplements* and one *Annex* – works on the inscriptions of Oshki and Parkhali churches, published by the author earlier.

* Translated by *Mariné Kenia*.

Supplement I bears a clear evidence of the author's interest in the Oshki church going back to the seventh decade of the 20th c. Some old conclusions of the author, presented in the Supplement do not always coincide with the new findings of the present study (e.g. date of the church), but I thought it unnecessary to change them. I think that, based on the new study, Oshki church was built in 973-976.

Supplement II is the author's article focused on the publication of the inscription on the right facet of David Eristavt-eristavi's stele.

Supplement III is the author's interview on the discovery of the Oshki stelae on 7 November 2003.

Annex provides the author's article on the inscription of Parkhali church, in which Patriarch is mentioned. Its inclusion in the book was preconditioned by the fact that the inscription is ascribed to the times of David Curopalates, one of the donors of Oshki church. The inscription bears an indication on David Curopalates and his name is linked with the establishment of the Patriarch title in the 10th c. Georgia, similar to the establishment of the Catholicos title in the 5th c. Georgia, which is linked with the name of Vakhtang Gorgasali.

After the dismantle of the walls left from the mosque, it was ascertained that a large horse-shoe arch was arranged between the south-east dome supporting pillar and the south wall. The stelae were erected below this arch, facing the east.

Front and lateral facets of the Oshki stelae (right one on one stele and the left one – on the other) are covered with asomtavruli inscriptions of diverse functions (explanatory, building, memorial, etc.). Traces of the red paint covering them are still more or less preserved on the grooves of the carved letters.

Below presented is the publication of the inscriptions on the stelae.

I. Inscriptions on the stele with the images of the Virgin (*Nicopea*) and King David.

1. *Inscription by the image of the Virgin:*

"Holy Virgin".

2. *Inscription by the image of King David:*

"David, slave of the Lord, our king, son of Adrnese Curopalates, be glorified by the Lord, amen".

3. *Inscription by the Cross depicted on the stele:*

"True Cross"

4. *Inscription on the upper frame of the stele:*

"† True Cross, intercede for our kings".

5. *Inscription on the left frame of the stele:*

"Holy Virgin, intercede before Thy Son and our Lord for David, our king".

6. *Inscription on the right frame of the stele:*

"Holy Virgin, intercede before Thy Son and our Lord for the soul of Bagrat Eristavt-eristavi".

7. *Inscription on the left side of the stele:*

"† Jesus Christ, with the intercession of the Holy Virgin and power of the True Cross and supplication of Saint John the Baptist and grace of all Holy Righteous and Martyrs, exalt and honour Thy slaves, our kings, Adrnese Curopalates, Bagrat Eristavt-eristavi on the Day of Judgement [to be] on Thy right side. And glorified be the reign of David and give him long life with safety and victory over the enemies.

And have mercy upon anyone supporter and servant of this church – be it king, or bishop, or abbot, or monk, or seculars, great or small, all of them.

And protect in both lives and honour Grigol, erector of this icon and builder of this church, [to be] on Thy right side".

7a. "The church was begun in chronicon 183. King Bagrat passed away in chronicon 186. and after [the times of Bagrat, David our king . . .]"

II. *Inscription on the stele with the images of St. John the Baptist and Bagrat Eristavt-eristavi.*

1. *Inscription by the image of St. John the Baptist:*

"Holy Baptist".

2. *Inscription by the image of Bagrat Eristavt-eristavi:*

"Christ, have mercy upon Bagratune, son of Adrnese Curopalates".

3. *Inscription on the upper frame of the stele:*

"Jesus Christ, glorify the soul of Adrnese Curopalates".

4. *Inscription on the left frame of the stele:*

"Holy Baptist, intercede before the Lord for the soul of Bagrat Eristavt-eristavi".

5. *Inscription on the right frame of the stele:*

"Holy Baptist, support and intercede before the Lord for David, our king".

6. *Inscription on the right side of the stele:*

"† Christ, Son of the Lord, with the intercession of Holy Baptist, have mercy upon Thy slaves, Bagrat and David, our kings, sons of Adrnese Curopalates, builders of this holy church".

6a. "Lord, have mercy upon [. . . and] all standing in the church".

7. *Inscription on the back of the stele, written in red paint (discovered and published by Prof. Wakhtang Djobadze in 1973. At present totally vanished):*

“†We began construction of this church in chronicon 183 March 25 of the day of Annunciation. Bagrat Duke of Dukes builder of this church died in chronicon 186 the day of October 2 Tuesday. Be glorified his soul and be exalted by God David [. . .]”.

Chronology of the major inscriptions connected with the Oshki church is as follows:

- 963-966 – lapidary inscription on the east façade of the church¹.
 - fragment of the lapidary inscription on the Deesis on the south façade².
- 966 – inscription on the termination of the south window of the east façade³.
- 966-973 – inscriptions on the stelae⁴.
- 973-976 – building inscription on the tympanon of the south entrance⁵.
 - inscriptions around the Deesis on the south façade⁶.
 - inscriptions on the south-west dome supporting pillar⁷.
 - inscription on the left jamb of the south door⁸.
- 976 – inscription on the duration of the construction on the wings of the Angel⁹.
- 1027-1028 – inscription on the re-arrangement of the church roofing¹⁰.
- 1036 – inscription on the decoration of the church with the contribution of Jojik Patrikios¹¹.

¹ E. Takaishvili, 1917 Archaeological Expedition, pp. 51-52, inscription N 11; W. Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries*, pp. 134-135, N 2; here and below, reference is made to the publication of the inscription texts and not the dates accepted in these publications.

² W. Djobadze, *op. cit.*, p. 138, N 8, fig. 186.

³ E. Takaishvili, *op. cit.*, p. 52, inscription N III; D. Djobadze, *op. cit.*, p. 138, N 7, fig. 42, pl. 185; G. Gagoshidze, *Khozhorna Domed Church*, p. 35.

⁴ See here, chapter II, inscriptions N 1-5.

⁵ E. Takaishvili, *op. cit.*, pp. 46-51; W. Djobadze, *op. cit.*, pp. 132-134, N 1.

⁶ E. Takaishvili, *op. cit.*, pp. 52-53, inscription N V, VI, VII; W. Djobadze, *op. cit.*, pp. 140-141, N 15-17.

⁷ W. Djobadze, *op. cit.*, pp. 135-136, N 3, 4, fig. 39a, 39b, pl. 136, 137.

⁸ E. Takaishvili, *op. cit.*, pp. 54-55, fig. 32, inscription N IX (after N. Sargisian-M. Brosset); W. Djobadze, *op. cit.*, p. 137, N 6, fig. 41, pl. 184

⁹ E. Takaishvili, *op. cit.*, pp. 36-37, pl. 55.

¹⁰ E. Takaishvili, *op. cit.*, p. 54, fig. 31, inscription N VIII; W. Djobadze, *op. cit.*, p. 140, N 14.

¹¹ E. Takaishvili, *op. cit.*, pp. 56-57, fig. 33, inscription N XIV; W. Djobadze, *op. cit.*, p. 140, N 11.

Supplement I*

ON THE PROBLEM OF OSHKI CHURCH DONOR RELIEFS AND DATE OF CONSTRUCTION ACCORDING TO RECENTLY DISCOVERED EPIGRAPHIC MONUMENTS**

Special literature is small in number concerning the Oshki Monastery, the most important architectural complex of South Georgian historical region Tao (at present in Arthwin wilayat of Turkish Republic). To this has recently been added the most significant research by W. Djobadze (University of California, the USA) on the donor reliefs and the date of constructing a main church of the monastery¹. As W. Djobadze himself informs he visited the Oshki monastery complex six times in 1965-1975 to study the complex in full; he has found several sculptures and inscriptions unknown before and published a part of his scientific considerations in his work mentioned above². It represents a detailed analysis of the two groups of the church donor reliefs (the second was discovered by W. Djobadze in 1973) and presents the first publication of three vast historical inscriptions of the church unknown before. Discovery and publication of these inscriptions is of special importance because, as the author says, they have enriched our knowledge on Oshki church and clarified some vague chronological issues concerning the monument.

After an introductory part of general character the author presents a description of the donor relief groups and their analysis. At present we know two groups of donor reliefs on the southern wall, outside, on the eastern side, on the pastophory facade. There are five sculptures (140 x 67 x 73 cm.), placed side by side at the height of 3 m. above the ground, close to one another on the area of 367 x 407 cm. In the center there is a composition of Deesis and on the both sides of it there are donors - David Magistros to the left and Bagrat Eristavt-eristavi ("Governor of governors") to the right. The entire composition and each figure sculptures of the donors are followed by the inscriptions in vermilion first copied 116 years ago (1861) by

* Supplements I, II and Annex are translated by *Lali Gegchekori*, edited by *Vazha Kiknadze*.

** Historical journal *Matsne. Series of History...* I, 1977, pp. 129-142.

¹ W. Djobadze, *The Donor Reliefs and the Date of the Church of Oshki*, *Byzantische Zeitschrift*, 69, 1976, pp. 39-62, tab. I-XIV.

² In the author's words full study of Oshki will be presented in a monograph on the 10th and the 11th cc churches of Tao Klarjeti which he is preparing for publication (W. Djobadze, *ibid*, p. 57, note 119). Today the monograph is already published: W. Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjeti and Savseti*, Stuttgart, 1992.

mhitarist Nerses Sargisian and published by Marie Brosset in 1864³; later, during the expedition of 1917, they were studied and published in 1952 and 1960 in Russian and Georgian by E. Taqaishvili⁴. In 1965, when they were studied by W. Djobadze, these inscriptions had nearly been fully faded out, as he said.

In the center of the composition, as it was mentioned, there is Deesis, according to the author's just statement, it is the first monumental image not only in Georgian, but in the entire Christian art⁵. To illustrate the importance of the idea of depicting donors around the Deesis, the author points to the inscription of the southern annex of the church, in which the church donors directly appeal to the Virgin and St John the Baptist and through them to Jesus Christ for help*. Among the numerous inscriptions of Oshki (more than twenty inscriptions are known there at present) this inscription is the only one containing the formula 'glorify our Kings *before* Thee'. First it was copied by Nerses Sargisian and published by M. Brosset⁶. E. Taqaishvili, in his report on the expedition of 1917, mentions that this inscription was not visible then⁷. W. Djobadze rediscovered this inscription and, contrary to M. Brosset, presented its

³ Inscriptions Georgiennes et autres recueillies par le Pere Nerses Sargisian et expliquees par M. Brosset, MAIS, VII serie, t.VII, N10, S/Pb., 1864.

⁴ E. Taqaishvili, Archeological expedition of 1917 in the southern provinces of Georgia, Tb., 1952, pp 62-63, pict. 29-31 (*in Russian*); E. Taqaishvili, Archeological expedition of 1917 in the southern provinces of Georgia, Tb., 1960, pp. 52-53, pict. 29-31 (*in Georgian*).

⁵ Unfortunately, this representation of Deesis which has been known in the scholarly literature for more than 100 years, is not reflected in the recently published special work on origin of Deesis by I. Miclivec, a Czech expert in Byzantine studies (*I. Miclivec, "Origin of Deesis"*, see: coll. "Byzantium. Southern Slavs and Ancient Russia. West Europe." Art and Culture. Coll. of essays in honour of V. N. Lazarev. M., 1973, pp 59-63, (*in Russian*). We regret it more taking into consideration that: a) iconographic form of Deesis (the Virgin and St John the Baptist are represented in the center appealing to God in the pose of intercession), as it is established in the special literature, took its final form in the 10th century and just this iconographic type is given in the first group of Oshki donors' representation; b) I. Miclivec specifies in detail all the known samples of Deesis iconographic type, naming the 10th century metal, enamel, and painted icons, but monuments of monumental sculpture are unknown for him and, as it seems, no other similar monuments (of the 10th cent.) exist anywhere except Oshki.

* see: *I. Timothy*, 2,5: "For *there* is one God and one mediator between God and men, *the* man Christ Jesus".

⁶ M. Brosset, *ibid*, tab.II, N2. W. Djobadze is mechanically mistaken when ascribes publication of the Oshki inscriptions to N. Marr and names publication by M. Brosset (*W. Djobadze, ibid*, p42, note- 16), N. Marr has not published the Oshki inscriptions.

⁷ E. Taqaishvili, *ibid*, p. 54.

full text in his publication. However, in the first publication (and in that prepared by E.Taqaişvili, based on it) the final lines of the inscription cannot be read distinctly, though, taking into account the data on other inscriptions of Oshki, it was easy to fill up these lacking pieces.

The inscription is made vertically with the red paint on the left side of the South entrance of the church. It was covered by a doorway of mosque, and was revealed only when the mosque was destroyed. Today it is possible to read 13 lines of inscription, but the lower part of it (which is not less than the upper), is already faded away. A present text is read as follows; "Jesus Christ! By the mediation of Holy Mother of God, Holy John the Baptist, the Holy Life-giving cross and All Saints, glorify Our Kings before Thee who have built this church – Bag[rat Eristavt-eristavi]..."

Correct identification of David Magistros and Bagrat Eristavt-eristavi as sons of Adarnase III, named in the inscriptions mentioned above, belongs to Iv. Javakhishvili and is also shared by W. Djobadze⁸. At the same time, taking into account the data of the texts in these inscriptions, E.Taqaişvili concluded that the donors were alive when their sculptural figures were cut and the inscriptions mentioned above were made. This resulted in determining the church construction upper date by 961 (Adarnase III died that year⁹) by E.Taqaişvili, who based his consideration on the evidence of the vast inscription on the tympanon of the south door of the church, in which Adarnase III was named as alive. At the same time, as Adarnase III was not named in this inscription in the rank of Kurapalati, which he was granted in 958, E.Taqaişvili concluded that the church construction works should have started by 958. It should be mentioned that E.Taqaişvili did not consider 958-961 as the date of the Oshki church construction. Just on the contrary, he said: "In our opinion, this (church construction in 958-961) is quite impossible: such a big and complex church could not have been built in three years. It would have taken ten years, at least, so the construction, probably, started in the period close to 950"¹⁰. E.Taqaişvili held firmly his consideration that an upper chronological limit of the church construction was

⁸ Identification of the historical persons named in the Oshki inscriptions was first presented by M. Brosset (*M. Brosset, ibid, p. 8*), but this identification, as ascertained by Iv. Javakhishvili later (*Iv. Javakhishvili, Georgian paleography, Tb., 1926, pp. 164-165; ibid, 2nd edition, Tb., 1949, pp 169-170 (in Georgian)*), was wrong. E.Taqaişvili's considerations on the persons mentioned in the Oshki inscriptions, are concurrent with the viewpoint expressed by Iv. Javakhishvili.

⁹ The Chronicle by Sumbat Davitisdze, on the Bagrationis of Tao-Klarjeti, E.Taqaişvili's edition, *Materials on the history of Georgia and Caucasus, 27, 1949, §69 (in Georgian)*.

¹⁰ E. Taqaişvili, *Archaeological expedition of 1917, p. 51 (in Georgian)*.

961. It should be mentioned that it seems impossible to discuss on one the inscriptions (both already known and those discovered by W. Djobadze) connected with the first phase of the Oshki church construction on one chronological plane and we will once more turn back to this issue below.

Special attention is due to, and of unceasing interest to read is, that part of the work in which the donors' costumes are described and analysed. W Djobadze specially studied introduction and wide spreading of the palmette (rosette) motif in the decoration of the Georgian monuments of art, in connection with the wide usage of this motif in the donors' costumes. The author thinks that unknown is the case, when textiles discovered in Georgia, either of local production or imported, bore the palmette motif. It is noteworthy that depiction of a textile with the palmette motif is known in Georgian art, namely in such first-rate murals, as those in the Iprari church of the Archangels (Upper Svaneti, Kala), executed in 1096 by the royal painter Tevdore; as is well-known, here the textile imitation is represented on the right panel of the chancel-barrier¹¹. As for the author's references to the vast factual and parallel material linked with the donor costume decoration, it would not have been deprived of interest to quote textile imitation (with the plant motif and griffins) in the Abbot's niche in Natlismtsemeli monastery (David Gareji)¹². Reference to both above mentioned monuments seems even more desirable, taking into account the fact that earlier samples (11th-13th cc.) of the textiles, which had actually reached us (a textile placed between the silver chased plates and wooden shaft of the pre-altar cross in the Pari church of St. George) are of the Oriental production; this is obvious both from their decorative character and the Cufic inscriptions placed on them, which also had the function of an ornamentation¹³.

¹¹ R. Shmerling, *Minor Forms in the Architecture of Medieval Georgia*, Tb., 1962, tab. 107-1 (*in Russian*); N. Chopikashvili, *Georgian Costumes (the 6th- 14th cc)*, Tb., 1964, p. 120, pl. 71; N. Aladashvili, G. Alibegashvili, A. Volskaya, *Murals by the Painter Tevdore in Upper Svaneti*, Tb., 1966, tab. 16-2 (*in Russian*); idem, *Svaneti School of Painting*, Tb., 1983, p. 36, pl. 31 (*in Russian*).

¹² G. Chubinashvili, *David-Gareja Cave Monasteries*, Tb., 1948, tab. 118 (*in Russian*); N. Chopikashvili, *ibid*, p. 121, pl.72; A. Volskaya, *Paintings in Georgian Medieval Refectories*, Tb., 1974, tab. 34 (*in Russian*).

¹³ Concerning this cloth see: M. Ketskhoveli, *Fragment of Silk Cloth from Upper Svaneti*, journal *Dzeglis Megobari*, 29, 1972, pp. 40-45 (*in Georgian*). Recently, in Upper Svaneti there have been discovered decorative cloths of Georgian produce dated to the late 10th and early 11th cent. (Ipkhi, Latali) and late 12th and early 13th cent. (Chazhashi, Ushguli); see: A report delivered by M. Ketskhoveli at the II International Symposium dedicated to the Georgian Art held on May 27, 1977 (M. Ketskhoveli, *Georgian medieval decorative cloths from Upper Svaneti*, Tb., 1977, *in Russian*).

While describing the donors' costumes the author discusses their crowns and feet-wears along with their attire. It would have been interesting to draw attention to the hierarchical relations between David Magistros and Bagrat Eristavt-eristavi as evidenced by their costumes. Both donors are represented in ceremonial costumes (holding church models and turning to the Deesis composition). Over the attire decorated with palmette motif David Magistros wears a chlamys with eagles represented on it. The chlamys is known to be an imperial regalia and it stresses hierarchial privileges of David as compared to Bagrat. Bagrat's chlamys is ornamented in a simpler way with the circles surrounded with a string of pearls, the circles being filled up with the kidney-shape ornaments. But, according to their crowns, hierarchial privilege of Bagrat Eristavt-eristavi before David Magistros is obvious. David's crown is the so-called *στέφανο*' (a narrow, flat ring decorated with precious stones), which the Byzantine emperors used as gifts to the rulers of other counties for their good services and merits. A crown of Bagrat Eristavt-eristavi, though has not reached us in its full form, represents on its both sides well-preserved "pendilia" - a bunch of pearls from the ears to the shoulders. To wear pendilia on the crown was the same imperial regalia as eagles on the chlamys. Thus, judging by their costumes, hierarchial relations between David Magistros and Bagrat Eristavt-eristavi are balanced.

Citing the materials used to compare the costumes and crowns of the Georgian kings, W. Djobadze names the images of David Aghmashenebeli (the Builder) and Giorgi III with crowns having pendilia on the coins. Additionally one can quote David Aghmashenebeli's fresco on the northern wall of the church of the Virgin in the Gelati Monastery¹⁴, the images of Bagrat IV and Queen Borena in Ateni Sioni¹⁵, all the four portraits of King Tamar (in Vardzia, Qintsvisi, Betania and Bertubani)¹⁶. From them special mention should be made of the crowns of David Aghmashenebeli and Giorgi III. These crowns have a cross in the middle – *στέμμα* which is an imperial insignia.

W. Djobadze points that use of the imperial sings, namely, placing of pendilia on the crowns, was the prepogative of an emperor, and its presence on the image of Bagrat Eristavt-eristavi in the Oshki church was difficult to explain as anything else but an usurpation of emperor's status. Further, the author describes the other parts of the costume (a belt, a tie, tablion), cites information from the Byzantine authors

¹⁴ *Sb. Amiranashvili*, History of Georgian art, Tb., 1961, tab. 187 (in Georgian).

¹⁵ *N. Chopikashvili*, *ibid*, pict. 53.

¹⁶ *G. Alibegashvili*, Four portraits of Queen Tamar, Tb., 1957 (in Russian). *G. Alibegashvili*, *ibid*, *Dzeglis Megobari*, 8, 1966, pp 13-17 (in Georgian). *G. Alibegashvili*, The civil portrait in medieval Georgian painting, Tb., 1979, pp. 12-29 (in Russian).

(Skylitzes, Constantine Porphyrogenetus) on sending costumes to the Georgian kings and princes as a gift by Byzantine emperors¹⁷.

One part of the work ends in describing the first group of the donor reliefs and its detailed characterization.

Next chapter deals with the second group of the donor reliefs. As mentioned, W. Djobadze discovered the half-figure reliefs of David Magistros and Bagrat Eristavt-eristavi in 1973. The group is placed in the church on the eastern part of the south-west dome supporting pillar, at the height of 335 cm. A church southern nave has been earlier transformed into a mosque by Turks; consequently, this part of the support-pillar was covered by a mosque's wall, thus the reliefs and their inscriptions were left unnoticed both to N. Sargisian and E. Taqashvili.

The donors are depicted on both sides of the niche, to the east of support-pillar, David Magistros - to the left and Bagrat Eristavt-eristavi - to the right.

The niche is provided with a semicircular shell-shape termination, filled inside with the concentric sequence of rays. The entire relief, as W. Djobadze mentions, symbolically represents a heavenly arch. The donors are represented above the waist, frontally, as already said above. W. Djobadze specially stresses the great resemblance of their faces. Both of them are raising their left hand in the gesture of obedience, holding in their right hand a scepter transversely to their body. The scepters end in crosses with widened edges. The author describes in details the attire of the both, the symbolic meanings of their poses and accompanying attributes, citing vast parallel material for comparison. Concerning this second group of donors, the author concludes "we deal here with glorification of the secular governance, which had even over shaded a supplication group, that has never been expressed in the history of sculpture of East Christian art to such a degree and it can only correspond with the political tendencies of "Macedonian Renaissance", when the ideas of ancient Roman empire re-appeared anew"¹⁸

According to W. Djobadze the inscription at David Magistros' figure is read as follows:

"Holy Mother of God.

The slave of God, David Magistros, builder of this holy church. Be exalted by God. Amen"¹⁹.

¹⁷ cf. N. Chopikashvili, *ibid*, pp. 67-68, note 148. It should be mentioned that the first characterization of Oshki church donors costumes' (though in a general and condensed form) is given in the work by N. Chopikashvili cited above (see: pp. 67, 119-120).

¹⁸ W. Djobadze, *ibid*, p. 56.

¹⁹ *ibid*, p. 54.

And at Bagrat Eristavt-eristavi's figure the inscription says :

"Holy [John the] Baptist.

Our King Bagrat, Eristavt-eristavi, builder of this holy church, Christ exalt [Bagrat]. Amen"²⁰.

W. Djobadze paid attention to the fact that in these inscriptions only Bagrat Eristavt-eristavi was named as the "king"; at the same time, their crowns are both identical - Bagrat's crown has no pendilia; i.e. the reliefs have been made when David was only a magistros and Bagrat had not been granted the honor of carrying a pendilia. Therefore, W. Djobadze concludes that these donor images should have been made earlier than those on the south wall of the church. However, the author sees a contradiction for such a conclusion in the fact that in Georgia, similar to the case in Byzantium, the church construction works usually started from the eastern part, i.e. pastophory and its southern wall, with the sculptural reliefs of the donors put in it, was erected earlier than the south-western dome supporting pillar. Besides, images of the both groups of donors are represented almost at an equal level, 3 m above the ground. This makes it possible to draw an opposite conclusion, he remarks (that means first the reliefs on the southern wall were made and then those on the support-pillar).

It seems that in such a case, we should rely on the inscription text data; all the more that this is also evidenced by the style of execution of these images, since it is not excluded that erection of the dome-supporting pillars might have started simultaneously with the construction of the church walls. Starting of church construction from the eastern side does not necessarily mean that first the eastern wall (or the eastern part) was built and then other walls (or parts) were mechanically built to it.

Before we try to present our attempts to determine chronological limits of the Oshki inscriptions, we will cite here one more unknown inscription of Oshki, discovered by W. Djobadze in 1973 in the church southern wall which was covered by a mosque wall. Asomtavruli (Uncial) inscription consists of 12 lines, the first nine can be read easily, while from the final 3 lines only fragments have been preserved; it is made in cinnabar, in letters 2,3-2,5 cm high. The text reads as follows:

"We began [] the churches in chronicon 183 March 25 of the day of the Annunciation. Bagrat, Eristavt-eristavi, builder of this church, died in chronicon 186 the day of October 2, Tuesday. His soul be exalt and glorify by God David, His [brother]²¹... [started]²²."

²⁰ *ibid.*

²¹ We restored a word: "brother".

The final line is damaged and we have restored only two words in it, while W. Djobadze read words in lines 3,4,5.²³

W. Djobadze does not doubt reading of the letters denoting the date in the text (these letters, unfortunately, are not seen on the inscription photo²⁴ supplemented to the work). He only doubts reading of a word between lines 6-7, considering it possible to read both "Tuesday" or "Thursday". He adds that, according to his research, October 2, 966 was Thursday. But the day when Bagrat Eristavt-eristavi died was Tuesday as we know from another inscription of the Oshki church. Along with commemorative records ("agape"), it is placed on the tympanon of the second door of the south cross-arm of the church. This inscription was first published by E. Taqaisvili²⁵. An impression is that the author had omitted the inscription and its data²⁶.

According to the author, the cited inscription enables to establish two facts: one, that Bagrat Eristavt-eristavi died on October 2, 966 (the day and year of his death is known from the inscription on the tympanon of the second south entrance to Oshki church, the year – from the Chronicle by Sumbat Davitidsze²⁷) and the other, that the church construction started on March 25, 963, the day of Annunciation.

We think that the data of the inscription text do not permit to make a conclusion on the commencement of church construction undoubtedly in 963. We do not know and, most likely, will never know what was written in the final 3 lines²⁸, as the text in this place is unreadable. But the first two lines of the inscription do not directly mention that the church construction started in 963. The text reads: "We began the churches in chronicon 183"; what was begun in the churches – construction, painting, decoration, renewal-continuation of the construction? We can only express suppositions. Besides, why "churches" and not "church"? It seems that evidence on starting something, mentioned in the beginning of the inscription, did not concern

²² We restored a word: "started".

²³ W. Djobadze, *ibid*, p. 58 : he reads in line 3 "of Annunciation", line 3-4 "passed away", line 5 - "of church" (sic).

²⁴ W. Djobadze, *ibid*, tab, VIII. On October 4, 2002, when I first examined the church in situ, I found this inscription totally vanished. As clarified later, it used to be placed on the back side of Bagrat Eristavt-eristavi's stele.

²⁵ E. Taqaisvili, *ibid*, p. 55.

²⁶ By V. Grumel's chronological table October 2, 966 was Tuesday (see: V. Grumel, *la chronologie*, Paris, 1958, p. 286).

²⁷ *The Chronicle by Sumbat Davitidsze*, *ibid*, §70.

²⁸ They probably, informed about establishing the commemorative record (agape) and a day of commemoration for Bagrat Eristavt-eristavi.

only Oshki main church (as we know, the Oshki Monastery complex, along with main church and other buildings, also comprises two more small churches)²⁹. To consider 963 as the year, when construction of the church was begun, does not coincide with the data of the inscription placed on the tympanon of the south door. One thing is clear that the inscription, mentioning 963 as the year of starting something in the churches or something connected with churches, was made after 966 (supposed this very year or some time close to it), as it tells about the death of one of the donors, Bagrat Eristavt-eristavi just this year. According to it we may doubt the inscription data as the author of the inscription mentions some fact that happened at least 3 years earlier before the inscription was made but, as we see, does not specify it.

As mentioned above, it is impossible to discuss the inscriptions connected with the earlier phases of Oshki church construction on one chronological plane. It seems neither correct to take into account the data of only one of these inscriptions for determining the date when church construction was begun or finished.

Among these inscriptions the earliest seems to be the one on the tympanon of the south door: this is inscription of Grigol "the supervisor of work" (i.e. supervisor of construction works) which presents names of donors, motives of construction, expenses covered over a year. According to the text: "May God help in both lives the sons of the divinely blessed Adamase Kurapalati, Bagrat, Eristavt-eristavi, [and] David Magistros. The Holy Trinity shall protect all three on His right side and glorify [them] in both lives..."³⁰. By the time the inscription was made not only Bagrat

²⁹ *E. Taqaisvili*, *ibid*, pp. 45-46.

³⁰ *E. Taqaisvili*, *ibid*, p.47. A photo negative of this inscription (318/8704) is kept in D. Ermakov's collection of the photoarchive of the State Museum of Fine Arts of Georgia. In the inscription text the names of Bagrat Eristavt-eristavi and David Magistros are put in the ergative case, which was considered a mistake by E. Taqaisvili who presented these names in the dative case. He mentioned in connection with this: "There is a grammatical awkwardness in the original... ergative case instead of dative, as Brosset had also pointed (we should mention that M. Brosset supposed restoring of possessive case and not of dative - "of Eristavi, of Magistros" [*M. Brosset*, *ibid*, p. 8], which is far more unjustified - V.S.). It is surprising that none of the specialists, who point to this inscription or cite it in their works, have paid their attention to this mistake, while all of them could have easily corrected it. "Such wrong reading forced a renowned historian Iv. Javakhishvili to declare Adamase III one of the donors of Oshki church together with his sons, which... is incorrect" (*E. Taqaisvili*, *ibid* p. 48). In our opinion, to correctly understand the evidence of the Oshki church inscription, one should not introduce correction into the text or to change proper names in the narrative case with those in dative. E. Taqaisvili's opinion that only Bagrat Eristavt-eristavi and David Magistros are donors of the Oshki church is quite right and is

Eristavt-eristavi and David Magistros were alive but their father, Adarnase Kurapalati, as well, because the author of the inscription (Grigol, supervisor of construction works) appeals to God with the request to have mercy on all three of them both in this world and the next (eternal) world. We know that Adarnase Kurapalati died in 961, so such an inscription could not have been made after that; on the other hand, we know that Adarnase could have received Kurapalati's rank only after 958, when his father Sumbat Kurapalati died³¹. That means Adarnase was a Kurapalati in 958-961 and the inscription on Oshki church southern door tympanon can be dated only to this date. This does not necessarily mean that 958-961 was the date of the church construction; one thing causes no doubt, in these years, the church walls, at least its southern wall, were erected up to tympanon level.

Next inscriptions mention only sons and not all the three of them (father and two sons). It is known, that Adarnase Kurapalati was captured by his sons and forced to take monastic vows. This could, certainly, have happened after 958, as nobody would have given the title of Kurapalati to captured Adarnase. It was after this event that Adarnase, "taken monastic vows by force" died in 961. Below this donor inscription, which mentions the three of them, there is another inscription, on the left jamb of the church door, which names only Bagrat Eristavt-eristavi and David

proved by more than one inscription of the church as has also been stressed by himself. To understand correctly this place in the inscription, one should take into consideration the entire text preceding it, according to which Bagrat Eristavt-eristavi and David Magistros started construction of the church. Naturally, such a construction of words in the sentence requires the narrative case of the proper nouns; but after that the author of the inscription, using a parenthetic clause, appeals to God with the plea for mercy for Bagrat Eristavt-eristavi, David Magistros and their father Adarnase Kurapalati, but in such a way that in this text Adarnase should not be presented as a church builder or initiator. When the author of inscription continues the text and mentions the names in the narrative case, he means that the entire proceeding narration on the church construction should belong only to Bagrat and David, but the request for assistance and glory for the life in both worlds concerns all of the three - Bagrat, David and Adarnase. Adarnase Kurapalati, as we will see below, by the time the inscription was made, had been forced by his sons to take monastic vows. That is why we think the author of the inscription is not mistaken, but, on the contrary, shows great virtuosity, when manages to name all the three in the text - father and two sons so that to present sons as donors and not overshadow their father who was alive by that time.

³¹ *The Chronicle by Sumbat Davidisdze*, *ibid.* § 68.

Magistros as donors³². This inscription could also have been made after 961 or in the period close to it.

All the inscriptions, except the last, which presents Bagrat Eristavt-eristavi and David Magistros as donors, are located in those places of the church, which are far higher than tympanon of the south door. These are inscriptions accompanying the donors' reliefs: three of them - on the southern wall and two - on the south-western dome supporting pillar. In these five inscriptions Bagrat Eristavt-eristavi is represented as alive and, an upper chronological limit of the period they were made will be 966 - the year of Bagrat's death; more concretely, these inscriptions and donors' reliefs were, most likely, made in 961-966.

Thus, these inscriptions were made gradually, along with the church construction; each of them separately and all together represent the political situation formed at separate phases of the church construction.

One more Oshki church inscription³³ this time carved in stone, is closely connected with these inscriptions representing the phases of the church construction. Text of the inscription (was preserved only on the left outstretched wing of the Angel) is as follows: "was building for [...]". According to E. Taqaishvili's observation, lacking parts of the text, which were almost entirely lost in his days, could be reconstructed as "for twenty years" or "for ten years". "We believe", he remarks "that more correct is "for ten years" and the text is finally reconstructed as "was building for [ten years]"³⁴.

³² This is the 9th c. inscription according to E. Taqaishvili (see: *E. Taqaishvili*, *ibid*, pp54-55), which he failed to find. He published it based on M. Brosset's work and which, as we have mentioned above, was discovered anew by W. Djobadze.

³³ E. Taqaishvili points that Oshki church "stone-carved inscriptions are only three in number." This inscription is the fourth; it was known to him and was discovered during the expedition in 1917, "among the stones, with which a small vegetable garden was enclosed to the east of the church." In Taqaishvili's period this stone was taken out and its photo was made. W. Djobadze failed to find this stone. In his opinion it disappeared long ago. A photonegative of this relief (N1407/4240) is kept in the photo-archive of the State Museum of Fine Arts of Georgia. This relief was placed on the east facade of the church, on a pediment, below the cornice, in the central blind arch (E. Taqaishvili identified this image of an Angel as that of an architect. Its correct identification was first mentioned by G. Chubinashvili (*Art Georgia*, 5, p. 238) and confirmed by W. Djobadze). He also notes that similar image of an angel is placed on the church southern facade (see: *E. Taqaishvili*, *ibid*, tab.73; *D. Winfield*, Some early medieval figure sculpture from North-East Turkey, "Journal of the Warburg and Courtauld Institutes", 31, 1968, tab. 12a, cf. also, *ibid*, tab. 9b).

³⁴ *E. Taqaishvili*, *ibid*. p 37.

As mentioned above, E. Taqaishvili thought that the inscription was placed around the image of an architect and remarked: "Certainly, identity of the architect, his name and surname, would have been written around the vanished head³⁵ and mouth, but this part of the inscription is also lost for us for ever"³⁶, i.e. E. Taqaishvili thought that the inscription text, apart from that he had reconstructed and presented in his publication, lacked certain portion in the beginning.

W. Djobadze agrees with the text presented by E. Taqaishvili. He quite justly thinks that the inscription belonged to a donor and not to an architect³⁷ and concludes that the church was being built for ten years, from 963 to 973³⁸.

In order to take into account the inscription text data and to date the inscription itself, attention should be turned to several points. The inscription is carved on a stone plate put on the highest place on the church wall and thus, belongs to the final phase of the church construction; it is put in such a visible place (on the east facade of the church, below the cornice, on the central blind arch),³⁹ that it surely belonged to a donor and not to the church architect⁴⁰. A donor is mentioned in the text in singular ("was building"). He should be David Magistros, as only he was alive by the time the church construction works were coming to an end; Adarnase died in 961 - by that time the church walls were built up to the level of the entrance tympani; Bagrat Eristavt-eristavi died in 966, when the walls were built, probably, at the level of the rectangular arch enclosing donor reliefs on the south facade and after that David Magistros had to finish the church construction⁴¹. So, it seems most likely that it was

³⁵ A figure sculpture, as it is seen on the photo, was damaged; a head was broken, a neck, shoulders and an upper part of the wing were chipped off.

³⁶ E. Taqaishvili, *ibid.* p. 36.

³⁷ W. Djobadze, *ibid.* p. 60, note 128.

³⁸ *Ibid.* p. 60.

³⁹ It is remarkable, that at the same place - on the joint of a top of a middle nave and a cornice ridge at the east façade of Orkhta Eklesia, is situated David Kurapat's glorifying inscription (in fact, inscription about church building). The last publication with high quality photos, see: B. Baumgartner, *Studien zur historischen Geographie von Tao-Klarjeti* (Dissertation), Wien, 1966.

⁴⁰ An architect figure sculpture accompanied by the red painted inscription, is preserved on one of the church columns (see: E. Taqaishvili, *ibid.* p. 40; D. Winfield, *ibid.* tab. 20; N. Chubinashvili, *Khandisi*, Tb., 1972, tab. 92, p. 117, *in Russian*).

⁴¹ It should be mentioned that a similar picture when construction of the church was undertaken by three different donors in several phases is shown in a vast inscription of Samshvilde Sioni (L. Muskhelishvili, *Samshvilde Sioni inscriptions and date of construction, Enimkis Moambe* (The Bulletin of the Institute of Language History and Material Culture), XIII, 1943, p. 92 (*in Georgian*); N. Chubinashvili, *Samshvilde Sioni*, Tb., 1969, p. 28 (*in Russian*)).

David Magistros' name placed around the angel's head and on the right wing. We do not know and probably, will never know in what form this title was mentioned. It is known that David after the title of Magistros, was granted a Kurapalati's rank which he carried up to 1001 i.e. until he died and he is known more by this title.

Usually, when they want to determine when David got a Kurapalati's rank the colophons of two Georgian manuscripts are referred to. One manuscript is Parkhali Gospel copied in 973, in two different colophons of which David is still mentioned as Magistros⁴² and the other, manuscript N9 kept in the Georgian Monastery on Mount Athos and which is a volume of homilies and is called "Paradise"⁴³. It is copied in Oshki, in 977 and in its colophon we have the earliest mention of David in the rank of Kurapalati⁴⁴. Thus, it is accepted that David got a rank of Kurapalati between 973-977; but in all inscriptions of Oshki which have reached us in their full form, he is mentioned only in the rank of a Magistros.

If we accept that after the death of Bagrat Eristavt-eristavi in 966, David Magistros had to finish the Oshki Church construction and that the construction works continued ten years more, then this means that the construction finished by 976. Consequently, if by 958-961 the construction reached the level of the tympani of entrance, it should have begun, probably, from the second half of the 950s, i.e. presumably, from 955-956; and it was fully finished by 976, i.e. it continued for about 20 years⁴⁵. But if we suppose that the inscription around the angel's wing mentions

⁴² The Institute of Manuscripts, H-1453, 237r: "... I, humble Iovane, nicknamed Beraï, was honored to finish copying of Holy Gospel, to pray for our kings, divinely appointed Bagrat, King of Georgians, David Magistros, Sumbat Eristavt-eristavi ..."; 238 r: "... I donated to holy church of Parkhali ... to a new church, to be placed upon new altar for glorification of divinely enthroned King of Kings, David Magistros." (see: Two old versions of Georgian Gospel, edited by *Ak. Shanidze*, Tb., 1945, pp. 034-035).

⁴³ W. Djobadze thinks that this manuscript is Gospel (see: *W. Djobadze*, *ibid.* p. 60).

⁴⁴ Ath-9, 379r: "I wrote this holy book ... to pray for and glorify first powerful and God-servant David Kurapalati ... and to pray for the soul of Bagrat Magistros ... this holy book was written in the glorious lavra of Oshki, an abode of St Baptist ... at chronicon 197". (see: *R. Blake*, *Catalogue des manuscrits georgiens de la Bibliotheque de la Lavre d'Iviron an Mont Athos*, Paris, 1932, p 49). In the new publication of this colophon the excerpt is represented as follows: "... We have got and copied 'this holy book... paradise, to pray for and glorify first powerful and God-servant David, King and Kurapalati of all the East... at chronicon 197'" (Description of Georgian Manuscripts, Athos collection, Section I. Tb., 1986, p. 47. A manuscript Athos-9 is described by *Nestan Chkhikvadze*).

⁴⁵ E. Taqaisvili notes that "the construction works were ongoing intensively, namely, 70 persons worked every day. That is why they should have finished in ten years, as twenty years

building the church not for ten but twenty years, then the church construction duration is determined by 30 years and it was probably finished by 986. However, one circumstance hampers this consideration: by 986 David Magistros, undoubtedly, had a Kurapalati's rank and this fact would have been expressed by all means in the Oshki church epigraphics; in numerous inscriptions of Oshki David is everywhere mentioned in the Magistros rank⁴⁶; as we have mentioned earlier, we do not know in what form David's title was represented in the inscription on the angel's wings⁴⁷ if his name was included in the inscription at all. In general, the date of the church construction, according to the epigraphic material at our disposal and its interpretation presented above, may be determined as the third quarter of the 10th century. Thus, our conclusions, on the duration and date of construction of Oshki church cover the chronological limits determined by E. Takaishvili as 950-963 and W. Djobadze as 963-973⁴⁸. At the same time the date suggested by W. Djobadze is closer to these conclusions.

are too much for this" (E. Takaishvili, *ibid.*, p. 37). But we should take into consideration that over 20 years not only the main church construction was ongoing; apart from this church, the Oshki Monastery complex comprises several other buildings of that period: two small churches, seminary-refectory, etc. Oshki church is not an exception in this respect, even if only this church from the entire monastery complex would have been built for 20 years; in Georgia we have other cases when big churches had been built for 20-25 years (and more); King Bakur was building Tsilkani church for 35 years, according to Shatberdi version of "Moktsevai Kartlisi" ("Conversion of Georgia") and for 31 years - by Chelishi version (Monuments of old Georgian hagiography, edited by I. Abuladze, book I, Tb., 1964, p. 91²⁵⁻²⁷ - L. Muskhelishvili and N. Chubinashvili think that in "Moktsevai Kartlisi" Tsilkani church construction is determined as 25 years), Samshvilde Sioni was being built for 19 years (L. Muskhelishvili, *ibid.*, p. 97), it took 15 years to build Bolnisi Sioni as it is directly mentioned in the church building inscription; Ak. Shanidze had recently presented a new reading of lacking places of Bolnisi Sioni building inscription and by one of the variants he thinks the construction works continued 25 years (Ak. Shanidze, Bolnisi inscriptions, *Nobati*, 1, 1975, p. 31); earlier the similar variant of reading of this inscription was suggested to L. Muskhelishvili by P. Ingoroqva (L. Muskhelishvili, *ibid.*, p. 97, note 2). Cf. V. Silogava, The oldest Georgian inscriptions of Bolnisi, Tb., 1994, p. 61, note 37.

⁴⁶ cf. W. Djobadze, *ibid.* p. 60.

⁴⁷ If we assume that the inscription, carved on the upper part of the wing around the angel's head, mentions David Magistros, then the inscription text may be presumably reconstructed as "God, glorify Our King David Magistros who built (this church) [for ten years]".

⁴⁸ No other concrete data of the church construction has been mentioned (we exclude M. Brosset's dating, as based on misunderstanding (see note 8); G. Chubinashvili has not

W. Djobadze's work, which presents significant new material on the history of the Oshki church, is of special interest in terms of its study and interpretation; it forms a certain stage in the history of the Oshki church study.

Repeat study of already known material, its new, high level publication, accompanied by the rich illustrative material, arises unceasing interest in all those, who are deprived of the possibility to study these most significant monuments of the Georgian culture in situ⁴⁹.

presented concrete dates of phases of the church construction, but based on the donor inscription on the tympanon of the south door he thought the construction started in 958, after that the construction, probably, continued about half a century, but with long breaks, he said (*Ars Georgica*, 5, p. 258). E. Taqaishvili considers that in Iv. Javakhishvili's opinion, date of the Oshki church construction is 958-966 (*E. Taqaishvili*, *ibid.*, p. 50). In reality, Iv. Javakhishvili dates only the inscription on the tympanon of the southern entrance and not the entire church to 958-966 (*Iv. Javakhishvili*, *ibid.*, pp. 169-170). We should point that Iv. Javakhishvili specially characterized this inscription in red paint (cinnabar) from the paleographic viewpoint and for some reasons considered it to be carved in stone (*Iv. Javakhishvili*, *ibid.* pp 169-171).

⁴⁹ These lines were written in 1972. After this, in 2002-2004, their author was given more than one opportunity to study Tao-Klarjeti monuments, including Oshki, in situ.

Supplement II

UNKNOWN INSCRIPTION FROM OSHKI*

A magnificent church of Oshki (in historical Tao, at present in Turkey) is distinguished not only by its architectural and artistic merits but old Georgian literary monuments, which are connected with it, i.e. manuscripts and inscriptions.

To demonstrate importance of the Georgian manuscripts copied in the Oshki Monastery, it is enough to name at least three manuscripts: "Samotkhe" (Paradise) copied in 977, "Bible" (978) and "Life of St John Chrysostom" (979); the colophons to all three manuscripts, along with the colophon of "Gandzi" ("Treasure") copied in 981 in the Karin country, contain the most valuable information about David Kurapalati (†1001), political targets of his surrounding and wide-scale cultural and construction activities¹.

St. Ioane Swingelos (Tornike in civil life), the same Tornike Eristavi (Governor) was the person who ordered to copy and create these manuscripts. Three of these manuscripts are at present preserved in the Monastery of Georgians ("Iviron") on Mount Athos. These manuscripts are grand monuments of not only cultural life of that period but vivid and distinguished examples of material and intellectual potential, political authority and intentions of the contemporary Georgia.

One of the expressions of this influence and intentions was a construction of the Oshki Monastery, in 963-973 and magnificent, artistically rich decoration of main church of St John the Baptist. The construction was conducted by brothers Bagrat Eristavt-eristavi and David Magistros, in future David Kurapalati.

Numerous inscriptions were made on the church on their order and permit. These inscriptions are either carved on stones, written on stones and plaster of the walls in red paint or scratched on the walls. The Oshki church inscriptions are also rich in content – building, donor-memorial, explanatory, commemorative, sigelia...

A 12-line Asomtavruli (Uncial) inscription is of special significance among the inscriptions mentioned above. It is made in vermilion directly on the cobble of the architrave of the south entrance of the church. Its text informs about construction of the church, commemorates the donors and gives a detailed account of yearly

* Period. "Literaturuli Sakartvelo", 31 October-6 November, 2003, 44 (3460), pp. 13-14.

¹ E. Metreveli, *Essays from the history of Athos cultural and educational center*, Tb., 1996, pp. 5-34 (in Georgian).

expenses. This inscription is most valuable and unique for this account and as yet has no analogies in the Georgian epigraphics. Namely, Grigol, “supervisor of construction works”, mentioned in this inscription, who seems most likely to be responsible for the construction expenses, writes that 20,000 drama (the silver coin) were spent on payments for masons, hired workers, owners of the stone-bringing oxen, 500 phisos (a rear measure of liquid) of wine; 50 litres of iron, 150 grivi (a measure of grain) of wheat were spent during construction; masons, carpenters and blacksmiths working “permanently” were 70 in number; the oxen, gathering stones - 30, the mules and other “azaveri” (pack animals) carrying “spondiki” (porous yellow building stone) were 30, other pack animals carrying sand and lime - 60, additionally labouring in the construction works - 80, etc. This is during one year. If we multiply this by 10 years of the church construction it is easy to determine how much was being spent on building one big church or comparatively medium-size and small churches in old Georgia. The duration of construction works and economic condition should, certainly be taken into consideration.

Later, inscriptions of different functions, contents and importance were put on the walls of the Oshki church in connection with some facts and events (e.g. painting of the church walls in 1032, commissioned by Peris Jojikisdze; commemorative inscription of King Demetre, Son of David Agimashenebeli (Builder) on the occasion of his visit to the church between 1125-1155; epigraphic sigelion on the inner side of the south wall, linked with the donation of the Gedaonisdze feudal family to the church in the 15th c. Consequently, the chronology of the Oshki church epigraphic material comprises 10th-15th cc. Among them more than 20 inscriptions, dated to the 10th century, are distinguished by their number and scientific importance.

Study of the Oshki inscriptions their revealing, publication, scholarly interpretation, analysis and their bringign in to wide scholarly use – is underway for almost a century and a half. Acad. Marie Brosset was the first to make the scientific publication of the 10 inscriptions of Oshki church collected and copied by Mhitarist Nerses Sargisian. M. Brosset published the inscriptions in the Messenger (“Memoirs”) of the Russian Imperial Academy of Sciences in 1864. These “Asomtavruli” (Uncial) inscriptions are presented in M. Brosset’s publication in “Mkhedruli” (Secular) print, with translation and comments in French and at high scientific level. For a long time the publication has been a major source for studying the Oshki church.

Dimitri Bakradze (1891), Ivane Javakhishvili (1913, 1926), Simon Janashia (1949) referred to M. Brosset’s publication in their works discussing political, cultural and socio-economic issues of South Georgia.

Acad. E. Taqaishvili had largely contributed to the revealing of the Oshki church inscriptions, verification of the texts, their scientific analysis and correct dating. He

organized and headed a scientific expedition to South Georgia in 1917 and invited young art workers to take part in it: Dimitri Shevardnadze, Lado Gudiasvili, Mikheil Chiaureli and others. The expedition members studied inscriptions of many monuments, including those on the Oshki church. Most important scientific results of this expedition were later published in Russian (1952) and in Georgian (1960). Up to present E. Taqashvili's publications remain the major source for studying the Oshki church inscriptions.

A new stage in the study of the Georgian architectural monuments of South Georgia, including the Oshki church, is connected with Wachtang Djobadze. He discovered new inscriptions in the Oshki church, unknown before. He published them in different publications both abroad and in Georgia, in English and Georgian². He summed up all his considerations in his vast monograph, which he published in Stuttgart in 1992, in English. It is planned to publish it in Georgian in the near future. It should specially be mentioned that among the Oshki church inscriptions discovered by W. Djobadze one contains detailed information on the commencement of the church construction, its donors, builders, etc. We will specially return to this inscription below.

Each new attempt of studying remarkable monuments is generally characterized by discovering new, yet-unknown monuments. The same is the case of the Oshki church and its epigraphic material. For example, French scholars Nicol and Michel Thierry found unnoticed before inscriptions during their expedition in 1991 when they worked in the Oshki church³.

Georgia and Turkey have recently concluded an agreement on friendship, co-operation and goodneighbourly relations (in 1993) and another agreement on tourism (in 1994). This opened opportunities to visit and study on site the monuments of old Georgian architecture by scholars, students, enthusiasts or any other persons interested in the monuments located on the territory of Turkey.

Intensive visits to these monuments have important results and some new unknown churches and church ruins, castles and ruins of castles, old bridges (11th cent.) used even now and bridge ruins, new epigraphic material has been discovered, among them in Oshki as well.

To the right of the south entrance of the church, between the south-east dome-supporting pillar and the south wall, preserved is the east wall of the mosque, which used to be built in the church earlier and was removed in late 1980s. The wall is built

² for more details see: *W. Djobadze*, Oshki Church (two articles on the Oshki church), Tbilisi, 1991).

³ *Z. Skhirtladze*, Unknown epigraphic materials from southern historical provinces of Georgia, "Matsne", language and literature series, 2, 1993.

with different-sized hewn and uneven stones. Among them, in the middle of the wall bottom, there are two stones, well-hewn and put close to each other. Both are of comparatively large size: height - 120 cm, width – 60 cm and thickness – 31 cm. Both of them are cut so as to form a gable-roof.

It was on the stone to the left from the onlooker that in 1973 W. Djobadze discovered the inscription in “Asomtavruli” mentioned above. The inscription written directly on the stone surface in red paint consisted of 12 lines. The first 9 lines were clearly legible, while the last three were fragmented. Based on W. Djobadze’s reading, materials published by him and partial infill of lacunae, text of the inscription is as follows: “We began construction of the church in chronicon 183 March 25 of the day of Annunciation. Bagrat, Eristavt-eristavi, builder of this church, died in chronicon 185 the day of October 2, Tuesday. His soul be glorified and exalt by God. David, his brother...”

As evidenced by the inscription, construction of Oshki church started on March 25, 963, on the day of Annunciation. One of the church builders, Bagrat Eristavt-eristavi, died on Thursday, October 2, 966. Then, the inscription seems most likely to inform that the construction works were continued by his brother, David Magistros and further, some chronological data were, probably, given.

In 1917 the inscriptions discovered by E. Taqaihvili (which later disappeared), informed that the church construction lasted for 10 years. Just through comparing these two inscriptions, date of the Oshki church construction was determined as 963-973 (W. Djobadze).

Unfortunately, at present nothing has remained from this superb inscription which was found by W. Djobadze. I do not know the reason. The inscription on the stone was made in red paint but it faded out and only some small letters are left.

I can but regret that on October 4, 2002, visiting the site to study such a valuable inscription, I found it vanished. At present one can study it only by photos – black and white, published by W. Jobadze in his work mentioned above and the colored, presented by Parmen Zakaraia in his monograph on Klarjeti architecture published in Russian (tabl. 197) .

On the left edge of the same stone, which was laid in the depth, and, thus, invisible, a vast unknown carved Asomtavruli inscription was revealed, due to the fact that this particular portion of the wall had fallen down. The inscription in 12 lines is placed on the area of 31x53 cm. The letters are written between the specially made parallel lines. The abbreviation lines and the letters are emphasized by dots on either end, but not everywhere. The letter-groves have been filled with vermillion, which is now mostly faded out. The inscription letters are of equal height, i.e. 3-3,5 cm. The stone surface in the middle of last five lines is a bit cracked. The letters in the right

end of lines 5 and 7 are broken off. The rest of the inscription is well-preserved and the text is easily read:

**Jesus Christ, Son of God, by the mediation of Holy [John the]
Baptist, have mercy upon Your servants, Bagrat and David, Our
Kings, sons of Adarnase Kurapalati, builders of this Holy church.**

The inscription is donor-commemorative i.e. the church builders are mentioned in it ("Bagrat and David - our Kings") and it is made in their memory. There are some other inscriptions of such content in the Oshki church. One of them, made in vermillion directly on the stone slabs, is located on the left jamb of the southern entrance, the other - on the eastern façade of the church. In the latter, along with Bagrat and David ("Our kings") named are Fathers Superior of the church, Father Mikael and Father Iovane, also Grigol, who should be "supervisor of construction" mentioned above. There are also two inscriptions, on the edges of the bust reliefs of Bagrat Eristavt-eristavi and David Magistros. These inscriptions in vermillion are most damaged now (however, they were in the same condition when W. Djobadze discovered them in 1973). The inscriptions are carved on the reliefs flanking upper part of niche in the southwestern dome-supporting pillar. This newly-discovered commemorative-donor inscription differs from others, because it is neither written on the wall nor carved, but was done on the stone rectangular column specially cut for this reason. I think that both stone stelae-pillars which were incorporated in the mosque wall, stood on a special place in the church. The donor-memorial inscriptions of different contents, made in different manner (carved or painted) but of common designation, were placed on all four sides. At present, the text of only one of them, written on two sides is known. In future the other inscriptions will also be seen if they are freed from wall. This can be reached only by pulling down the former mosque wall which has no function now.*

This unknown inscription of the Oshki church has no chronological information, but it is easily dated to the period of the church construction (963-973) proceeding from its contents. If we take into account the year of 966 as the date of Bagrat Eristavt-eristavi's death, the inscription date can be determined as 963-966.

* Indeed, on November 7, 2003, after destroying this non-functional, ca. late 17th century wall it appeared that these stelae are the commemorative monuments of David Kurapalati and Bagrat Eristavt-eristavi, bearing their relief images, together with that of Mother of God and John the Baptist. 16 inscriptions of diverse functions and contents were found on both stelae. The present book is dedicated to the publication of these stelae proper.

Three historical persons are named in the inscription: Adarnese (by other Georgian historical sources - Adarnase) Kurapalati, son of Bagrat Magistros, son of the grandson of Ashot Great Kurapalati (Ashot Kurapalati, was a founder of the Bagrationi dynasty in Tao-Klarjeti) and Adarnese's sons, "Our Kings" Bagrat Eristavt-eristavi and David Magistros, future David Great Kurapalati, who laid the basis for the unification of Georgia.

Sumbat Davitisdze, the 11th century Georgian historian, writes that "Adarnase Kurapalati was seized by his sons and was forced to take monastic vows. "This happened in 961 (The Chronicle by Sumbat Davitisdze, published by E.Taqaishvili, Tb. 1949, p. 67, § 49. E. Taqaishvili notes: "It is unclear what made sons to force their father to take monastic vows, but it seems, the sons were disappointed with his rule" (ibid, p 86).

Bagrat Eristavt-eristavi and David Kurapalati, mentioned in the inscription, are wellknown political figures not only in Georgia, but throughout entire Transcaucasus. There are various evidences preserved about them both in Georgian, and foreign sources. But we do not think it necessary to discuss them here now.

I would only note that this unknown inscription of the Oshki church is one more remarkable written monument of the church and, generally, of the entire 10th century Georgian culture.

Annex

PATRIARCH IN THE 10TH CENTURY GEORGIA (PARKHALI INSCRIPTION)

Parkhali, an ancient Georgian monastery, is situated in the historical region of Tao (present Turkey), in the gorge of the river Parkhalistqali. The latter joins the river Chorokhi at present Turkish city Jusupeli and flows through it into the Black Sea. The village, where the Parkhali Monastery is located, is now called Altiparmak. From this ancient monastery only the main church has been preserved. It is a big (28,4x18,3m), well-preserved, three-naved basilica. There is a mosque in it now. Art historians ascribe construction of the Parkhali church to 921-973¹. Along with the Otkhta Eklesia, it belongs to a group of the 10th century Georgian three-naved basilica and is one of the most magnificent monuments of Georgian architecture.

The Parkhali Monastery was an important centre of old Georgian culture. Many manuscripts were copied there or are connected with it. Three of them are of special significance: Parkhali I Gospel copied in 973 (Inst. of Manuscripts, A-1453), Parkhali Polycephalon, turn of the 10th –11th cc. (ibid. A-95) and Parkhali II Gospel of the 10th – 11th cc. (ibid. S-4927).

The first Gospel scribe was Ioane, copyist from Shatberdi, who made a relevant note about it in the manuscript colophon. "I, Ioane surnamed Berai, scribe of Shatberdi, wrote this [the Gospel] in [the monastery of] Shatberdi and donated it to [the monastery of Parkhali for the prayer for all the brethren of [the monastery of] Shatberdi..." and in the main colophon of the manuscript he mentions: "I, Ioane Berai, was honored to write this Gospel for glorification of our kings – divinely great Bagrat, king of Georgians, David Magistros, Sumbat Eristavt-eristavi and divinely endowed sons of theirs... it was written and the chronicon was 173 of the 13th turn"². Both dates mentioned correspond to 973 and David Magistros mentioned is a renowned David Kurapalati, one of the greatest political figures of old Georgia, who united the country and who had been granted a title of Kurapalati since 978.

¹ P. Zakariaia, Architecture of Tao-Klarjeti, "Tbilisi University Press", Tb., 1992, p134. V. Beridze dates the church to 60-70s of the 10th cent. (V. Beridze, Tao-Klarjeti monuments in the history of Georgian architecture, "Metsniereba", Tb., 1981, p. 167 (in Russian).

² Description of Georgian manuscripts in the State Museum of Georgia, A collection, vol.V, compiled by Lili Kutateladze, "Georgian Acad. of Sci. Press", Tb., 1955, p. 2; Il Abuladze, Samples of Georgian calligraphy. Paleographic album, 2nd added edition, "Metsniereba". Tb., 1973, p. 339 (in Georgian).

Parkhali I Gospel together with Jruchi I Gospel (H-1660)³ copied in 936 forms one of the oldest versions of the Georgian Gospel. It is fully published as a separate book⁴, for it is a monument of the old Georgian literature of the greatest value.

Two last manuscripts from those mentioned above are created in Parkhali proper and copied in the end of the 10th and beginning of the 11th cc. by a writer-calligrapher Gabriel Patarai. He was not only a copyist of the manuscript, but its compiler, since he did not copy it mechanically from any original but had also done some philological work. In the manuscript colophon he mentions: "... when I started copying this book my intention at first was to copy only the life and the martyrdom of the Holy Mothers... I began searching and found only this... [later] I decided to copy the martyrdom of the Holy Fathers, since it was not available in [the monastery of] Parkhali, I borrowed from [the monastery of Ishkhani and copied this]⁵. The colophons mentioned above point to perfect co-operation of Shatberdi, Parkhali and Ishkhani cathedras in creating the most important written monuments.

Parkhali Polycephalon of the turn of the 10th – 11th cc is a manuscript of special importance from different viewpoints. Now we point to two of them: 1) "it is the biggest⁶ in volume among the Georgian manuscripts⁶," it is written on the parchment of a high quality, page measure being 48 x 25 cm, containing 658 pages; 2) Gabriel Patarai, among other works, put into the manuscript two oldest monuments of the old Georgian literature "Martyrdom of St Shushanik" (the 5th cent.)⁷ and "Martyrdom of St Abo" (the 8th cent.)⁸, therefore, Parkhali Polycephalon is the oldest manuscript of these works as all the other ones are of a later period.

As for Parkhali II Gospel copied by Gabriel Patarai, it is one of "the oldest gospels written in Nuskha-Khutsuni"⁹ (a type of old Georgian alphabet so called ecclesiastical Cursive); unfortunately, it is not full and lacks some pages, only 147 pages have been preserved, each being 29 x 21 cm.

³ Description of Georgian manuscripts in the State Museum of Georgia, H collection, vol. IV, compiled and prepared by *El. Metreveli*, "Georgian Acad. of Sci. Press", Tb., 1950, p81; *Il. Abuladze*, Samples of Georgian calligraphy, pp. 337-338 (*in Georgian*).

⁴ Two old variants of Georgian Gospel according to Shatberdi manuscript (897, 936 and 937), published by acad. *Akaki Shanidze*, "Georgian Academy of Sci. Press," Tb., 1945 (*in Georgian*).

⁵ Description of Georgian manuscripts, A collection, vol. I, 1. Compiled and prepared by: *T. Bragadze*, *M. Kavtaria* and *L. Kutateledze*, ed. *El. Metreveli*, "Metsniereba", Tb., 1973, p. 389 (*in Georgian*).

⁶ *Il. Abuladze*, Samples of Georgian calligraphy, p. 352 (*in Georgian*).

⁷ Description of Georgian manuscripts, A collection, vol. I, 1, p. 382 (№107) (*in Georgian*).

⁸ *Ibid.* pp. 371-372 (№53) (*in Georgian*).

⁹ *Il. Abuladze*, Samples of Georgian calligraphy, p. 352 (*in Georgian*).

In addition to the most important old Georgian manuscript codices mentioned above, there are also old Georgian inscriptions connected with the Parkhali Church proper. They are both cut or carved on the stone or painted on the walls. According to E. Taqaishvili many of them were lost, but some reached us¹⁰. The most important among them were inscriptions on southern façade of the nave made by a thick brush in red. Despite their too high location, these inscriptions are quite easily read¹¹ from below. These inscriptions are made in straight, vertical Nuskha-Krutsuri mixed with the letters of a shape transitional to Mkhedruli (present-day type of Georgian alphabet s.c. Secular script), especially letters: "A", "T", etc.

The inscriptions were eventually, washed off or the paint faded out in the sun. But one vast inscription located among arches 6 and 7 of the façade arcade is fully preserved and easily read¹².

The inscription is made in 19 lines, 8 of them in arch 6 and 11 – in arch 7. In the beginning of the text the performer missed the word "of God" and wrote it above the first line, in the middle. A bottom edge of the window pane covers a middle part of line 14, where the word "built" is written. The last two lines (Amen, Amen. Iovane | Father Superior") are written to the left of window in arch 7, above the right part of line 14, as there was no space for it in the lower part of the wall. Colon, a sign of separating, is put in two places, in front of the word "patriarch" in line 7 and after "for ever" in line 16; a sign of abbreviation is a straight line. In the beginning of the text there is a cross beautified with circles put in the edges, the circles put in vertical arm are open and those in horizontal are full and put in sockets with one dot each. A cross put in the beginning of line 6 was the same and expressed the word "of Kartli" abbreviatly (as the old Georgian letter "k" has the shape of a cross), but its decoration is less visible now. A general look of the inscription was as if it was "scribbled", such look is formed by the letters of different height, made in lines of different thickness, by blurred last lines, etc. The inscription text is as follows (Tabl. 52-54):

„† სა(ხელ)ითა ლ(მრთ)ის(ა)ათა, მე(ო)ხეზიტა წ(მიდ)ისა ლ(მრთი)სმშობე-
ლისათა, წ(მიდ)ისა იოვ(ა)ნე ნათლ(ი)სმცემელისათა, აღ(ი)დ(ე)ნ ლ(მერ-
თმ)ან, ქ(რისტ)ეს მიერ ქ(ართლისა) და ყ(ოვ)ლისა აღმ(ო)საველ(ე)თისა პ(ა)ტ-
რ(ი)აქსა იოვანეს, პარხალს ეკლ(ე)სი(ა)სა ზ(ე)და ჩასლ(უ)დარ(ა)ჲ კ(უ)რ(ა)პა-

¹⁰ E. Taqaishvili, Archaeological expedition of 1917 in the southern provinces of Georgia, Georgian Acad. of Sci. Press, Tb., 1952, p. 97 (in Russian); E. Taqaishvili, Archaeological expedition of 1917 in South Georgia, "Georgian Acad. of Sci. Press", Tb., 1960, p. 93 (in Georgian).

¹¹ E. Taqaishvili, Archaeological expedition of 1917, pp. 94-98 (in Russian); E. Taqaishvili, Archaeological expedition of 1917, pp. 87-93 (in Georgian).

¹² E. Taqaishvili, *ibid.* pp. 95-96 (in Russian); E. Taqaishvili, *ibid.* pp. 89-90 (in Georgian).

ლა)ტსა აეშენა, აღარავ(ი)ს ეკ(აზ)მა, და მ(ა)ნ შეკ(ა)ზმა; ჰგი(ან)მცა დ(იდე)-
ბ(ა)ჲ მისი უკ(უნისამდე). წ(ინამძღურის)ა ვ(იორგ)ი ლ(ა)ლ(უე)ლისა ს(ულს)ა
შ(ე)ენ(ი)ენ ლ(მერთმა)ნ; ამენ, ა(მე)ნ. ი(ოვ)ანე წ(ი)ნ(ა)მადლ(უ)არი(sic) .

“† In the name of God, by support of St Virgin, St John the Baptist, glorify God Iovane, Patriarch of Kartli and entire East; Kurapalati has built a “Chasdudara” (the arcade) or Parkhali church; no one embellished it and he did it; be his glory for ever! God bless the soul of father superior Giorgi Ghaghueli, amen, amen, Iovane father superior”.

The inscription is “signed”, its author and, probably, the performer as well was Iovane Father Superior, surely, of the Parkhali Monastery. In the end of the text he names one more Father Superior, Giorgi Ghaghueli¹³, who was dead by the time the inscription was made as the text mentions about the mercy for his soul. We suppose Giorgi Ghaghueli was Iovane’s predecessor. The church was being built by Kurapalati, probably, in his period and “chasdudara” remained undecorated as the inscription points. E. Taqaishvili thinks Giorgi was Iovane’s co-associate as “Georgian monasteries sometimes had two fathers superior, one of them being chief father”¹⁴, but as Giorgi was mentioned as dead, this excludes his work with Iovane at least by the time this inscription was made.

A major word “chasdudara” attracted special attention and the inscription tells about its decoration. E. Taqaishvili cites N. Marr’s explanation of the word, which is as follows: “chas-dud-ara” means, at one and the same time, an arch, a vault and then a whole group of vaults”¹⁵ i.e. arcade. The publishers of this inscription in Russian translate this place as “upper arcature”¹⁶. The word itself is considered to be of Chan-Megrelian origin. Some doubt now etymology of the word suggested by N. Marr – “N. Marr’s etymology cannot be shared... the term “chasdudara” requires

¹³ E. Taqaishvili reads “at Giorgi Ghogheli” (in Russian translation - to Giorgi Ghogheli). We think we have more grounds to read here “Ghaghueli” – Ghaghvi being a wellknown settlement-site in Samtskhe, Adigeni region, gorge of the river Kvablianistsqali. Here are remains of the mid-10th century monastery-site, where an altar stone with an inscription was found, which is relocated to Akhaltsikhe Museum (V. Silogava, An epigraphic monument of the Chorchaneli feudal house (Ghaghvi inscription), TSU Akhaltsikhe subsidiary “Collection of Works”, I, “TSU Press”, Tbilisi-Akhaltsikhe, pp. 149-165; idem, Georgian epigraphic monuments of Samtskhe-Javakheti Museum of History, Akhaltsikhe, 2000, pp. 23-24, N 3) (*in Georgian*).

¹⁴ E. Taqaishvili, *ibid.* p. 95 (*in Russian*). E. Taqaishvili, *ibid.* p. 91 (*in Georgian*).

¹⁵ E. Taqaishvili, *ibid.* (*in Russian*), E. Taqaishvili, *ibid.* (*in Georgian*).

¹⁶ E. Taqaishvili, *ibid.* p. 95 (*in Russian*); V. Beridze, Place of Tao-Klarjeti monuments, p. 168 (*in Russian*); P. Zakariaia, Architecture of Tao-Klarjeti, p. 134.

explanation"¹⁷.

Etymology of this word is probably uncertain, but the actual data prove that semantically it means arcade – the southern façade of the nave is divided by eleven plain arches; they contain inscriptions of different persons, which accompanied different images made for decorating the wall by these persons themselves or at their expenses: fans, circles, the sun disc, processional cross, etc. So, the wall arches are decorated not by ornaments as it is usually accepted and spread and which was not done by Kurapalati the church builder, but by polychromic colouring, which is also widely spread in the 10th century churches of Tao-Klarjeti: Oshki, Otkhta Eklesia, Khakhuli, Dolisqana and others and, in this case, in Parkhali as well.

Two historical persons are mentioned in the inscription, Kurapalati without a name and Iovane, Patriarch of Kartli and Entire East. Kurapalati, who is named in the text as a church builder, is a renowned David Kurapalati, who was already mentioned once in connection with the colophon of Parkhali I Gospel copied in 973. He laid the basis for a political unification of the medieval Georgia and according to the Georgian sources he died in 1001, but the Armenian sources name 1000. It was mentioned above that the Parkhali Church was built in 961-973 and its construction is connected with the name of David Kurapalati. This viewpoint has been shared by all the scholars, starting from E.Taqashvili.

As for Iovane, Patriarch of Kartli and Entire East, E.Taqashvili considers he conducted his activities in far later period; he thought this should be Catholicos-Patriarch Iovane VIII (1497-1507) and dated the inscription by this period. He explains that "it is evidenced by a paleographic character of the inscriptions in which the letters are in Asomtavruli (Uncial script) and Nuskhuri (Cursive) and some Mkhedruli (Secular). This is a novelty and sharply differs our inscriptions from those of the classical period in the history of Georgia"¹⁸. Due to well deserved great scientific authority of E.Taqashvili, no other viewpoints were expressed on the date of the inscription, though all felt contradictions between the dating and contents of the inscription (construction of the church in the 10th century by David Kurapalati). First, academician V. Beridze mentioned (1981) his viewpoint on the inscription being of a far earlier period than of the 16th century¹⁹. Recently, most probably proceeding from the inscription contents, E. Taqashvili was said to be dating the inscription by the 960-970s²⁰. But as mentioned above, E. Taqashvili dated the construction of the church by this date, and the inscription itself – by the turn of the 15th – 16th cc. Separately of this, it turned out that the cited authors in their textbook of

¹⁷ K. Danelia, Z. Sarjeladze, Georgian paleography, "Nekni", [Tb], 1997, pp. 68-69 (*in Georgian*).

¹⁸ E. Taqashvili, *ibid.* p. 97 (*in Russian*). E. Taqashvili, *ibid.* p. 98 (*in Georgian*).

¹⁹ V. Beridze, Place of Tao-Klarjeti monuments, p. 168 (*in Russian*).

²⁰ K. Danelia, Z. Sarjeladze, *ibid.* p. 68 (*in Georgian*).

Georgian paleography, where the inscriptions were chronologically arranged and explained, had placed this inscription of the Parkhali Church in the group of epigraphic monuments of the 10th century. This was based on the linguistic, lexical and grammatical data of the text²¹.

However, at present, there are tens of inscriptions found, studied, published and properly dated²², which are written with the combination of straight epigraphic Nuskuri, Mkhedruli or resembling it, as well as transitional, i.e. Mdivanmts signobruli scripts. That's why there is no doubt that the Parkhali Church inscription belongs to the written monuments of the late 10th and the 11th centuries by its paleographic data. I was personally assured while studying the monument on site on October 5, 2002 and on August 12, 2003.

Proceeding from the inscription contents directly indicating that the church construction was started and finished by David Kurapalati, but was decorated by someone else, the inscription should be dated to the late 10th century, i.e. by the period (1000/1001) before David Kurapalati's death, which is evidenced by paleographic traits of this inscription.

And, really, in David Kurapalati's period, history of the Georgian church knows Catholicos Iovane I Okropiri (980-1001)²³, who seems most likely to be named in the Parkhali inscription mentioned above and who is also named in other sources. Namely, in the commemorative list²⁴ of catholicoses placed in Shiomgvime manuscript. He is also mentioned in the work by Catholicos Basili III (1090 – 1100) on the life of St Shio. "The story about miracles of holy and godly father Shio". Here, about Katalicos Iovane we can read: "This young man is Katolicos Iovane who became the equal of John the Chrysostom..."²⁵. Ioane Catholicos was canonized by the Georgian church and the day of his commemoration is March 3/16.

But it is of special importance that the Parkhali inscription names Iovane as "Patriarch of Kartli and Entire East". The inscription text twice mentions the word "glory" concerning him, which is rather unusual in relation to clergymen²⁶. We think it

²¹ Ibid, pp. 68-69.

²² Svaneti written monuments, II, epigraphic monuments. The texts were prepared, scientific and reference research was added by Valeri Silogava, "Metsniereba", Tb., 1988, pp. 158-171 (in Georgian); idem, Inscriptions from Gareji Mravalsqaro (the 9th-13th cc), paleographic and sources research. "Intellect", Tb., 1999, Nos 5, 8, 21,24,51 (in Georgian).

²³ Catholicos-Patriarchs of Georgia. Ed. Acad. Roin Metreveli, "Neked", [Tb.], 2000, p. 42 (in Georgian).

²⁴ E. Taqaisvili, A chronicle of souls of kings and catholicoses in Nikortsminda manuscript, coll "Dabruneba", I, Tb., 1991, pp. 181-194 (in Georgian).

²⁵ T. Zhordania, Chronicles and other materials from the history of Georgia, [book I], Tb., 1892 (in Georgian).

²⁶ A second mentioning, as a rule, is directed to God, Our Lord. That is why, it is

is caused by his being a patriarch and having a title of patriarch of Entire East.

As it was accepted up to now, the Georgian church leaders have got a patriarch's title since the 11th century and first it was Melkisedek I (1010 – 1033)²⁷, a builder of the Mtskheta Svetitskovieli Cathedral and a compiler of a wellknown historical document, the so-called "Mtsketis Datsiteli." (the charter of Patriarch of Mtsketa) This document contains a list of the manuscripts, icons, crosses, ecclesiastical attire, churches, monasteries, villages, etc, which have been obtained and contributed to Svetitskhovieli²⁸. Granting of the title of patriarch to Melkisedek is explained by his frequent visits to Byzantium, his diplomatic activities at the Constantinople's imperial court and his close relations to three emperors of Byzantium Basil III (976 – 1025), Constantine VIII (1025 – 1028) and Romanos III Argyros (1028 – 1034); he was said to have received a consent on granting him a rank of patriarch²⁹ from the patriarchs of East during one of his visits to Constantinople.

We think granting a highest rank of patriarch to the head of the Georgian church had more serious and significant grounds and was caused by the general political development of the country, high state interest of its political leadership. The epoch of David Kuropalati was just such a period in the history of Georgia. It was then that a distinct plan was elaborated to unite individual political units into a single state and the implementation of this plan had started³⁰. Politically independent (from the Byzantine Empire), mostly united country required its independent Church, which should have been expressed in granting the Church Head the highest rank of a patriarch. There existed every condition for this, numerous (more than 40) episcopal sees and monasteries, also existence of two catholicosats by that time, those of Kartli and Abkhazia³¹, the right of preparing holy chrism acquired since the 9th century, which is documentarily proved in "The Life of St Grigol Khandzteli"³², etc.

unexpected mentioning of Iovane Catholicos-Patriarch in the inscription text in this way. We think the inscription requires further observation from this viewpoint. My thanks are due to Dean Giorgi Zviadadze, who had turned my attention to this aspect of the inscription.

²⁷ Catholicos-Patriarchs of Georgia, pp. 43-44 (*in Georgian*).

²⁸ Code of Georgian historical documents of the 9th-13th cc, compiled and prepared by T. Enukidze, V. Silogava, N. Sashvashvili, "Metsniereba", Tbilisi, 1984, pp. 28-29 (*in Georgian*).

²⁹ Catholicos-Patriarchs of Georgia, pp. 44 (*in Georgian*).

³⁰ Essays in history of Georgia, vol. II, Georgia in the 4th-10th cc, volume editor – Shota Meskchia, "Sabchota Sakartvelo", Tbilisi, 1973, pp. 507-530 (*in Georgian*).

³¹ Foundation of Abkhazian bishopric was ascribed by the scholars to the 8th, 9th, 10th or 12th –13th cc. We think recently conducted research works undoubtedly prove that it was founded in late 9th or at the turn of the 9th -10th cc (B. Kudava, From the history of Abkhazian bishopric (the 9th-8th cc), coll. "Georgian Diplomacy", annual, 9, editor-in-chief Roin Metreveli, "TSU Press", Tbilisi, 2002, pp. 564-586 (*in Georgian*).

³² "Great Epem has done much to our country. First chrism was prepared in Jerusalem

In such a situation, in the period of David Kurapalati, Head of the Georgian Church, Catholicos of Kartli, Iovane, was granted a title of Patriarch. He is the first in the history of the Georgian Church, who had such a title, as evidenced by the Parkhali church inscription dated to late 20s of the 10th century.

It is not excluded that Iovane, ordained as Catholicos of Kartli in 980, had got a patriarch's title, that was caused by the political situation of that period: two years before, in 978, an adopted son of David Kurapalati, prince Bagrat, was enthroned when David Kurapalati was still alive, as the king of a mostly united kingdom and was granted the title of King of Abkhazs and Georgians³³. Later, again due to the political situation, in 1003³⁴ and then in 1010³⁵, a title of "King of Rans and Kakhs" was added to it. The title of Bagrat III (978 – 1014) is represented in its full form in the inscription on Katskhi church glorifying him, where he is called "King of Abkhazs and Georgians, of Tao and Rans, Kakhs and Great Kurapalati of Entire East"³⁶.

Whether Svimeon, Catholicos of Kartli (1001 – 1012), who succeeded Iovane, held a title of patriarch, is unknown, as the historical sources proving it have not been preserved. Most likely, he did, as Catholicos-Patriarch Melkisedek I (1010 – 1033), who succeeded him, is mentioned with the Patriarch's title in two documentary sources: one - "Mtskheta Datsnerli" of the 11th century, which reached us as 18th century copy and in the introductory part he is called "Catholicos-Patriarch of Kartli"³⁷; the other - an inscription on Tqoba-Erdi (Ingushetia, North Caucasus) church, which is now preserved in Museum of Grozni; it says: "Christ, glorify Patriarch of [Entire] East, Melkisedek, Amen"³⁸.

and Eprem, on the blessing of God, had consecration of oil made in Kartli on the decision of Patriarch of Jerusalem...". Old Georgian hagiographic literary monuments, Book I (the 5th-10th cc), ed. *Iliā Abuladze*, "Acad. of Sci. Press", Tbilisi, 1963, p. 290:34-38 (*in Georgian*).

³³ Although, Bagrat III received a title of the "King of Georgians" in 1008 after the death of his father Gurgen, but since 975 he had been governor of Kartli and since 980, as Iv. Javakhishvili proves, had become the only governor of Kartli and Abkhazia (*Iv. Javakhishvili*, History of the Georgian Nation, Book two, works in 12 volumes, vol. II, "Metsniereba", Tbilisi, 1983, pp. 124-126 (*in Georgian*).

³⁴ *V. Silogava*, From the chronology of combat for political unification of Georgia (joining of Kakheti in 1003), "Mravaltavi", philological-historical research, XIX, Tbilisi, 2001, pp. 351-357 (*in Georgian*).

³⁵ Essays in history of Georgia, vol. III, Georgia in the 11th-15th cc. Volume editors: *Zurab Anchabadze*, *Victor Guchua*, "Sabchota Sakartvelo", Tbilisi, 1979, p. 159 (*in Georgian*).

³⁶ Corpus of Georgian lapidary inscriptions, II, inscriptions of West Georgia, part I (the 9th-13th cc), compiled and prepared by *Valeri Silogava*, "Metsniereba", Tbilisi, 1980, p. 56, №36 (*in Georgian*).

³⁷ Corpus of Georgian historical documents, I, p. 22:10 (*in Georgian*).

³⁸ *G. Ghambashidze*, Lapidary inscription of Melkisedek I, Catholicos-Patriarch of the 11th

It should be mentioned here that a title of patriarch was not alien in the Georgian Church of the 10th century and in this century not only Iovane was known to have this title. Namely, in the will of Zakaria Banel-Valashkerteli, enclosed to manuscript A-648 and, as proved by acad. E. Metreveli, evidences of which represent the situation of the last quarter of the 10th century³⁹, "Patriarch Asat" is named among the confessors and parents of Zakaria; in the opinion of El. Metreveli, Patriarch Asat should be Bishop of Bana who, as Tao's highest clergyman, carried the title having no real meaning⁴⁰, i.e. he held this title, but was not Head of Church of the entire country. It seems that David Kurapalati, a sovereign of Tao, which involved Bana eparchy, by granting a patriarch's title to Head of Bana eparchy has made the first step on the way to full independence of Church from Constantinople patriarchate. The Parkhali inscription proves that this finally ended in granting this title to Catholicos of Kartli.

It is interesting that in the inscription text Iovane is called "Patriarch of Kartli and Entire East"; in Tqoba-Erdi inscription Melkisedek is also called "Patriarch of Entire East"; as is known, in the 10th-11th cc. Byzantine and Georgian sources, "East" and "Entire East" mean Georgia. Therefore, Iovane's title means "Patriarch of Kartli and Entire Georgia"⁴¹. This stresses that in Georgia, along with Catholicos of Kartli, one more, Catholicos of Abkhazia also existed, but this is a subject of the separate discussion⁴². The same can be said on the relation of the status of "Patriarch of Kartli and Entire East" to other world patriarchs of that period. The document of

century Georgia, from the "Tqoba-Erdi" Christian church (Ingushetia). Scientific session: "World cultural-historical process and Georgia" (according to the archaeological data), *theses of reports*, Tb., 1993, p. 47 (*in Georgian*).

³⁹ *El. Metreveli*, The will of Zakaria Baneli and Greek verse, see: *El. Metreveli*, Essays from the history of Athos cultural-educational center, "Neken", [Tb.], 1996, p. 167 (*in Georgian*).

⁴⁰ *El. Metreveli*, *ibid.* pp. 174, 177. Nothing seems unexpected in the fact that Bishop of Bana was mentioned with the title of Patriarch – in the Ishkhani church inscription dated to 954-955, Basil, Bishop of Trebizond, who had inaugurated Stephane as Bishop of Ishkhani, is mentioned as patriarch (*E. Taqaisvili*, Archaeological expedition of 1917, pp. 15-17). It seems that in the 10th-11th cc., especially promoted individual Eastern clergymen, would, from time to time, certainly with the support of the secular rulers, receive the highest ecclesiastical rank – that of Patriarch.

⁴¹ *V. Kopaliani*, On the issue of Kurapalati of "All the East", "Matsne", series History, 3, 1972, pp. 171-176 (*in Georgian*).

⁴² It is interesting that in result of logical discussion "supposed date (the turn of the 10th-11th cc) of unification of churches" is connected by B. Kudava with receiving a "title of patriarch" by Catholicos of Kartli, but as the Parkhali inscription data are unknown to him, he dates the event by the beginning of the 11th cent. (*B. Kudava*, Church of West Georgia (the 9th-11th cc), autpaper for candidate's degree dissertation, Tb., 2002, pp. 28-29 (*in Georgian*)).

the period close to 1260, though being of a bit later date, (but represents earlier tradition) proves, the reality expressed in the signature of Catholicos Nikoloz III (1250 – 1281) who writes: “By Christ succeeding five Patriarchs and by the abode of the Robe made by the hand of His Mother... sixth Patriarch of Svetitskhoveli and by Christ Catholicis of the Entire Georgia, I, Nikoloz, approve and sign”⁴³.

Consequently, the document proves that already in the 12th century, probably even earlier (though no sources have been preserved), Head of the Georgian Church put himself on the sixth place after five world patriarchs, but for this he should have passed a long and difficult way, which starts in the 10th century⁴⁴.

⁴³ Corpus of Georgian historical documents, I, pp. 155:7-11 (*in Georgian*).

⁴⁴ Prof. El. Metreveli has once mentioned (*El. Metreveli, Essays from the history of Athos cultural-educational center*, p.178, note 1) that she doubts my (i.e. V. Silogava's) consideration on mentioning a title of catholicos-patriarch in “Mtskheta Datsiteli”, that in such a form it is characteristic of the later period and should not have been presented in the 11th century written monument. I should mention here that mentioning of Head of the Georgian Church, in this case Catholicos Melkisedek of the 11th cent. with the title of “Catholicos-Patriarch” in the preserved 18th c. copy (Central Historical Archives of Georgia, 1448/5018b) of “Mtskheta Datsiteli” is really doubtful. Such a title was possessed by Heads of the Georgian Church in Late Middle Ages and the copy of the 18th century was represented in compliance with the period. A title of Head of Georgian Church was from: the 5th century – “Catholicos of Kartli”, the 10th cent. – “Patriarch of Kartli and Entire East” and at present (since 1918) “Catholicos-Patriarch of Entire Georgia”. So, mentioning of Melkisedek I as “Catholicos-Patriarch” in the 18th cent. written monument really causes doubt. However, it is undoubted that Melkisedek held a title of Patriarch, more exactly, “Patriarch of Entire East” like his preceding Catholicos Iovane (980-1001) and this is indisputably proved by the written monument of the period of his activities (Tqoba-Erdi inscription).

I should also mention here that in recent special literature, especially, in encyclopedic articles, frequent are cases, when Head of the Georgian Church is mentioned as “Catholicos of Mtskheta” and the Georgian Church - as “Mtskheta Bishopric”, which is wrong. Term “Mtskheta” cannot replace “Kartli”, as in this case “Kartli” means and implies entire Georgia, which does represent the actual situation.

ОШКИ – МЕМОРИАЛЬНЫЙ ХРАМ X ВЕКА

(Резюме)

7 ноября 2003 года ознаменовался важным открытием в Ошкском храме – после разборки оставшейся стены мечети, встроеной в храм, были выявлены две большие (в среднем – 160х65х35 см) каменные стелы с рельефными изображениями высшего уровня (до этого были видны оборотные плоские стороны этих стел). Выяснилось, что на стелах представлены портретные изображения таойских государей – царя Давида и его брата Баграта эристава эриставов, вместе с изображениями св. Богородицы и св. Иоанна Крестителя. На обеих стелах зафиксированы 16 древнегрузинских надписей, выполненных письмом асомтаврали. С их помощью выяснилось, что стелы датируются 966-973 годами, ближе – к 966 году. Ясно, что эти замечательные стелы и в будущем будут предметами пристального изучения не одних поколений искусствоведов, а до этого, хоть предварительно, нужна их детальное описание и публикация, чтобы они стали доступными для заинтересованных лиц.

Стелы особенно интересны и значительны тем, что изображенный на одной из них царь Давид – один из виднейших политических деятелей древней Грузии – Давид Куропалат († 1001), с именем которого связано начало политического объединения феодальной Грузии и закладка основ грузинской государственности. Давид Куропалат являлся политическим деятелем не только общегрузинского, но и общекавказского и, в определенном смысле, византийского масштаба. Он оставил неизгладимый след в политической жизни всех трех названных регионов.

Обнаружение стел стало возможным при поддержке и помощи владыки Теодоре (Чуадзе), архиепископа ахалцихского, тао-кларджетского и лазетского.

Целью настоящего издания является опубликование стел и расшифровка имеющихся на них надписей с соответствующим исследованием. В процессе исследования стало необходимым изучение отдельных вопросов связанных собственно с Ошкским храмом – изучение заново всей эпиграфики храма, что привело к установлению нового хронологического ряда надписей; анализ включения несколько раз темы Деисуса в декоративное убранство храма, что привело к выявлению мемориального значения Ошкского храма; по новому встал вопрос датировки строительства храма и т.д.

К основной работе, состоящей из трех глав и нескольких подглав, приложены три *дополнения* и одно *приложение* – ранее опубликованные работы автора об Ошском храме и пархальской надписи.

Из *первого дополнения* хорошо видна заинтересованность автора Ошским храмом еще с 70-ых годов прошлого века. Представленные в этом дополнении некоторые старые взгляды автора не всегда соответствуют данным, полученным в новом исследовании (напр., время строительства храма), но они были оставлены без изменения, хотя бы для истории изучения храма. Скажем лишь, что согласно новому исследованию Ошский храм строился в 973-976 гг.

Вторым дополнением является статья автора, опубликованная в 2003 году, о неизвестной ктиторско-мемориальной надписи Ошского храма.

Третье дополнение – газетное интервью автора об обнаружении в Ошском храме 7 ноября 2003 года названных стел (оно на русском языке не публикуется).

В *приложении* к книге представлена статья о пархальской надписи с упоминанием в тексте патриарха. Ее включение в книгу обусловлено тем обстоятельством, что надпись относится к одному из ктиторов Ошского храма Давиду куроपालату. Он подразумевается в тексте надписи и с его именем связано введение патриаршества в Грузии в X веке, также как и введение титула католикоса, связанное с именем Вахтанга Горгасали в Грузии V века.

После разборки оставшейся от мечети стены выяснилось, что между юго-восточным устоем купола и южной стеной храма перекинута подковообразная арка с великолепным орнаментным убором. Стелы были воздвигнуты под самой аркой с лицевой стороны к востоку.

Передние и боковые (одна правая, а другая – левая) стороны Ошских стел покрыты надписями разного содержания и назначения (пояснительные, строительно-ктиторские, мемориальные...). Линии вырезанных букв были покрыты красной краской – киноварью, сохранившейся в отдельных местах.

Далее представлены тексты надписей на стелах.

1. Надписи на стеле с изображением Богородицы («Гикопея») и царя Давида.

1. *Надпись у изображения Богородицы:*
«Святая Богородица»
2. *Надпись у изображения царя Давида:*
«Давида, раба Божьего, царя нашего, сына Адрнесе Куропалата, да возволичит Бог, аминь»
3. *Надпись у креста, изображенного на раме стелы:*
«Древо жизни»

4. *Надпись на верхней раме стелы:*
«† Древо жизни, будь сподвижником царям нашим».
5. *Надпись на левой раме стелы:*
«Святая Богородица, будь сподвижником перед Сыном твоим и богом нашим Давиду, царю нашему».
6. *Надпись на правой раме стелы:*
«Святая Богородица, будь сподвижником перед Сыном твоим и Богом нашим душе Баграта эристава эриставов».
7. *Надпись на левой боковой стороне стелы:*
«† Иисус Христос, с подвижничеством святой Богородицы и с силой Древа жизни и с мольбой святого Иоанна Крестителя и всех святых праведных, и с благодатью мучеников, возвеличь и сделай достойным одесную в тот день Суда рабов твоих, царей наших – Адрнесе Куропалата, Баграта эристава эриставов. Да будет славным царствование Давида, и удостой его долголетием во здравии и победами над врагами.

И кто будут сподвижниками и служителями этому храму – будь-то государь, или епископ, или мамасахлиси (настоятель), или монах, или мирянин, великие или малые – все в таком количестве – да будут помилованы.

И Григола, возводителя этой иконы и труженника в этой церкви, сохрани в обеих жизнях, удостой одесную».

- 7а. «Начали <строительство> церкви в хроникон 183. Царь Баграг скончался в хроникон 186. И после [Баграта, в его время, царь наш Давид...]».

II. Надписи на стеле с изображениями св. Иоанна Крестителя и Баграта эристава эриставов.

1. *Надпись у изображения Иоанна Крестителя:*
«Святой Креститель».
2. *Надпись у изображения Баграта эристава эриставов:*
«Баграгуна, сына Адрнесе Куропалата, помилуй, Христос».
3. *Надпись на верхней раме стелы:*
«Иисус Христос, возвеличь душой Адрнесе Куропалата».
4. *Надпись на левой раме стелы:*

«Святой Креститель, будь сподвижником перед Богом душе Баграта эристава эриставов».

5. *Надпись на правой раме стелы:*

«Святой Креститель, будь сподвижником и хранителем перед Богом Давиду, царю нашему».

6. *Надпись на правой боковой стороне стелы:*

«† Христос, Сын Божий, сподвижничеством святого Крестителя, помилуй рабов твоих, Баграта и Давида, царей наших, сыновей Адрнесе Куропалата, строителей этого святого храма».

ба. [...И] всех стоящих во храме, да помилует бог».

7. *Надпись на спине стелы, выложенная красной краской (обнаружил и издал проф. Вахтанг Джобидзе в 1973 году. В настоящее время полностью стерта):*

«† Начали <строительство> церквей в хроникон 183, 25 марта, в день Благовещения. Преставился Баграт эристав эриставов, строитель этой церкви, в хроникон [186], октября 2-го, во вторник, да возвеличится ихняя душа. И, да возвелчит Бог, Давид, брат ихний, [продолжил?...]».

Хронология основных надписей, связанных с храмом Ошки, такова:

963-966 – Лапидарная надпись восточного фасада храма¹.

– Фрагмент лапидарной надписи на изображении Деисуса на южном фасаде².

966 – Надпись на бровке южного окна восточного фасада храма³.

966-973 – Надписи на стелах⁴.

973-976 – Строительная надпись на тимпане южного входа в храм⁵.

¹ Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тб., 1952, с. 62, надпись №II; *W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjeti and Šavšeti, Stuttgart, 1992, p. 134-135, №2.* Здесь и далее указаны издания текстов надписей, а не датировки, принятые в этих изданиях.

² *W. Djobadze, Указ. работа, с. 138, №8, рис. 186.*

³ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 61, надпись №III; *W. Djobadze, Указ. работа, с. 138, №7, рис. 42, табл. 185; Г. Гагошидзе, Купольная церковь в Хожорна, Тб., 2003, с. 35 (на сруз. яз.).*

⁴ См. здесь-же, Глава II, надписи №1-15.

⁵ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 57-61, надпись №I; *W. Djobadze, Указ. работа, с. 132-134, №1.*

- Надписи вокруг Денсуса на южном фасаде⁶.
- Надписи на юго-западном подкупольном устье⁷.
- Надпись на левой стороне южного входа⁸.

976 – Надпись на крыльях ангела, о сроке строительства храма⁹.

1027-1028 – Надпись о вторичном перекрытии храма¹⁰.

1036 – Надпись об украшении храма росписью на средства патрикия Джоджика¹¹.

⁶ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 62-63, надписи №V, VI, VII; *W. Djobadze*, Указ. работа, с. 140-141, №15-17.

⁷ *W. Djobadze*, Указ. работа, с. 135-136, №3-4, рис. 39а, 39б, табл. 136, 137.

⁸ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 63-63, рис. 32, надпись №IX (по Н. Саргисяну – М. Броссе); *W. Djobadze*, Указ. работа, с. 137, №6, рис. 41, табл. 184.

⁹ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 66.

¹⁰ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 62-63, рис. 31, надпись №VIII; *W. Djobadze*, Указ. работа, с. 140, №14.

¹¹ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 64-65, рис. 33, надпись №XIV; *W. Djobadze*, Указ. работа, с. 140, №11.

ДОПОЛНЕНИЕ I

ИССЛЕДОВАНИЕ О КТИТОРСКИХ РЕЛЬЕФАХ И ДАТЕ ПОСТРОЕНИЯ ОШКСКОГО ХРАМА ПО НОВООБНАРУЖЕННЫМ ЭПИГРАФИЧЕСКИМ ПАМЯТНИКАМ*

К немногочисленным научным трудам изучающим важнейший архитектурный комплекс Тао (историческая провинция Южной Грузии, ныне входит в состав Артвинского вилайета Турции) - монастырь Ошки - недавно прибавилось весьма важное исследование В. Дjobадзе (Калифорнийский университет, США) о рельефах ктиторов и дате построения главного храма монастыря¹. По сообщению В. Дjobадзе, в 1965-1975 гг. он шесть раз посетил монастырский комплекс Ошки с целью его всестороннего изучения; там он обнаружил несколько неизвестных ранее скульптур и надписей и часть результатов своего научного исследования опубликовал в вышеуказанном труде². В работе представлен подробный анализ двух групп ктиторийских рельефов храма (из них вторую В. Дjobадзе обнаружил в 1973 г.) и впервые опубликованы три пространные надписи исторического содержания. Открытие и публикация этих надписей чрезвычайно важно, т. к., по словам автора, они обогатили наше представление об Ошском храме и прояснили некоторые невыясненные хронологические вопросы в связи с этим памятником.

Вслед за вступительной частью общего характера автор описывает рельефные группы ктиторийских и предлагает их анализ. В данный момент в Ошском храме выявлены две группы ктиторийских рельефов. Одна из них расположена на южной стене - снаружи, на восточной стороне, на фасаде пастофория. Она представляет собой 5 скульптурных изображения, по 146x67-73 см, расположенных в 3-х метрах над уровнем земли, вставленных в ряд, вплотную на площади размером 367 x 402 см. В центре композиция Деисус, с обеих ее сторон ктиторий - слева - Давид магистрос, справа - Багра́т эристав

* «Вестник» (Мауна), серия историн..., 1, 1977, с. 129-142 (на груз. яз.).

¹ W.Djobadze, The Donor Reliefs and the Date of the Church of Oski, *Byzantische Zeitschrift*, 69, 1976, стр. 39-62, таб. I-XIV.

² Автор заявляет, что полное изучение Ошки будет представлено в монографии о тао-кларджетских церквях X и XI вв., которую он готовит к публикации (W.Djobadze, Указ. работа, стр. 57, примеч. 119). [В настоящее время монография издана: W. Djobadze, *Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjet'i and Šavčeti*, Stuttgart, 1992].

эриставов. Всю композицию и по отдельности каждое изображение ктиторов сопровождали исполненные киноварью надписи, которые в 1861 г. впервые срисовал мхитарист *Нерсес Саргисян*, а в 1864 г. опубликовал *Мари Броссе*.³ В 1917 г. во время экспедиции их изучил *Е. Такайшвили*, а результаты опубликованы на грузинском и русском языках в 1952 и 1960 гг.⁴ В 1965 г., когда их изучал В. Джобадзе, по его словам, надписи были уже почти стертые.

Как уже отмечалось, в центре представлена композиция *Деисуса*. По совершенно справедливому замечанию автора, это его первое монументальное изображение не только в грузинском, но и во всем христианском искусстве.⁵ Для иллюстрации значения идеи изображения ктиторов, автор приводит надпись на южной пристройке храма, в которой ктиторы храма непосредственно обращаются к Богородице и Иоанну Крестителю, и с их помощью, к Иисусу Христу за содействие перед Господом*. Среди многочисленных ошкских надписей (к этому времени известны более 20-ти) только эта надпись имеет такое содержание. Её первым срисовал Нерсес Саргисян и опубликовал М. Броссе⁶. В отчете экспедиции 1917 года Е. Такайшвили отмечает, что надписей

³ *M. Brosset, Inscriptions géorgiennes et autres recueillies par le père Nersés Sargisian et expliquées par M. Brosset, MAIS, VII série, t. VIII, №10, SPb., 1864.*

⁴ *Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии, Тб., 1952, стр. 62-63, фотоснимки 29-31; Его же, Археологическая экспедиция 1917 года в Южную Грузию (на груз. яз.), Тб., 1960, стр. 52-54, фотоснимки 29-31.*

⁵ К сожалению, это изображение *Деисуса*, которое известно в научной литературе свыше 100 лет, не попало в специальное исследование чешского византиниста И. Мысливца, посвященное происхождению Деисуса (*И. Мысливец, Происхождение «Деисуса», сб. «Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа». Искусство и культура. Сборник статей в честь В. Н. Лазарева. М., 1973. с. 59-63*). Это тем более досадно, если учесть, что: а) Иконографическая схема Деисуса (в центре композиции благословляющий Спаситель и к нему обращены в позе мольбы Богородица и Иоанн Креститель), как это установлено в специальной литературе, окончательно сформировалась в X в. и в первой группе ктиторов Ошкского храма представлена именно эта иконографическая схема; б) И. Мысливец подробно перечисляет все известные образцы Деисуса X века: чеканные, эмалевые и живописные иконы, фрески, но памятники монументальной скульптуры ему неизвестны, и как видно, кроме как Ошкских, других этого периода (X в.) не существует.

* См. I Тим. 2,5: «Ибо един Бог, един и посредник между Богом и человеками, человек Христос Иисус».

⁶ *M. Brosset, Указ. работа, таб. II, №2. В. Джобадзе допускает механическую ошибку и публикацию ошкских надписей приписывает Н. Марру и указывает на публикацию*

в тот период уже не было видно⁷. В. Джобадзе вновь нашел эти надписи и в подготовленной им публикации, в отличие от издания М.Броссе, представлен полный текст надписи. Надо отметить, что в первом издании, как и в изданий Е. Такайшвили, концовка надписи не прочитывалась, хотя, по данным других ошских надписей, легко было воспроизвести недостающие места.

Правильная идентификация упомянутых в этих надписях Давида магистроса и Баграта эристава эриставов, как сыновей Адарнасе III-го, принадлежит Ив. Джавахишвили; В. Джобадзе разделяет это мнение⁸. По данным текстов этих надписей, Е. Такайшвили заключал, что когда высекались их скульптурные изображения и делались надписи, ктиторы были живы. Поэтому, учитывая данные пространной надписи на тимпане южного входа храма, где Адарнасе III подразумевается живым, Е. Такайшвили верхний рубеж постройки храма определяет 961-м годом (в этом году скончался Адарнасе III)⁹. Вдобавок, так как Адарнасе III в этой надписи упоминается с титулом куропалата (который он получил в 958 г.), Е. Такайшвили заключил, что строительство храма должно было начаться с 958-го года. Следует отметить, что Е. Такайшвили не считал 958-961 гг. датами строительства Ошки, напротив, что «Это (постройка храма в 958-961 гг), по нашему мнению, совершенно нелегко, писал он, - такой огромный и сложный храм за три года невозможно построить, на это, самое меньшее, нужно было 10 лет, поэтому строить начали, наверно, около 950 года»¹⁰. Но Е. Такайшвили до конца придерживался того мнения, что верхний хронологический предел возведения храма был 961 год. Сразу же нужно отметить, что видимо нельзя рассматривать на одной хронологической плоскости надписи, связанные с первыми этапами строительства Ошского

М.Броссе (*W. Djobadze*, Указ. работа, с. 42, зам. 16). Н. Марр ошских надписей не публиковал.

⁷ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 54.

⁸ Идентификацию исторических лиц, упомянутых в ошских надписях, впервые представил М. Броссе (*M. Brosse*, Указ. работа, с. 8), но эта идентификация, как впоследствии установил Ив. Джавахишвили (*Ив. Джавахишвили*, Грузинская палеография, Тифл., 1926 (на груз. яз.), с. 164-165; то же, второе издание, Тб., 1949, с. 169-170; третье издание, *Его же*, Сочинения, т. IX, Тб., 1996, с. 169-170), не была верной. Мнения Е. Такайшвили и Ив. Джавахишвили об исторических личностях, упомянутых в ошских надписях совпадают.

⁹ *Хроника Сумбата Давитис-дзе о тва-кларджетских Багратионах*, публикация Е. Такайшвили, *Материалы по истории Грузии и Кавказа*, 27, 1949 (на груз. яз.), § 69.

¹⁰ Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 года, с. 51 (на груз. яз.).

храма (как известных ранее, так и выявленных В. Джобалдзе); ниже мы вернемся к этому вопросу.

Достойна особого внимания и с неослабевающим интересом читается та часть работы, где даны описания ктиторских костюмов и их анализ. В. Джобалдзе специально исследует вопрос появления и распространения мотива *пальметы* в декоре грузинских памятников искусства в связи с широким применением этого мотива в оформлении ктиторских костюмов. Автор считает, что в Грузии не обнаружены ткани ни местного производства, ни ввозимые, в которых был бы использован мотив пальметы. Следует отметить, что в грузинском искусстве известно изображение тканей с мотивом пальметы в художественном оформлении такого первоклассного памятника, каким является церковь архангелов в Ипрати (Верхняя Сванетия, с. Кала), где настенная живопись выполнена в 1096 году придворным художником Тевдоре. Здесь, как известно, имитация ткани представлена на правой плите иконостаса¹¹. В связи с декором ктиторских костюмов, наряду с привлечением автором обширного фактического и параллельного материала, было бы небезынтересно привлечь фресковое изображение ткани (с растительным орнаментом и жар-птицей) с ниши сидения настоятеля монастыря Крестителя в Давид-Гареджи¹². Привлечение обоих вышеназванных памятников тем более желательно, если учесть, что в грузинской действительности ранние образцы (XI-XII вв.) реально дошедших до нас тканей (эта ткань, вложенная между чеканными серебряными пластинками и деревянной подкладкой предалтарного креста церкви св. Георгия в Пари) - восточного производства; это бесспорно, как по их декоративному характеру, так и по выполненным на них куфическими надписям, которые несут и орнаментальную функцию¹³.

¹¹ Р. Шмеллинг, *Малые формы в архитектуре средневековой Грузии*, Тб., 1962, таб. 107-1; Н. Чопикашвили, *Грузинский костюм (VI-XIV вв.)*, Тб., 1964 (на груз. яз.), с. 120, рис. 71; Н. Алдашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, *Росписи художника Тевдоре в Верхней Сванети*, Тб., 1966, таб. 16-2.

¹² Г. Чубинашвили, *Пещерные монастыри Давид-Гареджи*, Тб., 1948, таб. 118; Н. Чопикашвили, *Указ. работа*, с. 121, рис. 72; А. Вольская, *Росписи средневековых трапезных Грузии*, Тб., 1974, таб. 34.

¹³ Об этой ткани см. М. Кецохели, *Фрагменты шелковой ткани из Верхней Сванети, Дзеглис мегобари*, 29, 1972 (на груз. яз.), с. 40-45. Последнее время в Верхней Сванети обнаружены декоративные ткани грузинского производства конца X и начала XI века (с. Ипхи, Латали), а также конца XII и начала XIII века (с. Чажашви, Ушгули); см. Доклад М. Кецохели, прочитанный 27 мая 1977 года на II международном

Во время описания ктиторских костюмов автор вместе с одеждой рассматривает их короны и обувь. Небезынтересно было бы отметить и иерархическое взаимоотношение между Давидом магистросом и Багратам эристава эриставом, судя по их костюмам. Оба ктитора представлены в праздничных, церемониальных костюмах, в руках с моделями храма и лицом к композиции Денсуса. Давид магистрос одет в платье с украшением мотива пальметы, сверху накинута хламида с изображением орлов. Как известно, это — императорская регалия, такой хламидой подчеркнuto иерархическое превосходство Давида над Багратам. Хламида Баграта украшена более скромно — кружочками, обрамленными связками жемчуга и заполненными орнаментами в форме почек. Зато, украшение по коронам явствует иерархическое превосходство Баграта эристава эриставов над Давидом магистросом. Корона Давида представляет т. н. *στῆφανος* — украшенный драгоценными камнями узкий, плоский круг, какие византийские императоры дарили правителям других стран за хорошую службу и заслуги. Изображение короны Баграта эристава эриставов дошло до нас, правда не в полном виде, на нём, с обеих сторон, хорошо разглядывается *pendilia* — свешивающая вдоль ушей до плеч связка жемчугов. *Pendilia* на короне — такая же императорская регалия как и изображение орлов на хламиде. Итак, видим, что по костюмам иерархическое взаимоотношение Давида магистроса и Баграта эристава эриставов уравниено.

При изучении материала с целью сравнения с костюмами грузинских царей, В.Джобадзе приводит изображения с коронами в *pendilia*-х Давида Строителя и Георгия III-го на их монетах. Можно добавить настенный портрет (фреску) Давида Строителя в Гелатском монастыре — на северной стене церкви Пресвятой Богородицы¹⁴, изображения Баграта IV-го и царицы Борены в Атенском Сионе¹⁵, царицы Тамар на 4-х фресках (в Вардзии, Кянцвиси, Бетани и Бертубани)¹⁶. Среди них особо нужно выделить короны Давида Строителя и Георгия III-го. На этих коронах посередине воздвигнут крест — *στέμμα*, что также представляло императорскую инсигнию.

симпозиуме, посвященном грузинскому искусству (*М. Квцхели*, Грузинские средневековые декоративные ткани из Верхней Сванети, Тб., 1977).

¹⁴ Ш. Амранашвили, История грузинского искусства, Тб. 1961 (на груз. яз.), таб. 187.

¹⁵ Н. Чопикашвили, Указ. работа, рис. 53

¹⁶ Г. Аибашвили, Четыре портрета царицы Тамары, Тб., 1957; *Её-же*, Четыре портрета царицы Тамары, *Деллис могобари*, 8, 1966 (на груз. яз.), с. 13-17; *Её-же*, Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи, Тб., 1979, с. 12-29.

В. Джобалдзе отмечает, что применение императорских знаков, в частности помечение *Pendilia* на короне, было одной из императорских привилегий и присутствие этих знаков на изображении Баграта эристава эриставов в Ошском храме немыслимо, кроме как узурпацией императорского статуса.

Далее автор предлагает описание других частей костюма (пояс, ожерелье, *tablion*), приводит сведения византийских авторов (Скилица, Константин Порфирогенет) о посылке византийскими императорами в подарок грузинским царям и правителям костюмов¹⁷.

Этим завершается одна часть труда - описание первой группы ктиторских рельефов и ее детальная характеристика.

Следующая глава касается второй группы ктиторских рельефов. Эту группу - скульптурные изображения по пояс Давида магистроса и Баграта эристава эриставов - как отмечалось выше, в 1973 году обнаружил В. Джобалдзе. Она находится на восточной стороне подкупольного юго-западного столпа храма, на высоте 335 см. Южный неф храма был превращен в мечеть, поэтому эту часть столпа прикрывала стена мечети и рельефные изображения и надписи к ним в свое время остались незамеченными как Н. Саргисяну, так Е. Такайшвили.

Ктиторы изображены на обеих сторонах ниши восточной стены столпа - с левой стороны Давид магистрос, с правой - Баграт эристав эриставов. Ниша сверху обрамлена полукруглым перекрытием в форме раковины, которое изнутри заполнено концентрическим рядом лучей и целиком это изображение, как отмечает В. Джобалдзе, символизирует небесный свод. Ктиторы, как отмечалось, изображены по пояс, в анфас. В. Джобалдзе особо подчеркивает необыкновенное сходство их лиц. У обоих поднята левая рука в знак покорности, в правой - поперек тела - держат жезлы, которые оканчиваются крестом с расширенными концами. Автор подробно описывает одеяние каждого из них, объясняет символические значения поз их изображения и сопровождающих атрибутов и во время разъяснения приводит обширный параллельный материал для сравнения. По заключению автора в изображениях ктиторов во второй группе «мы имеем дело с возвышением светской власти, что затмило саму группу Денсуса; в истории восточного христианского искусства это в такой степени никогда не выражалось и, возможно,

¹⁷ Ср. Н. Чопикашвили, Указ. работа, с. 67-68, примеч. 148. Надо заметить, что первая характеристика ктиторских костюмов Ошского храма (хотя, общая и в сжатом виде) дана в упомянутом сочинении Н. Чопикашвили (см. с. 67, 119-120).

соответствует политическим тенденциям македонского ренессанса, когда возродились по-новому идеи старой Римской империи»¹⁸.

За обоими ктиторами, на правой стороне каждого, были помещены исполненные кинноварью колончатые надписи. По сведению В. Джобадзе, хорошо сохранена надпись рельефа Давида магистроса, выцвело всего несколько букв, которых легко восстановить. Что касается надписи рельефа Баграта эристава эриставов, то она пострадала больше – выцвела значительная часть букв, но восстановить полный текст все-таки возможно. По левой стороне каждого изображения в колонну есть приписки: рядом с Давидом имя Богоматери, рядом с Багратом - Иоанна Крестителя (имена святых даны в именительном падеже, без обращения к ним кого-либо).

Надпись у изображения Давида магистроса:

«Богоматерь.

† Раб божий Давид магистрос, строитель этого святого храма; Да возвеличит его Господь, аминь»¹⁹.

А у изображения Баграта эристава эриставов:

«Святой Креститель.

Царь наш Баграт эристав эриставов, строитель этого святого храма; Христос, возвеличь его, аминь»²⁰.

В. Джобадзе обратил внимание на то обстоятельство, что в этой надписи царем упоминается только Баграт эристав эриставов, в то время, как их короны идентичны - на короне Баграта отсутствует *pendilia*; т. е. рельефы выполнены до того, пока Давид был только магистросом, а Баграт не был удостоен почести, что позволило бы ему носить *pendilia*. Отсюда В. Джобадзе заключает, что эти изображения ктиторов выполнены раньше изображений этих лиц на южной стене храма. Но этому заключению противоречит следующее: В Грузии, как и в Византии, храм начинали строить с восточной стороны - т. е. пастофорий и его южная стена, со вставленными в нее скульптурными изображениями ктиторов, был бы воздвигнут раньше, чем юго-западный подкупольный столп. В то же время, изображения ктиторов в обеих группах помещены почти на одинаковом уровне - на высоте 3-х метров от земли. А это дает возможность заключить обратное - исполнение сначала рельефов на южной стене, а потом на столпе, - заключает он.

¹⁸ *W. Djobadze*, Указ. работа, с. 56.

¹⁹ Там же, с. 54.

²⁰ Там же.

Следует отметить, что в таком случае, как видно, все-таки надо опираться на данные текста надписей; тем более, если это находится в соответствии со стилистической стороной исполнения изображений, т. к. не исключено, что одновременно со стенами храма начали возводить и столпы; начало строительства с восточной стороны не означает, что сперва строили только восточную стену (или хотя бы восточную сторону) и потом механически пристраивали к ней другие стены (или части).

До того, как представим попытку определения хронологических границ этой и других ошских надписей, приведем еще одну неизвестную надпись, которую В. Джобадзе обнаружил в 1973 году в этой части южной стены храма, в стене мечети. Надпись письмом асомтаврули, выполнена в 12 строк, из них полностью читаются первые 9 строк, а последние 3 до нас дошли фрагментарно; надпись выполнена киноварью, высота букв: 2,3-2,5 см. Текст таков:

† Начали церкви в хроникон 183, 25 марта, в день Благовещения. Скончался Баграт эристав эриставов, строитель этой церкви в хроникон 186, 2 октября, во вторник; да славится его душа. Да возвеличит Господь Давида, брата²¹ их[него] [...]бе дав²² [...] б [...] тиса [...].²³

В. Джобадзе не сомневается в прочтении тех букв в тексте, которые обозначают дату (эти буквы, к сожалению, на прилагаемом к труду фотоснимке²⁴ почти не видны) Его сомнение вызывает только прочтение слова между 6-ой и 7-ой строками и считает возможным прочесть как «во вторник», так и «в четверг», и добавляет, что, по его расчетам, в 966-м году 2 октября был четверг. Но день кончины Баграта эристава эриставов – вторник, нам известен по другой надписи в Ошки, которая вместе с поминальными надписями находится на тимпане второго южного входа в храм и который впервые опубликовал Е. Такайшвили²⁵. Создается впечатление, будто автор пропустил эту надпись и ее данные²⁶.

²¹ Слово «брат» [Zma]m(a)n] восстановлено нами.

²² дав [...] «Дав» может быть началом груз. слова «дав(дев)» [положил (начало)] или «дав(пшке)» [начал].

²³ *W. Djobadze*, Указ. работа, с. 58. По прочтению В. Джобадзе, 3-я строка - «Благовещения», 3-4-ые строки - «скончался», 5-ая строка - «Церкви» (sic).

²⁴ Там же, табл. VIII.

²⁵ *Е. Такайшвили*, Указ. работа, с. 55.

²⁶ Кроме этого, по хронологической таблице В. Грумеля, 2 октября 966 года была вторником (см. *V. Grumel, La chronologie, Paris, 1958, p. 286*).

Приведенный текст надписи, по мнению автора, дает возможность установить два факта: первый - что Баграт эристав эриставов скончался 2 октября 966 года (год и день его смерти, как отмечалось выше, был известен нам по надписи на тимпане второго южного входа в храм Ошки, а год – по хронике Сумбата Давитписдзе²⁷, и второй - что строительство храма началось 25 марта 963 года, в день Благовещения.

Данные текста надписи не позволяют определить датой начала постройки храма 963 год. Мы не знаем и скорее всего точно никогда не узнаем, что было написано в трех последних строках надписи²⁸, т. к. эта часть текста стерта. Но и в первых двух строках надписи прямо не указано, что строительство храма было начато именно в 963 году. В тексте сказано: «Начали церквей по хроникону 183»; что начали строительство церквей, их росписи, обновление-продолжение строительства - неизвестно. Об этом мы можем высказать только предположения, и далее - почему «церквей» а не «церкви»? Видимо, в начале надписи указанное сведение о начале чего-то касалось не только главного храма (известно, что в монастырском комплексе Ошки, рядом с главным храмом, имеются две церкви скромных размеров)²⁹. И главное - признание датой начала строительства храма 963 года не соответствует данным той надписи храма, которая находится на тимпане южного входа. Одно ясно: надпись в которой говорится о начале в 963 году в храмах или с чем-то, связанных с храмами, - сделана после 966 года (предположительно, в этом же году, или ближе к нему), т. к. в ней указано о кончине Баграта эристава эриставов в этом году. Даже только по этому можно усомниться в данных этой надписи, т. к. исполнитель надписи упоминает факт, имевший место тремя годами раньше, но который он конкретно не называет.

Как мы отмечали выше, нет возможности рассматривать на одной хронологической плоскости надписи, связанные с ранними этапами строительства Ошкского храма и для определения даты начала или завершения постройки неоправдано принимать во внимание данные только какой-либо одной надписи.

Средя этих надписей, как видно, самая ранняя - эта обширная надпись Григола «ведущего дела» (т.е. руководителя строительством) на тимпане южного входа храма, в которой вместе с упоминанием ктиторов и мотивов начала

²⁷ Хроники Сумбата Давитписдзе, §70.

²⁸ Возможно, там было указано об определении поминального дня Баграта эристава эриставов.

²⁹ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 45-46.

строительства, перечислены расходы по строительству храма за один год. В тексте сказано: «... Помогли Господи в этом и том мире сыновьям благословенного Адарнесе куропалата: Баграту эристава эриставов, Давиду магистросу; Святая Троица, да хранит их всех троих под своей десницею и возвеличит в обеих жизнях ...».³⁰ Значит, во время исполнения надписи были

³⁰ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 57. В коллекции Д. Ермакова в фототеке Музея искусств Грузии хранится фотонегатив этой надписи (№ 318/8704). В тексте упоминание имен Баграта эристава эриставов и Давида магистроса в родительном падеже Е. Такайшвили счел ошибкой и поставил их в дательный падеж. По этому поводу он писал: «В оригинале грамматическая неувязка ... один падеж заменен другим, как отмечает и Броссе (надо отметить, что Броссе предполагала другой падеж родительный, вместо дательного, как восстанавливал Е. Такайшвили: «эристави, магистрося» [М. Brosset, Указ. работа, с. 8], что более верно - В. С.). Удивительно, что ни один специалист, который или указывает на эту надпись, или приводит ее в своей работе, не обратил внимания на эту ошибку, хотя каждый легко мог исправить ее. Такое ошибочное прочтение, как видно, заставило прославленного историка Нв. Джавахишвили объявить Адарнесе III куропалата одним из строителей храма Ошки, вместе с его сыновьями, что ... неверно» (Е. Такайшвили, Указ. работа (на груз. яз.), с. 48). По нашему мнению, для правильного понимания сведений этой надписи храма Ошки нет необходимости вносить в текст поправку и менять падеж собственных имен. Мнение Е. Такайшвили, что ктиторами храма Ошки являются только Баграт эристав эриставов и Давид магистрос, совершенно правильно и доказывается не только одной или двумя надписями, как это он сам подчеркивает. Чтобы правильно понять это место текста, нужно проследить весь предыдущий текст, где говорится, что Баграт эристав эриставов и Давид магистрос «с Божьей помощью ... начали ... строить сей св. храм ... Эти славные цари наши были щедры ... и не пожалели ценностей преходящих для непреходящего сего». Естественно, что такая конструкция требует поставить собственные имена в нужном падеже повествовательном, но после этого, исполнитель надписи, используя вставное предложение, просит у Господа помощи для Баграта эристава эриставов и Давида магистроса и их отца Адарнесе куропалата, к тому же так, что по тексту Адарнесе не должен предстать, как строитель храма или инициатор постройки. Дальше, продолжая текст, автор пишет: «помогли, Господи, и в этом мире и в том сыновьям благословенного Адарнесе куропалата» и «Св. Троица, всех троих хранит под десницею и возвеличит в обеих жизнях» и перечисляет имена в повествовательном падеже, подразумевая, что весь предыдущий рассказ о постройке храма мы должны соотнести только к Баграту и Давиду, а мольбу о помощи и прославлении - всем троице: Баграту, Давиду и Адарнесе. Адарнесе куропалата, как увидим ниже, ко времени исполнения надписи, не было в живых; до этого сыновья насильно заставили его принять монашество. Поэтому, считаю, что автор надписи, здесь допускает не ошибку, а наоборот, проявляет виртуозность, когда ухитряется

живы не только Баграт эристав эриставов и Давид магистрос, но и их отец Адарнесе куропалат, т. к. автор надписи - Григол «ведавшей делами» молит Господа о помощи всем троиц и в этом мире и в том.

Известно, что Адарнесе куропалат скончался в 961 году; понятно, что надпись такого содержания не появилась бы после этой даты; с другой стороны, знаем, что получить титул куропалата Адарнесе мог только после 958 года, когда скончался его отец Сумбат куропалат³¹. Значит, Адарнесе был куропалатом в 958-961 годах и надпись на тимпане южного входа храма Ошкин датируется этим временем; но это вовсе не означает, что 958-961 гг. были датой постройки храма; бесспорно одно: в эти годы стены храма (хотя бы южная) были возведены самое малое до уровня тимпана.

В последующих надписях храма упомянуты не все трое (отец и два сына), а только сыновья. Известно, что сыновья заточили Адарнесе куропалата в монастырь и заставили принять монашество. Это заточение произошло, наверно, после 958 года, т. к. заключенному в монастырь никто-бы не пожаловал титул куропалата. Из-за этого и умер силой заставленный стать монахом Адарнесе в 961 году. Следует заметить, что ниже этой ктиторской надписью, где упоминаются все трое, находится другая надпись, в которой упоминаются только Баграт эристав эриставов и Давид магистрос, и представляет их ктиторами³². И эта надпись исполнена после 961 года, скорее всего, ближе к этой дате.

Все надписи, кроме последней, которая представляет ктиторами Баграта эристава эриставов и Давида магистроса, расположены в тех местах храма, которые находятся гораздо выше тимпана южного входа. Именно они сопровождают рельефные изображения ктиторов: три из них - на южной стене, а два - на юго-западном подкупольном столпе. Во всех пяти надписях Баграт эристав эриставов представлен живым, и следовательно, верхний хронологический предел этих надписей будет 966 г. - время смерти Баграта; более конкретно, эти надписи и рельефные изображения ктиторов сделаны в 961-966 гг.

одновременно и упомянуть в тексте всех троих - отца и двух сыновей, к тому же так, чтобы сыновей представить ктиторами и не бросить тень на отца, к тому времени уже умершего.

³¹ Хроника Сумбата Давитис-дзе, § 68.

³² По Е. Такайшвили - IX надпись (см. Указ. работа, с. 54-55), которую он не видел и опубликовал по изданию М. Броссе, и которую заново открыл, как указано выше, В. Джобадзе.

Следовательно, эти надписи делались постепенно, по мере продвижения строительства; каждая в отдельности и все вместе отображают политическое положение на отдельных этапах строительства храма.

С надписями, отображающими этапы строительства храма, тесно связана еще одна, на сей раз высеченная на камне надпись³³. На восточном фасаде, на фронтоне, под изгибом карниза крыши, в проеме средней арки было вставлено изображение ангела. Надпись была высечена на его крыльях. Текст сохранился только на левом раскрытом крыле ангела: «[...] строил». По наблюдению Е. Такайшвили, недостающие места текста, которые при нем уже не были видны, можно восстановить, как «двадцать лет» или «десять лет». «По нашему убеждению, - писал он - правильное десять лет». В конечном итоге он так восстановил текст: «десять лет строил»³⁴.

Как отмечалось выше, Е. Такайшвили считал, что надпись была расположена вокруг изображения зодчего и добавлял: «Конечно, вокруг утерянной головы»³⁵ и лица надписаны были бы имя и фамилия зодчего, но и эта часть надписи для нас утеряна навсегда³⁶. Е. Такайшвили считал, что помимо восстановленного и представленного им в публикации тексту, еще недоставало определенной части.

В. Джобадзе согласен с представленным Е. Такайшвили текстом. Он совершенно справедливо считает, что надпись принадлежала ктитору, а не

³³ Е. Такайшвили отмечал, что на храме Ошки «высеченных на камне надписей только три». Эта надпись - четвертая; Она и ему была известна, была обнаружена именно во время экспедиции 1917 года, «в камнях, ограждавших расположенный восточнее от храма маленький огород». При Е. Такайшвили камень достали и запечатлели на фотоснимке. В. Джобадзе не смог найти этот камень, видно, он давно исчез, как он заключает. В фототеке Музея искусств Грузии хранится фотонегатив этого рельефа, сделанный Д. Ермаковым (№ 1407/4240). Это изображение ангела Е. Такайшвили принял за изображением самого скульптора. Его правильную идентификацию первым отметил Г. Чубинашвили (*Грузинское искусство*, 5, с. 238), а подтвердил В. Джобадзе. Он же отмечает, что похожее изображение расположено на южном фасаде храма (см. Е. Такайшвили, Указ. работа, табл. 73; D. Winfield, *Some early medieval figure sculpture from North-East Turkey, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 31, 1968, табл. 12^a, ср. также, табл. 9^b).

³⁴ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 37.

³⁵ Изображение, как это хорошо видно на фотоснимке, пострадало со временем. Была отломана голова, шея, плечи и верхние части крыльев с большими изъянами.

³⁶ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 36.

зодчему³⁷ и заключает, что церковь строилась на протяжении 10-н лет, с 963-го по 973 год³⁸.

При анализе данных текста и датировке надписи надо обратить внимание на некоторые обстоятельства. Надпись сделана на каменной плите, вставленной на самом высоком месте стены храма и, следовательно, относится к последнему этапу строительства. Она вставлена на таком видном месте (в восточном фасаде, под изгибом карниза, в центральной арке фасада³⁹), что обязательно принадлежала ктитору, а не построившему храм мастеру⁴⁰, ктитор же упоминается в тексте в единственном числе («строил»). Это должен быть Давид магистрос, т. к. к завершению постройки храма только он оставался в живых. Адарнесе умер в 961 году - к этому времени стены храма были воздвигнуты до уровня тимпанов; Баграт эристав эриставов умер в 966 году, когда стены, как видно, достигли уровня обрамляющей ктиторских рельефов арки на южном фасаде, после этого достраивать храм пришлось Давиду магистросу⁴¹. Следовательно, вокруг головы и на правом крыле, видимо, присутствовало имя Давида магистроса. Мы не знаем (и видно, никогда не узнаем) в какой форме, с каким титулом было обозначено это имя. Известно, что после титула магистроса, Давид получил титул куропалата, который он носил до 1001 года, т. е. до смерти и он известен больше с этим титулом.

Обычно, при установлении даты получения Давидом куропалатом титула магистроса, пользуются колофонами двух грузинских рукописей. Одна Пархальский Четвероглав (973 г.), в двух колофонах которого Давид

³⁷ *W. Djobadze*, Указ. работа, с. 60, примеч. 128.

³⁸ Там же, с. 60.

³⁹ Следует отметить, что именно на таком месте – на восточном фасаде храма, на вершине среднего нефа, на изгибе карниза, помещена возмечивающая Давида куропалата (фактически – строительная) надпись храма Отхта эклесия (последнюю публикацию с приложением хорошего фотоснимка см: *B. Baumgartner*, *Studien zur historischen Geographie von Tao-Klarzeti* (Dissertation), Wien, 1996, S.556).

⁴⁰ Изображение зодчего с сопроводительной надписью (киноварь) сохранилось на одной из колон храма (см. *Е. Такайшвили*, Указ. работа, с. 40; *D. Winfield*, Указ. работа, табл. 20; *Н. Чубинашвили*, Хандиси, Тб., 1972, табл. 92, с. 117).

⁴¹ Нужно отметить, что аналогичная картина построения храма тремя разными ктиторами в нескольких этапах отобразена в обширной надписи Самшвилдского Сиона (*Л. Мужелишвили*, Надписи и дата постройки Самшвилдского Сиона, *Известия ГИИМК*, XIII, 1943 (на груз. яз.), с. 92; *Н. Чубинашвили*, Самшвилдский Сион, Тб, 1969, с. 28).

упоминается пока еще магистросом⁴², а вторая - хранящаяся в Афонском Иверском монастыре, рукопись № 9 - сборник гимний, который называется «Самотхе»⁴³ («Раи»). Переписан сборник в 977 г. в Ошкн. В его колофоне имеется самое раннее (известное нам) упоминание Давида уже с титулом куропалат⁴⁴. Таким образом, считается, что Давид получил этот титул между 973-977 гг; во всех Ошкских надписях, которые дошли до нас в целости, он упоминается только с титулом магистра.

Если мы допустим, что с 966 года (после смерти Баграта эристава эриставов) храм Ошкн достроивал Давид магистрос на протяжении 10-и лет, то выходит, что строительство храма было завершено ок. 976 г. Значит, если к 958-961 годам строительство было доведено до уровня тимпанов входа, оно должно было начаться во II половине 50-х годов X в., ориентировочно в 955-956 г., а целиком было завершено к 976 году, т. е. продолжалось приблизительно 20 лет⁴⁵. А если допустить, что в надписи вокруг крыльев ангела про Давида

⁴² Институт рукописей, Н-1453, 237г: «Был удостоен я, убогий Иованс, прозванный Берай, довести до конца (рукопись) св. Четвероглава Евангелия на молитву за царей наших - Богом возвеличенного Баграта, царя грузин, Давида магистра, Сумбата эристава эриставов». (238г) «Приношу в дар св. церкви Пархальской . . . новой церкви, да возложат на новом алтаре во славу Богопомазанного царя царей, Да возвеличит Господь, благословенного Давида магистра» (см. Две древние редакции Грузинского Четвероглава, Издана А. Шанидзе, Тб., 1945 (на груз. яз.), с. 034-035.

⁴³ В. Джобадзе эту рукопись считает Евангелием (Gospel) (см. *W. Djobadze*, Указ. работа, с. 60).

⁴⁴ Ath-9, 375 г: «Завершили святую сию книгу ... на молитву и во славу сперва всемогущего слуги Господа Давида куропалата ... за упокои души Баграта магистра . . . переписана святая книга сия в славной Ошкской лавре, в обители святого Крестителя ... в хроникону 197» (см. R. Blake, *Catalogue des manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque de la Lavre d'Yviroz a Mont Athons*, Paris, 1932, с. 49). В современной публикации этого колофона эти его отрывки представлены так: «переписали сию святую книгу . . . Раи, на молитву и во славу, сперва, всемогущего слуги Божьего царя и куропалата всего Востока Давида ... хроникон был 197» (Описание грузинских рукописей, Афонская коллекция, часть I, Тб., 1986 (на груз. яз.), с. 47; Рукопись описана *Нестаном Чхиквадзе*).

⁴⁵ Е. Такайшвили отмечает, что «строительство храма производилось весьма интенсивно; а именно, за день работали 70 рабочих, поэтому строительство должно было завершиться за 10 лет, 20 лет для этого был бы шансом большим сроком» (Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 37); но надо принять во внимание, что за эти 20 лет строился, видимо, не только главный храм - в комплекс монастыря входят современные храму и другие строения: две малые церкви, семинария, хозяйственные строения и др.

магистроса было написано не «строил десять лет», а «строил двадцать лет», то строительство храма определяется примерно 30-ю годами и завершено к 986-му году. Но этому соображению противоречит одно обстоятельство: к 986-му году Давид магистрос бесспорно имел титул куропалата, так что этот факт (принятие им титула) обязательно отразился бы в эпиграфике Ошкского храма. А в многочисленных надписях в Ошки Давид везде упоминается как магистрос⁴⁶. Хотя, как было сказано выше, мы не знаем, как был представлен титул Давида в надписи, высеченной на крыльях ангела, если вообще он упоминался там⁴⁷. В общих чертах, время строительства храма по доступному нам материалу и представленной выше интерпретации, видимо, надо определить III-ей четвертью X века.

Таким образом, наши заключения о сроках строительства храма Ошки покрывают те хронологические границы, которые определили Е. Такайшвили - 950-963 гг и В. Джобадзе - 963-973 гг.⁴⁸ К нашим заключениям ближе стоит дата предложенная В. Джобадзе.

Ошкский храм, даже если только его строили бы 20 лет, не составляет исключения; в Грузии встречаются большие храмы, которых строили на протяжении 20-25 лет (и больше): по шатбердскому варианту «Обращения (в христианство) Картали» («Мокцевай Карталисай») Цикланскую церковь царь Бакур строил 25 лет, а согласно Челишскому варианту - 31 год [Памятники древнегрузинской агрографической литературы, под редакцией *Ильи Абуладзе*, кн. I, Тб., 1964, (на груз. яз.), с. 91²⁵⁻²⁷]. Л. Мухелишвили и Н. Чубинашвили считают, что в «Мокцевай Карталисай» определяется строительство Цикланской церкви 25-ю годами), Самшвилдский Сион строился 19 лет (*Л. Мухелишвили*, Указ. работа, с. 97); несколько меньше 15 лет, понадобилось Болнисскому Сиону, как это прямо обозначено в строительной надписи храма «завершилось по истечении 15 лет»; А. Шанидзе представил новые варианты прочтения недостающих мест строительной надписи в Болнисском храме и по одному варианту получается, что строительство храма продолжалось 25 лет [*А. Шанидзе*, Надписи Болниси, *Нобати*, I, 1975, (на груз. яз.), с. 31]; Еще раньше аналогичное восстановление текста передал Левану Мухелишвили П. Ингорквя (*Л. Мухелишвили*, Указ. работа, с. 97, примеч. 2); Ср. *В.И. Силогава*, Древнейшие грузинские надписи из Болниси, Тб., 1999, с. 61, примеч. 37 (*на груз. яз.*).

⁴⁶ ср. W.Djobadze, Указ. работа, с. 60.

⁴⁷ Если допустить, что в надписи, высеченной вокруг головы и на верхней части крыльев ангела, назван Давид магистрос, тогда текст, ориентировочно, можно представить следующим образом: «[Да возвеличит Господь, царя нашего Давида магистроса, который] строил десять лет».

⁴⁸ Другого конкретного срока строительства храма представлено не было (исключаем датировку М.Броссе, как основанную на недоразумении; см. здесь же, зам.

Научный труд В. Джобадзе, в котором представлены новые материалы по строительству храма Ошки, весьма интересен результатами изучения этого материала и его интерпретацией. Труд этот представляет определенный этап в истории изучения храма Ошки. Новое изучение уже известного материала, его современная публикация на высоком уровне с богатым иллюстративным материалом представляет неустанный интерес для каждого, кто лишен возможности непосредственного ознакомления этих важнейших памятников грузинской культуры.

8). Г. Чубинашвили на основании ктиторской надписи на тимпане южного входа считал, что строительство было начато в 958 году, а после этого оно, «может быть, продолжалось полвека, конечно долгими перерывами» (*Грузинское искусство*, 5, с. 258). Е. Такайшвили считал, что Ив. Джавахишвили определял срок строительства храма 958-966 годами (*Е. Такайшвили*, Указ. работа, с. 50). На самом деле этими годами Ив. Джавахишвили датирует только надпись на тимпане южного входа храма, а не весь храм (*Ив. Джавахишвили*, Указ. работа, с. 169-170). Должен заметить, что Ив. Джавахишвили исполненную клиновью эту обширную надпись специально охарактеризовал с палеографической точки зрения и счел ее почему-то высеченной на камне (*Ив. Джавахишвили*, Указ. работа, с. 169-170).

ДОПОЛНЕНИЕ II

НЕИЗВЕСТНАЯ НАДПИСЬ ХРАМА ОШКИ*

Великолепный храм Ошки (в исторической области Тао, ныне в Турции) выделяется не только архитектурными и художественными достоинствами, но и связанными с ним письменными памятниками – рукописями и надписями.

Для выявления значимости переписанных в Ошкском монастыре грузинских рукописей достаточно назвать хотя бы три из них - «Рай» (переписанная в 977 г.), «Библия» (978 г.) и «Житие Иоанна Златоуста» (979 г.); колофоны этих трех рукописей, вместе с колофоном рукописи «Клад» (переписанной в «стране Карин» в 981 г.), содержат ценнейшие сведения о политической целенаправленности и широкомащтабной культурно-строительной деятельности царя Давида куропалата (†1001 г.) и его окружения¹.

Эти рукописи, переписанные по приказу Иоанна синтелоза, в миру Торнике эристави, из которых первые три и ныне хранятся в Афонском грузинском монастыре, являются не только замечательными письменными памятниками, отражающими культурную жизнь эпохи, но еще и яркими показателями материальных и интеллектуальных возможностей, политического влияния и культурной целенаправленности тогдашней Грузии.

Одним из проявлений этого влияния и целенаправленности было построение в 963-973 гг. Ошкского великолепного монастыря и его восхитительного, грандиозного, художественно богато оформленного главного храма во имя Иоанна Крестителя, осуществленное братьями Багратам эриставом эриставов и Давидом магистросом (в будущем - царь Давид куропалат).

В храме пмеются многочисленные надписи, вырезанные на камнях, или выполненные красной краской на камнях и на штукатурке стен, или процарапанные на стенах. Надписи многообразны и по содержанию: строительные, ктиторско-мемориальные, пояснительные изображения, поминальные, документы,

* Газ. «Литератури Сакартвелო» (*Литературная Грузия*), №.X-6. XI. 2003, №44 (3460), с. 13-14 (на груз. яз.).

¹ Е. Метревели, Очерки истории Афонского культурно-просветительного очага, Тб., 1996, (на груз. яз., стр. 5-34

Среди этих надписей особенно важной является обширная (в 12 длинных строках) надпись, выполненная письмом «асомтаврули», красными красками, непосредственно на камне архитрава южного входа в храм. Надпись одновременно и строительная, и ктиторско-поминальная и является финансовым отчетом по расходам за один год во время строительства храма. Надпись уникальна и не имеет аналога в грузинской эпиграфике; в частности, Григол, руководитель строительством, сообщает, что за год на оплату каменщикам, рабочим, владельцам камнедоставляющих быков израсходовано 20 тысяч драм, 500 «писоса» вина; на строительство понадобилось 50 литров железа, 150 гривен пшеницы, бесперебойно работали 70 каменщиков, плотников и кузнецов, 30 камнедоставляющих быков, 30 мулов и других выючных, которые из Григольцинды волокли «спондию» (желтые пористые камни), 60 других выючных (которые, видимо, возили песок или известь), вдобавок еще рабочий люд – 80 и др. Это – только за один год. Если умножить все это на 10 лет строительства храма, нетрудно установить, сколько в древней Грузии израсходовалось на строительство одного большого храма и, соответственно, на храм средней величины или на маленькие зальные церкви учитывая, конечно, продолжительность их строительства и экономическую конъюнктуру.

Позднее на стенах были сделаны и другие надписи различного характера и назначения, связанные с тем или иным фактом, событием (например – украшение фресками храма в 1032 г. по заказу патрикия Джоджика, поминальная надпись сына Давида Строителя – царя Деметре; сделанная на внутренней стороне южной стены надпись документального содержания, свидетельствующая об определенных дарах монастырю от феодального дома Гедаонисдзе в XV в.). Так что хронология эпиграфического материала храма Ошкхи простирается от X до XV в.; среди них по численности и научной значимости особо выделяются свыше 20-ти надписей X века.

Выявление ошкских надписей, их изучение, публикация, научный анализ, комментирование и вообще, введение в научный обиход – длится уже свыше полутора столетия. Первую научную публикацию в 1864 г. осуществил акад. Мари Броссе в *Вестнике* («Мелгуарь») Российской императорской академии наук; это 10 надписей – палеографические копии, сделанные мхитаристом Нерсесом Саргисяном. Эти надписи, исполненные письмом асомтаврули, в публикации М. Броссе представлены в расшифрованном виде, современным шрифтом «кседрули», с французским переводом и комментариями – на наилучшем научном уровне того времени. Данная публикация долгое время являлась для

ученых основным материалом при изучении различных вопросов, связанных с храмом Ошки - при рассмотрении в своих трудах политических, культурных и социально-экономических вопросов Южной Грузии - Димитри Бакрадзе (1891), Иване Джавахишвили (1913, 1926), Симон Джанашиа (1949) обращались к публикации Мари Броссе ошских надписей.

Большую работу для выявления ошских надписей, установления их текстов, научного анализа и датировки проделал акад. Е. Такайшвили. В 1917 г. под его руководством в Южной Грузии работала научная экспедиция, в состав которой он пригласил еще молодых, начинающих творческих деятелей: Димитрия Шеварнадзе, Ладо Гудиашвили, Михаила Чинаурели и др. Как на других памятниках, так и в храме Ошки ими были изучены многочисленные надписи. Как известно, весьма богатые научные результаты этой экспедиции были опубликованы позднее, на русском (1952 г.) и грузинском (1960 г.) языках. Публикации Е. Такайшвили и поныне остаются основным научным материалом по изучению ошских надписей.

Новый этап в изучении грузинских архитектурных памятников Южной Грузии (и среди них храма Ошки) связан с именем В. Джобадзе. Он же выявил новые, неизвестные надписи в Ошки, которые опубликовал в разных работах как в Грузии, так и за рубежом на грузинском и английском языках². Все это вошло в его обширную монографию, которая была издана в Штутгарте (1992 г.) на английском языке³. Особо нужно подчеркнуть, что среди обнаруженных В. Джобадзе ошских надписей, одна является строительной. В ней представлены подробные сведения о датировке начала строительства храма и о ктиторах-строителях. Далее мы еще вернемся к этой надписи.

Вообще, нужно отметить, что, как это и характерно для всех или почти для всех эпохальных памятников, изучению Ошского храма, в частности каждому последующему изучению, сопутствует выявление неизвестного до того материала. Например, в 1991 году во время экспедиции французских ученых Николь и Мишель Тьерры в Ошки были обнаружены незамеченные ранее надписи⁴.

² Более подробно см. В. Джобадзе, Храм Ошки (Две статьи об Ошском храме), Тб., 1991 (на груз. яз.)

³ W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries, p. 92-141, fig. 27-44, taf. 119-189.

⁴ З. Сухрадзе, Неизвестные эпиграфические материалы из исторических южных провинций Грузии, «Мацне» (Вестник), серия языка и литературы, № 2, 1993 (на груз. яз.).

В последнее время, особенно после того, как между Грузией и Турцией в 1991 г. был заключен договор о дружбе, сотрудничестве и добрососедстве, а в 1994 г. было достигнуто соглашение о туризме – появилась возможность посещения и, по возможности, изучения древних грузинских архитектурных памятников как учеными-специалистами, так и студентами, любителями-энтузиастами и т.д.

Интенсивное и частое посещение и обследование этих памятников дало свои плоды и, кроме уже известных, были обнаружены неизвестные церкви, развалины церквей, крепости и развалины крепостей, остатки мостов и ныне действующие древние мосты (XI в.); Были найдены и эпиграфические материалы, в том числе и в Ошки.

На правой стороне южного входа в храм, между юго-восточным подкупольным столпом и южной стеной, существует часть стены ранее тут выстроенной и ныне вынесенной мечети. Построена она из разрых, тесаных или обрубистых камней. Среди них у подножья стены, почти в середине, лежат две хорошо обтесанные стелы; они тесно пригнаны друг к другу. Оба камня довольно большие: высота – 120 см, ширина – 60 см, толщина – 31 см. Они вытесаны так, что получена двускатная крыша, концы которой перекрывают верхние грани стен.

На стене, находящейся по правую сторону от зрителя, В. Джобадзе обнаружил упомянутую выше надпись, выполненную письмом «асомтаврული», непосредственно на поверхности камня красной краской, в 12 строк. Среди них достоверно можно было вычитать первые десять строк, а три последние строки дошли отрывочно: «† Начал церкви в хроникон 183, 25 марта, в день Благовещения. Скончался Баграт эриставаэриставов, строитель этой церкви в хроникон 186, 2 октября, во вторник. Да славится его душа; Да возвеличит Господь, Давида, брата ихнего...»

Из надписи явствует, что строительство храма начали 25 марта 963 года, в день Благовещения. Строитель храма Баграт эристав эриставов умер 2 октября 966 года, во вторник. Далее, видимо сообщалось, что строительство продолжил его брат царь Давид и наверное были даны некоторые хронологические сведения.

Из одной надписи (выявленной в 1917 г. Е. Такайшвили и впоследствии скрытой от глаз) известно, что строительство храма длилось 10 лет. Взаимосвязывая эти две надписи, ученые датируют строительство Ошки 963-973 годами (В. Джобадзе).

К сожалению, от обнаруженной В. Джобадзе надписи сегодня на месте почти ничего не осталось. Мне неведомо по какой причине, но красная краска на камне уже стерта и можно различить только незначительные фрагменты букв. Очень прискорбно, что текст такой важной надписи уже не был виден в сентябре 2002 г. когда я посетил храм с целью ее изучения. Ныне надпись можно изучить только по черно-белым фотоснимкам, которые опубликованы В. Джобадзе в вышеназванных трудах, и по цветному фотоснимку – опубликованному в монографии П. Закарая об архитектуре Гао-Кларджети⁵.

На левом боку стелы, при осыпке части поздней стены, выявилась неизвестная обширная надпись выполненная письмом асомтаврули. Занимает она площадь 31x51 см, вырезана в 12 строк, которые отделены параллельными линиями. Концовки букв надписи и титлы акцентированы точками, хотя, не всегда. Высеченные места были заполнены красной краской, которая на сегодня во многих местах выцвела. Буквы надписи ровные, высотой по 3-3,5 см. Если не считать в середине последних 5 строк несколько отломлений и на краях 5-ой и 7-ой строк отломления по одной букве – то надпись прекрасно сохранена и текст читается свободно :

«Ғ Христос, Сын Божий, содействием святого Крестителя, помилуй рабов твоих Баграта и Давида, царей наших, сыновей Адрнесе куроपालата, строителей этого святого храма».

По содержанию надпись ктиторско-мемориальная, т. е. в ней названы строители храма («Баграт и Давид, цари наши») и она ихже поминальная.

В храме имеются и другие ктиторско-мемориальные надписи. Одна из них, выполненная красной краской, непосредственно на камennых плитах, находится вдоль левой стороны южного входа, другая – на восточном фасаде храма, где рядом с Багратом и Давидом («цари наши») упоминаются настоятели монастыря – отец Микаэл и отец Иоване, а также Григол, «руководитель работами». По одной надписи, выполненной также красной краской, но сейчас сильно стертой и попорченной (они таки выглядели, когда их обнаружил В. Джобадзе весной 1973 г.) расположены на краях рельефного изображения по пояс Баграта эристава эриставов и Давида магистроса. Эти рельефы вставлены по обеим сторонам верхней части ниши юго-западного подкупольного столпа.

⁵ П. Закарая, Зодчество Гао-Кларджети, Тб., 1992, табл. 197.

Недавно обнаруженная ктиторно-мемориальная надпись отличается от других тем, что она не приписана или высечена на стене, а вырезана на специальной прямоугольной стеле. Видимо, что вставленные в стену мечети эти одинаковые каменные стелы установлены были в храме отдельно, на специальном месте и на всех четырех их поверхностях находятся различного содержания, но одинаковые по назначению, выполненные по разному (высеченные или приписанные краской) ктиторско-мемориальные надписи. На сегодня известны тексты одной из стел (на двух ее сторонах). В будущем, после высвобождения из стены этих стел (что надо сделать путем разборки оставшейся от мечети не пнеющей уже функции стены), выявятся и другие надписи⁶.

Хотя эта неизвестная ошкская надпись не содержит хронологических сведений, но по содержанию легко датируется временем строительства храма, т. е. 963-973, а учитывая дату смерти Баграта эристава эриставов – более узким временем – 963-966 гг.

В надписи упоминаются три исторических лица – Адарнесе (по грузинским историческим источникам Адарнасе) куропалат, – сын Баграта магистроса, правнук Ашота великого куропалата – основоположника династии Багратионов в Тао-Кларджети, и сыновья его – «цари наши» Багра́т эристав эриставов и Давид магистрос, в будущем Давид Великий куропалат, основоположник объединенного грузинского государства феодальной эпохи.

По сведению грузинского историка XI века – Сумбата Давитисдзе, «Адарнесе куропалата сыновья заточили в монастырь», это случилось в 961 г.⁷ Е. Такайшвили отмечал: «неизвестно, что заставило сыновей силой вынудить отца стать монахом, но видимо, они были недовольны его куропалатством».⁸

Упомянутые в надписи Багра́т эристав эриставов и Давид куропалат являются известными политическими деятелями не только Грузии, но и всего

⁶ [Действительно, 7 ноября 2003 года, после разборки этой стены мечети, оставшейся без функции, обнаружилось, что эти стелы являются мемориальными памятниками Давида куропалата и Баграта эристава эриставов с их рельефными изображениями по пояс, вместе с Богородицей и Иоанном Крестителем. На обеих стелах открылись и древнегрузинские надписи разного содержания и назначения, выполненные письмом асомтаврули. Публикацию этих стел и их надписей посвящена настоящая книга].

⁷ *Хроника Сумбата Давитисдзе*, изд. Е. Такайшвили, Тб., 1949 (на груз. яз.) с. 67, § 69.

⁸ Там же, с. 86.

Кавказа. Как в грузинских, так и в зарубежных источниках о них сохранилось много сведений, рассмотреть которые здесь нет ни места, ни надобности.

Отмечу лишь, что выявление этой неизвестной надписи обогатило грузинскую культуру еще одним великолепным письменным памятником X века.

Приложение
ПАТРИАРХ В ГРУЗИИ В X ВЕКЕ
(Пархальская надпись)

Древний грузинский монастырь Пархали находится в историческом Тао (ныне в Турции), в ущелье р. Пархлискали, которая у современного турецкого города Юсуфел сливается с рекой Чорохи и через нее с Черным морем. Деревня, где расположен монастырь, сегодня называется Алтыфармак. От древнего монастыря остался главный храм – трехнефная большая базилика (28,4x18,3 м), которая хорошо сохранилась и где теперь размещена мечеть. Постройку храма Пархали искусствоведы датируют 961-973 гг.¹ Вместе с церковью Отхта Екlesia (церковь во имя Четырех евангелистов) храм относится к группе грузинских трехнефных базилик X века и является одним из великолепных архитектурных памятников этой группы.

Монастырь Пархали был значительным очагом древней грузинской культуры; с ним связаны, или там были переписаны множество рукописей, среди которых особенно важны три: I Пархальский Четвероглав, переписанный в 973 г. (Институт рукописей, А-1453), Пархальский многоглав рубежа X-XI вв. (там же, А-95) и II Пархальский четвероглав X-XI вв. (там же, S-4927).

Переписчиком первого Пархальского Четвероглава является шатбердский писчий Иоване (Иоани), который в колофоне рукописи указывает, что эту рукопись «Я, Иоване Бера, писчий из Шатберди, переписал в Шатберди и пожертвовал Пархали на упоминание в молитвах всех братьев шатбердских»; а в главном колофоне к рукописи, который привожу в сокращенном виде, он пишет следующее: «был удостоен я, убогий Иоване, иносказанно прозванный Бера, довести до конца (рукопись) св. Четвероглава Евангелия ... на молитву за царей наших – Богом возвеличенного Баграта, царя грузин, Давида магистроса

¹П. Закарая, Зодчество Тао-Кларджети, Тб., 1922, с. 134. 60-70-ми годами X века датирует храм В. Беридзе (В. Бериди, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тб., 1981, с. 167).

и Сумбата эристава эристаов и богоданных сыновей их. Переписан от сотворения мира в 6577 году, 13-ый раз повторенному хроникону 193»². Обе даты соответствуют 973 году, а упомянутый в тексте Давид магистрос – это известный Давид куропалат, один из великих политических деятелей древней Грузии, главный практически свершитель объединения страны в конце X в.; титул куропалата он имел с 978 года.

Вместе с Джручским I-ым Четвероглавом (переписанном в 936 г. – Н-1660)³, I Пархальский Четвероглав составляет одну из древнейших редакций грузинского Евангелия и как ценнейший памятник древней грузинской литературы, полностью издан отдельной книгой⁴.

Из вышеназванных две последние рукописи переписаны собственно в Пархали в конце X в. и в начале XI в. замечательным писчим – каллиграфом Габриелом Патаран. Он не только переписчик, но и создатель рукописи, т. к. Пархальский многоглав он переписал не механически с какого-нибудь одного оригинала, а провел, как сказали бы сегодня, определенную филологическую работу – в колофоне рукописи он отмечает: «Сперва, как начал эту книгу, хотел описать только житие и мученичество св. жен, искал, но нашел малость, больше не смог искать; потом, сей житие отцов мучеников, которые не нашлись в Пархали, привез из Ишхани и так довел до конца»⁵.

Из этого колофона хорошо прослеживается взаимосотрудничество шатбердской и пархальской монастырей и ишханской кафедры в создании важнейших письменных памятников.

Пархальский Многоглав (рубеж X-XI вв.) является достопримечательной рукописью по многим данным, из них сейчас выделяю только две: 1) она по

² Описание грузинских рукописей, коллекция А, т. V, Составила *Лили Кутателадзе*, Изд-во АН Грузии, Тб., 1955 (на груз. яз.), с. 2; *Илья Абуладзе*, Образцы грузинского письма, Палеографический альбом, Второе дополненное издание, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1973 (на груз. яз.), с. 339.

³ Описание грузинских рукописей Государственного музея Грузии, коллекция Н, т. IV, Составила и подготовила к печати *Ел. Метрели*, Изд-во АН Грузии, Тб., 1950 (на груз. яз.), с. 81; *Илья Абуладзе*, Образцы грузинского письма, с. 337-338.

⁴ Две древние редакции Грузинского Четвероглава по трем Шатбердским рукописям (897,936 и 937 гг.), Издад *А. Шанидзе*, Изд-во АН Грузии, Тб., 1945 (на груз. яз.).

⁵ Описание грузинских рукописей, коллекция А, т. I, 1. Составили и подготовили к печати: *Т. Брегадзе*, *М. Киацория* и *Л. Кутателадзе* под редакцией *Ел. Метрели*, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1973 (на груз. яз.), с. 389.

«кобъелу самая обширная среди грузинских рукописей»⁶; исполнена на высококачественном пергаменте, размер страницы 48x25 см, всего страниц – 658; 2) среди других сочинений, Габриэль Патараи включил в рукопись два памятника древнегрузинской литературы: «Мученичество св. Шушанию(V в.)»⁷ и «Мученичество св. Або» (VIII в.)⁸ и, следовательно, Пархальский Многоглав является самой древней рукописью этих сочинений – все остальные созданы позднее.

А что касается Пархальского II-го Четвероглава, переписанного тем же Габриэлом Патараи, – эта «одна из древнейших Четвероглавов писанном письмом «гуска-хуцური»⁹; к сожалению до нас рукопись дошла не полностью – только 147 страниц, размер каждой 29x21 см.

Кроме упомянутых здесь важнейших древнегрузинских рукописных книг, собственно с Пархальским храмом связаны также весьма значительные древнегрузинские надписи – как высеченные на камне, или рельефно выведенные, так и приписанные краской на стены, из которых, по замечанию Е. Такайшвили, со временем многие утеряны, но и немало дошли до нас¹⁰. Среди них одними из самых значительных являются надписи на среднем нефе южного фасада храма, написанные крупной кистью красной краской. Хотя они расположены очень высоко, снизу легко читаются¹¹. Надписи исполнены вертикальной разновидностью письма «гуска-хуцური», в которую смешаны буквы, переходящие в очертания письма «мхедрули» [აბი ა(ანი), кое-где – თაბი თ(thани) и др.].

Со временем надписи местами стерлись, кое-где буквы выцвели от солнца, но одна обширная надпись, вписанная между 6-ой и 7-ой арками фасада, сохранилась полностью и свободно читается¹².

⁶ *Илья Абуладзе*, Образцы грузинского письма, с. 352.

⁷ Описание грузинских рукописей, коллекция А, т. I,1, с. 382 (№ 107).

⁸ Там же, с. 371-372 (№ 53).

⁹ *Илья Абуладзе*, Образцы грузинского письма, с. 352.

¹⁰ *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Изд-во АН Грузии, Тб., 1952, с. 97; *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года в Южную Грузию, Изд-во АН Грузии, Тб., 1960 (*на груз. яз.*), с. 93.

¹¹ *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года ..., с. 94-98; *Е. Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года ..., (*на груз. яз.*), с. 87-93.

¹² *Е. Такайшвили*, Указ. работа, с. 95-96; *Е. Такайшвили*, Указ. работа. (*на груз. яз.*), с. 89-90.

Надпись выполнена в 19 строк – 8 строк в 6-ой арке и 11 строк – в 7-ой. В начале текста исполнитель пропустил слово ღმრთისაათა «Господа» и вписал его над серединой первой строки. Нижняя часть оконной рамы прикрывает среднюю часть 14-ой строки, где написано слово აეშენა «аешена» («построил»). Последние две строки («аминь, аминь, Иоване настоятель») написаны с левой стороны окна 7-ой арки, над правой частью 14-ой строки, т. е. под стеной строка не вместились. Разделительный знак - (двоеточие) проставлен в двух местах – в седьмой строке перед словом პატრიარქსა «патриарху» и в 16-ой строке после слово უკუნისამდე «укунисамде» («во веки веков»); титлы – в виде продольных, прямых линий. В начале текста проставлен крест, орнаментированный на концах кружочками (из которых открытые проставлены на вертикальных рукавах, а закрытые – на концах продольных рукавов) и вставленными в оправе точками. Таким был и поставленный в начале 6-ой строки крест, который сокращенно передает слово ქართლისა «картლისა» (картлийского), но его орнаментовка ныне выглядит нечетко. Общий вид надписи таков, будто она намарана, этому восприятию способствуют то, что буквы разной высоты и толщины, замаранные последние строки и т. д.

Текст надписи таков (табл. 52-54):

† სა(ხელ)ითა ღ(მრთ)ის(ა)ათა, მე(ო)ხეებითა წ(მიდ)ისა
 ღ(მრთ)ისმშობელისაათა, წ(მიდ)ისა იოვ(ა)ნე ნათლ(ი)სმცემელი-
 საათა, ად(ი)დ(ე)ნ ღ(მერ)თმან, ქ(რისტ)ეს მიერ ქ(ართ)ლისა და
 ყ(ოვ)ლისა აღმ(ოს)ავლ(ე)თისა პ(ა)ტრი(არქ)სა იოვანეს პარხალს
 ეკლ(ეს)იისა ზ(ედ)ა ჩასდ(უ)დარ(ა)ჲ კ(უ)რ(აპალა)ტსა აეშენა,
 აღარავ(ი)ს ეკ(ა)ზმა და მ(ა)ნ შეკ(ა)ზმა; პ(ი)რ(ან)მცა დ(იდე)ბ(ა)ჲ
 მისი უკუნისამდე. წ(ინამძღ)ურისა გ(იორგ)ი ღ(ა)ლ(უე)ლისა
 ს(ულს)ა შ(ე)ენ(ი)ნ ღ(მერ)თმან; ამენ, ა(მე)ნ. ი(ოვ)ანე წ(ი)ნ(ა)-
 მამღ(უ)არი (sic).

† Именем Бога, содействием св. Богоматери, св. Иоанна Крестителя, возвеличь Господи, патриарха от Христа картлийского и всего Востока Иоанна; «часудару» Пархальского храма, который построил курапалат, никто не украшал, и он украсил; да пребудет слава его во веки веков. Господи, помилуй душу настоятеля Георгия Гагуели; аминь, аминь. Иоани настоятель».

Как видим, надпись «подписана» - её составил и может быть и исполнил настоятель Иоанн (ясно, что Пархальского монастыря). В конце текста он упоминает еще одного настоятеля – Георгия Гагуели¹⁵, которого во время исполнения надписи уже не было в живых, т. к. в тексте говорится о помиловании его души. Георгий Гагуели, наверно, был предшественником Иоанна настоятеля, при котором и строился Пархальский храм куропалатом и «часудара» осталась не украшенной, как говорится в надписи. Хотя Е. Такайшвили Георгия настоятеля считает сподвижником Иоанна настоятеля, т. к. по его мнению «В Грузии иногда у монастырей было по два настоятеля, из которых один считался главным»¹⁶, но упоминание Георгия, как усопшего, исключает его сподвижничество с Иоанном, хотя бы к моменту исполнения надписи.

С самого начала интерес исследователей вызвало ключевое слово текста: *წასუდარა* «часудара», об украшении которой говорится в надписи. Е. Такайшвили приводит разъяснение Н.Я.Марра, который считал, что «час-дуара» означает одновременно и арку и свод, а потому и всю группу сводов, т. е. аркатуру¹⁷. Издатели текста на русском языке, как раз это место и переводят, как «верхнюю аркатуру»¹⁸. Само слово Н. Марр считал по происхождению чаномингрельским. Последнее время было высказано сомнение в правильности этимологии Н. Марра – «Принять этимологию Н. Марра невозможно ... термин «часудара» требует объяснения»¹⁷.

¹⁵ По прочтению Е. Такайшвили – «Георги Гоглисаца» (в русском переводе Георгию Гогели). Полагаю, что есть большее основание здесь вычитать «Гагуели» - Гагви (*ღაღვი*) известное место, где раньше было село (в Самцхе, Аджарский р-н, в ущельи р. Кваблианисцкали). Здесь прежде существовал монастырь, в руинах которого обнаружен алтарный камень с надписью, который ныне перенесен в Ахалцихский музей (В. Силова, Один эпитафический памятник феодального дома Чорчансли (Гагвийская надпись), «Сборник трудов» Ахалцихского филиала ТГУ, Изд-во ТГУ, Тб.- Ахалцихе (на груз. яз.), с. 149-165; *Его же*, Грузинские эпитафические памятники Самцхе-Джавахетского исторического музея, Ахалцихе, 2000 (на груз. яз.), с. 23-24, № 3).

¹⁶ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 95; Е. Такайшвили, Указ. работа, (на груз. яз.), с. 91.

¹⁷ Е. Такайшвили, Указ. работа, там же; Е. Такайшвили, Указ. работа, там же;

¹⁸ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 95; В. Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети, с. 168; П. Закарая, Зодчество Тао-Кларджети, с. 134.

¹⁷ К. Даниели, З. Сарджиладзе, Грузинская палеография, Изд-во «Некерти», [Тб.] (на груз. яз.), 1977, с. 68-69.

Может этимологию данного слова следует ещё разъяснить, но что семантически оно означает группу сводов аркатуру, это подтверждается фактическими данными – средний неф южного фасада разделен на одиннадцать простых арок. В них были вписаны надписи от имени разных лиц; надписи приписаны к украшениям (сделанных или ими, или на их средства): веерам, кружочкам, солнечному диску, к выносному кресту и др. Так что, аркатура стены украшена не орнаментами как это было принято и распространено и что не смог сделать построивший храм куропалат («не украсил»), а полихромной окраской, что также широко было распространено в тао-кларджетских храмах X века – Ошки, Церковь Отхта Эклесиа, Хахули, Долискана и др., в данном случае и в Пархалии.

В надписи упоминаются два исторических лица – куропалат без имени и Иоанн, патриарх Картли и всего Востока. Куропалат, именуемый в тексте строителем храма («В Пархальском храме «часудару» построил куропалат») – знаменитый Давид куропалат, уже упомянутый выше в связи с колофоном I-го Пархальского Евангелия 973 года. Он заложил основу политическому объединению феодальной Грузии и по сведениям грузинских источников, умер в 1001 г. (по армянским источникам – в 1000 г.). Выше уже отмечалось, что Пархальский храм строился в 961-973 годах и строительство это всецело связано с именем Давида куропалата. Это мнение, начиная с Е. Такайшвили, общепринято.

Что касается Иоанна, патриарха Картли и всего Востока, то Е. Такайшвили считал его деятелем более позднего времени. Он считал, что это должен бы быть каталикос-патриарх Иоанн VIII (1497-1507) и надпись датировал его временем. Он писал, что: «на это указывает палеографический характер надписей, где вперемешку встречаются буквы асомтавури, нусхури и несколько мхедрули. Это обстоятельство указывает на новшество и резко отличает наши надписи от надписей классического периода истории Грузии»¹⁸.

Из-за совершенно заслуженного большого научного авторитета Е. Такайшвили, никто не выразил другого мнения о датировке надписи, хотя все чувствовали разногласие между содержанием текста (постройка храма Давидом куропалатом в X в.) и её датировкой. Первым высказался акад. В. Беридзе, который отметил (1981 г.), что по его мнению, надпись надо отнести к более

¹⁸ Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 97; Е. Такайшвили, Указ. работа, с. 98.

раннему периоду, а не к XVI-му веку¹⁹. Последнее время, видимо исходя из содержания надписи, Е. Такайшвили приписали датировку надписи рубежом 60-70-ых гг. X в.²⁰ Но, как отмечалось выше, этим временем Е. Такайшвили датировал постройку храма, а надпись считал исполненной на рубеже XV-XVI вв. Независимо от этого, все равно вышло так, что упомянутые авторы в своем учебнике по грузинской палеографии, где в *Приложении* тексты надписей расположены и разъяснены в хронологической последовательности, эту надпись Пархальского храма включили в группу эпиграфических памятников X века. Основанием для них послужили языковые, лексико-грамматические данные текста надписи²¹.

На сегодня, когда выявлены, изучены, изданы и неизбежно датированы²² выполненные прямым эпиграфическим письмом нусхури, вперемешку с мхедрули или тяготеющими к очертанию мхедрули буквами, а также переходным, или т. н. «мдиванцигнобури» (канцелярским строчным письмом) десятки подписей – несомненно, что рассмотренная здесь надпись Пархальского храма именно по палеографическим данным, стоит в ряду письменных памятников конца X и XI веков, в чем лично убедился во время изучения памятника на месте 5 октября 2002 года и 12 августа 2003 г.

По содержанию надпись, в которой отмечено, что строительство храма было начато и завершено Давидом куропалатом, следует датировать концом X в. (верхняя дата – кончина Давида куропалата – 1000-1001 гг.), что приходит в полное согласие с её палеографическими данными.

Во время царствования Давида куропалата известен каталикос Иоанн I Златоуст (980-1001 гг.)²³, который и должен быть упомянутым в Пархальской надписи и о котором известно и из других источников. В частности, он

¹⁹ В. Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети, с. 168.

²⁰ К. Даниели, З. Сарджвелидзе, Грузинская палеография, с. 68.

²¹ Там же, с. 68-69.

²² Письменные памятники Сванети, II, Эпиграфические памятники. Тексты к публикации подготовил, исследованиями и научно-справочным аппаратом снабдил Валерий Силогава, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1988 (на груз. яз.), с. 158-171; *Его же*, Надписи из Гареджского Мравалшқаро (IX-XIII вв.), Палеографическое и историко-ведческое исследование, Изд-во «Интеллект», Тб., 1999 (на груз. яз.), № 5, 8, 21, 24, 51.

²³ Каталикос-патриархи Грузии. Редактор акад. Ролан Метрели, Изд-во «Некери», Тб., 2000 (на груз. яз.), с. 42.

упоминается в помпильном списке²⁴ каталикосов в Шиомгвимской рукописи; также, в сочинении каталикоса Василия III(1090-1100 гг.) «Сказание о чудотворстве святого и богообретенного отца Шио». Здесь о каталикосе Иоанне сказано: «Сей отрок есть Иоанн каталикос, который во всем стал подобным Иоанну Златоусту, чьи деяния и добродетель если кого-нибудь заинтересует, узнает из этой книги»²⁵. Этого Иоанна каталикоса грузинская церковь причислила к лику святых - день его упоминания 3/16 марта.

Но что особенно важно в Пархальской надписи, так это то, что Иоанн именуется титулом «патриарха Картли и всего Востока». Знаменательно, что в надписи он дважды упомянут возвеличенно, что несколько необычно для духовного лица: «Славь Господи!» и «Да пребудет слава его во веки веков»²⁶. Предполагаю, что это связано опять-таки с его упоминанием титулом «патриарха всего Востока».

Считается, что глава грузинской церкви титул патриарха получили с XI века и первым таким был Мелкиседек I (1010-1033)²⁷ – построивший мцхетский кафедральный собор Светицховели и составитель известного исторического документа, т. н. «Мцхетского писания». Этот документ, как известно, содержит список тех рукописей, икон, крестов, церковных одеяний, церквей, монастырей, деревень и др., которые он принес в дар Светицховели или добыл для него²⁸. Принятие Мелкиседеком титула патриарха объясняют его частыми посещениями Византии, его дипломатической деятельностью при императорском дворе в Константинополе, близким отношением с тремя императорами Византии – Василием II(976-1025), Константином VIII (1025-1028) и Романозом III Арви-

²⁴ Е. Такайшвили, Синодик царей и каталикосов в Никорциндской рукописи, сб. «Возвращение», I, Тб., 1991 (на груз. яз.), с. 181-194.

²⁵ Ф. Жордания, Хроника и другие материалы истории Грузии, [кн. I], Тифл., 1892 (на груз. яз.), с. 60.

²⁶ Второе упоминание – «да пребудет во веки веков», как правило, - обращение к Господу Богу. Поэтому, как будто неожиданно такое упоминание каталикос-патриарха Иоанна в тексте надписи. Полагаю, что с этой точки зрения надпись еще требует изучения, на что наше внимание обратил деканоз Георгий Звишадзе.

²⁷ Каталикос-патриархи Грузии, с. 43-44.

²⁸ Корпус грузинских исторических документов, I, Исторические документы IX-XIII вв. Составили и подготовили к печати Т. Экуидзе, В. Силогава, Н. Шошашвили, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1984 (на груз. яз.), с. 22-28.

росом (1028-1034); он якобы получил согласие от восточных патриархов о его возведении в ранг патриарха во время одного из визитов в Константинополь²⁹.

Полагаю, что присвоение церковному главе страны высшего титула патриарха имело более серьезную и значительную основу и было предопределено общим политическим развитием страны, высокими государственными интересами, определенными ее политическим руководством. В истории Грузии такой была именно эпоха Давида куропалата, когда намечился четкий план объединения отдельных политических единиц в одно государство и началось его последовательное осуществление³⁰. Политически независимому (от Византийской империи), в основном объединенному государству нужна была и церковная независимость, что и должно было выявиться в присуждении титула патриарха церковному главе. Для этого существовали все предпосылки – множество (свыше 40) епископальных кафедр и монастырей, существование к тому времени двух каталикосатов – картлийского и абхазского³¹, получение еще с IX века права на изготовление миро, что документально подтверждается в сочинении Георгия Мерчуле «Житие св. Григола Ханазтели»³² и др.

В такой ситуации, во время царствования Давида куропалата, тогдашнему главе грузинской церкви, каталикосу Картли Иоанну был присвоен титул патриарха и именно он является первым носителем этого титула в истории грузинской церкви, как это документально подтверждает замечательная надпись Пархальской церкви последнего двадцатилетия X века.

Не исключено, что при принятии сана каталикоса в 980 году Иоанн тогда же получил титул патриарха, что было обусловлено тогдашним политическим

²⁹ Каталикос-патриархи Грузии, с. 44.

³⁰ Очерки истории Грузии, т. II, Грузия в IV-X веках, редактор тома *Шота Мелия*, Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб., 1973 (*на груз. яз.*), с. 507-530.

³¹ Основание Абхазского каталикосата исследователи определяют VIII, IX, X или XII-XIII вв. Полагаю, последними исследованиями бесспорно доказано, что он был основан в конце IX века, или на стыке IX-X вв. (*Б. Кудва*, Из истории Абхазского каталикосата (IX-X вв.), Сб. «Грузинская дипломатия», Ежегодник, 9, Главный редактор *Роин Метрели*, Изд-во ТГУ, Тб., 2002 (*на груз. яз.*), с. 564-586.

³² «Великий Ефрем много благ учинил нашей стране. Прежде каталикосы Востока миро из Иерусалима привозили, но Ефрем велением во Христе установил мироосвящение (мироварение) в Грузии по радостному распоряжению иерусалимского патриарха и его свидетельству» (Памятники грузинской агрографической литературы, книга I (V-X вв.), Под редакцией *Ильи Абуладзе* (*на груз. яз.*), с. 290: 34-38).

положением в стране – двумя годами раньше, в 978 году, усыпленный Давидом куропалатом царевич Баграт был коронован царем еще при жизни Давида большей частью объединенной страны – «титлом царя абхазцев и картвелов»³³, к которому позднее прибавился созданный позднее, также в соответствии с полнотическим положением, сначала в 1003 году³⁴, а потом в 1010 году³⁵ титул «царя кахов и ранов». Титул царя Баграта III (978-1014) в развернутом виде дан в возвытачавшей его надписи Кацхского храма, где он именуется, как «царь абхазцев и картвелов, великий куропалат Тао и ранов, кахов и всего Востока»³⁶.

Неизвестно, носил ли титул *патриарха* следующий после Иоанна каталикос Картли Свпмеон (1001-1012), в источниках об этом не упоминается. Скорее всего, – носил, т. к. последующий каталикос – патриарх Мелкиседек I (1010-1033) с этим титулом упоминается в двух документальных источниках – первый, «Михетское писание» XI века, вводной части копии XVIII века этого источника он упоминается как «каталикос-патриарх Картли»³⁷, второй: надпись храма Ткоба-Ерди (Ингушетия, сев. Кавказ), которая ныне хранится в Краеведческом музее г. Грозного; ее текст таков: «Христос, возвытач патриарха [всего] Востока Мелкизедека, аминь»³⁸.

Здесь же следует отметить, что в X веке носить титул патриарха не было чуждо в грузинской церкви и в это время с этим титулом известен не только Иоанн; в частности, в колофоне Захарии Банел-Валашкертели, в конце

³³ Хотя титул «царя грузин» Баграт III получил в 1008 году после смерти своего отца Гургена, с 975 года он был правителем Картли, а с 980 года, по заключению И. Джавахишвили, стал единственным властелином Картли и Абхазии (И. Джавахишвили, История грузинского народа, книга вторая, соч. в 12 томах, т. II, Изд-во «Мецниереба», Тб., 1983 (на груз. яз.), с. 124-126).

³⁴ В. Силогава, Из хронологии борьбы за политическое объединение феодальной Грузии (Присоединение Кахетии в 1003 г.), «Мравалтави» (Многоглав), Филолого-исторические разыскания, XIX, Тб., 2001 (на груз. яз.), с. 351-357.

³⁵ Очерки истории Грузии, т. III, Грузия в XI-XV веках, редакторы тома: Зураб Анчабадзе, Виктор Гучуа, Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тб. (на груз. яз.), с. 159.

³⁶ Корпус грузинских надписей, II, Надписи Западной Грузии, вып. I (IX-XIII вв.), Составил и подготовил к печати Валерий Силогава, Изд-во «Мецниереба», Тб. (на груз. яз.), с. 56, № 36.

³⁷ Корпус грузинских исторических документов, I, с. 22-10.

³⁸ Г. Галбашидзе, Лапидарная надпись XI века каталикоса-патриарха Грузии Мелкиседека I из христианского храма «Ткобай-йерди» (Ингушетия). Научная сессия «Мировые культурно-исторические процессы и Грузия» (По археологическим данным), Тезисы докладов, Тб., 1993 (на груз. яз.), с. 47.

рукописи А-648 и данные которого, по заключению акад. Ел. Метревели, отображают обстоятельства последней четверти X века³⁹, среди наставников и родителей Захарии упоминается «патриарх Асат»; по мнению Ел. Метревели, он должен быть архиереем в Бана, который, как первейший священнослужитель, носил титул патриарха, хотя и «лишенного реального содержания»⁴⁰. Значит, он был носителем титула, но не был главой церкви всей страны. Как видно, властитель Тао Давид куропалат, в чьи владения входила и епархия Бана, присвоив ее правителю титул патриарха, сделал первый шаг на пути полной независимости грузинской церкви от Константинопольского патриархата, что и закончилось присвоением в последствии этого титула каталикосу Картли, о чем свидетельствует Пархальская надпись.

Примечательно, что в тексте надписи Иоанн именуется «патриархом Картли и всего Востока»; «патриархом всего Востока» именуется Мелкизелек и в надписи Ткоба-Ерди; известно, что «Востоком» и «всем Востоком» в X-XI веках в византийских и грузинских источниках именуется Грузия⁴¹. Следовательно, титул Иоанна означает «патриарха Картли всей Грузии». Этим подчеркивается, что в Грузии, помимо «сакаталикоса» (каталикосата) картлийского, существовал абхазский каталикосат, но это предмет отдельного рассуждения⁴². Также отдельно нужно рассмотреть соотношение статуса «патриарха картлийского и всего Востока» к современным ему вселенским патриархам. Хотя и является более поздней засвидетельствованной документом ок. 1260 года, но, как видимо отражает раннюю традицию, данные подписи каталикоса Николоза III (1250-1282), когда он пишет: «По велению Христа, следовавший после пяти патриархов... шестой патриарх и велением Христа каталикос всей Грузии

³⁹ Ел. Метревели, Колофон Захарии Банели и греческое стихотворение из малого синаксара, см. *Еѳ-ж*, кн: Очерки по истории Афонского культурно-просветительного очага, Изд-во «Некери», [Тб.], 1996 (*на груз. яз.*), с. 167.

⁴⁰ Ел. Метревели, Указ. соч. с. 174, 177.

⁴¹ В. Копалиани, По вопросу о куропалате «Всего Востока», «Мацне» (*Вестник*), серия истории ..., 3, 1972 (*на груз. яз.*), с. 171-176.

⁴² Интересно, что по логическим рассуждениям «предположительную дату (рубеж X-XI веков) объединения церквей» связывает с принятием каталикоса Картли титула *патриарха*, но так как автору неизвестны данные Пархальской надписи, это событие относит к началу XI века (Б. Кудавя, Церковь Западной Грузии (IX-XI вв.). Автореферат кандидатской диссертации, Тб., 2002 (*на груз. яз.*), с. 28-29.

Николоз утверждало и подписываю»⁴³. Этим документально подтверждается, что уже в XIII веке, и наверное, еще раньше (но не сохранились источники), глава грузинской церкви ставил себя титулом патриарха на шестом месте после пяти вселенских патриархов, но для достижения этого нужно было пройти длинный и сложный путь, которая начиналась в X веке⁴⁴.

⁴³ Корпус грузинских исторических документов, I, с. 155:7-11.

⁴⁴ В одном месте Ел. Метрели пишет (Ел. Метрели, Очерки истории Афонского культурно-просветительного очага, с. 178, примеч. 1), что у нее вызывает сомнение мое (т. е. В. Силогавы) предположение об упоминании титула *каталикоса-патриарха* в «Мцхетском писании», считая, что в такой форме оно характерно для более позднего времени и не должно было представлено в письменном памятнике XI века. Должен заметить, что в экземпляре «Мцхетского писания», дошедшего до нас по копии XVIII в. (ЦГАГ, 1448/5018 б), упоминание титулом «каталикоса-патриарха» главы грузинской церкви, в данном случае – каталикоса XI века Мелкиседека, действительно вызывает сомнение. Такой титул главы грузинской церкви имели в позднее средневековье и переписчик документа в XVIII веке так и представил в соответствующей тому времени форме. Титул главы грузинской церкви был таков: с V века – «каталикос Картли», с X века – «патриарх Картли и всего Востока» или сокращенно «каталикос Картли», с XIII века – «каталикос-патриарх Грузии», а ныне (с 1918 года) – «каталикос-патриарх всей Грузии». Так что, и вправду сомнительно упоминание Мелкиседека I титулом «каталикос-патриарха» в письменном памятнике XI века, хотя, титул патриарха, точнее «патриарха всего Востока» как и его предшественник Иоанн Каталикос (980-1001) – Мелкиседек вправду имел и это бесспорно подтверждается современным его деятельности письменным памятником (вышеупомянутая надпись храма Ткоба-Ерди нач.XIV.).

Здесь же отмечу, что в специальной литературе последнего времени, особенно в энциклопедических статьях, появилось упоминание главы грузинской церкви титулом «Мцхетского каталикоса», а наименование грузинской церкви – как «Мцхетского каталикосата», что является неверным. Термин «Мцхета» не может заменить термин «Картли», т. к. в данном случае «Картли» подразумевает и обозначает всю Грузию, что и отображает фактическое положение.

OŐKI KILİSESİ
X. ASRİN ANİTSAL TAPINAĐI*
(Özet)

7 Kasım 2003 tarihinde OŐki Kilisesindeki caminin duvar kalıntısı yıkıldıktan sonra duvar içinde olan yaklaşık 160 x 65 x 35 sm. ebatlarında ve üzerinde üstün ustalikle yapılan kabartmalara sahip iki tane büyük taş diređi (stele) çıkmıŐtır. Duvar kalıntılarını meydandan kaldırdıktan önce anılan taş direklerinin sadece iyice tasarlanmış arka tarafları görünürdü. Bu buluşun çok önemli olduđunu direk üzerinde bulunan Tao bölgesi kralları Davit ile kardeŐi Eristavt Eristavi Bagrat'ın ve Meryem Ana ile İovane Natlismtsemeli'nin (Baptist) kabartmaları ispat etmektedir. Her iki taş direk üzerinde Gürcü alfabesi Asomtavruli ile işlenmiş 16 tane yazı bulunur. Yazılardan anlaşıldığına göre taş direkleri ile üzerindeki kabartmaları 966-973, daha doğrusu 966 yılında yapılmıştır. söz konusu taş direkleri ileride nesil bilim adamlarına ilgi kaynađı olacaktır. Şimdilik ise konu ile meraklı insanlara tanıtmak için bu eserler özelliklerinin kađıda geçirmesini uygun gördük.

Söz konusu taş direklerine karşı gösterilen özel ilgi üzerinde bulunan Gürcistan'ın ünlü devlet adamlarından birisi olan Davit Kurapalati'nin (vefat ettiđi yıl 1001) kabartmasından kaynaklanmıştır. Anılan Davit Kurapalati feodal dönemi Gürcistan'ın toprak bütünlüğü ile devlet sisitemine yol açmıştır. Kendisi ise sadece Gürcistan deđil bütün Kafkasya ve kısmen Bizans çağında da ünlü bir siyasetçi olarak deđerlendirilmiştir. Davit Kurapalati anılan her üç bölgenin siyasi hayatında önemli rol oynamış ve katkıda bulunmuŐtur.

Taş direkleri Akhaltsikhe ile Tao-Klarceti ve Lazistan BaŐpiskoposu Teodore (Çuadze)'nin yardım ve katkısıyla bulgulanabilmiştir.

Kitapta taş direkler ile üzerindeki zengin epigrafi (taş duvar yazılan) bilgilerinin incelenip yayınlaması amaçlanmıştır. Kitabın sayfalarında OŐki kilisesine bađlı çeŐitli konular tetkik edilmiş ve üzerinde işlenmiş bütün epigrafi yazılarının kronolojisinin hangi tarihlere ait olduđu belirlenmiştir. OŐki Kilisesinin süsleme tarzlarında defalarca yer alan "Yalvarma" senaryosu kilisenin bir anıtsal tapınak olarak deđerlendirmesi ile hangi tarihlerde inşa edileceđinin yeniden belirlenmesine neden olmuŐtur.

Bütün kitap genel incelemeden dıŐı 3 ek ile yazar tarafından daha önce OŐki Kilisesi yazıları ile "Parhali Yazısı" üzerine yaptıđı incelemeleri içeriyor.

* Gürcüce'den Türkçe'ye Doç. Dr. Roin KAVRELİŐVİLİ tarafından tercüme edilmiştir.

Birinci ekte yazarca Oşki kilisesi ile hala daha geçen asrın yetmişinci yıllarında ilgilendiği konular yer almaktadır. Yazarca varılan ve ekte yer alan birkaç eski sonuç ile kitapta açıklanan yeni sonuçlar arasında belli bir fark var (örn: kilisenin inşaat tarihlerine ait bilgi). Ancak ben inşaat tarihlerinin değiştirmesini uygun görmedim ve yeni araştırmaların sonuçlarına göre Oşki Kilisesinin 973-976 yıllarında inşa edildiği sonucuna varmış oldum.

İkinci ek yazarın Eristavt Eristavi Davit'in kabartması bulunan taş direğin sağ tarafında işlenen yazı üzerine makalesidir.

Üçüncü ek yazar tarafından 7 Kasım 2003 yılında Oşki kilisesi taş direklerinin buluşuna ait gazete mülakatıdır.

İlişik ise Patrik'ten bahseden "Parhali Yazısı" üzerine yapılan bir incelemedir. Bu ilişik Oşki Kilisesini inşa ettiren Davit kurapalati döneminde yazıldığından dolayı kışta konulmuştur. Davit "Parkhali yazısında" da söz konusu edilmiş ve V. asırda Kral Vahtang Gorgasalı'ce Gürcistan'da "Katalikos" ünvanını uyguladığı gibi kendisi de X. asırda Gürcistan'a "Patrik" ünvanını ithal etmiştir.

Camiden kalan duvar yıkıldıktan sonra kilisenin güney-doğu kübbealtı ayak ile güney duvarı arasında kocaman bir nal biçiminde yapılan kemerin mevcut olduğu anlaşılmıştır. Taş direkleri kemer altında, yüzleri doğu tarafına çevrili olarak bulunuyordu.

Oşki Kilisesi taş direklerinin ön ve yan kenarlarında Gürcü alfabesi Asomtavruli yazısı ile işlenen çeşitli içerik ve anlamları taşıyan yazılar bulunmaktadır. Yazılar oymalı ve harflar kırmızı boya ile kaplı.

Aşağıda taş direklerinde bulunan yazılar arz edilmektedir.

1. Üzerinde Meryem Ana (Nikopea) ile Kral Davit'in kabartmaları bulunan taş direktteki yazılar.

1. *Meryem Ana'nın kabartması yanındaki yazı*

"Kutsal Meryem Ana".

2. *Kral Davit'in kabartması yanındaki yazı*

" Davit, Tanrı kulu, kralımız, Adanerse Kurapalati'nin oğlu, Tanrı (O'nu) yüceltsin. Amin".

3. *Taş direk üzerinde haç'ın yanındaki yazı*

" Yaşam Direği".

4. *Taş direğinin üst çerçevesindeki yazı*

"Yaşam Direği, Krallarımıza yardımcı ol".

5. *Taş direğin sol çerçevesindeki yazı*

" Kutsal Meryem Ana, (Sen'in) oğluna ve Tanrımıza Davit'e, Kralımıza yardımcı ol".

6. *Taş direğin sağ çerçevesindeki yazı*

“ Kutsal Meryem Ana, (Sen’in) oğlun ve Tanrımız Eristavt Eritavi Bagrat’ın ruhuna yardımcı ol”.

7. *Taş direğin sol tarafındaki yazı*

“ İsa, Kutsal Meryem Ana yardımıyla ve yaşam Direği vasıtasıyla ve kutsal İovane Natlismtsemeli (Baptist) yalvarmasıyla ve bütün Haklı Azizler ve Cefakeşler nimetiyle, Sen’in kullarını Krallarımızı Adanerse Kurapalati ile Bagrat Eristavt Eristavi’ni Kıyamet Günü layık kul ve yücelt. Ve Davit’in yüce hükümdarlığı, ve (O’na) uzun ve sağlıklı ömür ver ve düşmana karşı zafer kazandır”.

ve bu kiliseye yardım ve hizmet edenler – ister kral, ister piskopos, ister muhtar, ister rahip, ister halk, küçük ve büyükler – bağışlansınlar.

Ve Grigo’lu, bu İkonayı yükselten ve bu kiliseyi yapanı (Sen) her iki Alemde koru, (Sen’in) sağ tarafında olmak için layık kul”.

7a. "Kiliseyi kronikon" 183 yılında başlamışlardır. Kral Bagrat Kronikon 186 yılında vefat etti. Ve Bagrat’tan sonra, onun döneminde, Kralımız Davit....”.

II. Üzerinde Kutsal İovane Natlismtsemeli (Baptist) ve Eristavt Eristavi Bagrat’ın kabartmaları bulunan taş direktteki yazılar:

1. *İovane Natlismtsemeli’nin (Baptist) kabartması yanındaki yazı:*

“Kutsal Natlismtsemeli”.

2. *Eristavt Eristavi Bagrat’ın kabartması yanındaki yazı:*

“ Bagratune, Adanerse kurapalati’nin oğlu, İsa (O’nu) bağışla”.

3. *Taş direği üst çerçevesindeki yazı*

“İsa, Adnese Kurapalati’nin ruhunu yücelt”.

4. *Taş direği sol çerçevesindeki yazı*

“Kutsal Natlismtsemeli (Baptist), Tanrı nezdinde Eristavt Eristavi Bagrat’ın ruhuna yardımcı ol”.

5. *Taş direği sağ çerçevesindeki yazı*

“Kutsal Natlismtsemeli (Baptist) Tanrı nezdinde Davit’e, Kralımıza yardımcı ol ve koru (O’nu)”.

6. *Taş direğin sağ tarafındaki yazı*

“İsa, Tanrı oğlu, Kutsal Natlismtsemeli (Baptist) vasıtasıyla kulları Bagrat ve Davit, Krallarımızı, Adnese Kurapalati’nin oğullarını, bu kiliseyi inşa ettirenleri bağışla”.

6a. “ ..Ve Tanrı, Kilisede ayın duasını yapanları bağışlasın”.

7. *Taş direği arkasındaki kırmızı boya ile işlenen yazı (1973 yılında Prof. Dr. Vabtang Cobadze bulmuş ve yayınlamıştır. Günümüzde bu yazı tamamen silinmiştir)*

“ We began construction of this church in choronicon 183 March 25 of the day of annunciation. Bagrat Duke of Dukes builder of this chutch died in chronicon 186 the day of October 2 tuesday. Be glorified his soul and be exalted by God David..”.

Oşki Kilisesine bağlı genel yazıların kronolojisi aşağıda arz edilmektedir:

963-966 Kilisenin doğu cephesindeki veciz yazı¹.

Güney cephesinde “Yalvarma” senaryosundaki veciz yazının parçası².

966 Doğu cephesi güney pencere üzerindeki yazı³.

966-973 Taş direkler üzerindeki yazılar⁴.

973-976 Güney girişinin alınlık tablasındaki inşaat yazısı⁵.

Güney cephesi “Yalvarma” senaryosunun etrafındaki yazılar⁶.

Güney-Batı kübbealtı ayağındaki yazılar⁷.

Güney kapısının sol taraf üzerindeki yazılar⁸.

976 Melek kanadlarındaki inşaat sürekliliğine ilişkin yazı⁹.

1027-1028 Kilisenin yeniden çatı altına alınması üzerine yazı¹⁰.

1036 Kilisenin Patrik Cocik tarafından sağlanan maddi imkanlarıyla süslenmesine dair yazı¹¹.

¹ E. Takaişvili, 1917 Yılında Arkeoloji Teknik Heyetlerinin Gezileri, s. 51-52, yazı № 11; W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries, p. 134-135, № 2; Burada ve aşağıda yazı tarihleri değil de yazı metinleri arz edilmiştir.

² W. Djobadze Early medieval Georgian monasteries, s. 138, № 8, res. 186.

³ E. Takaişvili, 1917 Yılında Arkeoloji Teknik..., s. 52, yazı № III, W. Djobadze, Early medieval Georgian..., 138, № 7, res. 42, tab. 185; G. Gagoşidze, Khajorni kubbeli kilisesi, s. 35.

⁴ E. Takaişvili, II.bölümünü, № 1-15 yazılar.

⁵ E. Takaişvili, 1917 Yılında Arkeoloji Teknik..., s. 46-51; W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries..., s.132-134, № 1.

⁶ Takaişvili, 1917 Yılında Arkeoloji Teknik..., s. 52-53, kit. № V,VI,VII; W. Djobadze, Early medieval Georgian..., s. 140-141, № 15-17.

⁷ W. Djobadze Early medieval Georgian..., s. 135-136, № 3,4, res. 39a, 39b, tab. 136,137.

⁸ E. Takaişvili, 1917 Yılında Arkeoloji Teknik..., s. 54-55, res. 32, kit. № IX (N.Sargisyan ile M. Brusset'e göre); W. Djobadze, Early medieval Georgian..., s. 137, № 6, res. 41, tab. 184.

⁹ E. Takaişvili, 1917 Yılında Arkeoloji Teknik..., s. 36-37, tab. 55.

¹⁰ E. Takaişvili, 1917 Yılında Arkeoloji Teknik..., s. 54, res. 31, kit. № VIII; W. Djobadze, Early medieval Georgian..., s. 140, № 14.

¹¹ E. Takaişvili, 1917 Yılında Arkeoloji Teknik..., s. 56-57, res. 33, kit. № XIV, W. Djobadze, Early medieval Georgian..., s. 140, № 11.

Ek I

YENİ BULUNAN EPIGRAFI ESERLERE GÖRE OŞKI KİLİSESİNİ İNŞA ETTİRENLERİN KABARTMALAR İLE KİLİSE İNŞAATINA DAIR YAPILAN BİR İNCELEMENİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Oşki Kilisesi Güney Gürcistan'ın tarihi bölgesi olan Tao'da (Günümüzde T.C. Topraklarındadır) Çamlıyamacı köyünde bulunmaktadır. ABD Kaliforniya üniversitesinde faaliyetlerini sürdüren Prof. Dr. Vahtang Cobadze'nin kayıda değer araştırmaları sonucu yazdığı monografisinde¹ Tao-Klarjeti mimar sanatının yanısıra aynı bir bölümde Oşki Kilisesi'nin izahatı mimar ve sanatlığı, kiliseyi inşa ettirenlerin, kilisenin epigrafisi konularına değinen V. Cobadze, Oşki Kilisesi incelemesi alanında büyük katkıda bulundu². V. Cobadze kiliseyi inşa ettirenlerin kabartmaların ve duvar yazılarının incelemesinde henüz bilinmeyen konuların yeni sayfalarını açıyor.

Yazar monografisinin girişinden sonra manastırı inşa ettirenlerin kabartmaların gruplarının tanımlaması ile tetkikini yapmıştır. Günümüzde Oşki Manastırı'nı inşa ettirenlerin iki grubu bilinmektedir. Onlardan birisi manastırın Güney duvarında, dışarıdan, Doğu tarafta, Pastoforiumun cephesinde bulunmaktadır. Bunlar 146X67-73 sm-lık beş heykelcik olup yerden 3m. yüksekte 367X402 sm-lık bir satıhta bulunur. Kabartmaların ortasında "Yalvarma" senaryosu temsil edilmiştir. Senaryonun sol tarafında Davit Magistros ve sağ tarafında ise Beylerbey Bagrat'ın resimleri bulunmaktadır. Manastırı inşa ettirenlerin kabartmalar üzerinde kırmızı boya ile işlenen yazılar iki defa 1861 yılında Mkhitarci Nerses Sargisyan tarafından kağıt

*"Matsne" dergisi, Tarih Dizisi, 1, 1977, s. 129-142 (Gürcüce).

¹ W. Djobadze, The Donor Reliefs and the Date of the Church at Oşki, *Byzantinische Zeitschrift*, 69, 1976, s. 39-62, tab, I-XIV. (Günümüzde V. Cobadze'nin eseri Gürcüce'ye çevrilip basılmıştır. V. Cobadze, Oşki Kilisesi (Oşki Kilisesine dair iki makale), Tfi; 1991, s. 15-53. Bak anılan eser üzerine yapılan D. Khoştarıa'nın makalesini. D. Khoştarıa, Vakhtang Cobadze'nin Gürcüce basılan makaleleri, *Literatura Da Kbelomeba*, 1-2, 1992, s. 242-250, Gürcüce).

² Yazara göre Oşki Kilisesinin temel incelemesi basılmakta olan "Tao-Klarjeti'de X - XI asırlarda inşa edilen kiliseler" adlı kitabında sunulacaktır (W. Djobadze, The Donos Reliefs..., s. 57, not, 119) [Eser basılmıştır. W. Djobadze, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjeti and Şavşet'i, Stuttgart, 1992].

üzerine kopye edilmiş ve 1864 yılında Marri Brosset'çe yayılmıştır³. Daha sonra 1917 yılında düzenlenen teknik heyetlerinin gezi döneminde söz konusu yazılar E. Takaişvili tarafından incelenmiş ve 1952 ile 1960 yıllarında Gürcüce ve Rusça basılmıştır⁴. V. Cobadze'ye göre 1965 yılında yazıları incelediğinde anılan yazılar hemen hemen silinmiş halindeydi.

Bahsedildiği gibi kabartmaların ortasında "Yalvarma" senaryosu temsil edilmiştir. Yazara göre anılan "Yalvarma" senaryosu sadece Gürcistana mahsus değil tam Hıristiyan Aleminde ilk anıtsal tasviridir⁵. Yazar "Yalvarma" senaryosunda manastır inşa ettirenlerin kabartmalarının önemli olduğunu belirtmek için manastırın Güney kanadındaki yazıda mevcut olan ayrıntıları söz konusu etmiştir. Anılan yazıda manastırın inşa ettirenler Meryem Anne ile İovane Natlismtsemeliye (Baptist) hitab edip İsa vasıtasıyla Tanrıdan yardım istemektedirler*. Oşki Manastırındaki yirmiden fazla yazı arasında olan bu yazı hitabe anlamını taşıyan tek bir yazıdır. Söz konusu yazı ilk defa Nerses Sargisyan'ca kağıda kopye edilmiş ve M. Brosset'çe neşredilmiştir⁶. E. Takaişvili'ce 1917 yılında düzenlenen teknik heyeti gezilerini anlatan günlük defterde bu yazının silinmiş halde olduğu belirtilmiştir⁷. V. Cobadze bu yazıyı yeniden bulmuş

³ M. Brosset, Inscriptions georgiennes et autres recueilles par le Pere Nerses Sargisyan et eqsplikées par M. Brosset, MAIS, VII serie, t. VIII, N 10, SPb., 1864.

⁴ E. Takaişvili, Археологическая экспедиция 1917 г. в южные провинции Грузии, Тб., 1952, s. 62-63, resim 29-30; E. Takaişvili, 1917 yılında Güney Gürcistan'da Düzenlenen Arkeolojik Teknik Heyetlerinin Gezileri, Tfl, 1960, s. 52-54. res. 29-31 (Gürcüce).

⁵ Maalesef, 1001 yıldan önce bilinen Oşki'deki "Yalvarma" senaryosu Bizans Tarihini araştıran Çekoslovakialı bilim adamı İ. Mislivets kendi kitabına dahil etmemiştir (И. Мысливец, Происхождение «Денсуса», bak bildiriler küllüatını «Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа». Искусство и культура. Сборник статей в честь В. Н. Лазарева. М., 1973. с. 59-63). Anılan üzüntü aşağıda belirtilen konulardan kaynaklanıyor: a) Özel yayınlarda belirtildiği gibi "Yalvarma" kompozisyonu (Tanrıya doğru yalvarma pozisyonunda bulunan Meryem Ana ve İovane Natlismtsemeli) son biçimini X asırda almış ve Oşki Manastırının inşa ettirenlerin kabartmalarının birinci grubunda da tasvir edilmiştir. b) İ. Mislivets "Yalvarma" senaryosunun günümüze kadar bilinen bütün nümineleleri - X asırda dövülerek yapılan eserler, mine, resim ve ikona, ayrıca söz konusu etmiştir. Gördüğümüz kadarıyla İ. Mislivets anıtsal heykeltraşlık eserleri tanımlamış ve anlaşıldığı kadarıyla da o dönemde Oşki'den başka (X asır) diğer yerlerde benzeri kabartmalar mevcut değildir.

⁶ M. Brosset, Inscriptions..., tab, II, N2. V. Cobadze'ye göre Oşki yazılarını N. Marr neşretmiştir (W. Djabadze, The Donor Reliefs..., s. 42, tablo 16). Ancak bu bir ani hatadır, çünkü N. Marr Oşki yazılarını neşretmiştir.

⁷ E. Takaişvili, 1917 yılında..., s. 54.

* Bak I Tim. 2,5: "Çünkü Tanrı birdir ve Tanrı ile insanlar arasında aracılık yapan İsa'dır".

ve kendi kitabında tamamen basmıştır. Anılan kitapta yazının son satırları okutulamıyordu, halbuki Oşki Manastır'ının diğer yazılarını nazari dikkate alarak yazının eksik yerlerinin tamamlanması da kolay kolay yapıldı. Yazı kurnuzı boya ile işlenmiş ve manastırın güney girişinin sol tarafında bulunur. Yazı caminin girişikapısı ile kapatılmış olup kapı söküldükten sonra görünmüştür. Şimdilik anılan yazının 15 tane satırı kolay kolay okunur, ancak devamı olan yaklaşık 15 satır silinmiştir. Yazı şöyle çözülür:

"† İsa, Meryem Ana ve İovane Natlısmtsemeli (Baptist) ve Yaşam Direği ve Bütün Azizler vasıtasıyla Bagrat Erisavt Eristavi'ni yücelt".

İv. Cavakhişvili söz konusu yazılarda anılan Davit Magistros ile Beylerbey Bagrat'ın gerçek III. Adanerse'nin oğulları olarak kabul etmiş ve V. Cobadze de bu düşüncelere katılmıştır⁸.

E. Takaişvili anılan yazıların metinlerini nazari dikkate alarak manastırın inşa ettirenlerin kabartmalar yapıldığı ve üzerinde yazılar yazıldığı zaman, onların hayatta olduğu düşüncesini ileri sürmüştür. Manastırın güney giriş kapısının süslü alın üzerinde bulunan bir yazıda III. Adanerse hayatta iken anılmaktadır. III. Adanerse 961 yılında vefat etmiştir⁹. E. Takaişvili anılan bilgilere dayanarak manastırın 961 yılında inşa edildiği sonucuna varmıştır. Yukarıda anılan yazıda III. Adanerse "Kurapalati" ünvanı ile anılmaktadır. Bu ünvan ona 958 yılında Bizanstan verilmiştir. Bu nedenle E. Takaişvili manastır inşaatının 958 yılında başlatılması ile 958-961 yıllarda inşa edildiği sonucuna varmıştır. Çünkü "Üç yıl içerisinde benzeri çok büyük ve karmaşık manastır inşa edilemezdi. Onun inşaatı için en azından on yıl gerekirdi. Dolayısıyla inşaatın başlatılması 950 yılına yakın dönemlerde gerek"¹⁰. Aynı zaman E. Takaişvili manastır inşaatının tamamlanmasına son tarih olarak 961 yılını koymuştur. Şimdiden belirtmeli ki, Oşki Manastır'ının inşaatının ilk aşamaları hakkında yazılan yazıların aynı dönem yazılar olarak kabul edilmesi gerek. Bu düşünceye ilişkin fikir aşağıda arz edilmiştir.

V. Cobadze'nin kitabında manastırın inşa ettirenlerin elbiselerinin betimlemesi ile incelemesine dair ileri sürülen düşüncesini içeren mevcut bölüm okurun özel dikkatini çekip ara vermeden okunmaktadır. V. Cobadze manastırın inşa ettirenlerin elbiselerinin

⁸ Oşki Kilisesi yazılarında söz konusu edilen tarihi simaların özdeşleşmesini ilk defa M. Brosset yapmıştır (*M. Brosset, Inscriptions...*, tab, II, N2). Ancak daha sonraki zamanlarda İv. Cavakhişvili'ce anılan özdeşleşmesinin yanlış olduğu belirlenmiştir. E. Takaişvili'ce Oşki Kilisesi yazılarında anılan şahıslara dair ileri sürülen düşünceler İv. Cavakhişvili'nin görüşlerini tutuyor.

⁹ *Sumbat Davitisdeze Tao-Klaveti Bagratlılarının Tarihçesi, E. Takaişvili yönetiminde bzsılan Gürcistan ve Kafkasya Tarihinin Denemeler*", 27, 1949, § 69 (Gürüvia).

¹⁰ E. Takaişvili, 1917 Yılında Güney Gürcistanda Düzenlenen..., s. 51.

donatımında çok sayıda kullanılan Palmet motifinin Gürcü Güzel Sanatlarına dahil edilme konusunu özellikle tetkik etmektedir. Yazara göre gerek Gürcistan'da imal edilen gerekse dışarıdan getirilen Palmet motifi ile donatımlar henüz incelenmiş değildir. Ancak anılan fikire rağmen Gürcü Güzel Sanatında, örn: Svaneti bölgesindeki Kala köyünde bulunan "Başmelekler" adına inşa edilen çok değerli kilise resimlerin parçaları Palmet motifi ile donatılmıştır. Anılan resimler 1096 yılında kralın ressamı olan Tevdore adlı bir şahıs tarafından yapılmıştır; resimlerde parça taklidi kilise ikonostazın sağ tarafın levhasında tasvir edilmiştir¹¹. Yazar söz konusu manastırı inşa ettirenlerin elbiselerin motiflerini, Davit – Gareca'da İovane Natlismtsemeli (Baptist) adına inşa edilen manastırda resimi bulunan manastır yöneticisinin elinde olan haç üzerinde tasvir edilen bitki ile simurg kuşunu belirten parçasına benzetmiştir¹².

Günümüze kadar Gürcistan'da bulunan en eski, yani XI-XII asırlarda donatılan parçalar doğu ülkelerinde üretilmiştir. Bunlar Parı'nın Aziz Giorgi adına inşa edilen kilisenin apsid önündeki haçın dövülerek yapılan gümüş safihalar ile ağaç tabanı arasında konulan parçalardır. Parçaların doğu ülkelerde üretildiği dekor motifleri ile motif anlamını taşıyan kufur yazılarından anlaşılmıştır¹³.

Yazar manastırı inşa ettirenlerin elbise takımları ile birlikte onların tac ve ayakkabılarını da tetkik etmektedir. Beylerbey Davit ile Bagrat Magistros'un elbise takımlarından onların aşama sırası belli olmaktadır. Her ikisi bayramlık, merasim düzeninde olan elbise takımlarında, ellerinde kilise modelleri olup yüzleri "Yalvarma" senaryosuna doğru temsil edilmiştir. Davit Magistros'un Palmet motifleri ile süslü elbisesi üzerinde kartal tasvirleri bulunan cüppe, bir imparatorluk nişanı nitelenmiştir. Buradan aşama sırası olarak Davit'in Bagrat'a göre daha üstün olduğu anlaşılmıştır. Bagrat'ın cüppesi daha sade, içinde böbrek motifleri bulunan daire şeklinde olan inci

¹¹ Р. Шмерлинг, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тб., 1962, таб. 107-1; N. Çorikaşvili, Gürcü Kostümü (VI-XIVyy.). Tfl., 1964, s. 120, resim 71 (*Gürcüce*); H. Lladavşvili, G. Alibegashvili, A. Volskaya, Росписи художника Теодоре в Верхней Сванети, Тб., 1966, таб. 16-2.

¹² Г. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид-Гареджи, Тб., 1948, таб. 118; N. Çorikaşvili, Gürcü Kostümü., s. 121, resim 72; A. Volskaya, Росписи средневековых трапезных Грузии, Тб., 1974, таб. 34.

¹³ M. Ketskhoveli, Zemo Svaneti'den Getirilen Bir İpek Parçası, *Dzgglis Megobari*, 29, 1972, s. 40-45 (*Gürcüce*). Son zamanlarda Zemo Svaneti'de bulunan eserlere göre X asrın sonu ile XI asrın başlarında (İkhi köyü, Latali) ve XII asrın sonu ile XIII asrın başlarında (Çaji köyü, Uşguli) Gürcistan'da çeşitli süslü parçaların imal edildiği tesbit edilmiştir. Bak M. Ketskhoveli, 27 Mayıs 1997 yılı Gürcü Güzel Sanatı II Uluslararası Sempozyumunda sunulan Bildiri (M. Keçhoveli, Грузинские средневековые декоративные ткани из Верхней Сванетии, Тб., 1977).

dizileri ile süslendirmiştir. Buna mukabil taçlara göre aşama sırası olarak Beylerbey Bagrat'ın Davit Magistros'tan daha üstün olduğu belli olmaktadır. Resimde temsil edilen Davit'in tacı Bizans İmparatorleri tarafından üstün yararlık için diğer ülkelerin hükümdarlarına verilen değerli taşlarla süslü dar ve düz bir halka şeklindedir. Zedelendiğine rağmen Beylerbey Bagrat'ın tacın her iki tarafında, kulaklar üzerinden omuzlarına kadar uzanan inci dizmeleri mevcuttur. Tac üzerinde bulunan inci dizmeleri cüppedeki kartal motifleri gibi imparatorluk nişanını belirtmektedir. Elbise takımlarına göre aşama sırası açısından Davit Magistros ile Beylerbey Bagratın eşit sırada oldukları anlaşılmaktadır.

V. Cobadze Gürcü Krallarının elbise takımlarını incelediğinde, Davit Ağmaşenebeli ile III. Giorgi'nin döneminde kesilen paralarda her ikisinin inci dizisiyle tasvir edilen süslü taçlarını dile getirmektedir. Anılan motiflere Gelati Manastır'ında Meryem Ana adına inşa edilen kilisenin kuzey duvarında bulunan Kral Davit Ağmaşenebeli'nin resmi¹⁴, Ateni Sionundaki IV. Bagrat ile eşi olan Borena'nın resimleri¹⁵, Vardzia'da, Kintsvisi'de, Betania'da ve Bertubani'de bulunan Kral Tamar'ın portreleri dahil olabilir¹⁶. Davit Ağmaşenebeli ile III. Giorgi'nin taçları özel dikkate değerdir, çünkü söz konusu taçların ortasında bulunan haç imparatorluk nişanını belirtmektedir. V. Cobadze'ye göre tac üzerinde inci dizilerinin kullanılması imparatorun üstünlüğünü belirtmektedir ve Oşki Manastır'ndaki Beylerbey Bagrat'ın kabartmasında olan tac üzerinde tasvir edilen inci dizisi de imparator statüsünü göstermektedir.

Yazar daha sonra elbiselerin diğer takımlarından kemeri, gerdanlığı, tablionu tetkik etmektedir. Ayrıca V. Cobadze Bizans yazarları Skilitse, Konstantinus Porfirogentos tarafından anlatılan Bizans İmparatorler'ce Gürcü Kralları'na ve beylerbeylere hediye olarak gönderilen elbise takımlarını da söz konusu etmiştir¹⁷.

Eserin birinci bölümünde manastırın inşa ettirenlerin kabartmaların birinci grubu tetkik edilmiştir.

¹⁴ Ş. Amiranaşvili, Gürcü Sanatının Tarihi, Tbil., 1961, tab.187 (Gürcüce).

¹⁵ N. Çopikaşvili, Gürcü Kostümü, resim 53. Г. Алибегашвили, Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи, Тб., 1979, с. 12-29, таб. 1-21.

¹⁶ Г. Алибегашвили, Четыре портрета царицы Тамары, Тб., 1957. G. Alibegashvili, Kral Tamar'ın Dört Tane Portresi, Dzeglis Megobari, 8, 1966, s 13-17 (Gürcüce). Г. Алибегашвили, Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи, Тб., 1979, с. 12-29.

¹⁷ N. Çopikaşvili, Gürcü Kostümü, s. 67-68, not 148. Burada belirtmeli ki, Oşki Kilisesini inşa ettirenlerin giysilerinin ilk kısa özdeşleşmesi N. Çopikaşvili'nin anılan eserinde yapılmıştır (s. 67, 119-120).

Eserin daha sonraki bölümünde manastırın inşa ettirenlerin kabartmalarının ikinci grubu incelenmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi 1973 yılında V. Cobadze anılan grubda olan Davit Magistros ile Beylerbey Bagrat'ın gövde kabartmalarını bulmuştur. Söz konusu kabartmalar manastırın Güney-batı kübbe altındaki ayağın doğu semtinde olup yerden 335 sm. yüksekte bulunmaktadır. Türkler tarafından manastırın güney nefin Cami'ye çevirdikleri nedeniyle anılan ayak ve caminin duvarı resimleri kapatmıştır. Bu nedenle ne Nerses Sargisyan ne de E. Takaişvili kabarma üzerindeki yazıları fark edememişler.

Manastırın inşa ettirenlerin resimleri ayağın sağ tarafında yapılan mabedin her iki tarafında tasvir edilmiştir, sol tarafta Davit Magistros, sağ tarafta ise Beylerbey Bagratın resimleri. Mabedin kafasının içerisi ortak merkezleri olan çizilmiş ışınıklarla dolu yanmüküreye benzer kavki ile sonuçlanmaktadır. V. Cobadze'ye göre anılan resim sembolik olarak gök yüzünü belirtmektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi manastırın inşa ettirenlerin yüzleri seyrcilere çevrili halde temsil edilmiştir. V. Cobadze, özellikle onların yüzlerin birbirine benzediklerini belirtmektedir. Her ikisi sol ellerini yukarıya kaldırıp itaatkarlıklarını göstermektedirler, yana doğru uzatılan sağ ellerinde ise haçlarla sonuçlanan asalar vardır. Yazar her birisinin elbiselerini, tasvir pozlarını ve üstlerinde olan sembolik nişanların önemlerini iyice incelemiştir. V. Cobadze anılan konuları incelediğinde onlara benzer örnekleri de söz konusu etmektedir. Yazara göre manastırın inşa ettirenlerin kabartmalarının ikinci grubunda "Sivil hükümdarlar yüceltilmiştir". Mimari tarzı olarak anılan grub "Yalvarma" senaryosundan da üstündür. Doğu Hıristiyanlığın güzel sanatlar tarihinde sivil hükümdarların heykelticilerle yüceltmesinin çeşitli örnekleri bulunmamaktadır. Anılan örneklerde Makedonya Rönesans'ının siyasi meyllerinde ve Eski Roma İmparatorluğu'nda cerehan edilen fikirlerin yeniden meydana çıkması gibi benzerliklerin olabileceği düşünülmüştür"¹⁸.

Manastırın inşa ettirenlerden sağ tarafta, bir taş üzerinde kırmızı boya ile yazılan ve düşey şekilde olan yazılar bulunurdu. V. Cobadze'nin yazısına göre Davit Magistros'un resimindeki yazının iyice muhafaza edilmiş harflarından sadece bir kaç tanesi solmuştur, ancak okunması mümkündür. Beylerbey Bagrat'ın yazısından harfların çoğu silinmiştir, ancak belli bir çalışmalar yapıldığında onların çözülmesi de mümkündür. Davit Magistrosun kabartmasının sol tarafında Meryem Anne'nin adı, Beylerbey Bagrat'ın kabartmasının sol tarafında ise İovane Natlistmsemeli'nin (Baptist) adlarını yazmışlardır.

V. Cobadze'ye göre Davit Magistros'un kabartması üzerindeki yazıda:

"Meryem Ana.

¹⁸ W. Djbadze, The Donor Reliefs..., s. 56.

† Tannı Kulu Davit Magistros, bu kiliseyi inşa ettireni Tannı (O'nu) yüceltsin, Amin"¹⁹

şeklindeki kelimeler; Beylerbey Bagrat'ın resim üzerindeki yazıda ise:

"Aziz İovane (Baptist).

Kralımız Bagrat Eristavt-Eristavi bu Kiliseyi inşa ettireni Tannı (O'nu) yüceltsin, Amin"²⁰

şeklindeki kelimeler kullanılmıştır.

Vakhtang Cobadze'nin dikkat çektiğine göre anılan yazıda kral olarak sadece Beylerbey Bagrat anılmıştır. Aynı zaman her ikisinin tacları birbirine çok benziyor. Bagrat'ın tacın üzerinde inci dizileri yoktur. Anılan kabartmalardan Davit'in "Magistros" ünvanında olduğu ve Bagrat'a ise inci dizilerini taşımak için yüksek şerefin henüz verilmediği anlaşılmaktadır. V. Cobadze anılan ayrıntılara dayalı manastırın inşa ettirenlerin kabartmaların manastırın güney duvarında bulunan kabartmalardan daha önce yapılmış olduğuna dair düşüncesini ileri sürmektedir. Ancak, yazara göre anılan düşünce bazı bir gelişmelere uymamaktadır. Örneğin - 1) Gerek Gürcistan'da gerekse Bizans'ta kilise inşaatını doğu taraftan başlıyorlardı. Demek ki, üzerinde manastırın inşa ettirenlerin kabartmaları bulunan Pastroforium ile güney duvarın güney-batı kübbe altındaki ayaktan önce inşa edilmiştir. 2) Manastırın inşa ettirenlerin kabartmaların her iki grubu aynı seviyede aynı toprak yüzünden 3m. yüksekte bulunmaktadır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla kabartmaların önce manastırın güney duvarında daha sonra ise ayazın üzerinde yapılacağı iddialar ileri sürülmüştür.

Benzeri hallerde ve tasvir edilen kabartmaların üslup kurallarının birbirine uyduğu takdirde yazı metinlerinin nazari dikkate alınması gerek. Çünkü gerek kilise duvarlarının gerekse kübbe altındaki ayakların inşaatı beraber başlatılabilir, ancak kilise inşaatının doğu duvarından başlatılması zaman, doğu duvarının inşaatını bitirdikten sonra inşa edilen duvara diğer duvarlar mekaniksel olarak eklenmezdi.

Oşki Kilisesi'nin anılan ve diğer yazılarının tarihlerini dile getirmekten önce 1979 yılında V. Cobadze tarafından manastırın güney girişindeki cami duvarında bulunan ve henüz bilinmeyen yazının dile getirmesini uygun gördük. Asomtavruli ile işlenen yazı 12 satırdır. Onlardan dokuzu okutulabilir, son 3 satırın ise sadece parçaları kalmıştır. Yazı kırmızı boya ile yazılmış, harfler 2,3-2,5 sm boyundadır. Yazı metninde:

“† Kiliseleri Khareba Bayramı günü, 25 Mart, Kronikon 183-da başladık. Bu kiliseyi inşa ettiren Beylerbey Bagrat Kronikon 186, 2 Ekim, salı günü vefat

¹⁹ W. Djbadze, The Donor Reliefs .., s. 54.

²⁰ W. Djbadze, The Donor Reliefs .., s. 54.

etmiştir. Onların kardeşi²¹ Davit, Rahmet etsin, Tanrı yüceltsin....be Dav....²²
...b...tisa.....²³ "

şeklinde kelimeler mevcuttur.

V. Cobadze'ye göre yazıda tarihleri belirleyen harflar kolay kolay çözülür. Maalesef anılan harflar esere eklenen yazının fotoresminde²⁴ zor okunur. Cobadze'yi altıncı ve yedinci satırlar arasında bulunan kelime süphelendirmiştir, çünkü kelime hem "Salı" hemde "Perşembe" olarak okutulabilir. Aynı yazarın hesap ettiğine göre 2 Ekim 966 yılı Perşembedir. Beylerbey Bagrat'ın salı günü vefat ettiği Oşki Kilisesi'nin güney kolu ikinci girişin süslü alınında bulunan (ağapus denilen) ve ilk defa E. Takaişvili tarafından²⁵ neşredilen yazılardan öğrenilmiştir. Yukarıda söz konusu edilen ayrıntılardan yazar tarafından Bagrat'ın ölümünü belirten yazının kaçırıldığı gibi fikir meydana gelmektedir²⁶.

Yazara göre yazılardan şu bilgiler öğrenilmektedir: Birincisi – Beylerbey Bagrat 2 Ekim 966 yılında vefat etmiştir (vefat yılı ile günü Oşki Manastırının Güney giriş kapısının nekkare üzerindeki yazıdan, ayrıca vefat ettiği yıl vakainüvist Sumbat Davitisdze'nin vakainamesinden öğrenilmiştir²⁷) İkincisi – kilisenin inşaatı Khareba Bayramı günü, 25 Mart 963 yılında başlatılmıştır.

Düşündüğümüz kadıyla, yazıdaki bilgilere göre kilise inşaatının tam 963 yılında başlatılacağı söz konusu olamaz, çünkü yazının son üç satırında nelerin belirtildiği anlaşılıyor ve okunması da mümkün değil²⁸. Hemde yazının ilk iki satırında da kilise inşaatının tam 963 yılında başlatıldığı tamamen belirlenmiş değildir. Yazıda: "Kronikon 183 kiliseleri başladık" kelimeler ifade edilmiştir. Ancak neleri başlamışlar inşaatını mı? süslemesini mi? resimlerle süslemesini mi? yeniden inşaatını mı? bunlar tam belli değildir. Hemde yazıda "kilisenin" değil de "kiliselerin" gibi kelime

²¹ "(Zma)m(a)n" bizce restore edilmiştir.

²² "dav(dev)" veyahutta "dav(itske)" ?.

²³ *W. Djobadze, The Donor Reliefs...*, s. 58. V. Cobadze'nin okuduğuna göre 3. satır "Kharebisa", 3-4. satır "ağesrula", 5. satır "eklesisa" olarak gösterilmiştir.

²⁴ *W. Cobadze, The Donor Reliefs...*, tab. VIII. (4 Ekim 2002 yılında Oşki Kilisesini ilk defa incelediğimde yazının tamamen silinmiş olduğunu öğrenmiş oldum. Ancak daha sonra bu yazının Eristavt Eristavi Bagrat'ın kabartması olan taş direğin arka tarafında işlenmiş olduğunu gördüm.

²⁵ E. Takaişvili, 1917 Yılında Güney Gürcistan'da..., s. 55.

²⁶ Ayrıca V. Grumel'in hesap kronolojisinden anlaşılacağına göre 2 Ekim 966 yılı Salı günüdür (bak *V. Crumel, La chronologie, Paris, 1958, p. 286*).

²⁷ *Sumbat Davitisdze'nin Vakainamesi*, § 70.

²⁸ Orada Beylerbey Bagratın ruhunu anmak için bir günün ve ağapusun belirlendiği kelimeler olabilirdi.

kullanılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla yazıda bir şeyin başlatılması sadece Oşki'nin merkezi kilisesinin inşaatı anlamına gelmiyor. Oşki'de merkezi kilise ile birlikte iki küçük kilise ve diğer yapılar da mevcuttur²⁹. İnşaatın 963 yılında başlatıldığı manastırın güney giriş kapısının süslü alın üzerinde bulunan yazılardaki bilgileri tutmuyor. 963 yılında kilisenin başlatılması hakkında bilgiyi içeren yazı 966 yılında veyahutta ona çok yakın yıllarda yazılmıştır, çünkü anılan yazıda kiliseyi inşa ettirenlerden birisinin Beylerbey Bagrat'ın vefat ettiği yılından bahsedilmiştir.

Anılan ayrıntılara göre yazıdaki bilgiler şüpheleri yaratmaktadır. Çünkü yazar, yazı yazıldıktan 3 yıl önce vuku bulan ve tam anlaşılmayan bilgileri söz konusu etmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi Oşki Kilisesi'nin inşaatına dair yazılan yazıların aynı kronolojik çerçevesinde tetkik edilmesi mümkün olamaz. Ayrıca inşaatın başlatılma ve bitirme tarihini belirlemek için yazılardan sadece birisinde mevcut olan bilgilerin nazari dikkate alınması da tamamen kabul edilemez.

Anılan yazılardan en eskisi manastırın güney giriş kapısının süslü alın üzerinde bulunan inşaatları yöneten Grigol adlı bir şahsın yazısıdır. Bu yazıda manastırı inşa ettirenlerin, inşaata maddi olarak yardım edenlerin adları ve inşaat sebepleri açıklanmasıyla birlikte bir yıl süre içerisinde inşaat için yapılan masrafların hesabı yapılmış ve

"Tanrı, Adanerse Kurapalati'nin oğullarına Beylerbey Bagrat ile Davit Magistros'a her iki Alemde yardımcı olsun. Yüce Tanrı, Kutsal Ruh ile İsa tarafından her üçü korunsun ve her iki Alemde yücelsin"³⁰.

²⁹ E. Takaişvili, 1917 Yılında Güney Gürcistan'da..., s. 45-46.

³⁰ E. Takaişvili, 1917 Yılında Güney Gürcistan'da..., s. 47. Gürcistan Güzel Sanatlar Müzesi'nin Fotoğraflar Bölümünde, D. Ermakov'un koleksiyonunda, anılan yazının bir fotonegatif var. (N318/8704). E. Takaişvili yazı meminde söz konusu edilen Beylerbey Bagrat ile Davit Magistros'un adlarının hikaye haline konmasını bir yanlış diye kabul etmiş ve bu adları yönelme haline koymuştur. Ayrıca E. Takaişvili anılan konulara ilişkin "orjinalda gramer hataları var, M. Brosset gibi yönelme halin yerine hikaye hali kullanılmıştır" şeklinde kelimeleri ifade etmiştir. (M. Brosset ayrıca yönelme halin yerine ilgi halin'de kullanmıştır – "Millet için Magistrosun" (M. Brosset, Inscriptions georgiennes et autres..., s.8). Ancak M. Brosset'in söz konusu düşüncesi doğru değildir. Uzmanlarca söz konusu yazı tetkik ettiklerinde veyahutta eserlerinde dile getirdiklerinde anılan hata nazari dikkate alınmamıştır. Halbuki hatanın düzeltilmesi çok kolaydır. Yazının yanlışlıkla okunması nedeniyle ünlü tarihçi İV. Cavakhişvili III. Adanerse Kurapalati'yi oğulları ile birlikte Oşki Kilisesi inşaatçıları olarak ta yanlışlıkla kabul etmiştir. (E. Takaişvili, 1917 Yılında Güney Gürcistan'da..., s.48). Bize göre, Oşki Kilisesi üzerinde bulunan söz konusu yazının doğru anlaması için hikaye halinde olan özel isimlerinin yönelme haline geçirmesi gerekmiyor. E. Takaişvili tarafından Beylerbey

şeklinde kelimeler kullanılmıştır. Buradan yazının yazıldığı zaman, sadece Beylerbey Bagrat ile Davit Magistros değil, babaların Adanerse Kurapalati'nin de hayatta olduğu anlaşılmaktadır, çünkü inşaatın yöneticisi olan yazar Grigol, Tanrıdan her üçüne, her iki Alemde yardımcı olmasını istemektedir.

Adanerse Kurapalati'nin 961 yılında vefat ettiği nedeniyle anılan yazının onun ölümünden sonra yazılmayacağı açıkça belli olmaktadır. Ayrıca Adanerse'ye "Kurapalati" ünvanı sadece 958 yılından yanı babası Sumbat Kurapalati'nin vefatından sonra verilebilirdi³¹. Buradan Adanerse'ce "Kurapalati" ünvanının 958-961 yıllar arasında taşındığı ve Oşki Kilisesi'nin güney giriş kapısının süslü alın üzerindeki yazısının da aynı tarihlerde yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu düşünce bütün manastırın 958-961 yıllar arasında inşa edildiğini ispatlamıyor. Buradan yukarıda anılan tarihlerde kilise duvarların, en azından güney duvarın süslü alınına kadar inşa edildiği belli olmaktadır.

Manastırın daha sonraki yazılarında artık baba ile çocuklarından değil, sadece çocuklardan bahsedilmektedir. Adanerse'nin kendi oğulları tarafından yakalanarak zorla rahibliğe kabul ettikleri malumdur. Anılan olayın 958 yılından sonra vuku bulacağı lazım, çünkü yakalanan Adanerse'ye "Kurapalati" ünvanı verilemezdi. Daha sonra ise rahibliğe zorla kabul edilen Adanerse 961 yılında vefat etmiştir. Her üçü yanı baba ile oğulları, söz konusu inşaat yazısının yanında olan başka bir yazıda da

Bagrat ile Davit Magistros'un Oşki Kilisesi'nin inşa ettirenleri olarak kabul edilmesinin doğru olduğunu Oşki Kilisesi'nde bulunan yazılar da ispat etmektedir. Söz konusu yazının anılan parçasını doğru anlamak için birinci satırların nazari dikkate alınması lazım. Anılan satırlara göre Beylerbey Bagrat ile Davit Magistros "Tanrı yardımıyla kutsal kilisenin inşaatını başladılar ve yüce krallığımız geçici servetlerini ebedi eser için esirgemediler". Tabiiyatıyla, anılan yazının cümle teşkilinde özel isimlerin hikaye halinde bulunması gerek. Ancak daha sonra bu yazıyı yazan şahıs ara cümle kullanarak Tanrıdan Beylerbey Bagrat, Davit Magistros ile Adanerse Kurapalati'ye yardımcı olmasını istemektedir. Öyle ki, yazıdan Adanerse Kurapalati manastırın inşa ettirenler arasında görülmüyor. Yazarın devam ettiği yazıda "Tanrı her iki Alemde Adanerse Kurapalati'nin oğullarına yardımcı olsun" ve "Yüce Tanrı, Kutsal Ruh ve İsa her üçüne her iki Alemde yardımcı olsun" şeklinde kelimeler mevcuttur. Söz konusu bütün öndeki satırlarda özel isimlerin hikaye halinde bulunduğu takdirde manastırın inşa ettirenler olarak sadece Bagrat ile Davit'in kabul edilmesi gerek. Daha sonraki satırlardan Tanrıdan her üçüne, Bagrat, Davit ile Adanerse'ye her iki hayatta sadece yardımcı olması istenilmektedir. Aşağıda yazının yazıldığı zaman oğulları tarafından Adanerse Kurapalati'nin zorla rahibliğe kabul ettiklerini göreceğiz. Bize göre, anılan satırlarda yazar hata yapmamıştır, tam tersi, büyük bir ustalıkla yazdığı satırlarda her üçünü – baba ile oğullarını söz konusu ederek oğullarını manastırın inşa ettirenler olarak gösterip henüz hayatta olan babalarını ise üzüntü gölgesine köymüştür.

³¹ Sumbat Davitisdze'nin vakainamesi, § 68.

anılmaktadırlar. Ancak manastırı inşa ettirenler olarak sadece Beylerbey Bagrat ile Davit Magistros gösterilmiştir³². Anılan yazının da 961 yılından sonra yazılacağı düşünülmüştür.

Manastırı inşa ettirenler olarak Beylerbey Bagrat ile Davit Magistros'u anlatan yazıdan hariç, her bir yazı kilisenin güney kapısının süslü alın üzerinde bulunmaktadır. Bunlar manastırı inşa ettirenlerin kabartmalarının üzerinde bulunan yazılardır. Bunlardan üç tanesi güney duvarda, iki tanesi ise güney-batı kübbenin ayağında bulunmaktadır. Anılan yazıların her beşinde Beylerbey Bagrat'ın hayatta olarak anıldığından dolayı yazıların 966 yılında, yani Bagrat'ın vefat ettiğiinden önce yazıldığı düşünülmüştür. Daha doğrusu ise anılan yazıların yazıldığı ile kabartmanın da 961-966 yıllarında yapıldığı gerek.

Demek olur ki, söz konusu yazıları manastırı inşa ettikleri zaman yazmışlar, her birisi ayrı ayrı ve manstır inşaatının çeşitli aşamalarında ülkenin siyasi durumunu belirtmektedir.

Manstırın inşaat aşamalarını belirten anılan yazıların Oşki Manastırındaki bir taş üzerinde bulunan yazı ile yakın alakası vardır. Söz konusu yazı manastırın doğu cephesinde, alınlıkta, çatı kornişin altında, orta tağın arasında yerleştirilen melek kabartmasının kanatlar üzerinde bulunuyordu³³. Anılan melek kabartmasının sol kanadında "... sa/ inşa ediyordu" gibi yazı parçası mevcuttur. E. Takaişvili'ye göre yazının silinmiş yerlerinin "yirmi yıl içerisinde" yada "on yıl içerisinde" şeklinde

³²E. Takaişviliye göre bu yazı N9 yazıdır (E. Takaişvili, 1971 Yılında., s. 54-55). E. Takaişvili bu yazıyı bulamamış ve M. Brosset'in bildirilerinden faydalanarak basmıştır. V. Cobadze yazıyı yeniden bulmuştur.

³³ E. Takaişvili göre Oşki kilisesinde "üç tane üzerinde yazılar olan taş bulunuyormuş". söz konusu yazı ise dördüncüdür ve 1917 yılında düzenlenen teknik heyetlerin gezileri döneminde "Ki lisenin doğu semtinde bulunan küçük bahçenin duvarından çıkmıştır". e. takaişvili ile birlikte heyette bulunan uzmanlar anılan taşın fotoğraflarını çekmişler. V. Cobadze ise kiliseyi ziyaret ettiğinde bu taşı bulamamış ve taşın çoktan beri kaybolduğu ifadesinde bulunmuştur. günümüzde anılan taşın fotoğrafı gürcistan güzel sanatlar müzesinin fotoğraflar bölümünde muhafaza edilmektedir (N1407/4240) .E. Takaişvili anılan meleğin kabartmasını manstırın mimarisinin bir kabartması olarak kabul etmiştir. G. Çubinaşvili tarafından onun gerçek mimar kabartması olarak özdeşleşmesi yapılmış ve V. Cobadze de ispat etmiştir. Aynı V. Cobadze'ye göre meleğe benzer bir kabartmada manastırın Güney cephesinde bulunmaktadır. (E. Takaişvili, 1971 Yılında., tab.73; D.Winfield, Somme early medieval figure sculpture from North-East Turkey, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 31, 1968, tab. 12. bak tab. 9 b).

okunması gerek. Aynı E. Takaişvili'ye göre yazının "on yıl içerisinde inşa ediyordu" şeklinde okunması lazım³⁴.

Yukarıda belirtildiği gibi, E. Takaişvili anılan yazının bütün kabartma üzerinde bulunacağı kanaatindedir ve kendisi de "kayıbolan baş³⁵ ile ağzın etrafındaki yazılarda da mimarın adı ve soyadının mevcut olabileceği, günümüzde ise ebediyen kaybolduğu"³⁶ fikrini ileri sürmüştür. Demek ki, E. Takaişvili yazının son parçasını restore edilerek okuduktan ve bastıktan sonra aynı yazının ön parçasından bir kısmının kaybolacağını söz konusu etmiştir.

V. Cobadze, E. Takaişvili'ce sunulan yazı metnini kabul etmektedir. Aynı V. Cobadze söz konusu yazının mimara değil³⁷ de manastırı inşa ettirenlere ait olduğunu ve kilisenin 963-973 yılları arasında yani on yıl süre içerisinde inşa edildiğini belirtmektedir³⁸.

Anılan yazıya tarih koyması için bir kaç sebebin nazari dikkate alınması gerek. Yazı taş levhaları üzerinde oyulmuş ve manastır duvarının en yüksek yerinde bulunmaktadır. Buradan ise söz konusu yazının manastır inşaatının son aşamasında yazılmış olduğu kanaati yaygınlaşmıştır. Taşın çok gösterimli bir yerde, yani manastırın doğu cephesinde, korniş altında, cephenin orta tağın arasında³⁹ bulunduğu nedeniyle üzerindeki yazının manastırın mimarisine değil de manastırı inşa ettirene ait olduğu kanaati mevcuttur⁴⁰.

Manastırı inşa ettirenin adı ise tek balindedir. Onun Davit Magistros olması lazım, çünkü kilisenin inşaatı tamamlandığı zaman hayatta sadece Davit Magistros'tu. Adanerse 961 yılında vefat etmiştir. Bu zamana kadar manastırın duvarları giriş kapılarının süslü alınlarına kadar inşa edilmişti. Beylerbey Bagrat 966 yılında kabartmalar bulunan duvarların tağlarına kadar tamamen inşa edildiğinden sonra vefat etmiştir.

³⁴ E. Takaişvili, 1917 Yılında Güney Gürcistan'da..., s. 37.

³⁵ fotoğraftan kabartmanın zedelenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kabartmanın başı tamamıyla, boynu, omuzları ve kanatların üstü ise kısmen kırılmıştır.

³⁶ E. Takaişvili, 1917 Yılında Güney Gürcistan'da..., s. 36.

³⁷ W. Cobadze, The Donor Reliefs..., s. 60, not. 128.

³⁸ W. Cobadze, The Donor Reliefs..., s. 60.

³⁹ Dörder Kilisesinde benzeri yerde, kilisenin cephesinde, orta nef ucunda, korniş birliği yerde Davit Kurapalati'yi yücelten bir yazı bulunur. (Yazı inşaatlar hakkında olan yazıdır). (Son makale üstün kaliteli fotoğraflarla birlikte: B. Baumgartner, Studien zur historischen Geographie von Tao-Klarjeti (Dissertation), Wien, 1996, S. 556).

⁴⁰ Üzerinde boya ile yazılan yazılar bulunan mimar kabartması manastırın direklerinden birinde bulunmaktadır. (E. Takaişvili, 1917 Yılında Güney Gürcistan'da..., s. 40; D. Winfeld, Somme early medieval..., tab. 20; H. Чубинашвили, ХАНАНСИ, Тб., 1972, таб. 92, с. 117)

Manastırın inşaatı ise Davit Magistros tarafından tamamlanmıştır⁴¹. Anlaşıldığı kadarıyla meleğin başın etrafında ve sağ kanat altında Davit Magistros'un adını belirten bir yazı mevcuttu. Anılan yazının dağıldığı nedeniyle yazıda belirtilecek olan Davit'in ünvanın öğrenilmesi imkansızdır. Davit'e "Kurapalati" ünvanı "Magistros" ünvanından sonra verilmiş ve Davit onu 1001 yılına yani vefat ettiğine kadar taşımıştır. Davit'e "Kurapalati" ünvanın verildiği tarih Gürcüce olan iki el yazma eserin vasiyetinden anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi 973 yılında yeniden yazılan "Parkhali İncilidir". Onun iki çeşitli vasiyetinde Davit hala daha "Magistros" ünvanında anılmaktadır⁴². İkincisi, Atoni Gürcüler (İverieliler) Manastır'ında muhafaza edilen Homiliyalar Küllüatı olan ve "Cennet" diye bilinen 9 nolu el yazma eseridir⁴³. Anılan bilgilerden Davit Kurapalati'ye "Kurapalati" ünvanının 973-977 yıllar arasında verildiği anlaşılmaktadır⁴⁴. Davit Oşki Manastırını üzerinde bulunan ve günümüze kadar tamamen muhafaza edilen yazılarda "Magistros" ünvanı ile anılmaktadır.

966 yılında Beylerbey Bagrat'ın vefat ettiğinden sonra Davit Magistros tarafından on yıl süre içerisinde Oşki Kilisesi inşaatının tamamlanmasını kabul edersek manastır inşaatının yaklaşık 976 yılında tamamlandığı söz konusu edilebilir. Demek ki, eğer 958-961 yıllarında inşa edilen duvarların giriş kapılarının süslü alınlarına kadar inşa edildiklerini söz konusu edersek inşaatın yaklaşık 20 yıl süre içerisinde devam edildiği ve

⁴¹Üç kişi tarafından manastırın bir kaç aşama halinde inşa ettirilmesi bilgisi Samşvilde Sionisi'nin etraflı yazısında da mevcuttur. (L. Muskhelishvili, Samşvilde sionisinin Yazıları ve İnşaat Tarihi, *Entimkis Moambe*, XIII, 1943, s.92; H. Çybunauouou, *Самшвилецкий Слон*, Тб., 1969, c. 28).

⁴²Elyazmalar Enstitüsü, H-1453, 237r: "... ben, sefil İoane, lakabım Berai, Tanrı tarafından övülmüş Krallarımız Bagrat Gürcüler Kralı, Davit Magistros ve Beylerbey Sumbat için Hayır Dua etmek üzere bu incili yazmaya layık kıldım..."; 238r: "Parkhali'nin Aziz Kilisesine bağışladım yeni kilise nezdinde, Tanrıdan taclanan ve görevlendiren Krallar Kralını yüceltmek için yeni apsidede koyulsun, Tanrı yüceltsin". (Bak üç tane Şatberdi el yazmasına göre gürcü İncilinin dört eski yayını 897,936 ve 973, *Akaki Şanidze* tarafından basılmıştır, Tifl., 1945, s. 034-035).

⁴³V. Cobadze anılan el yazmayı bir İncil olarak değerlendirmiştir.

⁴⁴Ath-9, 375r: "Bu Kutsal Kitabı en kudretli ve Tanrıya hizmet eden Davit Kurapalati için dua etmek ve övmek, Bagrat Magistros'un ruhunu anmak için yazdık. Kutsal Kitap Yüce İsa'nın vaftiz babası İoane'nin evi olan Kutsal Oşki Kilisesinde yazılmıştır... Kronikon 197" (Bak R.Blake, *Catalogue des manuscrits géorgiens de la Bibliothèque de la Lavre d'Iviron au Mont Athos*, Paris, 1932, p. 49). Yeni başında bu vasiyetin parçası şöyle çözülmektedir: "Siparişini verdik ve kutsal kitab olan Samotkhe'yi kudretli ve Tanrıya hizmet eden Bütün Doğu'nun Kurapalatisi olan Davit'e dua etmek ve (O'nun) yüceltmek için yazdırdık. kronikon 197" (Gürcü El Yazmaları, atoni Koleksyonu, Bölüm-9, *Nestan Çkhekvadze* betimlemiştir.

976 yılında tamamladığı kabul edilecektir⁴⁵. Ayrıca, eğer melek kabartmasının kanatlar etrafında işlenen kelimeler “on yıl inşa ediyordu” şeklinde değil de “yirmi yıl inşa ediyordu” şeklinde okutulursa manastırın inşaatının 30 yıl devam ettiği yanı sıra 986 yılında tamamlandığı kabul edilecektir. 986 yılında Davit Magistros’ça “Kurapalati” ünvanının şüphesiz taşındığı düşüncesiyle Oşki yazılarında o zamanın durumu da anlatılmıştır. Ancak her yazıda Davit “Magistros” ünvanı ile anılmaktadır⁴⁶ Dolayısıyla manastırın 30 yıl süre içerisinde inşa edildiği düşünce tam doğru değildir. Bunun yanı sıra melek kabartması kanatları üzerindeki yazıdan “Davit” şeklinde ismin ve ünvanının öğrenildiği nedeniyle yukarıdaki konuların kesinlikle yanıtlanması zordur⁴⁷. Elde edinilen epigrafik eserlerinin tetkik edildiği sonucundan manastırın inşaat tarihi olarak X asrın üçüncü çeyreği belirlenebilir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Oşki Manastırının inşaat tarihine dair aldığımız neticeler aynı konu hakkında E. Takaişvili ile V. Cobadze tarafından ileri sürülen düşünceleri tutmaktadır. E. Takaişvili’ye göre manastır 950-963 yıllar arasında, V. Cobadze’ye göre ise 963-973 yıllar arasında inşa edilmiştir⁴⁸. Denilebilir ki, elde edindiğimiz sonuçlara V. Cobadze’ce koyulan tarih daha uygundur⁴⁹.

⁴⁵ E. Takaişvili’ye göre “Manastır pek yeğinlikle inşa etmişlerdir. Mesela günde 70 işçi çalıştırmışlardır. Dolayısıyla inşaat 20 yıl değil de 10 yıl çekmiştir”. (E. Takaişvili, anılan eser, s. 37). Ancak, 20 yıl içerisinde genel manastırdan başka diğer yapıların inşa edileceği kanaati de mevcuttur. Çünkü manastırın bütününe merkezi manastır ile birlikte iki küçük kilise, ruhban mektep v.s. binalar da dahildir. Ayrıca, sadece merkezi manastırın inşaatının 20 yıl sürebileceği düşünce de tam yerinde olabilir. Çünkü Gürcistan’da büyük manastırların inşaatı 20-25 yıl sürüyordu. Örneğin: Şatberdi Manastırında yazılan *Moktsevai Kartlisai* başlıklı vakainameye göre Kral Bakuri Tsilkani Kilisesini 35 yıl, Çelişuri başlıklı vakainameye göre ise 31 yıl inşa ediyordu (Eski Gürcü Dini Eserleri, *İl. Abuladze*, k. I, Tiflis, 1964, s. 91:25-27. L. Muskhelişvili ile N. Çubinaşvili’ye göre *Moktsevai Kartlisai* başlıklı vakainamede Tsilkani Kilisesinin 25 yıl içerisinde inşa edileceği gerek). Samsvilde Manastır 19 yıl inşa ediliyordu (L. Muskhelişvili, anılan eser, s. 97.). Bolnisi Manastır üzerinde bulunan yazıya göre “15 yıl içerisinde tamamlanmıştır”. Son dönemlerde Akaki Şanidze tarafından Bolnisi Manastırının silinmiş yazılarının restore edilerek okuduğundan sonra anılan manastırın 25 yıl içinde inşa edileceği fikir de ileri sürülmüştür (*Ak. Şanidze*, Bolnisi yazıları, *Nobati*, 1, 1975, s. 31). Daha önce benzeri kanaat P. İngorokva tarafından L. Muskhelişvili’ye söylenmiştir (L. Muskhelişvili, anılan eser, s. 97, not 2). V. *Silogava*, Bolnisi'nin en eski yazıları, Tfl., 1994, s. 61, not 37.

⁴⁶ W. *Djobadze*, The Donor Reliefs..., s. 60.

⁴⁷ Melek kabartması başının etrafında, kanatların üzerindeki yazıda Davit Magistros olarak okunması makbul görünürse bütün yazının “On yıl inşa ettiren Kralımız Davit Magistros Tanrı tarafından yüceltilsin” şeklinde okunulması mümkün olabilir.

⁴⁸ Manastırın inşaatına dair başka bir sarıh olan tarih belirtilmiş değildir (M. Brosset’çe yanlışlıkla koyulan tarih hariç.). G. Çubinaşvili manastır inşaatının aşamalarının sarıh tarihlerini

V. Cobadze'nin monografisinde Oşki Manastırının tarihine dair çok önemli bilgiler yer almıştır. Anılan bilgilerin incelenmesi ile yorumlaması dikkate değerdir. Eser Oşki Kilisesinin inşaat tarihinin incelenmesine ait bilgileri içeriyor. Henüz elde edinilen bilgilerin yeniden incelenmesi, resimlerin eklenmesi, Gürcü kültürünün çok önemli eserleri ile ilgilenen kişilere özel bir imkan sağlamaktadır.

belirtmemiştir. Ancak aynı G. Çubinaşvili Güney giriş kapısının süslü alın üzerindeki yazıya göre inşaatın 958 yılında başlanması ve ara verilerek yarım asır sürdüğü kanaatine varmıştır (*Art Georgia*, 5, s. 258). E. Takaişvili yazılarına göre İv. Cavakhişvili manastırın 958-966 yıllar arasında inşa edileceğini tesbit etmiştir (*E. Takaişvili, anılan eser*, s. 30). Ancak İv. Cavakhişvili 958-966 yılları bütün manastırın inşaat tarihi değil de sadece kilisenin güney giriş kapısının süslü alındaki yazının yazıldığı yılını belirten tarih olarak kabul etmiştir. (İv. Cavakhişvili, *anılan eser*, s. 169-170). Aynı İv. Cavakhişvili kırmızı boya ile yazılan söz konusu yazıyı özellikle incelemiştir; ancak, bilinmeyen sebeplerden dolayı onu taş üzerinde oyma yazı olarak kabul etmiştir (*İv. Cavakhişvili, anılan eser*, s. 169-171).

⁴⁹ Bu metin 1977 yılında yazılıyordu. Bundan sonra, 2002-2004 yıllarında bu satırların yazarı Tao-Klarcti mimari eserlerini Oşki dahil olmak üzere buldukları bölgede defalarca incelemiştir.

Ek II

OŞKI KİLİSESİ'NİN HENÜZ BİLİNMEYEN HAZISI*

Oşki Manastırın Tarihi Tao Bölgesi'nde, günümüzde ise Türkiye Cumhuriyeti Toprakları'nda bulunmaktadır. Manastır sadece mimari ve sanat öğeleri ile değil üzerinde işlenilen eski Gürcü el yazma eserleri ile de çok zengindir.

Oşki Manastırın'da Gürcü el yazma eserlerin çok değerli örnekleri: 977 yılında (Samotkhe), 978 yılında (İncil) ve 979 yılında (İvane Okropiri'nin Hayatı) adlı eserler yeniden yazılmıştır. Her üç el yazması eserin vasiyetlerinde 981 yılında Karini Ülkesinde yeniden yazılan "Gandzi" (Servet) adlı eserin vasiyeti ile birlikte Davit Kurapalati ve çevresi tarafından yapılan etraflı kültürel-inşaat faaliyetleri ile siyasi maksadların yöntemlerine dair bilgiler mevcuttur¹.

Tornike Eristavi (Ayını İovane Svingelozı) siparişi üzerine yazılan eserlerden ilk üç tanesi günümüze kadar Atoni Gürcüler Manastırında muhafaza edilmektedir. Söz konusu eserler çok değerlidir ve o zamanki Gürcistan'ın kültürüne, maddi ve manevi durumuna, siyasi etkileme ve maksadların yöntemlerine ait bilgileri içeriyor.

Anılan etki ile maksadların yöntemlerini, 963-973 yıllarında iki kardeş olan Beylerbey Bagrat ile Davit Magistros'ça (Daha sonra Davit Kurapalati) İovane Natlismtsemeli (Baptist) adına inşa ettikleri Oşki Kilisesi belirtmektedir.

Kardeşlerin emiri üzerine manastırın çeşitli yerlerinde kırmızı boya ile ve oyularak işlenilen çok sayıda yazılar bulunmaktadır. Anılan yazılarda manastırın inşaatı için sürdürülen çalışmalar, manastırın inşa ettirenlerin kabartmalarını anlatan bilgiler ve ruhani anıtlar mevcuttur.

Anılan yazılar arasında manastırın Güney giriş kapısının arşitrav üzerinde kırmızı boya ve Asomtavruli ile yazılan 12 satırdan oluşan bir yazı dikkatimizi çekmektedir. Yazıdan inşaatın gidişatı, inşaatını sipariş veren şahısların isimleri, inşaat döneminde bir yıl içerisinde çekilen masrafların hesabı nadir bilgiler verilmiştir. Yazının yeğaneliği anılan masraf hesaplarından kaynaklanıyor. Çünkü benzeri yazı Gürcü epigrafik eserler arasında henüz bilinmiş değildir. Anılan yazıda inşaat sorumlusu olan Grigol adlı bir şahıs inşaat döneminde bir yıl içerisinde ustalara, işçilere, taşları taşıyan öküzler sahiplerine maaş olarak 20 bin Dram ve 500 Pisosi şarabın verildiğini; inşaat

* "Literaturlı Sakartvelo" gazetesi, 31 Ekim-6 Kasım, 2003 Eylül, 44 (34609), s.13-14.

¹ E. Metreveli, Atoni Kültürel-Maarif Merkezleri Tarihi Denemeleri, Tfl., 1996, s. 5-34 (Gürcüce).

için 50 litre demirin, 150 Griv buğdayın harç olduğunu; taş ustası, demirci ile dülgerin (hepsi 70 kişi) çalıştığını; inşaat için taş toplamasında kullanılan 30 adet öküzün kullandığını; Grigoltsmında'dan spondir denilen sarı taşın taşınmasında 30 adet katır ile diğer yük hayvanların çalıştığını; kum ile alçı taşınmasında 60 adet yük hayvanın kullandığını; inşaatta 80 kişi yerlinin çalıştığını bildirmektedir. Anılan bilgileri 10 yıla çarparsak, o zamanki Gürcistan'ın ekonomi durumunu ve inşaat süresini de nazari dikkate alırsak bir büyük manastırın, orta ve küçük büyüklüğünde olan kiliselerin inşaatında ne kadar masraf çekildiğini öğrenmiş oluruz. Geç zamanlarda Oşki Kilisesi'nin duvarları üzerinde çeşitli haberleri içeren yazılar yazılmıştır. Örneğin: Cociki oğlu Peris adlı bir şahsın siparişi üzerine 1032 yılında manastır resimlerle süslendirilmiş; Kral Davit Ağmaşenebeli'nin oğlu Kral Demetre 1125-1155 yıllar arasında manastırın ziyaret etmiş; manastırın güney duvarın iç tarafında Beylerbey Gedeonisdze'ler tarafından XV asırda manastıra belli bir miktarda para bağışlanmış. Oşki Kilisesi üzerinde bulunan epigrafik yazılan X-XV asırlarda işlenmiştir. Onlardan bilim ve sayı açısından en önemlileri X asırda yazılan 10 tane yazıdır.

Oşki Kilisesi üzerindeki yazıların aranması, bulunması ile bilimsel açıdan tetkik edilmesi yaklaşık bir buçuk asırdan beri yapılar günümüzde devam etmektedir. M. Brosset 1864 yılında Oşki Manastır yazılarına dair ilk bilimsel makalesini Rusya İmparatorluğu Bilimsel Akademisi Tarihi Dizisinde basmıştır. Makalede Mkhitarci Nerses Sargisyan'ca Oşki Manastırından kopye edilen 10 adet yazı tetkik edilmiştir. M. Brosset makalesinde o zamanki şartlara göre Asomtavruli ile işlenen yazılar çok iyi şifrelenmiş, Mkhedruli yazısına döndermiş ve Franizca çevirmiş. Anılan makale Bilim adamları tarafından Oşki Manastır'na bağlı konuları incelemek için esas kılavuz olarak kullanılmıştır.

Dimitri Bakradze (1891), İv. Cavakhişvili (1893,1926), Simon Canaşia (1949) güney Gürcistan'ın siyasi, kültürel ve sosyal-ekonomi konularına ilişkin yazdıkları eserlerinde M. Brosset'çe Oşki Manastır hakkında yazılan makalelerden faydalanmışlardır.

E. Takaişvili Oşki Manastır'ndaki yazıların meydana çıkarmasına, metinlerin okunmasına, bilim açısından incelenmesine önemli çaba sarfetmiştir. 1917 yılında E. Takaişvili başta olmak üzere güney Gürcistan'a gönderilen teknik heyetlerin gezilerinde Oşki Kilisesindeki çok sayıda yazılar tetkik edilmiştir. Anılan heyetün gezilerinde genç bilim adamları Dimitri Şevardnadze, Lado Gudiaşvili, Mikheil Çiaureli v.s. katılmışlardır. E. Takaişvili'nin başkanlığında yapılan gezilerin verimli sonuçları 1952 yılında Rusça ve 1960 yılında ise Gürcüce basılmıştır. Oşki Kilisesindeki yazıların tetkik edilmesine dair olan E. Takaişvili'nin makaleleri günümüze kadar esas bilimsel malumat olarak kullanılmaktadır.

V. Cobadze Güney Gürcistan'ın mimarı eserlerinin, onlarla birlikte Oşki Manastırının incelemesini yeniden başlamıştır. V. Cobadze tarafından bulunan Oşki Manastır'ndaki henüz bilinmeyen yazılar, Gürcüce ve İngilizce olarak gerek Gürcistan'da gerekse yurtdışında basılmıştır². V. Cobadze Oşki Manastır hakkında yazılan bütün makalelerini 1992 yılında Studgat'ta İngilizce basılan kitabına yerleştirmiştir. Yukarıda anılan kitabın Gürcüce'ye çevrilip basılması düşünülmüştür. Oşki Manastır'nda V. Cobadze'nin bulduğu yazılardan birisinde manastır inşaatının başlatılma tarihine, inşaatını sipariş varenlere dair ayrıntılı bilgiler vardır. Anılan yazı aşağıda söz konusu edilecektir. Özel olarak belirtmeli ki, gerek Oşki Manastır'nun, gerekse bütün tarihi eserlerinin epigrafik yazılarının incelemesi sonucundan henüz bilinmeyen yeni yazıların nerede olduğu öğrenilmiştir. Örneğin, Fransız bilim adamları Nikol ve Mişel Tiyeriler'ce Oşki Manastır'nda yapılan araştırmalar sonucunda o zamana kadar diğer bilim adamları tarafından fark edilemeyen yazılar bulunmuştur³.

Son dönemlerde, özellikle 1993 yılında Gürcistan ile Türkiye arasında imzalanan "Dostluk, İşbirliği ile İyi Komşuluk Antlaşması" çerçevesinde ve 1994 yılında iki ülke arasında imzalanan "Turizm Antlaşması" gereğince bilim adamlarına, uzmanlara, öğrencilere ve konu ile ilgilenen kişilere Türkiye Topraklarında bulunan Eski Gürcü Tarihi Eserlerin ziyareti için imkan verilmiştir.

Anılan ziyaretler sonucunda bilinen eserler yanısıra henüz bilinmeyen eserler, kiliseler ve kilise harabeleri, kale ve kale harabeleri, günümüze kadar hizmette olan köprüler (XI asır) ve köprü kalıntıları, epigrafik yazılar tesbit edilmiştir. Yeni bulunan yazılar arasında Oşki Manastır'nda bulunan henüz bilinmeyen bir yazı da yer almaktadır.

Oşki Manastır'nda, Güney giriş kapısının sağ tarafında, Güney-Batı kübbe altındaki ayak ile güney duvar arasında, manastır içinde yapılan Cami duvarının bir parçası bulunmaktadır. Anılan duvar çeşitli, tasarlanmış ve pürüzlü taşlarla inşa edilmiştir. Söz konusu taşlar arasında, duvar dibinde, hemen hemen duvarın ortasında iki tane, iyice tasarlanmış, birbirine sıkışık halinde olan taş bulunmaktadır. Her ikisi yeterince kadar büyük olup boyları 12,0 sm., eni 60 sm. ve kalınlığı ise 31 sm-dir. Her ikisi tasarlanmış ve üstünden baktığımızda bir çatuya benzemektedir.

V. Cobadze 1973 yılında soldaki taş üzerinde yukarıda anılan ve Asomtavruli ile yazılan önemli bir yazı bulmuştur. Kırmızı boya ile yazılan söz konusu yazı 12 satırdır. Bunlardan ilk 9 satır tamamen çözülüyor, diğer 3 satırın ise sadece parçaları okunmaktadır. V. Cobadze'ce çözülen ve daha sonra basılan yazıda

² Daha etraflıca bak V. Cobadze, Oşki Manastır, Oşki Manastırına dair iki makale, Tfl., 1991 (Gürcüce).

³ Z. Skirtladze, Gürcistan'nın tarihi güney bölgelerinde bulunan henüz bilinmeyen epigrafi yazıları, "Matsne", Dil ve Edebiyat Serisi, 2, 1993. s. 96-102 (Gürcüce).

"4 Kiliseleri Khareba Bayramı günü, 25 Mart, Kronikon 163 yılında başladık. Bu kiliseyi inşa ettiren Beylerbey Bagrat Kronikon 186 yılında, salı günü, 2 Ekim, vefat etmiştir. Rahmet ets'n. Kardeşi Davit, Tanrı yüceltsin..." şeklinde kelimeler kullanılmıştır.

Yazıdan 25 Mart 963 yılında, Khareba Bayramı günü Oşki Kilisesi inşaatının başlatıldığı belli olmaktadır. Manastırı inşa ettiren Beylerbey Bagrat 2 Ekim 966 yılı, perşembe günü vefat etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla yazı devamının parçalarından Bagrat'ın kardeşi olan Davit Magistros tarafından manastır inşaatının devam ettiği öğrenilmektedir. Son harflarında ise tarihi belirten bazı bir yazının mevcut olabileceği düşünülmektedir.

E. Takaişvili 1917 yılında bulunan bir yazıya göre manastırın 10 yıl içerisinde tamamlandığı iddiasını ileri sürmektedir. Anılan her iki yazıyı kıyaslandıktan sonra Oşki Manastır'ının 963-973 yılları arasında inşa edildiği belli olmaktadır.

Maalesef, V. Cobadze'ce bulunan kırmızı boya ile yazılan söz konusu yazı günümüzde tamamen silinmiş ve yazılardan sadece bir kaç tane harf kalmıştır. Ne yazık ki, Oşki Manastır'ını Eylül 2002 yılında incelemek için ziyaret ettiğimde sadece yazı kalıntılarını görmüş oldum. Günümüze kadar ise C. Cobadze'ce basılan yazının siyah-beyaz, Parmen Zakaria'ca basılan renkli fotoğraflar muhafaza edilmiştir. Parmen Zakaria tarafından çekilen fotoğraflar Tao-Klarceti eserlerinin mimarisine dair Rusça basılan etraflı kitabında yer almıştır. Günümüzde anılan yazının tetkiki söz konusu fotoğraflardan yapılmaktadır.

Aynı taşın sol tarafında Asomtavruli ile yazılan henüz bilinmeyen etraflı bir yazı da mevcuttur. Yazı 31X53 sm. sath üzerinde, 12 satır halinde işlenmiştir. Satırlar mahsus çizilen paralel çizgiler arasında yerleştirilmiştir. Hemen hemen bütün harfların sonuçlarında derin noktalar oyulmuştur. Harfların içi kırmızı boya ile boyanmıştır. Harflar 3-3,5 sm. boyundadır. Son beş satırın çok az zedelendiği ile 5. ve 7. satırların sağ köşelerinde birer harfin kırıldığına rağmen anılan yazı çok iyi muhafaza edilmiş ve okunması da kolaydır.

Yazıda : "Tanrı oğlu İsa, Natlismtsemeli'nin (İovane Baptist) yardımıyla bu Kutsal Manastırı inşa ettirenleri, Tanrı kulu Adanerse Kurapalati'nin oğullarını Krallarımızı Bagrat ile Davit'i bağışla" şeklinde kelimeler mevcuttur.

Yazıda Oşki Manastırın inşa ettirenlerin Krallar Bagrat ve Davit'in söz konusu edildiğinden yazı anıtsal bir yazı olarak değerlendirilmiştir.

Anılan anıt yazısından başka Oşki Manastır'ında aynı anlamı taşıyan diğer yazılar da bulunmaktadır. Bunlardan birisi kırmızı boya ile taş levhaları üzerinde yazılmış ve manastırın güney giriş kapısının sol kolu üzerinde bulunmaktadır. İkincisi manastırın doğu cephesinde bulunmaktadır. İkinci yazıda Bagrat ve Davit ile birlikte

manastır yöneticileri olan Mikael, İovane ve manastırın inşaatını yürüten Grigol gibi şahıslar anılmaktadırlar. Kırmızı boya ile yazılan, ancak henüz hemen hemen silinmiş halinde olan birer yazı Beylerbey Bagrat ile Davit Magistros'un kabartmaların köşelerinde bulunmaktadır. İlkbahar 1973 yılında V. Cobadze manastır ziyaret ettiğinde anılan yazıların silinmiş olduğunu görmüştür. Söz konusu kabartmalar manastırın güney-batı kübbe altındaki ayağın üzerinde bulunmaktadır.

Diğer anıtsal yazılardan farklı olarak anılan yazının özelliği onun duvar üzerinde yazıldığı değil de anıt için mahsus yapılan dörtgen halindeki taş direği üzerinde işlenmiş olduğudur. Bana göre manastırda duvar içinde bulunan her iki taş direği, özel bir yerde yerleştirilmişti. Direkler üzerinde, her tarafta, çeşitli yazıların bulunması ve yazıların bir kısmının oyularak diğer kısmın ise boya ile yazıldığı düşünülmüştür. Günümüze kadar anılan yazılardan sadece ikisi, direk yanları üzerinde yazılan yazıların metinleri çözülmüştür. Gelecekte Camiden kalan henüz kullanılmayan duvarın sökülmesinden sonra taş-direklerin üzerindeki bütün yazıların okunması mümkün olacaktır*.

Oşki Manastırın henüz bilinmeyen yazısında kronoloji bilgilerinin olmadığına rağmen yazının manastırın inşaatı ile birlikte yani 963-973 yıllarında yazıldığı anlaşılmaktadır. Eğer yazıda söz konusu edilen Beylerbey Bagrat'ın vefat ettiği yılı (966) göz önümüzde tutarsak yazının 963-966 yıllarda yazıldığını öğrenmiş oluruz.

Yazıda üç tarihi suma: Tao-Klarceti Bagratlılar'ın sülalesine temel atan Büyük Aşot Kurapalati'nin torunu ve Bagrat Magistros'un oğlu Adnerse (Gürcü Tarihi Kaynaklarda Adamese) Kurapalati ile oğulları Beylerbey Bagrat ve Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne temel atan Davit Magistros anılmaktadırlar.

XI asrın Gürcü vakainüvisti olan Sumbat Davitidze'ye göre " Adanerse kurapalati kendi oğulları tarafından yakalanıp "rahipliğe zorla kabul ettirilmiştir". E. Takaişvili'ye göre "rahipliğe zorla kabul ettirmesinin" nedeni belli değildir, ancak oğulların babalarının kurapalatiğinden memnun olmadıkları düşünülmüştür.

Yazıda anılan Beylerbey Bagrat ile Davit Kurapalati sadece Gürcistan'da değil bütün Güney Kafkaslar'da bilinen siyasetçilerdir. Anılan şahıslar hakkında gerek Gürcü gerekse yabancı kaynaklarda çeşitli bilgiler muhafaza edilmiştir.

Oşki K'l'ses' söz konusu yazısı X asrın Gürcü Kültürüne daha bir, çok önemli eser olarak dahil edilmiştir.

* Geçekten 7 kasım 2003 yılında camiden kalan gereksiz duvar parçası yıkıldıktan sonra üzerinde Davit Kurapalati ile Eristavt Eristavi Bagrat'ın ve Meryem Ana ile İoane Natlısmsemeli'nin (Baptist) kabartmaları bulunan iki tane taş direği çıkmıştır. Anılan taş direkleri Davit Kurapalati ve Eristavt Eristavi Bagrat'ın anıtsal heykelli olarak değerlendirilmiştir. Taş direkleri üzerinde 16 adet çeşitli anlamı taşıyan yazı bulunur. Kitabımız söz konusu taş direklerine ait yazılan çalışmalar üzerindedir..

İlişik

X. ASIRDA GÜRCİSTAN'DA PATRİK MAKAMI (PARKHALİ YAZISI)

Eski Gürcü Manastırı Parkhali Tarihi Tao Bölgesi'nde Parkhalistskali nehrinin vadisinde Aluparmak köyünde (Günümüzde T.C. Topraklan) bulunmaktadır. Parkalistskali nehri ise Çorokhi nehrinin bir koludur ve Karadenize dökülmektedir. Eski manastırdan kalan genel tapınağın mimari şekli üç çatılı baziliktir (28,4X18,3m). Anılan tapınak en iyi şekilde muhafaza edilmiş ve camiye çevrilmiştir. Plastik Sanatlar uzmanlarına göre Parkhali Manastırı 961-973 yıllarında inşa edilmiştir¹. Parkhali Manastırı Dörtler Kilisesi ile birlikte X asrın üç nefli bazilikal planlıdır ve Gürcü bazilikler grubuna dahil olup Gürcü mimarisinin fevkalade bir şaheseri olarak değerlendirilmiştir.

Parkhali Manastırı eski Gürcü kültürünün önemli merkezlerinden birisiydi. Burada çok sayıda el yazması eseri yazılmıştır. Bunlardan önemli olanlar 973 yılında yeniden yazılan Parkhali'nin birinci dörtbaşlıklı İncili (Elyazm. Enst. A-1453), X asrın sonunda ve XI asrın başlarında yazılan Parkhali'nin çokbaşlıklı İncili A-95) ve aynı X-XI asırlarda yazılan Parkhali'nin ikinci Dörtbaşlıklı İncilidir (S-4927).

Birinci Dörtbaşlıklı İncilini Şatberdi Manastırı'nda faaliyet gösteren yazar İovane yeniden yazmıştır. Yazarın gerçek İovane olduğu el yazma vasiyetinin bir başıyesinde kullanılan "Ben papaz İovane, Şatberd'lı yazar, bu eseri Şatberdi'de yazdım ve Şatberd'lı papazların adına dua etmek için Parkhali'ye bağışladım" gibi kelimelerden öğrenilmiştir. Kısaca değineceğimiz el yazmanın genel vasiyetinde "Ben sefil papaz İovane bu dörtbaşlıklı İncilin yazmasına layık kıldım ve Kralımız Bagrat, Davit Magisdros, Beylerbey Sumbat ve oğulları için başlangıçtan beri 6578 yılında ve Kronikon 193 yılında yazdım"² gibi kelimeler kullanılmıştır. Harflarla gösterilen her iki

¹П. Закария, Зодчество Тао-Кларажети, Изд-ство Тбилисского университета, Тб., 1992, с.134; V. Beridze'ye göre manastır X asrın 60-70 yıllarında inşa edilmiştir (В. Беридзе, Место памятников Тао-Кларажети в истории грузинской архитектуры, Изд-ство "Мецниереба", Тб., 1981, с. 167).

² Gürcistan Devlet Müzesi Gürcü Elyazması Eserlerinin Betimlemesi, Koleksyon A, с. V, *Lili Kutateladze*, Gürcistan Bilimler Akademisi Yayınları, Tfl, 1995, s. 2 (*Gürnüce*); *İl Abuladze*, Gürcü Elyazması Eserlerinin Nümineleci, Paleografisel Albümü, İkinci Tamamlanmış Basın, "Metsniereba", Tfl, 1973, s. 339 (*Gürnüce*).

tarikh 973 yılını belirtmektedir. Metinde söz konusu edilen Davit Magistros eski Gürcistan'ın büyük bir siyasetçisi olup X asırda Gürcistan toprak bütünlüğünü sağlamış ve 978 yılından beri "Kurapalati" ünvanını Bizanstan almıştır.

936 yılında yeniden yazılan Parkhali'nin Birinci İncili Cruçi İncili (H-660)³ ile birlikte Gürcüce yazılan dörtbaşlıklı incillerin en eski yazılarından farklıdır ve Eski Gürcü Edebiyatı'nın çok değerli eseri olarak değerlendirilmiştir. Bu İncil bir kitapçık halinde basılmıştır⁴.

Yukarıda anılan son iki el yazması eseri X asrın sonu ile XI asrın başında faaliyet gösteren yazar Gabriel Patarai tarafından Parkhali'de düzeltilmiş ve yeniden yazılmıştır. Metin üzerinde yapılan Filoloji araştırmalar Gabriyel tarafından Parkhali Dörtbaşlığı'nın başka bir orjinal incilinden yeniden yazıldığını göstermektedir. Vasiyette "Ben bu kitabı yazmaya başlarken, yanı Aziz Anneler'in yaşamının yazmasına başlarken, asıl metini aradım ve buldum. Daha sonra ise Parkhali İncili'nde olmayan Aziz Babalar'ın yaşam kitabını İşkhanı'den aldım ve her ikisini birleştirerek bu kitabı yazdım" şeklinde kelimeler kullanılmıştır⁵.

Yukarıda anılan vasiyete benzer çok önemli eserler Tao-Klarceti'de bulunan Şatberdi, Parkhali ve İşkhanı gibi Manastırların aynı devirde faaliyet gösterdiklerini belirtmektedir.

X-XI asırda yazılan Parkhali'nin Çokbaşlıklı İncili çok önemli bir eserdir. Önemli olduğunu belirten sebeplerden birisi "Gürcü el yazması eserleri'nden en büyük olduğu⁶, üstün kaliteli deri üzerinde yazıldığı, yaprakları 48X25 ebatlarında ve 685 yaprakтан oluştuğudur; ikincisi ise yazar Gabriel Patarai tarafından diğer eserler arasında Eski Gürcü Edebiyatı'nın en eskisi olan "Aziz Şuşanik'in İstirabı"⁷ (V asır) ve "Aziz Habonun İstirabı"⁸ (VIII asır) gibi eserlerin yerleştirmesidir. Zira Parkhali Çokbaşlıklı İncili diğer eserlerden en eskisidir.

³ Gürcistan Devlet Müzesi Gürcü El yazması Eserlerinin Tasviri, Koleksyon H, c. IV, *Elene Metreveli'*ce düzenlenmiş ve yayına hazırlanmıştır, Gürcistan Bilimler Akademisi Yayınları, Tfl., 1950, s.81 (*Gürcüce*); *İl. Abuladze*, Gürcü Yazısının Nümineleri, s. 337-338 (*Gürcüce*).

⁴ Şatberdi'nin Üç Adet El yazması Eserine Göre Gürcü Dörtbaşlıklı İncili'nin İki Eski Basını (897, 936 ve 973 yy.), *Akeaki Şanidze*, Gürcistan Bilimler Akademisi Yayınları, Tfl., 1945 (*Gürcüce*).

⁵ Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, Koleksyon A, c. I, 1. T. *Bregadze*, *M. Kavtacia*, *L. Kutateladze* ve *El. Metreveli* tarafından düzenlenmiş ve yayına hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınları, Tfl., 1973, s. 389 (*Gürcüce*).

⁶ *İl. Abuladze*, Gürcü Elyazması Eserlerinin Nümineleri, s. 352(*Gürcüce*).

⁷ Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, Koleksyon (A), c. I, 1, s. 382 (N107)(*Gürcüce*).

⁸ Gürcü Elyazması Eserlerinin Tasviri, s. 371-372 (N53).

Gabriel Patarai'ce yeniden yazılan Parkhali'nin İkinci Dörtbaşlıklı İnciline gelince eser "Nuskha-Khutsuri ile yazılan çok eski eserlerden birisidir"⁹. Maalesef bu eser eksikliklerle yanı sıra sadece 29x21 sm. ebatlarda, toplam 147 yaprak olmak üzere günümüze kadar ulaşmıştır.

Yukarıda anılan el yazması eserlerinden başka Parkhali Manastırına diğer, çok önemli eski Gürcü yazıları da bağlıdır. Söz konusu yazılardan birkaçı taş üzerinde oyularak, birkaçı kompozisyon halinde, birkaçı ise boyalarla yazılmıştır. E.Takaişvili'ye göre anılan yazılardan birçoğu zaman içerisinde kaybolmuş, birkaçanesi ise günümüze kadar muhafaza edilmiştir¹⁰. Onlardan en önemlisi manastırın güney cephesinde orta nef üzerinde kırmızı boya ve büyük harflarla işlenen yazıdır. Bu yazının çok yüksekte olduğuna rağmen aşağıdan okunması da kolaydır¹¹. Yazılar doğru, düşey şeklindeki Nuskha-Khutsuri ile yazılmıştır. Ancak aralarında Mkhedruli'ye benzer bazı bir harf ta bulunmaktadır (a, bazı yerlerde t v.s.).

Yazılar zaman içerisinde silinmiş ve boyalar da solmuştur; ancak manastırın ön cephesindeki 6. ve 7. taşlar arasında bulunan yazı tamamen muhafaza edilmiştir¹².

Yazı 19 satırdan oluşmuştur. 6. taşın üzerinde 8 satır, 7. taşın üzerinde ise 11 satır bulunur. Yazar metin başında kelime "Çmrtsaita'nın" yazmasını unutmuş ve daha sonra birinci satırın üstüne, ara yere yazmıştır. Pencere çerçevesinin alt kısmının köşesi ile 14. satırın ara yeri kapatılmıştır. Burada kelime "Aeşena" bulunmaktadır. "Amen, Amen, İovane Yönetici" gibi son iki satırın duvar sonuna sığdıramadığı nedeniyle 14. satırın sağdaki parçasının üzerine 7. taşın penceresinin sol tarafına yazmışlardır. Ayrıca işareti olan iki nokta 7. satırdaki kelime "Patriğin" önünde ve 16. satırda kelime "Ebediyen" in sonuna koyulmuştur. Süs işareti – geniş olan doğru bir çizgidir. Metin başlangıcında uçları dairelerle süslü bir haç vardır. Haçın düşey kollarındaki dairelerin içi boştur, yatay kollarındakiler ise dolu ve ortaları da birer nokta ile süslüdür. 6. satır başında süs şeklindeki ve kelime "Kartlisas" anlamına gelen bir haç ta öbürlere benziyormuş, ancak günümüze kadar üzerindeki süs tamamen muhafaza edilememiştir. Harfların boyu, kalınlığı ve son harfların bulaştığı nedeniyle yazı kargacık burgacık yazıya benziyor.

⁹ İ. Abuladze, Gürcü Elyazması Eserlerinin Nümineleri, s. 352.

¹⁰ E. Takaişvili, Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии, изд-ство АН Грузии, Тб., 1952, с. 97; E. Takaişvili, 1917 Yılında Güney Gürcistan'da Düzenlenen Arkeoloji Teknik Heyetinin Gezileri, Gürcistan Bilimler Akademisi Yayınları, Tfl., 1960, s. 93.

¹¹ E. Takaişvili, Археологическая экспедиция 1917 года, с. 94-98; E. Takaişvili, 1917 Yılında Arkeolojik Teknik Heyetinin Gezileri, s. 87-93.

¹² E. Takaişvili, Археологическая экспедиция 1917 года, с. 95-96; E. Takaişvili, 1917 Yılında..., s. 89-90.

Yazıda “† Tanrı adına, Aziz Meryem'in yardımıyla, Aziz İovane Natismtsemeli'nin (Baptist) yardımıyla, İsa tarafından patrik görevine tayın edilen Doğu Bölgelerin Patriği İovane, Tanrı'ca takdis edilsin. Kiliseyi Kurapalati inşa ettirmiş ve üst çasdudarası tamamlanmamıştır. Onu İovane tamamlamıştır. Tanrı ruhunu bağışlasın. Manastırın yöneticisi olan Giorgi Ğağueli'nin ruhunu Tanrı bağışlasın. Amen, Amen. Manastırın yöneticisi İovane” gibi kelimeler kullanılmıştır.

Anlaşıldığı kadarıyla yazıyı Parkhali Kilisesi'nin yoneticisi olan İovane yazdırmıştır. Ayrıca yazının aynı İovane tarafından kendi eli ile yazıldığı kanaati da mevcuttur. Yazının sonunda İovane ve yazının yazıldığı esnasında hayatta olmayan daha bir yönetici Giorgi Ğağueli söz konusu edilmiştir¹³. Bana göre Giorgi Ğağueli'nin İovane'den önce manastır yöneticisi olarak çalıştığı gerek. Ayrıca Kurapalati'ce aynı Giorgi döneminde manastırın inşa ettiği de söz konusu olabilir. Yazıdan “Çasdudara'nın” bitirilemediği de anlaşılmaktadır. E. Takaişvili'nin “o zamanki Gürcistan'da bazı manastırda ikişer yöneticinin ve aynı zaman birisinin genel yönetici”¹⁴ olabileceği kanaati nedeniyle Giorgi'yi İovane ile birlikte aynı devir yöneticileri olarak kabul edilmesi gerek. Yazıdan Giorgi'nin vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Giorgi ile İovane'nin aynı devirde faaliyet göstermeleri imkansızdır.

Metindeki kelime “Çasdudaraı” o zamandan beri araştırmacıların dikkatını çekmiştir. E. Takaişvili N. Marr'ın “Ças-dud-ara yanı tağ, kemer ve tağlar birliği” şeklinde açıklamasına mutabik olmuştur¹⁵. Yazının Rusça neşredenleri “Çasdudaraı” kelimesini tağların üst oluşumu¹⁶ diye açıklamaktadırlar. Ardından kelimenin

¹³ E. Takaişvili'nin okuduğuna göre “Giorgi Ğoğlisasa” (Rusça olan çevirisinde – Георгию Гоголи). Bana göre bu parçanın “Ğağueli” şeklinde okunması gerek. Ğağvi köyü Samtskhe Bölgesinde, Kvablianistskali vadisinde bulunan Adigeni İlçesinin eski, meşhur köylerinden birisiydi. Anılan köyde, X asırda inşa edilen bir manastırın harabeleri bulunur. Harabelerden, üzerinde aynı asrın yazısı olan Konkozari denilen “Trapeza” taşı çıkarılmıştır. Günümüzde bu taş Akhaltsikhe Müzesinde muhafaza edilmiştir (V. Silogava, Çorçaneli'ler Soyunun Bir Epigrafik Yazısı (Ğağvi yazısı), TDU Akhaltsikhe Şubesi Bilimsel Yayınları, I, TDU Yayınları, Tiflis-Akhaltsikhe, S. 149-165 (Ğürcüce); V. Silogava, Samtskhe-Cavakheti Tarihsel Müzesi'nin Gürcü Epigrafik Eserleri, Akhaltsikhe, 2000, s. 23-24, N3 (Ğürcüce).

¹⁴ E. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 года, с. 95; E. Takaişvili, 1917 Yılında..., s. 91.

¹⁵ E. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 года, с. 95; E. Takaişvili, 1917 Yılında..., s. 91.

¹⁶ E. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 года, с. 95; В. Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, с. 168; П. Закарая, Зодчество Тао-Кларджети, с. 134.

"Çasdudaraı"nın Çanca-Megrelce olduğu kanaati da mevcuttur. Fakat son zamanlarda söz konusu kelimenin N. Marr'ca açıklaması şüpheleri yaratmış ve K. Danelia ile Z. Sarcveladze "N. Marr'ın açıklaması kabul edilemez, kelimenin yeniden açıklaması gerekir" gibi ifadeler ileri sürmüşlerdir¹⁷.

Kelime "Çasdudara"nın nereden türediği belirsizdir, ancak güney cephesinin orta nefin onbir tağı onun semantik olarak taşlar birliğinin olduğunu ispat etmektedir. Tağlar içinde muhtelif şahısların siparişi üzerine işlenilen süslü yazılar bulunur. Anılan süsler daireleri, haçları, kurstaa v.s. temsil etmektedir. Zira Parkhali Kilisesi'nin duvarındaki taşlar birliği eskisi gibi oymalarla değil de aynı Tao-Klarceti'de bulunan Oşki, Dörtler Kilisesi, Khakhuli Manastırlardaki olduğu gibi polikromla boyanmıştır. Ayrıca yazıdan manastırın inşa ettiren "Kurapalati" tarafından taşlar birliğinin oymalarla süsleyemediği de anlaşılmaktadır.

Yazıdan adı belli olmayan iki tarihi simanın Kurapalati ve Kartli ile Bütün Doğu'nun Patriği olan İovane'nin adlarını öğrenmiş oluyoruz. Yazıda manastırın inşa ettiren olarak gösterilen Kurapalati, meşhur Davit Kurapalati'dir. Davit Kurapalati 973 yılında Parkhali Kilisesi'nin yeniden yazılan I. İncilinde de anılmaktadır. Kral Davit Kurapalati feodal çağı Gürcistan'ın toprak bütünlüğün sağlamasına ilk adımlar atmış ve Gürcü kaynaklarına göre 1001 yılında, Ermeni kaynaklarına göre ise 1000 yılında vefat etmiştir. Yukarıda anıldığı gibi Parkhali Kilisesini 961-973 yıllarında Davit Kurapalati inşa ettirmiştir. E. Takaişvili'den itibaren manastırın inşaatına dair ileri sürülen fikir bütün araştırmacılarca kabul edilmiştir.

E. Takaişvili'ye göre Kartli ve Bütün Doğu'nun Patriği olan İovane daha sonraki zamanlarda da faaliyet göstermiştir. Aynı Ekvtime Takaişvili Patrik İovane'yi VIII. İovane (1497-1507) olarak kabul etmiş ve yukarıdaki yazının aynı tarihte yazılacağı ifadesinde bulunmuştur. E. Takaişvili'nin açıklamasına göre "yazının anılan tarihte yazıldığını onun paleografik şekilleri ispat etmektedir. Çünkü saurlarda Nuskhuri ile Asomtavruli ve birkaç Mkhedruli alfabesinin harfları kullanmıştır. Bu uygulama ise anılan yazıların Gürcistan Tarihi'nin klasik yazılarından çok farklı olduklarını belirtmektedir"¹⁸. E. Takaişvili'nin hakkıyla kazanılan bilim otoritesinden dolayı diğer bilim adamlarca söz konusu yazının tarihi hakkında başka bir görüş ileri sürülememiştir. Ancak herkes Davit Kurapalati'ce X asırda manastırın inşaatı ile yazının yazıldığı tarihi arasında büyük bir farkın var olduğunu görüyordu. İlk defa, 1981 yılında Akad. Vakhtang Beridze yazının XVI asırdan daha önce yazılacağı fikrini

¹⁷ K. Danelia, Z. Sarcveladze, Gürcü Epigrafisi, "Neken" yayınları, Tifl., 1997, s. 68-69 (Gürcüce).

¹⁸ E. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 года, с. 97; E. Такайшвили, 1917 yılında..., s. 93.

ileri sürmüştür¹⁹. Diğer bilim adamları (1997) E. Takaişvili bu yazının X asrın 60-70. yıllarında yazılacağını söylemiş diye düşüncelerde bulunmuşlardır²⁰. Ancak, yukarıda bahsedildiği gibi E. Takaişvili manastırın XII asrın ortalarında inşa edildiğini, yazının da XV-XVI asırlarda yazıldığını ispat etmektedir. Buna rağmen yukarıda anılan bilim adamları yazıları incelemiş, tarih sırasıyla sıralamış ve Parkhali Manastırının söz konusu yazısını Gürcü Paleografisi'nin özel kitaplarına, X asır epigrafik yazılar grubuna dahil etmişlerdir. Bunu yaparken bilim adamları yazının dil, kelime hazinesi ile gramerine dayanmışlardır²¹.

Günümüzde Parkhali Manastırın'ın üzerindeki düz epigrafi Nuskhuri, Mkhedruli veya Mkhedruli'ye benzeri harflar katılmıyyla, Mdivanmtsignobruli ile yazılan çok sayıda yazının tetkik edildiği, neşredildiği, tarihleri de katiyen²² belirlendiği sonucunda, paleografik belirtilerine dayanarak yazının X asrın sonu XI asrın başlarında yazıldığı kabul edilmiştir. Ayrıca 5 Ekim 2002 yılında Parkhali Manastırını incelediğimden söz konusu yazının gerçekten anılan tarihlerde yazıldığından bizzat emin oldum.

Yazıya göre Davit Kurapalati'ce inşa edilen manastır başkası tarafından süslenmiştir. Bu nedenle yazının Davit Kurapalati vefat ettiğinden sonra (1000/1001) yani X asrın sonunda yazıldığı kanaati yaygınlaşmıştır. Ayrıca bu yazının paleografik özellikleri anılan tarihlerde kullanılan uygulamalara benzemektedir.

Davit Kurapalati'nin devrinde Gürcistan Kilisesi tarihinde Patrik I. İovane Okropiri'nin adı (980-1001) geçmektedir²³. Parkhali yazısında da aynı patrikten bahsedildiği kanaati yaygınlaşmıştır. Patrik I. İovane Okropiri diğer kaynaklarda da söz konusu edilmiştir. Mesela, II. İovane Şiomgvime Kilisesinin el yazmasında yer alan patrikler nüshasında²⁴ ve Patrik III. Basili'nin (1090-1100) "Aziz Şio'nun Mücizeleri" adlı eserinde anılmaktadır. Eserde İovane hakkında "Bu şahıs Patrik İovanedir, daha sonra İovane "Okropiri" ünvanı almıştır, yaptığı iyi işlerine dair bu kitab yazılmıştır"²⁵ gibi kelimeler mevcuttur. Anılan İovane Gürcü Kilisesi tarafından aziz olarak kabul

¹⁹ В. Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети, с. 168.

²⁰ K. Danelia, Z. Sarveladze, Gürcü Epigrafisi..., s. 68.

²¹ K. Danelia, Z. Sarveladze, Gürcü Epigrafisi..., s. 68-69.

²² Svaneti El yazması Eserleri, II, Epigrafik Eserleri, V. Silogava tarafından hazırlanmış, incelenmiş ve bilim açısından yorumlanmıştır, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1988, s. 158-171 (Gürcüce); V. Silogava, Gareci Yazıları (IX-XIII y.y.), Paleografisel ve Mehazsal İncelemesi, "İntelekti" basımevi, Tfl., 1999, N5, 8, 21, 24, 51 (Gürcüce).

²³ Gürcistan Patrikleri, "Neken" basımevi, Tfl., s. 42 (Gürcüce).

²⁴ E. Takaişvili, Nikortsinda'nın Elyazması Eserinde Geçen Krallar ve Patriklerin Tarihçesi, kitap "Dabruneba", 1, Tfl., 1991, s. 181-194 (Gürcüce).

²⁵ T. Jordania, Gürcistan Tarihi'nin Vakainameleri ve Diğer Konuları, I, Tfl., 1892 (Gürcüce).

edilmiş ve 3/16 Mart'ta kilisede merhum için ayın okunur. Ancak en önemlisi, Parkhali yazısında İovane'nin "Kartli ve Bütün Doğu'nun Patriği" ünvanında anıldığıdır. Dikkat çekmek gerekir ki, İovane o yazıda iki defa "Tanrı şan versin" ve "Ebediyen şanlı olsun"²⁶ diye azametle anılmıştır. Bana göre şu şekilde anılması onun "Bütün Doğunun Patriği" ünvanından kaynaklanmaktadır.

Şimdiye kadar Gürcü Kilisesi yöneticileri tarafından "Patrik" ünvanının XI asırdan beri taşınacağı kanaat yaygınlaşmıştır. Mtskheta Katedral Manastırı'nun inşa ettireni ve "Mtskheta Yazıları" başlıklı tarihi belgesini yazdıran I. Melkisedek İlk Gürcü Patriği olarak kabul ediliyordu (1010-1033)²⁷. "Mtskheta Yazıları" adlı eserde I. Melkisedek'çe Svetitskhoveli Manastırı için bağışlanan el yazmaların, ikonaların, haçların, kiliselik elbiselerin, kiliselerin, manastırların, köylerin listesi mevcuttur²⁸. Bilim adamlarına göre Melkisedek'e "Patrik" ünvanının verilmesi Bizans'ı sık sık ziyaret ettiğinden, Konstantinopolis'te İmparator Sarayı'nda diplomatik faaliyetlerinden, Bizans'ın üç İmparatorü II. Basili (976-1025), VIII. Konstantinos (1025-1028) ve III. Romanos Argyros (1028-1034) ile yakın olduğundan kaynaklanıyormuş. Güya Konstantinopolis'te ziyarette iken Doğu Bölgeleri Patrikleri'ce Melkisedek'e "Patrik" ünvanı verilmiştir²⁹.

Bana göre kilise hükümdarlarca "Patrik" ünvanının kazanılması ülke hükümdarları tarafından hedef edilen üstün devletsel amaçlardan birisiydi. Nitekim, Davit Kurapalati devrinde Gürcistan Tarihinde ülkenin ayrı ayrı siyasi birimlerinin bir bütün olarak birleşmesi planlanıp gerçekleştirilmesi başlatılmıştır³⁰. Bizans'tan siyasi olarak bağımsız ve esas itibarıyla bütünleşmiş ülkeye kilise bağımsızlığı da gerekiyordu. Kilise bağımsızlığı ise kilise hükümdarına "Patrik" ünvanının verilmesiyle belirlenecekti. Bunun için kurktan fazla Piskoposluk Dairesi ile Manastırın, Kartli ve Apkhazeti Patrikliğinin³¹

²⁶ "Ebediyen Övülen" - şeklinde kelimeleriyle Yüce Tanrı anılmaktadır. Patrik yazısında Patrik İovane'nin anılan kelimeleriyle söz konusu edilmesi bir sürprizdir. Bana göre yazının daha bir defa tetkik edilmesi gerek.

²⁷ Gürcistan Patrikleri, s. 44.

²⁸ Gürcü Tarihi Belgeleri'nin Küllüatı, I, IX-XIIIyy. Tarihi Belgeleri, T. Enukidze, V. Silogava, N. Şojiaşvili tarafından düzenlenmiş ve basın için hazırlanmıştır, "Metsniereba" yayınevi, Tfl, 1984, s. 22-28.

²⁹ Gürcistan Patrikleri, s.44.

³⁰ Gürcistan Tarihi'nin Denemeleri, c. II, IV-V Asırlarda Gürcistan, Şota Meskhia, "Sabçota Sakartvelo" yayınevi, Tfl, 1973, s. 507-530 (Gürcüce).

³¹ Araştırmacılara göre Apkhazeti Patrikhane VIII, IX, X veya XII-XIII asırlarda kurulmuştur. Bana göre anılan Patrikhane IX asrın sonunda yada IX asrın sonu ile X asrın başında kurulmuştur (B. Kudava, Apkhazlar Patrikhane'sinin Tarihçesi (IX-XIII yy.), kitap "Kartuli Diplomatiya", 9, Roin Metrevli, TDÜ Yayıncı, Tfl, 2002, s. 564-586 (Gürcüce).

var olduğu, "Aziz Grigol Khantstel'i'nin Hayatın" adlı eserde belirtildiği gibi IX asırdan beri Kutsal Miron'u kaynatmasına izin almak da yetiyordu³².

Davit Kurapalati devrinde, o zamanki Gürcü Kilisesi'nin hükümdarı olan İovane'ye "Patrik" ünvanı ilk defa verilmiştir. Bu durum X asrın son dönemin Parkhali Manastırı yazısında belgelenmiştir.

987 yılında Davit Kurapalati henüz hayatta iken onun evlatlığı Bagrat Kurapalati "980 yılında Apkhazlar ve Gürcüler Kralı"³³ olarak taçlanmıştır. Anılan uygulama İovane'ye "Patrik" ünvanı verilmesine de neden olabiliirdi. Daha sonraki siyasi durumdun dolay önce 1003 yılında³⁴, sonra 1010 yılında³⁵ Bagrat Kurapalati'ye "Kakhetiler ve Ranlılar Kralı" ünvanı verilmiştir. Kral III. Bagrat'ın (978-1014) övülmesini içeren Katskhi Manastırı yazısında Bagrat "Apkhazlar ve Gürcülerin Kralı, Tao ve Ranlılar, Kakhlar ve Bütün Doğunun Büyük Kurapalati" olarak anılmaktadır³⁶.

Kaynaklardan İovane'den sonra faaliyet gösteren Svimeon'ca (1001-1012) "Kartli Patriği" ünvanında olup olmadığı henüz öğrenilmiş değildir. Ondan sonraki Patrik, I. Melkisedek'tir (1010-1033). Melkisedek'in "Patrik" ünvanında olduğu iki belgeden - XI asrın belgesi olan ve XVIII asırda yeniden yazılan "Mtskheta Yazısı"³⁷ ile İnguşetideki Tkoba-Eredi Manastırların yazılarından anlaşılmıştır. Günümüzde anılan

³² "Büyük Eprem ülkemiz için çok iyilik yapmıştır, çünkü Doğu'nun Patriği Mironu Kudüs'ten getiriyordu. Ancak Eprem İsa'nın emiri üzerine ve Kudüs Patriği'ce verilen izini ile Miron'un Kartli'de kaynatmasını başlatmıştır (Eski Gürcü Din Edebiyatı Eserleri, I, kitap (V-X y.y.), İlia Abuladze, Gürcistan Bilimler Akademisi Yayınları, Tfl., 1963, s. 290:34-38 (Gürcüce).

³³ "Gürcüler Kralı" diye ünvanını III. Bagrat 1008 yılında, babası Gurgen'nin vefatından sonra almıştır, 975 yılından beri o Kartli Bolgesinin Amiri imiş, İv. Cavakhişvili'ye göre 980 yılından beri Kartli ile Apkazeti'nin Amiri olmuştur. (İv. Cavakhişvili, Gürcüler Tarihi, II, 12 kitap, c. II, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1983, s. 124-126 (Gürcüce).

³⁴ V. Silogava, Feodal Çağı Gürcistan'ın Bütünleşmesi Tarihinden (1003 Yılında Kakheti Bölgesinin Gürcistan'ın Diğer Topraklarına Katılması), Çekbaşlıklı İncel, Filoloji-Tarihsel Araştırmalar, XIX, Tfl., 2001, s. 351-357 (Gürcüce).

³⁵ Gürcistan Tarihinin Denemeleri, c. III, Gürcistan XI-XV Asırlarda, Z. Ançabadze, V. Gupua, "Sabçota Sakartvelo" yayınevi, Tfl., 1979, s. 153 (Gürcüce).

³⁶ Gürcü Veciz Yazılarının Küllüatı, II, Batı Gürcistan'ın El yazması Eserleri, I. Bölüm, (IX-XIII y.y.), V. Silogava tarafından düzenlenmiş ve basılmıştır, "Metsniereba" yayınevi, Tfl., 1980, s. 56, N36 (Gürcüce).

³⁷ Gürcü Tarihi Belgeleri'nin Küllüatı, I, s. 22:10 (Gürcüce).

manastırın yazısı Grozno Yurtbilgisi Müzesinde muhafaza edilmektedir. Yazıda "İsa, şan olsun bütün Doğunun Patriği Melkisedek. Amen"³⁸ şeklinde kelimeler mevcuttur.

X asırda Gürcistan Kilisesi'nde "Patrik" ünvanını sadece İovane taşımamış. Mesela, Kutaisi Müzesi'nde muhafaza edilen Zakaria Banel-Valaşkerteli'nin vasiyeti olan 476 nolu el yazması eserinde Zakaria'nın öğretmeni ile anne-babasının yanısıra "Patrik Asat"ta söz konusu edilmiştir. Akad. Elene Metreveli'ye göre anılan belgede X asrın sonundaki durum açıklanmıştır³⁹. Aynı El. Metreveli'ye göre "Patrik Asat" Bana Manastırı'nda piskopos olarak görev yapıyormuş. Ancak onun "Tao Bölgesi Patriği" ünvanı gerçek anlamından uzakmış⁴⁰. Yani söz konusu şahıs "Patrik" ünvanını taşıdığı anda ülkenin bütün kilisesinin yöneticisi değilmiş. Görüküyor ki, Bana Piskoposluk Dairesi bulunan Tao Bölgesi'nin sahibi olan Davit Kurapalati'ce Bana Manastırı yöneticisine "Patrik" ünvanı verilerek Konstantinopolis Patriği'nden Gürcistan Kilisesi'nin bağımsızlığına ilk adımlar atılmış ve Parkhali yazısına göre de anılan teşebbüs sonucunda Kartli Kilisesi yöneticisine "Patrik" ünvanı verilmiştir.

Yazıda İovane "Kartli ve Bütün Doğunun Patriği" diye anılmaktadır. Tkoba-Erdi yazısında ise Melkisedek "Bütün Doğunun Patriği" şeklinde anılmıştır. X-XI asrın Bizans ve Gürcü yazılarında Gürcistan "Doğu" veya "Bütün Doğu" olarak anılmaktadır⁴¹. Demek ki, İovane'nin ünvanı "Kartli ve Bütün Gürcistanın Patriği" anlamına gelmektedir. Söz konusu ünvandan Gürcistan'da Kartli Patrikhanesinden başka Apkhazeti Patrikhanesi'nin de var olduğu belli olmaktadır. "Kartli ve Bütün Doğu'nun Patriği"nin dünyanın diğer patriklere karşılaştırarak statüsünün değerlendirmesi ayrı bir meseledir ve tetkik edilmesi de ayrıca gerekir. Patrik III.

³⁸ G. Gambaşidze, Tkoba-İerda Manastırında (İnguşeti) Bulunan XI Asırda Gürcistan Patriği olan I. Melkisedek'in İcaz Yazısı. "Dünya'nın Kültürel ve Tarihsel Gidişatı ve Gürcistan" Bilimsel Toplantısının Bildirileri (Arkeoloji bilgilerine dayanarak), Tifl., 1993, s. 47 (Gürcüce).

³⁹ El. Metreveli, Zakaria Baneli'nin Vasiyetnamesi ve Küçük İnciden Alınan Yunanca Olan Bir Şiir, Atoni Kültürel-Eğitim Merkezi Tarihçesi Denemeleeri, "Neketi" yayınevi, Tifl., 1996, s. 167 (Gürcüce).

⁴⁰ E. Metreveli, Zakaria Baneli'nin..., s. 174, 177. Bana Piskoposu "Patrik" ünvanı ile anılabildi - Piskopos Basili 954-955 yıllarında yazılan İşkhani ruhani vasiyetinde "Patrik" ünvanı ile anılmıştır. Anılan Basili Stepane adlı birisini İşkhani'ye Piskopos olarak tayin etmiştir. Buradan X-XI asırlarda zaman zaman sivil hükümdarlar desteğiyle "Doğu Bölgeleri" denilen mıntıkalarda faaliyet gösteren bazı bir piskoposca üstün kiliselik olan "Patrik" ünvanın alındığı anlaşılmaktadır.

⁴¹ V. Kopaliani, "Bütün Doğu'nun" Patriği Konusu, Matsne, Tarihi Serisi, 3, 1972, s. 171-176 (Gürcüce).

Nikoloz'un (1250-1282) yazısı daha geç tarihlerde yazılan (1260) başka bir belge ile onaylanmıştır. Ancak Patriğe çağdaş olan gelenekleri içeriyor.

Yazıda "İsa tarafından gönderilen beş patrikten sonra altıncısı olan hemde Meryem Ana'ca İsa için dokunmuş gömleğin sahibi, Ben, Svetitskoveli'nin ve Bütün Gürcistan'ın Patriği Nikoloz onaylayıp yazdım" şeklinde kelimeler mevcuttur⁴².

Şöyle ki, anılan belgede XIII asırda Gürcistan Patriği kendisinin Bütün Dünya'nın beş patriğinden sonra altıncı olduğunu söz konusu etmiştir. Aynı durum daha önceki asırlarda da meydana gelebilirdi, ancak bunu belirten kaynaklar henüz elde edinilmiş değildir. Denilebilir ki, Gürcistan Patriği altıncı olmak için uzun ve çok zor yol geçecekti. Bu yol ise X asra dayanıyordu⁴³.

⁴² Gürcü Tarihi Belgelerinin Küllüatı, I, s. 155:7-11.

⁴³ El. Metreveli'ye göre (Atoni Kültürel, Bilimsel Merkezi Tarihinin Denemeleri (s.178, not 2)) "Mtskheta Yazısı" başlıklı eserde anılan patrik ünvanı hakkında ileri sürdüğüm kanaat bir şüphe yaratıyormuş. Bana (V. Silogava) göre "Patrik" ünvanı daha sonraki asırlar uygulaması olup onun XII asrın yazılı belgelerde yer almaması gerekirdi ve XVIII asrın nüshası olan "Mtskheta Yazısında" (1448/5018b) XI asrın Gürcistan Patriği Melkisedek'inin "Patrik" ünvanı ile anılacağı da gerçekten şüphelidir. Gürcistan Kilisesinin yöneticileri "Patrik" ünvanını geç ortaçağlarda taşıyorlardı ve dolayısıyla söz konusu ünvan XVIII asrın belgesinin nüshasında da o zamanki duruma göre yer almıştır. V asırdan itibaren Gürcistan Kilisesinin yöneticileri "Kartli Patriği" diye ünvanı taşıyorlardı. Onlar X asırdan beri "Kartli ve Bütün Doğunun Patriği" yada kısaca "Kartli Patriği" ünvanını ve XIII asırdan beri "Gürcistan Patriği" ünvanını taşıyorlardı. 1918 yılından beri ise "Bütün Gürcistan'ın Patriği" diye ünvanını taşımaktaydılar. Şöyle ki, XVIII asrın yazılı eserlerinde I. Melkisedek'in "Patrik" olarak anıldığı gerçekten şüphelidir. Ancak, Melkisedek'çe kendisinden önceki Patrik İovane (980-1001) gibi "Bütün Doğunun Patriği" diye ünvanın taşındığı şüphesizdir ve çağdaş belgesi olan Tkoba-Erdi yazısında da ispat edilmektedir.

Son zamanların yayınlarda, bilhassa Ansiklopedi Bildirilerinde Gürcistan Kilisesi Yöneticisinin "Mtskheta Patriği" ve Gürcistan Kilisesinin "Mtskheta Patrikhanesi" olarak anıldığı doğru değildir. Çünkü, yukarıda anılan uygulamada "Kartli" Bütün Gürcistan diye kullanılmış ve o dönemin durumunu belirtmektedir.

ბიბლიოგრაფია

- ა. აბდალაძე, დავით კურაპალატის მკვლევლობის კვალდაკვალ, „ქართული დიპლომატია“, წელიწდეული, 4, თბ., 1997.
- გ. აბრამიშვილი, სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში, თბ., 1977.
- ი. აბულაძე, ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX-X სს-ში, თბ., 1944.
- ნ. ალადაშვილი, რელიეფი ოპიზიდან აშოტ კურაპალატის გამოსახულებით, სმამ, ტ. XV, № 7, 1954.
- ნ. ალადაშვილი, ვახტანგ ჯობაძე — საქართველოს კულტურისა და ხელოვნების ისტორიის მკვლევარი, წგნ.: ვახტანგ ჯობაძე, ოშკის ტაძარი, თბ., 1991.
- ნ. ალადაშვილი, ოშკის ტაძრის „ვედრების“ რელიეფი და მისი მიმართება ბიზანტიურ სკულპტურასთან, „საქართველოს სიძველები“, 4-5, 2003.
- ნ. ალადაშვილი, ოშკის ტაძრის სამხრეთ გალერეის სვეტი, ჟურნ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 9, 1988.
- ნ. ალადაშვილი, უცხოელი მეცნიერი ტაო-კლარჯეთის კულტურის შესახებ, „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 2, 1990.
- ზ. ალექსიძე, ბაგრატი ერისთავთა ერისთავის მიერ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ განახლება, ქწ, V, 1978.
- გ. ალიბეგაშვილი, თამარ მეფის ოთხი პორტრეტი, „ძეგლის მეგობარი“, 8, 1966.
- შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961.
- მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ქართულ-ირანული ენობრივი ურთიერთობიდან, თბ., 1966.
- ე. ასტახიშვილი, უძველესი ქართველური გაერთიანებები და მათი ურთიერთობა ძველ ასურეთთან და ურარტუსთან, წელიწდეული „ქართული დიპლომატია“, 1, თბ., 1994.
- ბასილი კესარიელის „სწავლათა“ ეფთვიმე ათონელისეული თარგმანი, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ც. ქურციკიძემ, თბ., 1983.
- დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, ტფ. 1889.

- ვ. ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1974.
- ვ. ბერიძე, მოგონებები, თბ., 1987.
- ე. გაბიძაშვილი, ქართული ნათარგმნი აგიოგრაფია, თბ., 2003.
- გ. ვაგოშიძე, ხოჯონის გუმბათიანი ეკლესია. ქართულ-სომხური კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 2003.
- ი. გივიაშვილი, ი. კოპლატაძე, ტაო-კლარჯეთი, თბ., 2004.
- გ. გიორგაძე, დიაენი-დიაუხი: არაქართველური სამყარო?, კრ. „ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან“, თბ., 2001.
- გიორგი მერჩულე, ცხორება გრიგოლ ხანძთელისა და მოყუასთა და მოწაფეთა მისთა. დედანი აღადგინა და გამოკვლევა დაურთო პავლე ინგოროყვაძე, I, აღდგენილი დედანი, თბ., 1949.
- თ. გონიაშვილი, დიალექტიზმებისათვის ჰადიმის ძეგლში, „ენიმკის მოამბე“, IV:2, ტფ., 1938.
- გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა შემცველ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ხელნაწერები აღწერა, შესავალი და საძიებელი დაურთო თამარ ბრეგაძე, თბ., 1988.
- კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, გამომც. „ნეკერი“, თბ., 1997, გვ. 68-69.
- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქცა, IV.
- ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960.
- ე. თაყაიშვილი, ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი, ტფ., 1924.
- ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი, 1938.
- ე. თაყაიშვილი, მეფეთა და კათალიკოზთა სულთა მატრიანე ნიკორწმინდის ხელნაწერში, კრ. „დაბრუნება“, I, თბ., 1991, გვ. 181-194.
- პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეთავე საუკუნისა. ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან, თბ., 1956.
- ქ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი პირველი, თბ., 1980.
- ვ. კოპალიანი, „ყოვლისა აღმოსავლეთისა“ კურაპალატის საკითხისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 3, 1972.

- ბ. *კუდაბა, აფხაზთა საკათალიკოსოს ისტორიიდან (IX-XIII სს.)*, კრ. „ქართული დიპლომატია“, წელიწადური, 9, მთ. რედაქტორი *როინ მეტრეველი*, თსუ გამომცემლობა, თბ., 2002.
- რ. *ლაბაძე, ლოცვა და შიში შუა საუკუნეებში (ქართული მენტალური მოდელის ორი ასპექტი)*, საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი, თბ., 2004.
- მ. *ლორთქიფანიძე*, ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. ტაო-კლარჯეთი („ქართველთა სამეფო“), იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, საქართველო IV-X საუკუნეებში, ტომის რედაქტორი *შოთა მესხია*, თბ., 1973.
- მ. *ლორთქიფანიძე*, ლეგენდა ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ, კრ. „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, თბ., 1966.
- მამათა სწავლანი. X და XI ს-თა ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა *ილია აბულაძემ*, ა. *შანიძის* რედაქციით (*ძველი ქართული ენის ძეგლები*, 9), თბ., 1955.
- კ. *მაჩაბელი*, აშოტ კუხის რელიეფი ტბეთიდან, „მაცნე“, 1968.
- გ. *მელიქიშვილი*, როგორ ამეტყველდნენ ლურსმული წარწერები, თბ., 2004.
- ლ. *მენაბდე*, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. II, თბ., 1962.
- ელ. *მეტრეველი*, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ., 1996.
- ელ. *მეტრეველი*, ათონის ქართველთა მონასტერში წინამძღვრის დადგენის წესები (X-XII სს.), „მრავალთავი“, XVI, 1991.
- ელ. *მეტრეველი*, ჩორდვანელთა დიდი სახლის ისტორიისათვის, იხ. *მისი*, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ., 1996.
- ელ. *მეტრეველი*, ჩორდვანელთა დიდი სახლი და ივირონი, იხ. *მისი*, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ., 1996.
- ელ. *მეტრეველი*, ზაქარია ბანელის ანდერძი და ბერძნული ლექსი მცირე სვინაქსარიდან. იხ. *მისი*, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ., 1996.
- ელ. *მეტრეველი*, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, გამომც. „ნეკერი“, თბ., 1996.
- პ. *მოსულიშვილი*, ქართული ძეგლის სტრუქტურა. IV-XIII სს. გუმბათოვანი არქიტექტურა, თბ., 1983.
- დ. *მუსხელიშვილი*, „დაიაენი“ - „დიაოხის“ ქვეყნის მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობისათვის, „ანალები“, 1, 2004.
- დ. *მუსხელიშვილი*, საქართველო IV-VII საუკუნეებში, თბ., 2003.

- ლ. მუსხელიშვილი, სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი, „ენიმკის მოამბე“, XIII, 1943.
- წარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან (ფეოდალური ხანა), ვ. ნ. გაბაშვილის რედ., თბ., 1957.
- პავლეს ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები. გამოსაცემად მოამზადეს ქ. ძონენიძემ და კ. დანელიამ, აკ. შანიძის რედაქციით (თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 16), თბ., 1974.
- ე. პრივალოვა, ზოგიერთი შენიშვნა ტაო-კლარჯეთის მოხატულობის შესახებ, „სამეცნიერო შრომების წელიწდეული“ (საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვისა და გამოყენების მთავარი სამეცნიერო-საწარმოო სამმართველო), II, თბ., 1996.
- ე. პრივალოვა, ზოგი რამ ტაო-კლარჯეთის მოხატულობის შესახებ, „საქართველოს ეკლესიის, ქართული სასულიერო მწერლობის და ქრისტიანული ხელოვნების ისტორიის საკითხები“, თბ., 1998.
- ე. პრივალოვა, ტაო-კლარჯეთის მოხატულობათა შესახებ, „სამეცნიერო შრომების წელიწდეული“, IV-V, თბ., 1999-2001.
- თ. ჟორდანიას, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, ტფ., 1892/თბ., 2004.
- მ. რეხვიაშვილი, სამცხის სამთავრო, თბ., 1992.
- ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984.
- ზ. სარჯველაძე, ძველი ქართული ენის სიტყვის კონა, თბ., 2001.
- საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები, რედაქტორი აკად. როინ მეტრეველი, თბ., 2000.
- საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, 5, თბ., 1990.
- საქართველოს ისტორიის წარკვევები, ტ. II, საქართველო IV-X საუკუნეებში, ტომის რედაქტორი შოთა მესხია, გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1973.
- საქართველოს ისტორიის წარკვევები, ტ. III, საქართველო XI-XV საუკუნეებში, ტომის რედაქტორები ზ. ანჩაბაძე, ვ. გუჩუა, თბ., 1979.
- სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, ისტორიული საბუთები და სულთა მატრიანები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო ე. სილოგავამ, თბ., 1986.
- სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, ეპიგრაფიკული ძეგლები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო ვალერი სილოგავამ, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1988.

- ვ. სილოგავა, წარწერები გარეჯის მრავალნაწიროდან, (IX-XIII სს.), პალეოგრაფიული და ნყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა, გამომც. „ინტელექტი“, თბ., 1999, №5, 8, 21, 24, 51.
- ვ. სილოგავა, გამოკვლევა ოშკის ტაძრის კტიტორთა რელიეფებისა და აშენების თარიღის შესახებ ახლად აღმოჩენილი ეპიგრაფიკული ძეგლების მიხედვით, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1, 1977.
- ვ. სილოგავა, პატრიარქი X საუკუნის საქართველოში (პარხლის წარწერა), ნგ.: ნათელი ქრისტესი საქართველო, 1, თბ., 2003.
- ვ. სილოგავა, ბაგრატიონ ხელმწიფეთა ავტოგრაფები, XI-XIII სს., თბ., 2003.
- ვ. სილოგავა, კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა, თბ., 1994.
- ვ. სილოგავა, ბოლნისის უძველესი ქართული წარწერები, თბ., 1984.
- ვ. სილოგავა, ქართული ქრონოლოგიური ტერმინოლოგიიდან („ზედა ნელი“), „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 4, 1974.
- ვ. სილოგავა, ჩორდვანელთა ფეოდალური სახლის ერთი ეპიგრაფიკული ძეგლი (ლაღვის წარწერა), თსუ ახალციხის ფილიალის „შრომების კრებული“, 1, 1998.
- ვ. სილოგავა, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისათვის ბრძოლის ქრონოლოგიიდან (კახეთის შემოერთება 1003 წ.), „მრავალთავი“, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, XIX, თბ., 2001.
- ვ. სიმონიშვილი, ნიკოპეას ტიპის ღვთისმშობლის გამოსახულებისა და ქტიტორთა ჯგუფური პორტრეტის ურთიერთმიმართების საკითხისათვის ატენის სიონის მოხატულობაში, „ხელოვნებათმცოდნეობა“, 5, 2003.
- ვ. სულავა, ორი მიქაელი ძველ ქართულ მწერლობაში, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 2003.
- სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, გამოცემა მესამე, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, მსკი, ნაკვ. 27, თბ., 1949.
- ზ. სხირტლაძე, უცნობი ეპიგრაფიკული მასალები საქართველოს სამხრეთ ისტორიული პროვინციებიდან, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 2, 1993.
- ქართლის ცხოვრება („ძველი ქართლის ცხოვრება“), გამოსაცემად მოამზადეს ი. ანთელავამ და ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1996.
- ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. I, 1, შეადგინეს და დასაბუქდად მოამზადეს: თ. ბრევაძემ, მ. ქავთარიამ და ლ. ქუთათელაძემ, ელ. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1973.

- ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. I, 3, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: თ. ბრეგვაძემ, მ. ქავთარიამ და ლ. ქუთათელაძემ, ელ. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1980.
- ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ათონური კოლექცია, ნაკვ. I, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: ლ. ახოზაძემ, რ. გვარამიამ, ნ. გოგუაძემ, მ. დვალმა, მ. დოლაჭიძემ, მ. კვაჭაძემ, გ. კიკნაძემ, გ. ნინუამ, ც. ქურციკიძემ, ლ. შათირიშვილმა, მ. შანიძემ, ნ. ჩხიკვაძემ, რედაქტორი ელ. მეტრეველი, თბ., 1986.
- ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. IV, შეადგინა ქრ. შარაშიძემ, თბ., 1954.
- ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. V, შეადგინა ლ. ქუთათელაძემ, თბ., 1955.
- ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, Q კოლექცია, ტ. I, შედგენილი ელ. მეტრეველისა და ქრ. შარაშიძის მიერ ილ. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1957.
- ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1970.
- ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (897, 936 და 973 წწ.), გამოსცა აკ. შანიძემ (*ძველი ქართული ენის ძეგლები*, 2), თბ., 1945.
- ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II ტომი (ზ-ს), თბ., 2002.
- ც. ქურციკიძე, ათონზე გადაწერილი ერთი ხელნაწერის შესახებ, კრ. „მნივნობარი“, თბ., 1980.
- გ. ლამბაშიძე, XI ს. საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის მელქისედეკ I ლაპიდარული წარწერა „ტყობა-ერდას“ (ინგუშეთი) ქრისტიანული ტაძრიდან. სამეცნიერო სესია: „მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო“ (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით), მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1993.
- აკ. შანიძე, ვინაობის სუფიქსი არ ქართულში, იხ. მისი, ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, 1, თბ., 1957.
- აკ. შანიძე, ჯ ბგერის წარმოშობის წყაროები ქართველურ ენებში, საქ. მეც. აკადემიის საზოგად. მეცნ. განყ. მოამბე, 2, 1960.
- ნ. ჩოფიკაშვილი, ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.), თბ., 1964.
- ე. ცაგარეიშვილი, სომხური წყაროები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X-XI საუკუნეებში, „მრავალთავი“, II, 1973.

- ნიგნი ძუელისა აღთქუმისანი, ნაკვ. I, შესაქმისაჲ, გამოსლვათაჲ ყველა არსებული ხელნაწერის მიხედვით გამოსაცემად მოამზადეს *პ. გიგინეიშვილმა* და *ც. კიკვიძემ*. გამოკველევა *ბაქარ გიგინეიშვილისა*, თბ., 1989.
- დ. *ხოშტარია*, ტბეთის ტაძრის ისტორიიდან, „საქართველოს სიძველენი“, 4-5, 2003
- დ. *ხოშტარია*, ვახტანგ ჯობაძის ნაშრომები ქართულ ენაზე, ჟურნ. „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1-2, 1992.
- დ. *ხოშტარია*, მ. დიდებულიძე, ნ. ვაჩიშვილი, ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურა და კედლის მხატვრობა. გამოფენის კატალოგი, თბ., 1996.
- ლ. *ხუსკივაძე*, ოშკის სკულპტურულ „ვედრებათა“ თავისებურებების შესახებ, „საქართველოს სიძველენი“, 3, 2003.
- ო. *ჯავახიშვილი*, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, ტფ., 1926; *იგივე*, II გამოცემა, თბ., 1949; *იგივე*, III გამოცემა, თხზ. ტ. IX, თბ., 1996.
- ივ. *ჯავახიშვილი*, ქართველი ერის ისტორია, ნიგნი მეორე, თხზ. თორმეტ ტომად, ტ. II, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1983.
- ვ. *ჯობაძე*, ოშკის ტაძარი, თბ., 1991.
- ვ. *ჯობაძე*, ვედრების ოთხი თემა ოშკის ტაძარში, ნგნ.: *ვ. ჯობაძე*, ოშკის ტაძარი, თბ., 1991.
- Н. *Аладашвили*, Восьмитранная колонна южной галереи храма Ошкы, *ქართული ხელოვნება (Ars Georgia)*, 10, 1991.
- Н. *Аладашвили*, Г. *Алибегашвили*, А. *Вальская*, Ростислп художника Тевдоре в Верхней Сванети, Тб., 1966
- Н. *Аладашвили*, Г. *Алибегашвили*, А. *Вальская*, Живопись школы Сванети, Тб., 1983.
- Г. *Алибегашвили*, Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи, Тб., 1979
- Г. *Алибегашвили*, Четыре портрета царицы Тамары, Тб., 1957
- Н. В. *Арутюнян*, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.
- Д. *Бакрадзе*, Об археологической поезде, совершенной в 1879 году, по поручению Академии Наук в Чорохский бассейн, Батум, Арташи и Артанудж, ЗИАН, т. 37, кн. I, СПб, 1880.
- Д. *Бакрадзе*, Заметки о Батумской области, ИКОИИУД, т. VI, Тифл, 1879-1881.

- А.А. Баралидзе, А.А. Ватейшвили, П.И. Иоселиани.* Очерк жизни и научно-общественной деятельности. Тб., 1978.
- В. Беридзе,* Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры. *Monuments de Taο-Klarjetie dans l'histoire de l'architecture gεorgienne,* Тб., 1981.
- А. Вальская,* Ростписи средневековых трапезных Грузии, Тб., 1974.
- Т. В. Галкредидзе, Вяч. Вс. Иванов,* Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, II, Тб., 1984.
- Георгий Мерчул,* Житие св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст, введение, издание, перевод *Н. Мафра,* с Дневником поездки в Шавштию и Кларджию, ТР, кн. VII, СПб, 1911.
- Акад. С. Джанашиа,* Об одном примере искажения исторической правды. По поводу крети Н. Токарского «Архитектура древней Армения», Тб., 1947.
- Н. Джанберидзе, И. Цицишвили,* Архитектурные памятники Грузии, М., 1996.
- П. Закарая,* Зодчество Таο-Кларджети, Тб., 1992.
- А.Ю.Казарян,* Искусство армян-халкидонитов, ПЭ, т. III, М., 2001.
- М. Кецхели,* Грузинские средневековые декоративные ткани из Верхней Сванетии, Тб., 1977.
- А. Киричников,* Деисус на Востоке и Западе и его литературные паралели, ЖМНП, 11, 1893.
- Н.П.Кондаков,* Иконография Богоматери, Петроград, 1915.
- В.Н. Лазарев,* Два новых памятника русской станковой живописи XII-XIII вв. (К истории иконостаса), КСИИМК, вып. 13, М., 1946.
- М. Д. Лордкинанидзе,* Картвельское царство (Таο-Кларджети), см. Очерки истории Грузии, т. II, Грузия в IV-X веках, Тб., 1988.
- Н. Мафра,* Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, ТР, VII, СПб., 1911
- Т. Марутян,* Архитектурные памятники, Ереван, 1989.
- Г. А. Меликишвили,* Урартские княжообразные надписи, М., 1960.
- Г. А. Меликишвили,* К истории древней Грузии, Тб., 1959.
- И. Мысливец,* Происхождение «Деисуса». Сборник статей в честь В.Н. Лазарева «Византия, Южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа», М., 1973.

- Опись памятников древности в некоторых храмах и монастырях Грузии, сост. Н. Кондаков. Грузинские надписи прочтены и истолкованы *Алмитрием Бакрадзе*, СПб., 1890.
- Очерки истории Грузии, т. III, Тб., 2002.
- А. Павлинов, Экспедиция на Кавказ 1888 года, МАК, вып. III, М., 1891
- Я. Проскуряков, Заметки о Турци, ЗКОИРГО, кн. XXV, вып. I, Тифлис, 1905.
- Е. Такийшвили, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тб. 1952.
- Е. Такийшвили, Христианские памятники, МАК, XII, М., 1907.
- П. Уварова, Путевые записки. Кавказ: Аджария, Шавшетия, Пощковский участок, ч. II, М., 1891.
- А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, вып. I, СПб., 1886.
- Р. Шмерлинг, Древний Цвимозтский храм близ сел. Хциси, *ქართული ხელოვნება (Ars Georgica)*, 4, 1955.
- Р. Шмерлинг, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тб., 1962.
- Г. Н. Чубинашвили, Архитектурные памятники Тао и Кларджети и выдвигаемые ими проблемы, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების XXII სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1946.
- Г.Н. Чубинашвили, Памятники типа Джвари, Тб., 1948.
- Г.Н. Чубинашвили, Грузинская средневековая архитектура и три ее величайших кафедрала (1925г.), Бзб.: Г.Н. Чубинашвили, Вопросы истории искусства, том I, Тб., 1970.
- Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид-Гареджи, Тб., 1948.
- Н. Чубинашвили, Самшвиладский Сион, Тб., 1969.
- Н. Чубинашвили, Хандиси, Тб., 1972.
- Actes d'Iviron, I, Des origines au milieu du XIe siècle, édition diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomidés, D. Papachryssanthou avec le collaboration d'Hélène Métrévié, Texte, Paris, 1985.
- I. Baltrusaitis, Études sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie, Paris, 1929.

- B. Baumgartner*, Studien zur historischen Geographie von Tao-Klarzeti, Wien, 1996.
- R.P. Blake*, Catalogue des manuscrits géorgiens de la Laure d'Iviron au Mont Athos, Paris, 1932-1934.
- W. Djobadze*, Early medieval Georgian monasteries in historic Tao, Klarjet'i and Šavšeti, Stuttgart, 1992.
- W. Djobadze*, The Donor Reliefs and the Date of the Church at Oški, BZ, 69, 1976.
- W. Djobadze*, The Georgian Churches of Tao-Klarjet's: Construction Methods and Materials (IX to XI century), OrCh, 61, 1978.
- W. Djobadze*, Four Deesis Themes in the Church of Oški, OrCh, 72, 1988.
- V. Grimmel*, La chronologie, Paris, 1958.
- Inscriptions géorgiennes et autres recueillies par le Père *Nersès Sargisian* et expliquées par *M. Brosset*, MAIS, VIIe série, tome VIII, № 10, St.-Pb., 1864.
- R. Lange*, Die Byzantinische Reliefikone, Recklinghausen, 1964.
- D. Pignet-Panayotova*, The Church of Oški, Architectonics and Ornaments, OrCh, Bd. 86, 2002; OrCh, Bd. 87, 2003.
- M. Scholz*, Die Nicopea in San Marco. Zur Geschichte und zum typeiner Icône, BZ, Band 91, Heft 2, 1998.
- N. et J.-M. Thierry*, La cathedral de T'beti, *Cahiers Archeologiques*, 47, 1999
- N. Thierry*, Peintures historiques d'Oski (Tao), REGC, 2, 1986.
- Treasures of Mount Athos, B'edition, Thessaloniki, 1997.
- D. Winfield*, Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey, JWCI, vol. XXXI, London, 1968.

შემოკლებები

ენიმკის მოამბე — ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე (თბილისი).

მსკი — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის (თბილისი).

სმამ — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე (თბილისი).

ქისკ — ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, IX-XIII სს. საბუთები. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს: თ. ენუქიძემ, ე. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984.

ქსე — ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია (თბილისი).

ქცა — ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955; ტ. II, თბ., 1959; ტ. IV, თბ., 1973.

ქნკ, I — ქართული წარწერების კორპუსი, I, ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980.

ქნკ, II — ქართული წარწერების კორპუსი, II, დასავლეთ საქართველოს წარწერები, ნაკვ. I (IX-XIII სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვალერი სილოგავამ, თბ., 1980.

ქნკ, III — ქართული წარწერების კორპუსი, III, ფრესკული წარწერები, I, ატენის სიონი, გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს გურამ აბრამიშვილმა და ზაზა ალექსიძემ, თბ., 1989.

ძქაღ — ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ნიგნი I (V-X სს.). დასაბეჭდად მოამზადეს: ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელაშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ქაჯაიამ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანიკევმა და ც. ჯღამაიამ ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1963.

ВВ – Византийский Временник (Москва).

ВИ – Вопросы истории (Москва).

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения.

ЗИАН – Записки Императорской Академии наук (С.-Петербург).

ЗКОИРГО – Записки Кавказского отделения Императорского Русского Географического Общества (Тифлис).

ИЗКОИРГО – Известия Кавказского отделения Императорского Русского Географического Общества (Тифлис).

КСИИМК – Краткие сообщения и доклады о полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР (Москва).

МАК – Материалы по Археологии Кавказа (Москва).

ТР – Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии (С.-Петербург).

ПЭ – Православная Энциклопедия (Москва).

BZ – Byzantinische Zeitschrift (München).

MAIS – Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St.-Petersbourg (St. Pétersbourg).

OrCh – Oriens Christianus (Wiesbaden).

JWCI – Journal of the Warburg and Courtauld Institutes (London).

REGC _ Revue des Études Géorgiennes et Caucasiennes (Paris).

საქივლები

პირთა სახელები

ა

აბდალაძე ა. 123, 278
აბდია (ბიბლ.) 53
აბრამიშვილი გ. 85, 278, 302
აბულაძე ილია (1910-1968) 50, 59, 139, 157-159, 164, 278, 288
ადარნასე კურაპალატი († 961) 25, 46, 57, 58, 60, 61, 67, 68, 72, 76, 80-83, 87, 95, 96, 98, 99, 113, 114, 116, 118-120, 127, 128, 134-136, 138, 142, 146, 148, 153
ადარნასე ქართველთა მეფე († 923) 83, 87
ადარნასე მაგისტროსი, ძე ბაგრატ მაგისტროსისა 83
ადრნერსე ჰვატოსი (VII ს.) 83
ადონცი ნ. 54
ათანელაშვილი ლ. 288
აკინიანი ნ. 54
ალადაშვილი ნ. 19, 20, 23, 66, 108, 113, 278
ალექსიძე ზ. 117, 278, 288
ალექსიძე ნ. 34
ალიბეგაშვილი გ. 278
ამბაკუმი (ბიბლ.) 53
ამირანაშვილი შალვა (1899-1975) 130, 278
ამოსი (ბიბლ.) 53
ანგეა (ბიბლ.) 53
„ანგელოზნი ოთხხატეულნი“ 38
ანდრია, ოპიზის მონასტრის წინამძღვარი 57
ანდრონიკაშვილი მ. 82, 116, 278
ანთელავა ი. 14, 282
ანჩაბაძე ზ. 165, 281
არიანე („არიანოსნი“) 47
არისტაკეც ლასტივერტეცი 124

არქიპოსი, ტბეთის I სახარების (995 წ.) ერთ-ერთი გადამწერი 57, 58
ასათ პატრიარქი 166
ასტახიშვილი ე. 10, 278
აქაზი (ბიბლ.) 53
აშოტ I დიდი, კურაპალატი († 29.1.826) 11, 66, 116, 148, 278
აშოტ კურაპალატი, ძე ადარნესე ქართველთა მეფისა 83
აშოტ IV კურაპალატი († 954), ძმა დავით ქართველთა მეფისა 67
აშოტ კუხი († 918), ერისთავთა ერისთავი, მამულებელი ტბეთის ტაძრისა 84, 280
ახობაძე ლ. 283

ბ

ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი († 966) 5, 7, 22, 25, 26, 30, 32, 40, 46, 56, 57, 60, 64, 71-74, 77, 80, 81, 85, 86, 88, 89, 95-99, 102, 103, 110-120, 124, 126, 127, 129-136, 138, 139, 142, 145-150, 153, 154, 278; იხ. ბაგრატუნე
ბაგრატ III (978-1014) 46, 87, 122, 165
ბაგრატ IV (1027-1072) 25, 33, 130
ბაგრატ მაგისტროსი, მამა ადარნასე კურაპალატისა († 961) 83, 114, 139, 148
ბაგრატ რეგუენი († 945), ქართველთა მეფე 58, 87, 138, 157
ბაგრატიონი გიორგი 6
ბაგრატიონები 7, 20, 37, 45, 60, 87-89, 99, 113, 116, 121, 128, 148, 250, 252
ბაგრატუნეანი 116
ბაგრატუნი 116

- ბაგრატიუნე 76, 88, 166; იხ. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი († 966)
- „ბაგრატიუნანი“ 116
- ბაკურ მეფე 139
- ბალტრუშაიტიის იურგის 18
- ბარდა სკლიაროსი 51, 54, 120, 123; იხ. სკლიაროსი
- ბარდა ფოკა 123
- ბარუქი (ბიბლ.) 52
- ბასილი კესარიელი (მწ.) 50, 87, 278
- ბასილი II (976-1025), ბიზანტიის იმპერატორი 46, 61, 124, 164
- ბასილი III (1090-1100), კათალიკოსი 163
- ბასილი, ტრაპიზონელი მღვდელმთავარი, პატრიარქი 166
- ბაქრაძე დიმიტრი (1828-1890) 15, 84, 144, 150, 279
- ბაუმგარტნერი ბრუნო 25
- ბერიძე ვახტანგ (1914-2000) 9, 15, 16, 20, 27, 150, 157, 162, 279
- ბერიძე მერაბ 155
- ბექა I ჯაყელი (1285-1308), სამცხის მთავარი 61, 62
- ბრეგაძე თ. 47, 158, 279, 283
- ბროსე მარი (1802-1880) 14, 22, 62, 98, 103, 104, 126, 127, 134, 136, 140, 143, 144, 150
- ბორენა დედოფალი 130
- ბ**
- გაბრიელ, გიორგის ძმისწული, მესტიის ოთხთავის (1033 წ.) გადამწერი 58, 59
- გაბრიელ მთავარანგელოზი 37, 83, 101, 106
- გაბრიელ პატარაი 158, 159
- გაბიძაშვილი ე. 50, 279
- გაგოშიძე გ. 89, 104, 115, 279
- გამყრელიძე თ. 12
- გედაონისძეები 143
- გელაშვილი ლექსო 152
- გეორგი, ოშკის ბიბლიის (978-979) ერთ-ერთი გადამწერი 53-55
- გვარამია რ. 55, 283
- გიგინეიშვილი ბ. 52, 284
- გიგინერია საბა იხ. საბა (გიგინერია)
- გივიაშვილი ი. 9, 26, 27, 31, 40, 66, 84, 108, 279
- გიორგაძე გ. 12, 279
- გიორგი ალექსანდრიელი 55
- გიორგი ამბა, ოპიზის მონასტრის წინამძღვარი 57
- გიორგი, გელასის ძე, ოშკის ბიბლიის (978-979) ერთ-ერთი გადამწერი 55
- გიორგი მერჩულე 11, 45, 83, 116, 120, 279
- გიორგი მთაწმიდელი (მწ.) 35
- გიორგი I (1014-1027) 46
- გიორგი II (1072-1089) 116
- გიორგი III (1155-1184) 130
- გიორგი IV (1207-1223) 116
- გიორგი ლაღული, პარხლის მონასტრის წინამძღვარი 45, 160
- გოგუაძე ნ. 52, 283, 288
- გონიაშვილი თ. 13, 279
- გორდეევი დიმიტრი (1889-1964) 18
- გრიგოლ ოშკელი, მწერალი 47, 50
- გრიგოლ, ოშკის ტაძრის მშენებლობის ხელმძღვანელი, „საქმესა ზედამდგომი“ 7, 20, 21, 38, 43-46, 56, 73, 88, 95, 111, 115, 119, 134, 135, 143, 147, 153, 154
- გრიგოლ ღმრთისმეტყველი 45, 47, 50; ნაზიანზელი 47, 279
- გრიგოლ ჭაჭინაშვილი, ჭარბაული 116
- გრიგოლ ხანძთელი (759-861) (მწ.) 10, 11, 23, 57, 83, 116, 117, 155, 164, 291, 279
- გრუმელი ვ. 86, 133
- გუარამ, ძე აშოტ I დიდი კურაპალატისა 83
- გუდიაშვილი ლადო (1896-1980) 16, 144
- გურგენ, მეფეთა მეფე († 1008) 58, 87, 122, 165
- გუჩუა ვიქტორ 165, 281

დ

- დავით (ბიბლ.) 45
 დავით აღმაშენებელი (1089-1125) 130, 143
 დავით დადიანი, სამეგრელოს მთავარი 52
 დავით, ერისთავთა ერისთავი 144; კურა-
 პალატი 5, 6, 32, 33, 43, 51, 52, 60,
 87, 114, 120, 122-124, 138-140, 148-
 150, 153, 158, 161-166, 291; მაგის-
 ტროსი 22, 30, 33, 40, 57, 60, 87, 95-
 98, 101, 103, 109, 120, 126, 127, 129-
 132, 134-136, 138-140, 142, 146, 148,
 157; მეფე 5, 7, 26, 32, 43, 51, 56, 64,
 66-68, 70, 72-74, 78, 80, 81, 86-90,
 92, 97, 99, 102, 111-113, 115, 117-
 123, 145-147, 153, 154
 დავით (მამა, მიქაელ მოდრეკილის ბიძა)
 55
 დავით, მიქაელ მოდრეკილის დისწული
 52, 55
 დავით VIII (1293-1311) 116
 დავით ოშკელი, ტბეთის I სახარების (995
 წ.) ერთ-ერთი გადამწერი 57, 58
 დავით ქართველთა მეფე (923-937) 67
 დამიანე (მწ.) 20, 38
 დანელია კ. 106, 161, 162, 279, 281
 დანიელ წინასწარმეტყველი 53
 დემეტრე I (1125-1156) 24, 143
 დვალი მ. 283
 დიდებულძიძე მ. 26, 284
 დოლაქიძე მ. 283
 დოლიძე ი. 59, 62, 283

ე

- ელენე, ბიზანტიელი პრინცესა 25
 ემანოელი (იესუ ქრისტე) 66, 112
 ევენუმიანე („ევენუმიანოსნი“) 47
 ეზრა ზორაბაბელი (ბიბლ.) 53
 ეზრა სუთიელი (ბიბლ.) 53
 ეზუკიელ წინასწარმეტყველი 52
 ესთერ მარდუქში (ბიბლ.) 53
 ეკლესიასტე (ბიბლ.) 53
 ენუქიძე თ. 163, 288

- ერმაკოვი დიმიტრი (1846-1916) 9, 16, 134
 ესაია წინასწარმეტყველი 52
 ეფთვიმე (ექვთიმე) ათონელი (მთანმი-
 დელი) 47, 87, 278
 ეფთვიმე, პარხლის მონასტრის წინამძღვა-
 რი 56
 ეფრემ ასური 50
 ეფრემ მანუყვერილი 164
 ეფრემ მცირე 47, 59
 ეფრემ უშკელი 59

ვ

- ვარაზაძე, თორნიკე ერისთავთა ერის-
 თავის ძმა 60
 ვაჩიშვილი ნ. 26, 284
 ვახტანგ გორგასალი 6
 ვახუშტი ბატონიშვილი (1696-1757) 14, 279

ზ

- ზაქარია პარმენ (1914-2003) 20, 21, 81,
 146, 150
 ზაქარია ანჩელი 117
 ზაქარია (ბიბლ.) 53
 ზაქარია ბანელ-ვალაშკერტელი 156, 166,
 280
 ზდანევიჩი ი. 16
 ზვიადაძე გიორგი 163

თ

- თამარ მეფე (1184-1207) 14, 116, 130, 291
 თაყაიშვილი ექვთიმე (1863-1953) 7, 9, 10,
 13, 15-26, 33-35, 38, 41-46, 56, 61,
 62, 64, 83, 85-93, 96-104, 107, 108,
 113-115, 121, 126-128, 131, 133-140,
 144, 146, 148-150, 159-163, 166, 279,
 282
 თევდორე, მეფის მხატვარი 128
 თედორაძე რამაზ 3
 თეოდორე (ჭუაძე), ახალციხის, ტაო-
 კლარჯეთისა და ლაზეთის მთავარ-
 ეპისკოპოსი 5, 151, 152, 155

თორნიკე 54, 60; ერისთავთა ერისთავი 50, 123, 142; პატრიკიოსი 54, 55; სენგელოზი 53, 55, 56; იხ. იოვანე თორნიკ-ყოფილი
 თორნიკ-ყოფილი იოვანე იხ. იოვანე თორნიკ-ყოფილი; თორნიკე

ი

იაკობსონი ა. 15
 იესე, გალატოზი 46
 იესუ 35, 66; იხ. იესუ ქრისტე, ქრისტე
 იესუ ქრისტე 72, 76, 98, 106, 112, 153; იხ. ქრისტე
 იერემია წინასწარმეტყველი 52
 ივანე მარუშისძე 122
 ივანოვი ვიარ. 12
 ივდითი (ბიბლ.) 53
 ილარიონ ეპისკოპოსი 124
 ილარიონ ძე მასურისა, იშხნელი ეპისკოპოსი, ბანაელ-ყოფილი, „მესტიის სახარების“ (1033 წ.) მომგებელი 58
 იმნაიშვილი ი. 58
 ინგოროყვა პ. 11, 45, 116, 117, 120, 139, 279
 იოანე ოსეს ძე, ხელნაწერის (A-292) გადამწერი 47
 იოვანე, პარხლის მონასტრის წინამძღვარი 45, 160
 იოვანე, მამა, ოშკის მონასტრის წინამძღვარი 56, 88, 115, 147
 იოვანე ბერა, მიქაელ მოდრეკილის დისწული 55, 138, 157
 იოვანე ვარაზეაჩე, ძმა იოვანე თორნიკ-ყოფილისა 51, 52, 54
 იოვანე თორნიკ-ყოფილი, სენგელოზი 50-54, 56, 57, 142
 იოვანე მთავარაძსძე, ხუცესი 59
 იორდანე მაირენისელი, ბასილი კესარიელის „სწავლანის“ (H-2251) გადამწერი 87
 იოვანე VIII (1497-1507), კათალიკოს-პატრიარქი 161

იოვანე ნათლისმცემელი 5, 27, 31, 34, 35, 40, 43, 51, 64, 72, 74, 75, 77, 78, 98, 103, 106, 108, 112, 113, 115, 119, 120, 126, 127, 142, 148, 153, 160; იხ. ნათლისმცემელი, იოვანე წინამორბედი
 იოვანე ოქროპირი (წმ.) 50, 54, 55, 142, 163
 იოვანე I ოქროპირი (980-1001), ქართლის კათალიკოსი, „ყოელისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი“ 160, 162-167
 იოვანე მტბვეარი 58
 იოვანე ჩირა 55, 56
 იოვანე წინამორბედი 58; იხ. იოვანე ნათლისმცემელი, ნათლისმცემელი
 იოველი (ბიბლ.) 53
 იობი (ბიბლ.) 52
 იონა (ბიბლ.) 53
 იოსელიანი პლატონ (1809-1875) 52
 იპოლიტე, მღვდელ-მონაზონი, ვარძიის მონასტრის წინამძღვარი 16
 ისუ ზირაქი (ბიბლ.) 53

კ

კალგინი ანატოლი (1875-1943) 15
 კამბიაჯო (ერმაკოვი დ.) 16
 კეკელიძე კორნელი (1879-1962) 47, 50, 55, 57, 58, 117, 279
 კესარიოს, ძმა გრიგოლ ღმრთისმეტყველისა 50
 კეცხოველი მ. 129
 კვაჭაძე მ. 283
 კიკვიძე ც. 52, 284
 კიკნაძე გ. 296
 კირპიჩნიკოვი ა. 106
 კოზმან (წმ.) 20, 38, 102
 კოზმან მეჭურჭლე 55
 კომნიანოსი 62
 კონსტანტინე VIII (1025-1028), ბიზანტიის იმპერატორი 46, 61, 164
 კონსტანტინე პორფიროგენეტი (913-959), ბიზანტიის იმპერატორი 130
 კოპალიანი ვ. 166, 280

კოლატაძე ი. 9, 26, 27, 31, 40, 66, 84, 108, 279
კუდავა ბ. 164, 280

ლ

ლაბაძე რ. 280
ლანგე რ. 105
ლაშა-გიორგი იხ. გიორგი IV (1207-1123)
ლუბანიძე ტარიელ 151
ლუონიდე (ოქროპირიძე) (1918-1921),
კათალიკოს-პატრიარქი 16
ლორთქიფანიძე მ. 11, 45, 280

მ

მათე მახარებელი 58
მათე ურპაეცი 124
მაკედონიანი (მაკედონიანთა დინასტია
ბიზანტიის იმპერატორთა) 131
მალაქია (ბიბლ.) 52
მარგველაშვილი პარმენ 6
მარდალიშვილი ვილენ 156
მარდოქი (ბიბლ.) 53
მარი ნ. 10-12, 84, 127, 160, 161, 288
მარკოზ მახარებელი 108
მარკოზ მონაზონი 50
მარტული მონაზონი 50
მაჩაბელი კ. 84, 280
მაცხოვარი 30, 35, 40, 66, 67, 106, 112, 118,
126; იხ. იესუ ქრისტე

მელიქიშვილი გ. 12, 280
მელქიზედექ I (1020-1033), კათალიკოს-
პატრიარქი 163, 165-167, 283
მენაბდე ლ. 15, 50, 52, 55, 59, 280
მესხია შოთა (1916-1972) 11, 164, 293, 280,
281
მეტრეველი ელენე (1917-2003) 6, 47, 50-
52, 54-57, 59, 60, 142, 158, 166, 167,
280, 283
მეტრეველი როინ 16, 163, 164, 293, 280,
281

მთავარანგელოზი 34, 37, 128
მიქაელ 295

მიქაელ, მამა, ოშკის მონასტრის წინამ-
ძღვარი 45, 56, 88, 115, 137
მიქაელ მთავარანგელოზი 37, 101, 106
მიქაელ მოდრეკილი 52, 55
მიქაელ, ოოვანე ვარაზაჩაყს ძე, ოშკის ბი-
ბლიის (978-979) ერთ-ერთი გადაშ-
ნერი 53-55

მისლივეცი ი. 126
მიქეა (ბიბლ.) 53
მიხაილ კირ, კომნიანოსი, ბერძენთა მეფე
(ტრაპიზონის იმპერატორი) 62
მოსულიშვილი პ. 27, 294
მუსხელიშვილი დ. 12, 86, 138, 139, 281
მუსხელიშვილი ლევან (1900-1942) 138,
139, 281

ნ

ნათლისმცემელი 5, 53, 56, 75, 80, 95, 97,
115, 117, 121, 131, 139, 146; იხ.
ოოვანე ნათლისმცემელი
ნაუმი (ბიბლ.) 53
ნერსეს 82
ნიკოლოზ III (1250-1282), კათალიკოს-
პატრიარქი 167
ნიკოპეა (ღმრთისმშობელი) 26, 112, 282
ნინო (წმ.) 20, 38
ნინუა გ. 283

პ

პაულე მოციქული 106, 281
პანარეტი (ბიბლ.) 53
პეტერსი პ. 15, 54
პეტრე მოციქული 106
პიგე-მანაიოტოვა დორა 25, 26
პილატე ნ
პრივალოვა ე. 33-35, 38, 40, 281

ჟ

ჟორდანია თ. 15, 163, 281

რ

რეზიაშვილი მ. 62, 281

რომანოზ III არგვიროსი (1028-1034), ბი-
ზანტიის იმპერატორი 164
რუთი (ბიბლ.) 52

ს

საბა (გიგებერია), ხონისა და სამტრედიის
მთავარეპისკოპოსი 6
საბა (მამა, ოშკის მონასტრის წინამ-
ძღვარი) 51, 52, 56
საბა სულაღსძე, თუხარისელი (მამა, ეზრას
მონასტრის წინამძღვარი შავ მთა-
ზე) 59
სალტიკოვ-შჩედრინი მ. 57
სამოელ, ოპიზის მონასტრის წინამძღვარი
57

სამუშია ჯ. 151
სარგისიანი ნ. 14, 62, 96, 98, 104, 115, 126,
127, 131, 143
სარჯველაძე ზ. 114, 161, 162, 279, 281
საჰაკ მონაზონი 50
სერაპიონ ზარზმელი 23
სერაფიმი 20, 38
სვიმეონ მესევეტე 20, 38, 41
სვიმეონი (1001-1012) ქართლის კათა-
ლიკოსი 165
სილოვავა ვ. 19, 21, 45, 58, 60, 79, 81, 85-
87, 98, 101-103, 108, 116, 118, 140,
160, 162, 163, 165, 167, 282, 288
სიმონიშვილი ნ. 66, 282
სკლიაროსი 51; იხ. ბარდა სკლიაროსი
სკილიცე 130
სოფონია (ბიბლ.) 53
სოლომონი (ბიბლ.) 45, 53
სტეფანე იშხნელი 166
სტეფანე, მტბევეარი ეპისკოპოსი 57
სტეფანე, ოშკის მონასტრის დეკანოზი,
„სამოთხის“ ერთ-ერთი გადამწერი
და შემოსველი 51, 52
სტეფანე, ოშკის ბიბლიის (978-979) ერთ-
ერთი გადამწერი 53-55
სტეფანე, ტბეთის I ოთხთავის შემმოს-
ველი 57

სტეფანოზ მამფალი 85, 278
სულავა ნ. 55, 282
სულაღსძე საბა იხ. საბა სულაღსძე
სუმბატ დავითის ძე 82, 89, 98, 102, 113,
114, 128, 133, 135, 148, 282
სუმბატ ერისთავთა ერისთავი († 958), ძე
ადარნესე მეფისა († 983) 83, 87, 138,
157
სუმბატ კურაპალატი († 958), ბაგრატი II
რეგვენისა († 994) 135
სუმბატ აპარაპეტე 124
სხირტლაძე ზ. 24, 145, 282

ტ

ტეტრამორფი 38
ტიერი მიშულ 145
ტიერი ნიკოლ 25, 33, 145
ტიმოთე 196, 126
ტოკარსკი ნ. 18
ტობი (ბიბლ.) 53

უ

უვაროვა პრ. 84
უინფილი დევიდ 19, 20, 39, 41, 44, 46, 84

ფ

ფანცულაია ილია (ბანძელი) 55
ფერის ჯოჯიკის ძე 143
ფოკა იხ. ბარდა ფოკა
ფორდი 17

ქ

ქავთარია მ. 47, 158, 283
ქაჯაია ლ. 288
ქაჯაია ო. 13, 283
ქერუბიმი 20, 38
ქონქოზა 160
ქრისტე 6, 34, 40, 44, 45, 47, 51, 55-58, 69,
76, 80, 83, 88, 89, 98, 106, 108, 112,
113, 115, 117, 119-121, 126, 127, 131,
146, 160, 164-167; იხ. იესუ ქრისტე
ქუთათელაძე ლ. 47, 157, 158, 296

ქურციკიძე ც. 87, 278, 283, 288

ქურციძე გიორგი 152

ლ

ლამბაშიძე გ. 165, 283

ლმრთისმშობელი 5, 26, 31, 34, 35, 40, 43,

64, 66-68, 70-72, 95, 97, 98, 106, 108,

112, 118, 119, 126, 127, 130, 131,

148, 152, 153, 160

ლოლელი იხ. გიორგი ლალუელი

„ლოლელი“ 160; იხ. გიორგი ლალუელი

ყ

ყავრელიშვილი როინ 152, 154

ყაუხჩიშვილი ს. 288

შ

შათირიშვილი ლ. 283

შანიძე აკ. 10, 12, 13, 15, 50, 106, 138, 139,

158, 280, 281, 283

შანიძე მზ. 283

შარაშიძე ქრ. 59, 283

შევარდნაძე დიმიტრი 15, 144

შიო (შხ.) 163

შოშიაშვილი ნ. 14, 60, 61, 66, 97, 99, 101,

102, 163, 282, 288

შუშანიკი (შხ.) 158

ჩ

ჩორდვანელი, მამა იოვანე თორნიკ-ყო-
ფილისა და იოვანე ვარაზეაჩესი 51,
53

ჩორდვანელები 52, 54, 57, 60, 280, 282

ჩორჩანელ-ჩორდვანელები 60

ჩორჩანელები 160

ჩოფიკაშვილი ნ. 128-130, 283

ჩუბინაშვილი გიორგი 18, 19, 100, 103,

137, 140, 150

ჩუბინაშვილი ნიკო 43, 139

ჩხიკვაძე ნესტან 50, 139, 283

ც

ცაგარელი ალ. 14, 15, 58

ცაგარეიშვილი გ. 124, 284

ციციშვილი ალექსანდრე დავითის ძე 17

ძ

ძაჭაჭაძე ილია 15

ძანკიევი ც. 288

ძარმული გრიგოლ ჭაჭნაშვილი 116

ჭაჭნაშვილი გრიგოლ იხ. გრიგოლ

ჭარმული

ჭიაურელი მიხეილ 16, 144

ჭუაძე თეოდორე იხ. თეოდორე (ჭუაძე)

ხ

ხახანაშვილი ალ. 84

ხოშტარია დ. 21, 26, 84, 125, 284

ხუსკივაძე ლ. 108, 284

ჯ

ჯავახიშვილი ივანე (1876-1940) 87, 90,
103, 127, 135, 140, 144, 165, 284

ჯანაშია სიმონ (1900-1947) 18, 144

ჯაყელი ბექა იხ. ბექა I ჯაყელი

ჯობაძე ვახტანგ 9, 17, 19-28, 30, 31, 33,

34, 38, 40, 61, 62, 80, 81, 84-86, 96-

99, 101, 103, 108-110, 112, 113, 115,

122, 125-128, 130-133, 136-138, 140,

144-146, 148, 150, 151, 284

ჯოჯიკი, პატრიკოოსი 25, 33-35, 61, 104,

113; ერისთავთა ერისთავი 129

ჯუანშერი (XI ს. ისტორიკოსი) 82

ჯღამაია ც. 288

კ

კაბო (შხ.) 158

გ

გზე (ბიბლ.) 53

- Аладашвили Н. 20, 108, 128, 284
 Алибегашвили Г. 128, 130, 284
 Арутюнян Н.В. 10, 284
 Бакрадзе Д.З. 15, 84, 285
 Барамидзе А. А. 52
 Беридзе В. В. 9, 20, 21, 157, 161, 162, 285
 Берия Л.П. 10
 Богоматерь 66, 285
 Вольская А.И. 128, 129, 285
 Ватейшвили Д.Л. 52, 285
 Гамкрелидзе Т.В. 12, 285
 Георгий Мерчул 10, 12, 285
 Григол Хандзтийский (св.) 10, 12, 285
 Джанберидзе Н. 28, 285
 Джанашиа С.Н. 18, 285
 Закарая П. 9, 21, 81, 157, 161, 2858
 Иванов Вяч. Вс. 12, 285
 Иоселиани Пл. 52, 285
 Казарян А. Ю. 19, 285
 Кецховели М. Н. 129, 285
 Кирпичников А. 106, 285
 Когдаков Н. 15, 66, 298, 285
 Лазарев В. Н. 106, 108, 126, 285, 286
 Лордкипанидзе М.Д. 11. 285
 Марр Н.Я. 84, 298, 285
 Марутян Т. 19, 286
 Меликишвили Г.А. 10, 286
 Мысливец Й. 108, 126, 286
 Павлинов А. 84, 286
 Проскураков Я. 7, 26
 Саргисян Н. 62
 Тамар, царица 130, 284
 Такайшвили Е.С. 10, 15, 62, 92, 108, 113,
 126, 159-162, 286
- Тевдоре, царский художник 128, 284
 Токарский Н. 18. 285
 Уварова П.С. 84, 286
 Цагарели А. 14. 50, 52, 55, 56, 58, 286
 Цицишвили И. 28, 285
 Чубинашвили Г.Н. 18, 23, 28, 120, 129, 286
 Чубинашвили Н. 43, 138, 287
 Шмерлинг Р.О. 121, 128, 129
- Adarnarsēh 82
 Bagadata 116
 Baltrusaitis I. 18, 287
 Baumgartner B. 25, 137, 287
 Blake R.P. 50, 52, 55, 56, 139, 287
 Brosset M. 14, 43, 62, 92, 126, 127, 134, 287
 Djobadze W. 9, 21-24, 28, 40, 43, 45, 56, 61,
 62, 81, 84, 86, 92, 97, 98, 104, 108, 113,
 115, 125, 127, 131, 133, 137, 138, 140,
 287
 Grūmel V. 86, 133, 287
 Lange R. 108, 287
 Lefort J. 51, 287
 Métrévélí Hélène 51, 287
 Nicopea 66
 Oikonomidēs N. 51, 287
 Papachrissanthou D. 51, 287
 Figuet-Panayotova Dora 25, 287
 Sargisian N. 14, 66, 92, 126, 287
 Schulz M. 287
 Thierry N. 25, 33, 113, 287
 Thierry N. et J-M. 84, 287
 Windfield D. 19, 101, 108, 137, 138, 287

გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები

- ადიგენის რ-ნი 160
 ადიში 35; იხ. ჰადიში
 ავსტრია 25
 ათანასეს ლავრა 51
 ათონი 50, 51-53, 55, 57, 60, 87, 123, 142, 150, 166, 167, 283
 ათონის მთა 14, 15, 43
 ათონის ქართველთა მონასტერი 14, 138, 142, 280
 ალავერდი 31
 ალავერდის ტაძარი 7, 28
 ალვანი 121
 ალთიფარმაქი 157
 ამიერკავკასია 149
 ანატოლია 15
 ანისი 155
 არზრუმის ზეგანი 11
 ართვინის ვილაიეთი 125
 არტანი 62
 არტანის ყურე 13
 არტანუჯი 12, 32, 62
 ასურეთი 10-12, 291
 ატენი 121
 ატენის სიონი 66, 85, 130, 282, 288
 აფხაზეთი 164-166
 აფხაზი 87, 122, 280
 აღმოსავლეთ საქართველო 102
 აღჯა-ყალა (ციხე თორთუმისწყლის ხეობაში) 17
 აშუ 125
 აჭარა 62
 ახალციხე 56, 60, 151, 155, 160, 282
 ახატანი 121
- ბ
- ბაბილონი 12
 ბაგრატის ტაძარი 7, 28, 29, 38
 ბალაბეთი (მწვერვალი) 8
 ბანა 14, 21, 25, 33, 35, 58, 61, 165, 166
- ბეთანია 130
 ბერთუბანი 130
 ბერძენი 62
 ბიზანტია 5, 22, 25, 46, 51, 86, 120, 123, 124, 129, 130, 132, 164, 278, 284
 ბიზანტიის იმპერია 61, 122
 ბიზანტიელები 61
 ბოლნისი 282
 ბოლნისის სიონი 128, 129
- გ
- განძანი 121
 გარეჯი 61, 162, 295; იხ. დავით-გარეჯი
 გელათის მონასტერი 66, 130
 გოლგოთა 65, 68, 69, 112, 118
 გორი 121
 გრიგოლწმინდა 96, 143
 გროზნი 165
- დ
- დავით-გარეჯი 121, 128; იხ. გარეჯი
 დაიაენი-დიაუზი 11, 12, 279, 281
 დასავლეთ საქართველო 165
 დერჩი 121
 დიაოზი 10, 12, 279, 281
 დიდი გომარეთი 121
 დოლისყანა 19, 23, 45, 161
- ე
- ეზრას მონასტერი (შავ მთაზე) 59
 ელიას მთა 86
 ეოშკი 14; იხ. ოშკი
 ეოშხი 15; იხ. ოშკი
 ერსეს-ყალა (ციხე თორთუმისწყლის ხეობაში) 17
 ერუშეთი 21
 ექექი (ეგრეჯი) 14, 17
- ვ
- ვალაშკერტი 165

ვანანდი (ციხე) 14, 61
 ვარძია 130
 ვარძიის მონასტერი 16
 ვაქირი 121
 ვენეცია 105, 108

ზ

ზარზმა 150
 ზარზმის მონასტერი 60
 ზემო სვანეთი 128, 129
 ზღუა (შავი ზღვა) 62

თ

თბილისი 5, 16, 18, 84, 86, 122, 155, 160, 288
 თბილისის საამირო 122
 თბილისის სიონის ტაძარი 52
 თორთომი 15, 16
 თორთუმის ტბა 7, 8
 თორთუმ-ჩაი 7
 თორთუმის-წყალი 7, 8, 61
 თორთუმის ხევი 8
 თორთუმის ხეობა 16, 17
 თუბალ-კაინები 11
 თურქეთი 5, 7, 18, 62, 122, 125, 142, 145,
 150, 151, 155, 157
 თურქეთის რესპუბლიკა 26
 „თურქეთის საქართველო“ 15, 16
 თურქი 7, 16
 თურქ-სელჯუკები 43, 61
 თუხარისი 59

ი

„იბერ-ჭანები“ 11
 იდლეთი 124
 იელი 121
 იერუსალიმი 43, 164
 ივირონი 57, 60, 142, 280
 იმიერტაო 46, 123
 ინგუშეთი 165, 283
 ირანი 62, 116, 122
 ისი 17

ისპირი 15
 იუსუფელი 152, 157
 იფრარი 128
 იფხი 129
 იშხანი 12, 14, 16, 17, 19, 21, 58, 158, 166

კ

კაეკასია 5, 16, 45, 122, 128, 165, 280, 288
 კაინები იხ. თუბალ-კაინები
 კალა 128
 კალიფორნია 125
 კარი (ყარსი) 14, 61, 62
 კარინი 142
 კარნიფორი (ციხე) 14, 61, 62
 კასპის რ-ნი 121
 კასტანის მონასტერი 59
 კაცხი 165
 კახეთი 87, 165, 282
 კახეთ-ჰერეთი 122
 კახი 165
 კლარჯეთი 24, 55, 62
 კლიმენტის მონასტერი 14
 კოლა 62
 კოლა-ოლთისი 15, 292; იხ. ოლთისი
 კონდოლი 121
 კონსტანტინოპოლი 163, 164, 166
 კოლხი 11
 კუმურდო 118, 282

ლ

ლა ზები 14
 ლა ზეთი 5, 151
 ლატალი 129
 ლოქი (ზეკარი) 9

მ

მაირენისი იხ. იოვანე მაირენისელი
 მანუსორის ხევი 8
 მარკოზის ტაძარი (ვენეციაში) 105
 მეგრელები 12
 მესტია 58
 მესხეთი 156

- მთანმიდა 53, 54
 მიჯნაძორი 12
 მრავალნყარო (გარეჯის) 162, 282
 მუხლაჯილილისი 17, 21
 მცხეთა 15, 163, 165, 167
 მცხეთის სვეტიცხოველი 7, 25, 29
 მცხეთის ჯვარი 23, 83
- ვ**
- ნათლისმცემლის მონასტერი (დავით-გარეჯი) 129
 ნარაზენი 121
 ნიაკომი 19
 ნიგალისხევი 62
 ნიკორწმინდა 163, 279
- ო**
- ოთხთა ეკლესია 16, 17, 21, 60, 157, 161
 ოლთისი 12, 15, 279
 ოპიზა 12, 21, 23, 57, 66, 102, 278
 ოსმალეთი 122
 ოშკი 6, 7, 12, 14-17, 19, 21, 23, 24, 26, 27, 29, 31-33, 37, 43, 46, 48-50, 52-54, 56, 57, 59-62, 64, 79, 81, 83, 85, 86, 89, 98, 102, 106, 108, 111, 112-116, 118, 120, 127, 134, 138, 141, 142, 150-152, 155, 161, 284
 ოშკის ეკლესია 21, 23; ო. ტაძარი 5-10, 12-26, 30, 32, 34, 36, 38, 42, 44-46, 54, 58, 60, 64, 69, 80, 81, 84-88, 98, 99, 101-103, 108, 113, 125, 126, 128, 130, 133-136, 138-141, 143-151, 154, 155, 278, 282, 284; ო. მონასტერი 7, 8, 17, 27, 55, 56, 57, 62, 113, 120, 125, 134, 139, 142; ო. ლავრა 47, 51, 56-58, 60, 129, 139; ო. წყალი 8; ო. ხევი 8
 „ოშქა“ 13
- პ**
- პალესტინა 14
 პარიზი 15, 279
 პარხალი 5, 17, 19, 21, 45, 52, 56, 60, 87, 99, 138, 155, 157-164, 166, 282
 პარხლის მონასტერი 57
 პარხლისწყალი 157
 პეტერბურგი 14, 57
- რ**
- რანი 165
 რაჭისსპირი 14, 61
 რუსეთი 14, 17, 143; რუსეთის იმპერია 8, 122, 131
 რუსი 15, 16
- ს**
- საბუე 121
 საბჭოთა კავშირი 16, 122
 სამების ტაძარი (თბილისში) 86
 სამთავისის ტაძარი 15
 სამტრედია 6
 სამშვილდის სიონი 138, 139, 281
 სამცხე 60-62, 160
 სამცხე-საათაბაგო 59, 61, 62
 სამცხე-ჯავახეთი 160
 სამცხის სამთავრო 62, 281
 სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო 11, 20, 22, 23, 61
 სამხრეთ საქართველო 10, 14, 19, 59, 90, 92, 102, 125, 126, 143, 145, 150, 155, 159, 279
 საფარა 121
 საქართველო 5, 6, 11, 13, 14, 16, 18, 26, 34, 45, 61, 62, 86, 87, 99, 108, 121-124, 128, 129, 132, 134, 139, 142-145, 148-150, 157, 158, 162-167, 279-284, 288
 სელჯუკები 122; იხ. თურქ-სელჯუკები
 სვანეთი 58, 108, 162, 282
 სვეტიცხოველი 7, 28, 29, 31, 163
 სობათი (მთა) 8

სომეხი 12, 47	ქართლი 14, 67, 83, 87, 122, 139, 160, 161, 163-167	
სომხეთი 11, 47, 117, 122	ქვაბლიანისწყალი 160	
სოხთორთი 17	ქვაბლიანისწყლის ხეობა 60	
სპერი 62	ქვათახევი 116	
სუხბეჩი 17, 21	ქვემოხეთი 121	
	ქუთაისი 7, 38, 87	
ტ		
ტაო 5, 7, 24, 51, 60, 62, 87, 99, 111, 113, 121, 125, 142, 150, 157, 165, 166; იხ.		ლ
ტაო-კლარჯეთი	ლაღვი 60, 160	
ტაო-თორთუმ-ისპირი 15		
ტაოელი 11		ყ
ტაო-კლარჯეთი 5, 7, 9-15, 18-22, 25-27, 33, 40, 43, 66, 84, 108, 125, 128, 141, 146, 148, 150, 151, 155, 158, 161, 291, 280-282, 284; იხ. ტაო	ყარსი 14, 17, 155	
ტაოხები 10	ყინწვისი 130	
ტასისკარი 62		შ
ტბეთი 21, 23, 45, 57, 58, 84, 280	შავი ზღვა 157	
ტბეთის ტაძარი 284	შავი მთა (ანტიოქიაში) 59	
ტრაპიზონი 166	შავშეთი 24, 62	
ტყობა-ერდი 165-167	შაორი 87	
„ტყობა-ერდა“ 283	შატბერდი 12, 52, 55, 83, 138, 139, 157, 158, 296	
	შიდა ქართლი 122	
	შიომღვიმე 116, 163	
	შტუტგარტი 144	
უ		ჩ
უზუნდერე 152, 154		
ურარტუ 10-12, 278		
ურთა 21	ჩამლიამაჯი 7, 9	
უშგული 129	ჩანგლი 14, 15, 279	
უშკი 14; იხ. ოშკი	ჩაუაში 129	
	ჩრდილო-აღმოსავლეთ თურქეთი 19	
	ჩრდილოეთ კავკასია 165	
ფ		ც
ფარი (ზემო სვანეთში) 129		
ფიჩხოვანი 121		
ფრანგი 25	წითელწყარო 121	
	წილკანი 139	
	წყაროსთავი 21	
ძ		ჭ
„ქართველთა სამეფო“ 11		
„ქართველთა საკურაპალატო“ 11		
ქართველები 11, 12, 14, 26, 51, 61, 62, 83, 87, 122, 130	ჭანები 12	
	ჭანეთი 62	
	ჭელიში 83, 129	

- ჭოროხი (მდ.) 157
 ჭოროხის აუზი 11
 ჭოროხის ხეობა 15
 ჭყონდიდი 67
 ჭყონდიდის ტაძარი 66, 87
- ს**
- ხალიბები 11
 ხახუ 14
 ხახული 14, 16, 17, 19, 21, 37, 46, 60, 61, 161
 ხახულისწყალი 61
 ხაშვი ი21
 „ხეაშვილი“ 155
 ხოვლე 121
 ხონი 6
 ხოქორნი 89, 104, 115, 279
 ხორსაბაშვდალი (მთა) 7
 ხურიტები 11
 ხცისი 87, 121
- ჟ**
- ჯრუჭი 158
- კ**
- კადიში 13, 292; იხ. ადიში
- Аджария 84, 286
 Америка 10
 Армения 10, 18
 армяне-халкедонити 198
 Артануджи 84, 285
 Артвин 84, 285
 Батуми 84, 285
 Батумская область 84, 285
 Верхняя Сванетия 128, 129, 284, 285
 Византия 108, 126, 299, 302
 Грузия 9-11, 15, 18, 28, 46, 90, 126, 128, 129, 159, 285, 286
 Давид-Гареджи 121, 129, 286
 Джвари (Михетский) 23, 286
- Древняя Русь 108, 126, 286
 Европа 108, 126, 286
 Ереван 10, 19, 108, 284, 286
 Западная Европа 108, 126, 286
 Ивери-чаны 10
 Индоевропейцы 12, 285
 Ишхани 18
 Кавказ 7, 84, 286, 289
 Картвельское царство 11, 285
 Кахетия 121
 Кларджети 10, 18, 84, 284, 285; см. Тао-Кларджети
 колхи 10
 лазы 10
 Москва 302
 Опиза, Опиджа 12
 Ошки 18, 20, 21, 108, 284
 Петербург 289
 Петроград 66, 285
 Пошховский участок 84, 286
 Русь 7, 108, 126, 286
 Самшвилдский сион 138, 287
 Сапире (<Опиза/Опиджа) 12
 Сванети 108, 128, 284
 славяне 108, 126, 286
 Танк 18; см. Тао, Тао-Кларджети
 Тао-Кларджети 9-11, 20, 21, 81, 157, 161, 162, 285; см. Кларджети
 Тбети 18
 Тбилиси 9, 157
 Тифлис 7, 286, 289
 тубал-каины 10, 12
 Турция 7, 10, 286
 Урарту 284, 86
 халибы 10
 Хандиси 43, 138, 289
 Хахули 18
 Хциси 121, 286
 Цвимоэტი 121, 286
 чаны 10; см. ивери-чаны
 Чорохский бассейн 18, 84, 285
 Шавшети 10, 84, 285, 286

Arménie 18, 287	Paris 18, 50, 51, 86, 133, 139, 287, 289
Athos 287	St.-Pétersbourg 289
Byzantine 108	Recklinghausen 108, 287
Çamlıyamaç 7	San Marco 66, 287
Géorgie 18, 287	Šavšet'i 9, 81, 92, 125, 287
Georgia 9	Stuttgart 9, 81, 92, 125, 287
Iviron 50, 51, 139, 287	Tao 90, 18, 81, 92, 125, 299, 287
Klarjet'i 9, 80, 92, 125, 287	Tao-Klarjetie 20, 22, 23, 25, 43, 92, 137, 287
London 19, 301, 302	T'bet'i 84, 287
Mont Athos 50, 52, 139, 300, 287	Thessaloniki 52, 287
München 80, 289	Turkey 137, 287
North-East Turkey 19	Wien 25, 137, 287
Oski 21, 23, 25, 80, 108, 125, 300, 287	Wiesbaden 289

წარწერების ლექსიკის ინდექსი

- ა
ადიდე 68, 101, 127, 131
აადიდენ
— სულითა" 76
— ღმერთმან" 81
— ორთავე ცხოვრებათა" 95
ადრნესე კურაპალატი 68, 72, 76, 80, 146
აზავერი 96; ა. მექუიშვილი 95
ათასი 95
ათი 101
ამას, ამათ (ნაცვ.) 95
ამენ 68, 98, 131
ამის" (ნაცვ.) 72, 80, 81, 95, 98, 127, 131, 132, 146
ამოდენი ყოველი" 73
არას" 72, 95, 131
არესრულა" 132
არესრულეზოდინან" 95
არსრულეზა (არესრულა") 81, 95, 132, 133
არშენებდა" 101, 140
- ბ
ბ (2) 81, 132
ბაგრატი, ერისთავთა ერისთავი 71, 72, 76, 80, 81, 95, 97, 98, 127, 131, 132, 146; მეფე 73; ბაგრატიუნე, ძე ადრნესე კურაპალატისა 76
- გ
გალატოზი 95
განსჯა (ადლეხა მას განსჯისასა") 95
გარდაცვალება 73
გინა 72
გლახაკი 97
გონება 95
გრიგოლ 95; ხატის აღმმართველი და ეკლესიის მმართველი" 73
გრიგოლწმიდა 96
- გრიგი 95
გურიგურიონოსანთა იხ. ღმრთივ-გურიგური-
ონოსანთა
- დ
და (კავ.) 70-73, 80, 81, 95-98, 127, 132
დადება (ადადევე") 133
დავით, ძე ადრნესე კურაპალატისა, მეფე 68, 70-73, 78, 80, 81, 97, 132, 146; მაგისტროსი 95, 101, 131, 140
ადადევე" 73
დაფარვა (ადაფარენ") მარჯუენით ნმ. სამებისა 95
დაცვა (სცავს") 95
დანყება (აეკლესია დანყება") 73, 81, 95, 132, 133
დედოფალი (ღმრთისმშობელი) 95
დიდება (აადიდენ")
— ნმ. ღმრთისმშობლისა და ნმ. ნათლისმცემლისაგან 97
— ქრისტესაგან 98, 127, 131
— ღმრთისაგან 81, 98, 131, 132, 140
ადიდებულ-მცა" 72, 81, 132
ადიდებულ" 72
დიდებულნი (მეფენი) 95
დიდებულნი (ნათლისმცემელი) 95
დიდი 72
დრამა 95
დღე 72, 81, 132
დღესასწაული 95
- ე
ეზისკოპოსი 72
ეზიარებოდეთ" 95
ეკლესია 73, 89, 95, 127, 128-133
ერთგულეზა 95
ერი 95
ერისთავთა ერისთავი 71, 72, 76, 81, 95, 98, 127, 131, 132

ერისაგანი 72	მ
ესე 95	მადლი
ექმენ 69	— მართალთა და მარტკლთა 72
„ეყავ“ 70, 71, 76, 78	— ძელისა ცხოვრებისა 95
„ეყუნეს“ 95	მაგისტროსი 95, 101, 131, 140
	მათი 81, 132; მათმან 81, 133; მათსა 95;
	მათისა 81, 95
3	მამასახლისი 72
ვედრება („ვედრებითა“) 72	მარადის 95
ვითარცა 95	მართალი 72
ვინ 72	მარტი 81, 132
„ვინცა-ვინ“ 72	მარტკლი 72
	მარჯუნე 72, 95
ზ	„მარჯუნით შენსა ღირს ყავ“ 73
ზედა 80	მას (ნაცვ.) 95
ზიარება („ეზიარებოდით“) 95	მაშენებელი 81, 146
	— ეკლესიის 97, 98, 127, 132
	— საყდრის 80, 131
თ	მდგომარე 80
თუ 73	მე (ნაცვ.) 95
თხსი (ნაცვ.) 95	„მეობ“ 69, 70-72, 76, 78, 80
	მეოხება
	— ნათლისმცემლის 95, 146
	— ღმრთისმშობლის 95, 98, 127
იგი 95	მეფე 68-70, 72, 73, 78, 80, 95, 97, 98, 101,
იესუ ქრისტე 72, 76, 98, 127; იხ. ქრისტე	127, 131, 140, 146
იოვანე ნათლისმცემელი (წმ.) 72, 98, 127;	მეფობა 72
იხ. ნათლისმცემელი	მექუიშე (აზავერი) 95
იყო 95	მიზდი 95
„ინყეს“ 95	„მიმართ“ 72
	მინიჭება („მიანიჭე“) 72
კ	„მისთუის“ 95
კ(20) 95	„მისთა“ 95
კმ(25) 81, 132	„მისისათა“ 95
კეთილი (საქმე) 95	„მისსა ჟამსა“ 73
„კრებდა“ (ქვას) 96	მონა 68, 72, 80, 95, 97, 131, 146
კულაად 97	მონაზონი 72
კურაპალატი 68, 72, 76, 80, 95, 146	მოქმედი 95
კურთხეული („ღმრთივ-კურთხეული“) 95	მოყუარე 95
	მოშიში (ღმრთისა) 95
	მონყალეება (ღმრთისა) 95
	მსახურება 95
ლ	
ლ(30) 96	
ლიტრა 95	

მსახური (საყდრისა) 72	საყდარი 72, 80, 95, 97, 98, 131, 146
მტერი 72	სახელი (ღმრთის) 95
„მფარველ ვყავ“ 78	სიმრთელე („სიმრთელით დღევგრძელე- ბა“) 72
მცა (ნან.) 81, 132	სმი (250) 95
მცირე 73	სპონდიკი 96
მძლეობა 72	სული 71, 81, 132
მჭედელი 95	— „ადიდენ სულითა“ 76
	— ბაგრატ ერისთავთა ერისთავისა 76
6	
6 (50) 95	სურვილი (ყოველთა ნმიდათა) 95
ნათლისმცემელი (წმ.) 75, 77, 78, 80, 95, 97, 98, 131, 146	„სცავს“ 95
	სხუა 96
მ	
მ (60) 95	შ
მი (70) 95	„უშურველ-ყუნენ“ 95
მ	შ
ოკდონბერი 81, 132	ფისოსი 95
„ორთავე ცხოვრებასა“ 73, 95	
	ძ
	ჭ
უამსა 73	ქვა 95
	ქრისტე 76, 95, 131; იხ. იესუ ქრისტე
	— ძე ღმრთისა 80, 146
	ქრონიკონი 73, 81, 132
რ	
რაიათა 95	
რკინა 95	ღ
რომელი 95, 96, 101, 140	„ღირს-ყვენ“ 72, 73, 95
რპბ (183) 73, 81, 132	ღმერთი („ღმრთისა“) 68, 70, 71, 76, 78, 80, 81, 95, 97, 101, 131, 132, 140, 146
რპვ (186) 73, 81, 132	ღმრთივ-გუირგუინოსანი 95
	ღმრთივ-კურთხეული 95
ს	ღმრთისმშობელი 67, 70-72, 95, 98, 127, 131
„სადიდებელად“ 95	ლუინოა 95
სათნო 95	
სამება (წმ.) 95	ყ
სამნივე 95	„ყავ“ 73
სამთშაბათი 81, 132	„ყვენ“ („ღირს-ყვენ“) 72
სარწმუნოება (სამებისა) 95	ყოფნა („ყუნეს“) 95
„საუკუნიტან“ 95	ყოველი 72, 73, 80, 95
საფასენი 95	— მოშიში ღმრთისა 95
„საქებელად“ 95	
საქმე 95	

— წმიდანი 95, 98, 127	ძე 68, 70, 71, 76, 80, 95, 146
ყუნა (ყოფნა) იხ. „ყუნეს“	ძელი ცხორებისაჲ 69, 72, 95, 98, 127
„ყუნენ“ 95	ძმა 81, 132
შ	წ
„შიმკეებოდიან“ 95	წაგება („წაეგების“) 95
„შინყალენი“ 73	წარმავალი (საფასე) 95
შინა 95	წარმართება („წარუმართებს“) 95, 97
შემდგომად 73	წარუვალი 95
შემკობა („შიმკეებოდიან“) ვსენებათა	წელი 101, 140
წმიდათა 95	წელიწადი 95
შემწე (საყდრის) 72	„წერილ-არს“ 95
შემწედ მოგება (ყოველთა წმიდათა) 95	წინაშე 70, 71, 76, 78, 98, 127
შენება („აშენება“) 101	წმიდაჲ 67, 70-72, 77, 78, 80, 95, 97, 98, 127,
„შენებად“ 95	131, 140, 146; წმიდისასა 95
შენი („შენისა“) 70, 71, 80; შენნი 72, 95,	„წმიდათათა“ 95
146; შენსა 72, 73, 98, 127	
შენეენა	ჭ
— ნათლისმცემლის 95	ჭ (5.000) 95
— ღმრთის 95	
შენყალება — ქრისტესგან 76, 80, 146	ხ
— ღმრთისგან 80	ხარება 81, 132, 133
„შურებოდა“ 95	ხუარბალი 95
	ხუროჲ 95
ჩ	
ჩემი 95	ქ
ჩუენი 68-72, 78, 80, 95, 97, 98, 101, 131,	ჯარი 95
140, 146; ჩუენნი 97, 127; ჩუენმან	ჯელმნიფე 72
73; ჩუენტა 95	ჯსენება 95
	— წმიდათა 95
ც	
ცხორება 73, 95	ჯ
ცხორება („ძელი ცხორებისაჲ“) 69, 98, 127	ჯორი 96
ძალა („ძალითა ძელისა ცხორებისაჲთა“)	
95	

სურათების სია

1. ტაძრის გეგმა (ე. ჯოძაძის მიხ.).
2. ტაძრის სამხრეთი გალერეის გეგმა (ე. ჯოძაძის მიხ.).
3. ტაძრის სამხრეთი ფასადი.
4. ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადი.
5. ტაძრის ძირილი საკურთხევის კენ.
6. სვეტიცხოვლის (1), ალავერდის (2) და ოშკის (3) ტაძრების გარეგანი მასების შედარებითი სქემა.
7. წარწერა მაცხოვრის გრაგნილზე.
8. ფერწერული ჯვარი ტაძრის გუმბათის ყელზე.
9. მთავარანგელოზების რელიეფი ტაძრის სამხრეთი ფასადზე.
10. რვანახნაგა სვეტი სამხრეთ გალერეაში (დ. უინფილდის მიხ.).
11. რვანახნაგა სვეტის ნახნაგი ვედრების და გრიგოლის გამოსახულებით (დ. უინფილდის მიხ.).
12. ტაძრის დასავლეთი სარკმლის მორთულობა.
13. ნმ. ნინოს გამოსახულება რვანახნაგა სვეტზე (დ. უინფილდის მიხ.).
14. გრიგოლის გამოსახულება რვანახნაგა სვეტზე (დ. უინფილდის მიხ.).
15. ოშკის ბიბლია, 978 წ. (ათ. - 1, 487 ე).
16. ოშკის ბიბლია, 978 წ. (ათ. - 1, 488 რ).
17. ტაძრის საკურთხეველი. მარჯვნივ — ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში ჩამსვენებული ჯამე (დ. ერმაკოვის ფოტო, 1874 წ.).
18. წარწერა ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელის ზურგზე (ე. ჯოძაძის მიხ.).
19. წარწერა ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადზე.
20. წარწერა ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადის სამხრეთი სარკმლის წარბზე.
21. რელიეფი ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადის ფრონტონიდან (ე. თაყაიშვილის მიხ.).
22. წარწერა სამხრეთი შესასვლელის ტიმპანზე (ე. თაყაიშვილის მიხ.).
23. ანგელოზის რელიეფი ტაძრის სამხრეთი ფასადზე.
24. ვედრება. მარმარილოს რელიეფი ვენეციის ნმ. მარკოზის ტაძრიდან, XI ს. (რ. ლანგეს მიხ.).
25. ტაძრის სამხრეთი ფასადის აღმოსავლეთი მონაკვეთი (ე. თაყაიშვილის მიხ.).
26. დავით მაგისტროსის გამოსახულება სამხრეთი ფასადზე (ე. ჯოძაძის მიხ.).
27. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულება სამხრეთი ფასადზე (ე. ჯოძაძის მიხ.).
28. ვედრება რვანახნაგა სვეტზე (დ. უინფილდის მიხ.).
29. ტაძრის საამშენებლო-ეტიტორული წარწერა კედლიდან გამოვლებამდე.
30. ოშკის სტელეტი უზუნდერეს ჟანდარმერიის ეზოში. მარცხნიდან: გიორგი ქურციდი, როინ ყავრელიშვილი, თურქი კაპრალი, ლექსო გელაშვილი.
31. როინ ყავრელიშვილი დავით მეფის სტელასთან უზუნდერეს ჟანდარმერიის ეზოში.

LIST OF FIGURES

1. Plan of the church (after *W. Djobadze*)
2. Plan of the south gallery of the church (after *W. Djobadze*)
3. South façade of the church
4. East façade of the church
5. Section. View to the chancel
6. Comparative scheme of the exterior masses of Svetitskhoveli (1), Alaverdi (2) and Oshki (3) churches
7. Inscription on the scroll of the Saviour
8. Painted Cross in the dome of the church
9. Relief images of the Archangels on the south façade of the church
10. Octagonal column in the south gallery (after *D. Winfield*)
11. Facet of the octagonal column with the images of the Deesis and Grigol (after *D. Winfield*)
12. Decoration of the west window
13. Image of St. Nino on the octagonal column (after *D. Winfield*)
14. Image of Grigol on the octagonal column (after *D. Winfield*)
15. Oshki Bible, 978 (Ath.-I, 487 v.)
16. Oshki Bible, 978 (Ath.-I, 488 r.)
17. Chancel of the church. To the right – mosque built in the south-east part of the church (photo *D. Ermakov*, 1874)
18. Inscription on the back of the stele of Bagrat Eristavt-eristavi (after *W. Djobadze*)
19. Inscription on the east façade of the church
20. Inscription on the termination of the south window of the east façade
21. Relief on the pediment of the east façade (after *E. Takaishvili*)
22. Inscription on the tympanon of the south entrance (after *E. Takaishvili*)
23. Relief bearing the Angel on the south façade of the church
24. Deesis. Marble relief from the church of St. Mark in Venice, 11th c. (after *R. Lange*)
25. East portion of the south façade of the church (after *E. Takaishvili*)
26. Image of David Magistros on the south façade (after *W. Djobadze*)
27. Image of Bagrat Eristavt-eristavi on the south façade (after *W. Djobadze*)
28. Deesis on the octagonal column (after *D. Winfield*)
29. Building-donor inscription before removal from the wall
30. Oshki stelae in the courtyard of Uzundere gendarmerie. From the left: George Kurtsidze, Roin Kavrelashvili, Turkish Corporal, Lekso Gelashvili
31. Roin Kavrelashvili at the stele of King David in the courtyard of Uzundere gendarmerie

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИИ В ТЕКСТЕ

1. План храма (по В. Джобадзе).
2. План южной галереи храма (по В. Джобадзе).
3. Южный фасад храма.
4. Восточный фасад храма.
5. Разрез на алтарную сторону.
6. Сравнительная схема наружных масс Светицховели (1), Алаверди (2) и Ошки (3).
7. Надпись на свитке спаса.
8. Живописный крест на барабане купола.
9. Рельефы архангелов на южном фасаде храма.
10. Восьмитранная колонна в южной галереи (по Д. Уинфильду).
11. Грань восьмитранной колонны с изображением Деисуса и Григола (по Д. Уинфильду).
12. Убранство западного окна храма.
13. Изображение св. Нино на восьмитранной колонне (по Д. Уинфильду).
14. Изображение Григола на восьмитранной колонне (по Д. Уинфильду).
15. Ошкская библия (Ath. 1, 487 v).
16. Ошкская библия (Ath. 1, 488 r).
17. Алтарь храма. Справа – мечеть, встроенная в юго-восточную часть храма (фото Д. Ермакова, 1874 г.).
18. Надпись на спинке стены Баграта зривава зривав (по В. Джобадзе).
19. Надпись на восточном фасаде храма.
20. Надпись на бровке южного окна восточного фасада храма.
21. Рельеф с фронтона восточного фасада храма (по Е. Такайшвили).
22. Надпись на тимпане южного входа (по Е. Такайшвили).
23. Рельеф ангела на южном фасаде храма.
24. Деисус. Мраморный рельеф храма св. Марка в Венеции (по Р. Ланге).
25. Восточная часть южного фасада храма (по Е. Такайшвили).
26. Изображение Давида магистроса на южном фасаде (по В. Джобадзе).
27. Изображение Баграта зривава зривав на южном фасаде (по В. Джобадзе).
28. Деисус на восьмитранной колонне (по Д. Уинфильду).
29. Строительно-киторская надпись храма до выема стелы из стены.
30. Ошкские стелы во дворе Узундерской жандармерии. Слева: Гиорги Курцидзе, Ронн Кавралишвили, турецкий капран, Лексо Гелаишвили.
31. Ронн Кавралишвили у стелы царя Давида во дворе Узундерской жандармерии.

RESIMLER LISTESI

1. Tapınağın Planı (*V. Cobadze'ye göre*).
2. Tapınağın güney galerisi planı (*V. Cobadze'ye göre*).
3. Tapınağın güney cephesi.
4. Tapınağın doğu cephesi.
5. Apside döğru tapınağın kesiti.
6. Svetitskhoveli (1), Alaverti (2) ve Oşki (3) Tapınakların dış öğelerinin karşılaştırılmalı şeması.
7. Hazreti İsa tomarındaki yazı.
8. Kilisenin kübbe kasnağındaki zincifreyle yapılmış haç.
9. Kilisenin güney cephesi üzerinde bulunan başmeleklerin kabartmaları.
10. Güney galerisindeki sekizgen sütün (*D. Winfeld'e göre*).
11. Üzerinde "Yalvarma" senaryosu ve Grigol'un resimi bulunan sekizgen sütün (*D. Winfeld'e göre*).
12. Kilisenin batı penceresinin motifleri.
13. Sekizgen sütündeki Kutsal Nino'nun resimi (*D. Winfeld'e göre*).
14. Sekizgen süstündeki Kutsal Grigol'un resimi (*D. Winfeld'e göre*).
15. Oşki İncili, 987 yıl (Ath.-478v).
16. Oşki İncili, 987 yıl (Ath.-488r).
17. Kilisenin apsidi. Sağda: kilisenin güney-batısındaki cami (D. Ernakov'un fotoğrafı, 1874 y).
18. Üzerinde Eristavt Eristavi Bagrat'ın kabartması bulunan taş direğin arka yazısı (*V. Cobadze'ye göre*).
19. Kilisenin doğu cephesindeki yazı.
20. Kilisenin doğu cephesi güney pencere üzerindeki yazı.
21. Kilisenin doğu cephesi alınlığındaki kabartma (*E. Takaişvili'ye göre*).
22. Güney girişinin alınlık tablasındaki yazı (*E. Takaişvili'ye göre*).
23. Kilisenin güney cephesindeki meleğin kabartması.
24. "Yalvarma" senaryosu. San Marco Kilisesindeki mermerden olan kabartma, XI asır (*R. Lange'ye göre*).
25. Kilisenin güney cephesinin doğu kesintisi (*E. Takaişvili'ye göre*).
26. Güney cephesindeki Davit Magistros'un kabartması (*V. Cobadze'ye göre*).
27. Güney cephesindeki Eristavt Eristavi Bagrat'ın kabartması (*V. Cobadze'ye göre*).
28. Sekizgen sütün üzerindeki "Yalvarma" senaryosu (*D. Winfeld'e göre*).
29. Duvarın çıkarıncaya kadar kilise inşaatı ile inşa ettirenlere ait yazı.
30. Uzundere Jandarma Karakolu avlusunda muhafaza edilen Oşki Kilisesinden getirilen taş direkleri. Soldan sağa: Giorgi KURTSİDZE, Roin KAVRELİŞVİLİ, Jandarma astsubayı, Leksio GELAŞVİLİ.
31. Roin KAVRELİŞVİLİ Uzundere Jandarma Karakolunun avlusunda muhafaza edilen ve üzerinde Kral Davit'in kabartması bulunan taş direğin yanında.

TABLÖLAR LISTESİ

II. Oşki

1. Oşki Kilisesi. Güney cephesi (*Kakba Şengelia'ca çekilen fotoğraf*).
2. Tortomi (Tortum) gölü.
3. Camiden kalan doğu duvar.
4. Camiden kalan duvar altındaki taş direkler.
5. Taş direkler üzerindeki kemer.
6. Taş direkler üzerindeki kemerin sol dayacağı.
7. Taş direkler üzerindeki kemerin sağ dayacağı.
8. Üzerinde Mereym Ana ile kucağında çocuk ve Kral Davit'in kabartmaları bulunan taş direği.
9. Taş direğinin yan görünümü.
10. Taş direktteki Meryem Ana İkonası (*Nikopea*).
11. Taş direktteki Kral Davit'in kabartması.
12. Kral Davit'in kabartması ve izah edici yazı.
13. Kral Davit.
14. Üzerinde Kral Davit'in kabartması bulunan taş direktteki haç ve haçı izah eden yazı.
15. Üzerinde Kral Davit'in kabartması bulunan taş direğin sol çerçevesindeki yazı (başlangıç ve devam).
16. Aynı yazı (devam ve son).
17. Üzerinde Kral Davit'in kabartması bulunan taş direğin sağ çerçevesindeki yazı (başlangıç ve devam).
18. Aynı yazı (devam).
19. Aynı yazı (son).
20. Üzerinde Kral Davit'in kabartması bulunan taş direğin sol tarafında olan kiliseyi inşa ettirenler hakkında bir yazı.
21. Yazının başlangıcı.
22. Yazının orta kısmı.
23. Yazının sonu.
24. Üzerinde İovane Natismtsemeli (Baptist) ile Eristavt Eristavi Bagrat'in kabartmaları bulunan taş direği (genel görünüm).
25. Taş direğin yan görünümü.
26. Taş direk üzerindeki İovane Natismtsemeli'nin (Baptist) İkonası.
27. Taş direk üzerindeki Eristavt Eristavi Bagrat'in kabartması.

28. İovane Natismtsemeli'nin kabartmasını izah eden yazı.
29. Üzerinde Eristavt Eristavi Bagrat'ın kabartması bulunan taş direğin sol çerçevesindeki yazı.
30. Taş direğin sağ tarafındaki yazı.
31. Üzerinde Eristavt Eristavi Bagrat'ın kabartması bulunan taş direğin sol tarafında olan kiliseyi inşa ettirenler hakkında olan bir yazı (genel görünüm).
32. Yazının üst kısmı.
33. Yazının alt kısmı.
34. Kilisenin güney cephesinde bulunan "Yalvarma" senaryosu ve kiliseyi inşa ettirenlerin kabartmaları.
35. Kilisenin güneye cephesinde bulunan "Yalvarma" senaryosundan alınan Meryem Ana'nın resimi (*Kakeba Şengelidze'ca çekilen fotoğraf*).
36. Kilisenin güney cephesinde bulunan "Yalvarma" senaryosundan alınan İovane Natismtsemeli'nin (Baptist) resimi.
37. Kilisenin güney cephesinde bulunan Davit Magistros'un kabartması.
38. Kilisenin güney cephesinde bulunan Eristavt Eristavi Bagrat'ın kabartması.
39. Üzerinden "Yalvarma" senaryosu kesilen sekizgen sütün.
40. Kilisenin güney-batı kübbealtı ayağındaki kabartmalar.
41. Kilisenin güney cephesinde bulunan Davit Magistros'un kabartması.
42. Aynı resim (*V. Cobadze'ye göre*).
43. Kilisenin güney-batı kübbealtı ayağında Eristavt Eristavi Bagrat'ın kabartması.
44. Aynı resim (*V. Cobadze'ye göre*).
45. Kilisenin doğu Cephesindeki yazı
46. Kilisenin güney-batı girişinin sol taraf üzerinde bulunan inşa ettirenleri anlatan yazı.
47. Kilise inşaatında çekilen masraflara ilgili inşaatı sürdüren Grigol'un hesap-yazısı (*Kakeba Şengelidze'ca çekilen fotoğraf*).
48. Yazının sol kısmı.
49. Yazının sağ kısmı.

II. Parhali

50. Kilisenin doğu cephesi.
51. Kilisenin güney cephesi.
52. Güney cephesindeki yazı.
53. Yazının sol kısmı.
54. Yazının sağ kısmı.

СПИСОК ТАБЛИЦ

I. Ошкя

1. Ошкский храм. Южный фасад (фото *К Шенгелия*).
2. Тортумское озеро.
3. Восточная стена, оставшаяся от мечети.
4. Стелы у подножия стены, оставшейся от мечеты.
5. Арка над стелами.
6. Левый устой арки над стелами.
7. Правый устой арки над стелами.
8. Стела с изображением Богородицы с Иисусом (*Николел*) и царя Давида.
9. Вид стелы с боку.
10. Икона Богородицы (*Николел*) на стеле.
11. Изображение царя Давида на стеле.
12. Изображение царя Давида с пояснительной надписью.
13. Царь Давид.
14. Изображение креста с пояснительной надписью на стеле царя Давида.
15. Надпись на левой раме стелы царя Давида (*начало и продолжение*).
16. Та-же надпись (*продолжение и окончание*).
17. Надпись на правой раме стелы царя Давида (*начало и продолжение*).
18. Та-же надпись (*продолжение*).
19. Та-же надпись (*окончание*).
20. Ктиторская надпись на левом боку стелы царя Давида (*общий вид*).
21. Начало надписи.
22. Средняя часть надписи.
23. Окончание надписи.
24. Стела с изображением Иоанна Крестителя и Баграта эристава эриставов.
25. Вид стелы с боку.
26. Икона Иоанна Крестителя на стеле.
27. Изображение Баграта эристава эриставов на стеле.
28. Пояснительная надпись изображения Иоанна Крестителя.
29. Надпись на левой раме стелы Баграта эристава эриставов.
30. Надпись на правой раме стелы.

31. Ктиторская надпись на правом боку стелы Баграта эристава эриставов (*общий вид*).
32. Верхняя часть надписи.
33. Нижняя часть надписи.
34. Изображение Деисуса и ктиторов на южном фасаде храма.
35. Изображение Богородицы из композиции Деисуса на южном фасаде (Фото К. Шенгелия).
36. Изображение Иоанна Крестителя из композиции Деисуса на южном фасаде.
37. Изображение Давида магистроса на южном фасаде храма.
38. Изображение Баграта эристава эриставов на южном фасаде храма.
39. Восьмигранная колонна с отколотым Деисусом.
40. Изображение на юго-западной подкупольной колонне храма.
41. Изображение Давида магистроса на юго-западной подкупольной колонне.
42. Тот-же изображение (по В. Джобадзе).
43. Изображение Баграта эристава эриставов на юго-западной подкупольной колонне.
44. Тот-же изображение (по В. Джобадзе).
45. Надпись на восточном фасаде храма.
46. Ктиторская надпись на левой стороне южного входа в храм.
47. Надпись-отчет Григола, «руководителя работами», о затраченных средствах во время строительства храма в течение одного года (Фото К. Шенгелия).
48. Левая часть надписи.
49. Правая часть надписи.

II. Пархали

50. Восточный фасад храма.
51. Южный фасад храма.
52. Надпись на южном фасаде.
53. Левая часть надписи.
54. Правая часть надписи.

LIST OF PLATES

I. Oshki

1. Oshki church. South façade (photo *Kakha Shengelia*)
2. Tortumi lake
3. East wall left from the mosque
4. Stelae at the base of the wall left from the mosque
5. Arch above the stelae
6. Left support of the arch
7. Right support of the arch
8. Stele with the images of the Virgin and the Child and King David
9. Stele. Lateral view
10. Icon of the Virgin (*Nicopea*) on the stele
11. Image of King David on the stele
12. Image of King David and its explanatory inscription
13. King David
14. Image of the Cross and its explanatory inscription on the stele of King David
15. Inscription on the left frame of the stele of King David (*beginning and continuation*)
16. The same inscription (*continuation and the end*)
17. Inscription on the right frame of the stele of King David (*beginning and continuation*)
18. The same inscription (*continuation*)
19. The same inscription (*the end*)
20. Donor inscription on the left side of the stele of King David (*general view*)
21. Beginning of the inscription
22. Middle part of the inscription
23. End of the inscription
24. Stele with the images of St. John the Baptist and Bagrat Eristavt-eristavi
25. Stelae. Lateral view
26. Icon of St. John the Baptist on the stele

27. Image of Bagrat Eristavt-eristavi on the stele
28. Explanatory inscription of St. John the Baptist
29. Inscription on the left frame of the stele of Bagrat Eristavt-eristavi
30. Inscription on the right frame of the stele
31. Donor inscription on the right side of the stele of Bagrat Eristavt-eristavi (*general view*)
32. Upper part of the inscription
33. Lower part of the inscription
34. Images of the Deesis and donors on the south façade of the church
35. Image of the Virgin from the Deesis on the south façade of the church (photo *Kakba Shengelia*)
36. Image of St. John the Baptist from the Deesis on the south façade of the church
37. Image of David Magistros on the south façade of the church
38. Image of Bagrat Eristavt-eristavi on the south façade of the church
39. Octagonal column with the Deesis cut off
40. Images on the south-west dome supporting pillar
41. Image of David Magistros on the south-west dome supporting pillar
42. The same image (after *წ. Djobadze*)
43. Image of Bagrat Eristavt-eristavi on the south-west dome supporting pillar
44. The same image (after *წ. Djobadze*)
45. Inscription on the East façade of the church.
46. Donor inscription on the left jamb of the south entrance
47. Inscription-report of Grigol "Supervisor of works" on the costs of the construction (photo *Kakba Shengelia*)
48. Left part of the inscription
49. Right part of the inscription

II. Parkhali

50. East façade of the church
51. South façade of the church
52. Inscription on the south façade
53. Left part of the inscription
54. Right part of the inscription

ტაბულების სია

I. ოშკი

1. ოშკის ტაძარი. სამხრეთი ფასადი (ფოტო კაბა შენგელიასი).
2. თორთუმის ტბა.
3. ჯამესგან დარჩენილი აღმოსავლეთი კედელი.
4. სტელები ჯამესგან დარჩენილი კედლის ძირში.
5. თალი სტელების თავზე.
6. სტელების თალის მარცხენა საყრდენი.
7. სტელების თალის მარჯვენა საყრდენი.
8. სტელა ღმრთისმშობლისა ყრმით და დავით მეფის გამოსახულებით.
9. სტელის გვერდითი ხედი.
10. ღმრთისმშობლის ხატი („ნიკოპეა“) სტელაზე.
11. დავით მეფის გამოსახულება სტელაზე.
12. დავით მეფის გამოსახულება და მისი განმარტებითი წარწერა.
13. დავით მეფე.
14. ჯვრის გამოსახულება განმარტებითი წარწერით დავით მეფის სტელაზე.
15. წარწერა დავით მეფის სტელის მარცხენა ჩარჩოზე (დასაწყისი და გაგრძელება).
16. იგივე წარწერა (გაგრძელება და დასასრული).
17. წარწერა დავით მეფის სტელის მარჯვენა ჩარჩოზე (დასაწყისი და გაგრძელება).
18. იგივე წარწერა (გაგრძელება).
19. იგივე წარწერა (დასასრული).
20. კტიტორული წარწერა დავით მეფის სტელის მარცხენა გვერდზე (საერთო ხედი).
21. წარწერის დასაწყისი.
22. წარწერის შუა ნაწილი.
23. წარწერის დასასრული.
24. სტელა იოვანე ნათლისმცემლისა და ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულებით.
25. სტელის გვერდითი ხედი.
26. იოვანე ნათლისმცემლის ხატი სტელაზე.
27. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულება სტელაზე.
28. იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახულების განმარტებითი წარწერა.
29. წარწერა ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელის მარცხენა ჩარჩოზე.
30. წარწერა სტელის მარჯვენა ჩარჩოზე.

31. კტიტორული წარწერა ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელის მარჯვენა გვერდზე (*საერთო ხედი*).
32. წარწერის ზედა ნაწილი.
33. წარწერის ქვედა ნაწილი.
34. ვედრებისა და კტიტორთა გამოსახულებები ტაძრის სამხრეთ ფასადზე.
35. ღმრთისმშობლის გამოსახულება ტაძრის სამხრეთ ფასადის ვედრების კომპოზიციიდან (*ფოტო კახა შენგელიასი*).
36. დავით მაგისტროსის გამოსახულება ტაძრის სამხრეთ ფასადზე.
37. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულება ტაძრის სამხრეთ ფასადზე.
38. იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახულება ტაძრის სამხრეთ ფასადზე ვედრების კომპოზიციიდან.
39. რვანახნავა სვეტი მოჭრილი ვედრებით.
40. გამოსახულებები ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯზე.
41. დავით მაგისტროსის გამოსახულება სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯზე.
42. იგივე გამოსახულება (*ვ. ჯობაძის მიხ.*).
43. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულება სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯზე.
44. იგივე გამოსახულება (*ვ. ჯობაძის მიხ.*).
45. წარწერა ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე.
46. კტიტორული წარწერა ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის მარცხენა ანაყოლზე.
47. გრიგოლ „საქმესა ზედამდგომის“ წარწერა-ანგარიში ტაძრის მშენებლობაზე განულებული ხარჯის შესახებ (*ფოტო კახა შენგელიასი*).
48. წარწერის მარცხენა ნახევარი.
49. წარწერის მარჯვენა ნახევარი.

II. პარხალი

50. ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადი.
51. ტაძრის სამხრეთი ფასადი.
52. წარწერა სამხრეთ ფასადზე.
53. წარწერის მარცხენა ნაწილი.
54. წარწერის მარჯვენა ნაწილი.

ტაბულეტი

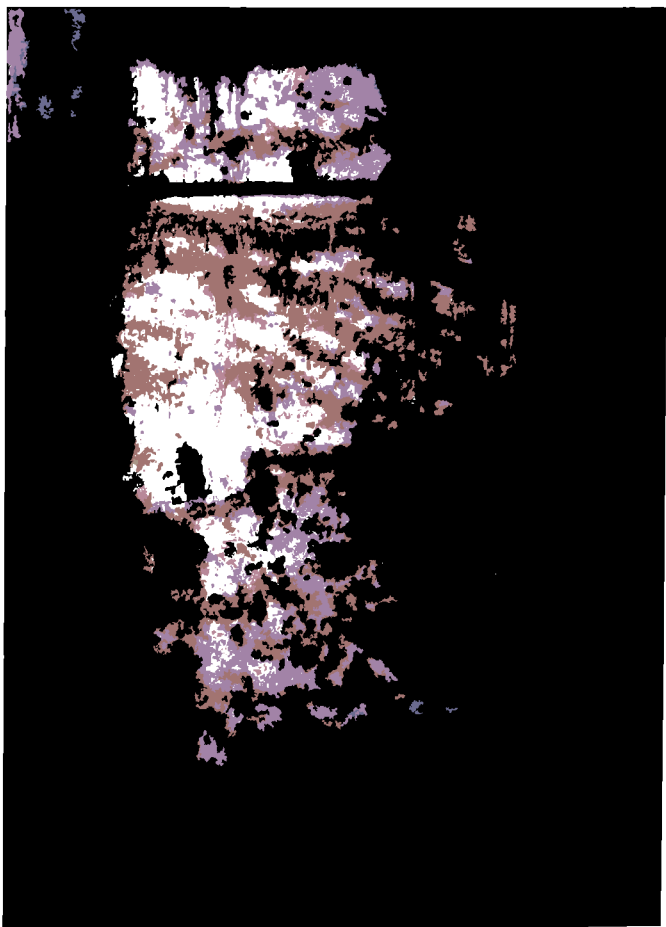
I. მუხვი

1. იშქის ტაძარი. სამხრეთი ფასადი.

2. თორღუმის ტბა.

3. ჯამბეგან დარჩენილი აღმოსავლეთი კედელი.

4. სტუმები ჯამესგან დარჩენილი კედლის ძირში.

5. თალი სტელების თავზე.

6. სტელეზის თალის მარცხენა საყრდენი.

7. სტელეზის თალის მარჯვენა საყრდენი.

8. სტელა ღმრთისმშობლისა ყრმით და დავით მეფის გამოსახულებით.

9. სტელის გვერდითი ხედი.

10. ღმრთისმშობლის ხატი („ნიკოპეა“) სტელაზე.

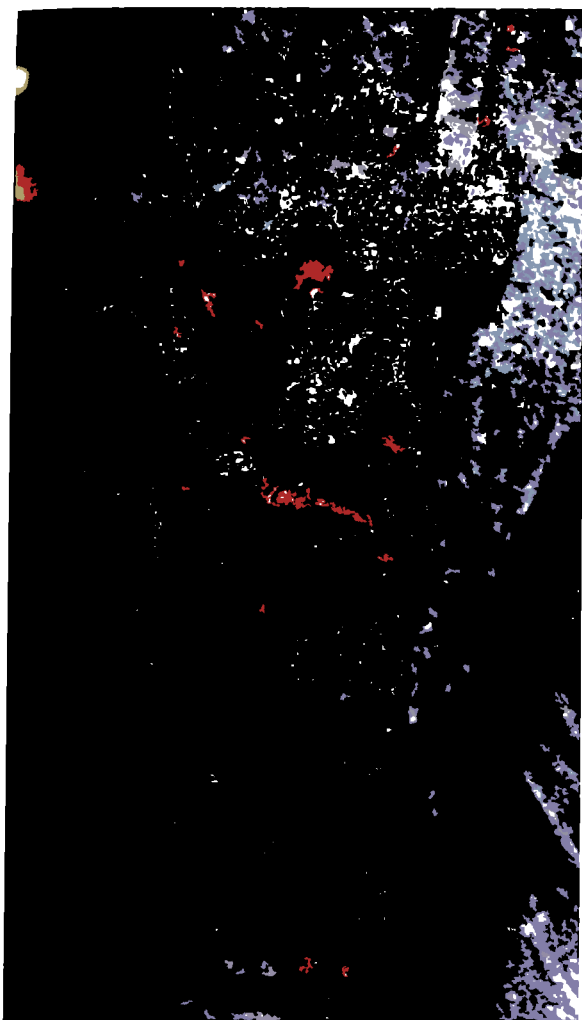
11. დავით მეფის გამოსახულება სტელაზე.

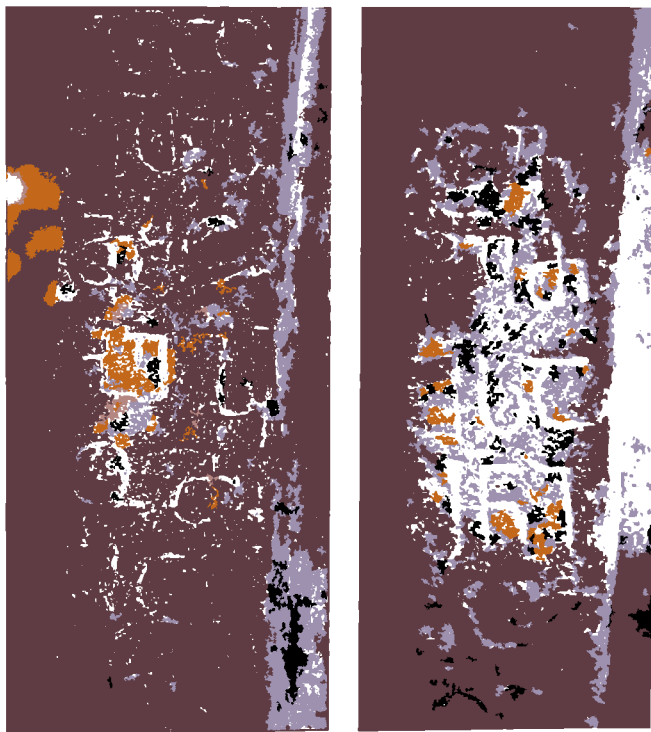
12. დეიო მეფის გამოსახულება და მისი განმარტებითი ნარინრა.

13. დაეით მუფე.

14. ჯერის გამოსახულება განმარტებითი ნარნერიტ დავით მეფის სტელაზე.

15. ნარწერა დავით შეფის სტელის მარცხენა ჩარჩოზე
(დასაწყისი და ვაგროქლემა).

16. იგივე წარწერა (გაგრძელება და დასასრული).

17. ნარნერა დავით მეფის სტელის მარჯვენა ჩარჩოზე
(დასაწყისი და გავრძელება).

18. იგივე წარწერა (კაგრძელუბა).

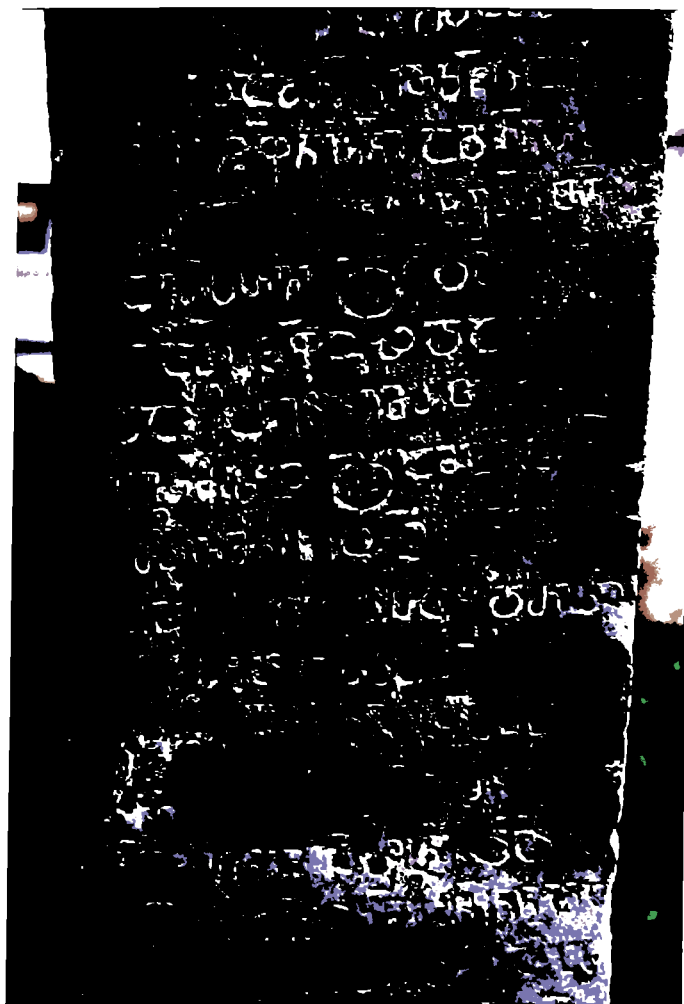
19. იგივე წარწერა (დახასრული).

20. კტიტორული წარწერა დავით მეფის სტელის მარცხენა გვერდზე (საერთო ხედი).

21. ნარნერის დასაწყისი.

22. ნარნეზის შუა ნაწილი.

23. წარწერის დასასრული.

24. სტელა იოვანე ნათლისმცემლისა და ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის
გამოსახულებით.

25. სტელის გვერდითი ხედი.

26. იოვანე ნათლისმცემლის ხატი სტელაზე.

27. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულება სტელაზე.

28. იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახულების განმარტებითი წარწერა.

29. წარწერა პაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელის მარცხენა ჩარჩოზე.

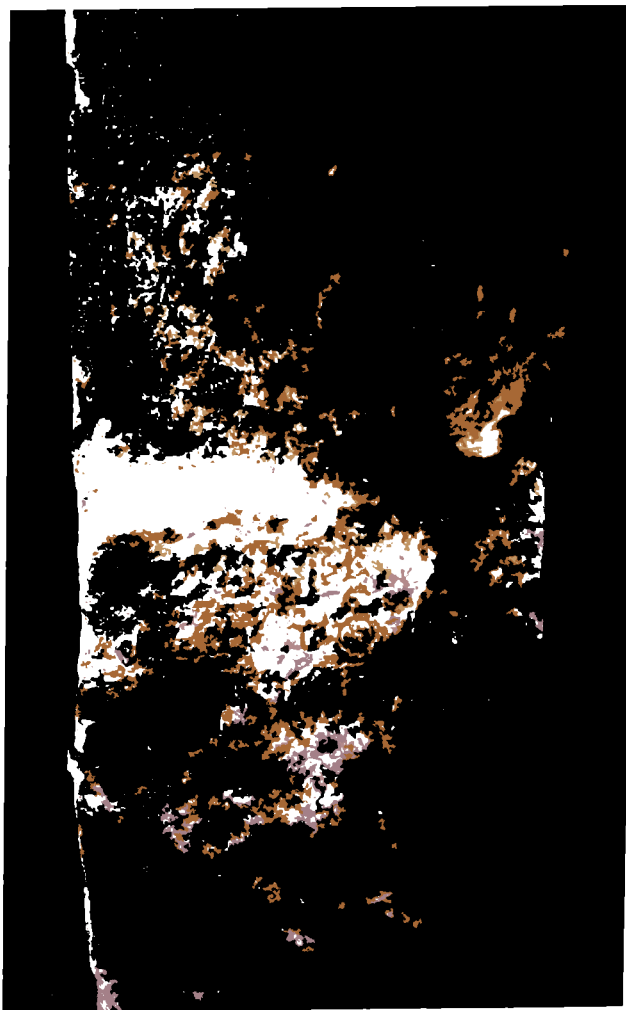
30. ნარნერა სტელის მარჯვენა ჩარჩოზე.

31. კტიტორული წარწერა ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელის მარჯვენა გვერდზე (საერთო ზედი).

32. ნარნერის ზედა ნაწილი.

33. ნარნერის ქვედა ნაწილი.

34. ვედრუბისა და კტიტორთა გამოსახულებები ტაძრის სამხრეთ ფასადზე.

35. დმროსის მშობლის გამოსახულება ტაძრის სამხრეთ ფასადის ვედრების კომპოზიციიდან.

36. დავით მაგისტროსის გამოსახულება ტაძრის სამხრეთ ფასადზე.

37. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულება ტაძრის სამხრეთ ფასადზე.

38. იოვანე ნათლისმცემლის გამოსახულება ტაძრის
სამხრეთ ფასადზე ვედრების კომპოზიციიდან.

39. რვანახნაგა სვეტი მოჭრილი ვედრებით.

40. გამოსახულებები ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯზე.

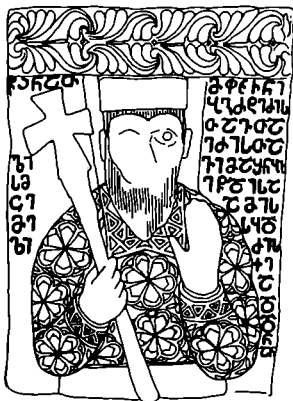
41. დავით მაგისტროსის გამოსახულება სამხრეთ-დასავლეთის
გუმბათქვეშა ბურჯზე.

42. იგივე გამოსახულება (ჯ. ჯომაძის მიხ.).

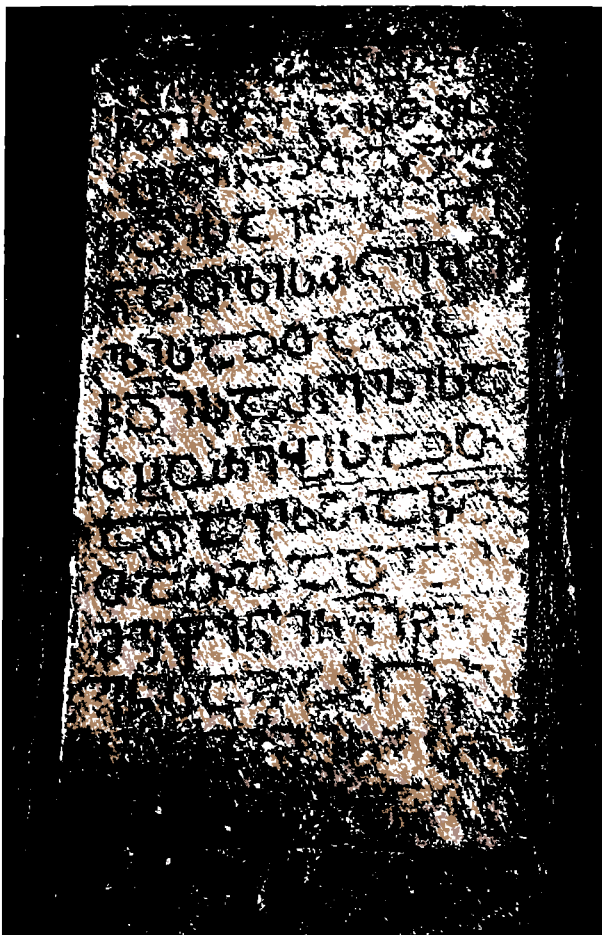
43. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის გამოსახულება სამხრეთ-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯზე.

44. იგივე გამოსახულება (ე. ჯომაძის მიხ.)

45. ნარნურა ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე.

46. კტიტორული წარწერა ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის მარცხენა ანაყოლზე.

47. პრიგოლ „საქმესა ზედამდგომის“ ნარინერა-ანგარიში ტაძრის მშენებლობაზე განეული ხარჯის შესახებ

48. ნარნერის მარცხენა ნახევარი.

49. Նախնիոս Զարչադեհի ճանցարը:

II. პარხალი

50. ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადი.

51. Գարմրիս կաթնրդոց տաճարը.

52. ნარნერა სამხრეთ ფასადზე.

53. ნარნეკის მარცხენა ნაწილი.

54. ნაწილის მხარეებზე ნახილი.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	5
I. Bölüm. OŞKI KİLİSESİNİN KONUMU, MİMARİ TARZLARI VE İNCELEME TARİHİ	7
1. Konumu, eski nüfus, isim	7
2. İnceleme tarihi	14
3. Oşki Kilisesi'nin mimari tarzları	27
4. Oşki Kilisesi'nde dini, bilim ve kültür alanında faaliyet sürdüren kişiler, Oşki Kilisesi'nin el yazma eserleri	43
5. Oşki Kilisesinin mülkiyeti ve özgeçmişi	60
II. Bölüm. OŞKI'DE ÇIKAN ÜZERİNDE KRAL DAVİT VE ERİSTAVT ERİSTAVI BAGRAT'IN KABARTMALARI BULUNAN TAŞ DİREKLER İLE YAZILARI	64
1. Üzerinde Kral Davit'in kabartması bulunan taş direği	66
2. Üzerinde Eristavt Eristavi Bagrat'ın kabartması bulunan taş direği	74
3. Taş direkler üzerindeki yazıların işlenme tarihleri ve Oşki'nin diğer epigrafi eserleri	85
§ 1. Kilisenin inşaat tarihlerini belirten yazı	92
4. Kilisenin inşaat tarihi	99
III. Bölüm. "YALVARMA" KONUSU VE ANITSAL TAPINAK OŞKI KİLİSESİ ...	106
1. "Yalvarma" senaryosu ile ilgili Oşki Kilisesi kabartmaları	106
2. Anıtsal Tapınak Oşki Kilisesi	114
Etker	125
I. Oşki Kilisesini inşa ettirenlerinin kabartmalar ile kilise inşaatı tarihine dair yapılan inceleme ("Matsne" dergisi, Tarih dizisi, N1, 1977)	125
II. Oşki'nin henüz çözülmemiş yazısı (<i>Literaturlu Sakartvelo</i> gazetesi, N 44, 2003)	142
III. Oşki Kilisesi'nde sağlanan bir büyük buluş (<i>Sakartvelos Respublika</i> gazetesi, N 44, 2003)	150
İlşık X. ASIRDA GÜRCİSTAN'DA PATRİK MAKAMI (Padhali yazısı)	157
OŞKI KİLİSESİ X. ASRIN ANITSAL TAPINAĞI (Özet)	243
Bibliyografiya	278
Kısaltmalar	288
Resimler listesi	308
Tablolar listesi	318
TABLolar	321
I. OŞKI KİLİSESİ	323
II. PARKHALI KİLİSESİ	370

О Г Л А В Л Е Н И Е

Предисловие	5
Глава I. МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ ОШКСКОГО ХРАМА, АРХИТЕКТУРА И ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ	7
1. Местоположение, древнее население, наименование	7
2. История изучения	14
3. Об архитектуре Ошки	27
4. Ошкские деятели, Ошкские рукописи	43
5. Принадлежность Ошки, его приключения	60
Глава II. СТЕЛЫ ЦАРЯ ДАВИДА И БАГРАТА ЭРИСТАВА ЭРИСТАВОВ В ОШКИ И ИХ НАДПИСИ	64
1. Стела царя Давида	66
2. Стела Баграта эристава эриставов	74
3. Датировка надписей на стелах и другие эпиграфические памятники храма Ошки	85
§1. Строительная надпись храма	92
4. Дата возведения храма	99
Глава III. ТЕМА ДЕИСУСА И ОШКИ, КАК МЕМОРИАЛЬНЫЙ ХРАМ	106
1. Ошкские рельефы на тему Деисуса	106
2. Ошки, как мемориальный храм	114
Дополнения	125
I. Исследование о киторских рельефах и о датировке Ошкского храма (« <i>Мауне (Вестник)</i> », серия истории ..., 1, 1977).....	125
II. Неизвестная надпись Ошки (газ. « <i>Литератури</i> <i>Сакартвелос</i> », №44, 2003 г.)	142
III. Великое открытие в Ошкском храме (газ. « <i>Сакартвелос Республика</i> », №309, 2003 г.)	150
Приложение. ПАТРИАРХ В ГРУЗИИ В X ВЕКЕ (Пархальская надпись)	157
ОШКИ - МЕМОРИАЛЬНЫЙ ХРАМ X В (Резюме)	203
Библиография	278
Сокращения	288
Список иллюстрации в тексте	308
Список таблиц	318
ТАБЛИЦЫ	321
I. ОШКИ	323
II. ПАРХАЛИ	370

CONTENTS

Foreword.....	5
Chapter I. LOCATION, ARCHITECTURE AND HISTORY OF STUDY OF THE OSHKI CHURCH	7
1. Location, old population, name.....	7
2. History of study.....	14
3. On the architecture of Oshki.....	27
4. Prominent figures active in Oshki, manuscripts of Oshki.....	43
5. Oshki properties, their history.....	60
Chapter II. STELAE OF KING DAVID AND BAGRAT ERISTAVT-ERISTAVI AND THEIR INSCRIPTIONS	64
1. Stele of King David.....	66
2. Stele of Bagrat Eristavt-eristavi.....	74
3. Date of the inscriptions on the stelae and other epigraphic monuments of Oshki.....	85
§ 1. Building inscription of the church.....	92
4. Date of construction of the church.....	99
Chapter III. INTERCESSION THEME AND OSHKI AS A MEMORIAL CHURCH	106
1. Intercession theme in Oshki reliefs.....	106
2. Oshki as a memorial church.....	114
Supplements	125
I. On the Problem of Oshki Church Donor Reliefs and Date of Construction (<i>"Matzne" series of history. . . , 1, 1977</i>).....	125
II. Unknown Inscription from Oshki (<i>"Literaturuli Sakartvelo"</i> , N 44, 2003).....	142
III. Great Discovery in Oshki Church (<i>"Sakartvelos Respublika"</i> , N 309, 2003).....	150
Annex. PATRIARCH IN THE 10TH CENTURY GEORGIA (Parkhali Inscription)	157
OSHKI - 10TH CENTURY MEMORIAL CHURCH (Summary)	168
Bibliography.....	278
List of Abbreviations.....	288
List of Figures.....	308
List of Plates.....	318
PLATES	321
I. OSHKI.....	323
II. PARKHALI.....	370

ს ა რ ჩ ე ვ ი

ნინასიტყვაობა	5
თავი I. ოშკის ტაძრის მდებარეობა, სუროთმომღვრება, შანსავლის ისტორია	7
1. ადგილმდებარეობა, ძველი მოსახლეობა, სახელწოდება	7
2. შესწავლის ისტორია	14
3. ოშკის ხუროთმოძღვრების შესახებ	27
4. ოშკელი მოღვაწეები, ოშკური ხელნაწერები	43
5. ოშკის კუთვნილება, მისი თავგადასავალი	60
თავი II. დავით მეფის და ბაგრატ პარსთაჰვი პარსთაჰვის სტელაჰი ოშკში და მათი წარწერები	64
1. დავით მეფის სტელა	66
2. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის სტელა	74
3. სტელების წარწერების დათარიღება და ოშკის სხვა ეპიგრაფიკული ძეგლები	85
§1. ტაძრის საამშენებლო წარწერა	92
4. ტაძრის აშენების თარიღი	99
თავი III. ვადრეპის თემა და ოშკი, როგორც მემორიალური ტაძარი	106
1. ვედრების თემაზე შექმნილი ოშკური რელიეფები	106
2. ოშკი, როგორც მემორიალური ტაძარი	114
დამატებები	125
I. გამოკვლევა ოშკის ტაძრის კტიტორთა რელიეფების და აშენების თარიღის შესახებ (<i>„მაცნე“</i> , ისტორიის... სერია, 1, 1977)	125
II. ოშკის უცნობი წარწერა (გაზ. <i>„ლიტერატურული საქართველო“</i> , №44, 2003 წ.)	142
III. დიდი აღმოჩენა ოშკის ტაძარში (გაზ. <i>„საქართველოს რესპუბლიკა“</i> , №309, 2003 წ.)	150
დანართი. პატრიარქი X საუკუნის საძარმველოში (პარხლის წარწერა)	157
OSHKI - 10TH CENTURY MEMORIAL CHURCH (Summary)	168
ОШКИ - MEMОРИААЛЬНЫЙ ХРАМ X В. (Резюме)	203
OŞKI KİLİSESİ - X. ASRIN ANITSAL TAPINAGI (Özet)	243
ბიბლიოგრაფია	278
შემოკლებები	288
საძიებლები	290
პირთა სახელები	290
გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები	298

წარწერების ლექსიკის ინდექსი	304
სურათების სია	308
List of Figures	309
Список иллюстрации в тексте	310
Resimler listesi	311
Tablolar listesi	312
Список	314
List of Plates	316
ტაბულების სია	318
ტაბულაჲი	321
I. ოშკი	323
II. პარხალი	370

საგამომცემლო ჯგუფი:

- გ. ბაგრატიონი
- ნ. კალანდაძე
- ი. მარგველაშვილი
- ნ. ქვაჩახია
- ნ. ჩავლეშვილი
- ნ. ჩიტაია

ვალერი სილოგავა
ოშკი — X ს. მემორიალური ტაძარი

ნიგნი გამოსაცემად მომზადებულია
გამომცემლობაში „ნეკერი“
თბილისი, 0179, ო. თაქთაქიშვილის 12
ტელ.: 91 35 16
ელ-ფოსტა: nekeripub@yahoo.com